МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 34 (73) № 1 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проектної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінащук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 10 від 22.03.2023 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України
від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2023

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Адамський В.Р., Семенчук С.О.
ІНСТИТУТ КОМІСАРА У БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ У РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 Р. – КВІТЕНЬ 1918 Р.) ... **1**

Бевз Т.А.
АКТУАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ СОБОРНОСТІ ПРЕЗИДЕНТАМИ УКРАЇНИ
(1991 – ПОЧАТОК 2023 РР.) ... **10**

Гаврилишин П.М.
ПОКРАЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
У ПОГЛЯДАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА ... **18**

Гордієнко Г.М., Гордієнко В.В.
РАДЯНСЬКИЙ РЕЖИМ ТА ІНВАЛІДИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
В УРСР У ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ ... **24**

Горюнова Є.О.
КРИМ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ ... **34**

Єрко Г.І., Казмірчук О.А., Курчаба О.Є.
УКРАЇНСЬКА МІЛІТАРНА МАРКА ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС
ПРО МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ ... **42**

Жовта І.І.
ДОГЛЯД КОЛЕКТИВУ ЗА ПРОСТОРОМ І САНІТАРНИМ СТАНОМ
КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ
У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ... **48**

Ivanenko A.O.
THE INITIAL WORK STAGES OF JUDICIAL INSTITUTIONS
IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE (1941–1942) ... **54**

Кірюхіна М.В., Хомяк О.В.
ІСТОРИЧНІ ПОДВИГИ ЖІНОК ІЗ УКРАЇНИ У ВІЙНАХ ... **62**

Кондратюк В.В.
УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В ДІЯЛЬНОСТІ
ТОВАРИСТВА «ПЛАСТ» НА ВОЛИНІ (1920–1930 РР.) ... **69**

Кузнець Т.В.
РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА У КИЇВСЬКИХ
ГУБЕРНСЬКИХ ГАЗЕТАХ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ... **76**

Кулик С.Ю.
УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕМІЩЕННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ
ЧЕРЕЗ МИТНІ КОРДОНИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ... **86**

Лаврут О.О.
ШКОЛА В УРСР ВІД СЕРЕДИНИ 1940-Х ДО КІНЦЯ 1980-Х РР.:
СУЧАСНА ЛИТОВСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ... **92**

Митрофаненко Ю.С.
ВІЙСЬКОВА БОРОТЬБА МІЖ ВІЙСЬКОМ УНР ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ
ТА ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ НА ТЕРЕНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ
(ЛЮТИЙ – КВІТЕНЬ) 1920 Р. ... **97**

Моісеєва Т.М.
КРИМСЬКА ПЛАТФОРМА: ВІД ІДЕЇ ДО УСТАНОВЧОГО САМІТУ ... **106**

Нікітенко К.В.
КРИЗА СТАЛІНСЬКОЇ МОДЕЛІ «ПЛАНОВОЇ ЕКОНОМІКИ»:
ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ФІНАНСУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ
ОБ'ЄКТІВ УРСР **114**

Очеретяний В.В.
ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ
ПРОТИДІЇ ДЕЗОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 20-Х РР. ХХ СТ.)..... **122**

Павліченко О.О.
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ ХЛІБОРОБІВ-ДЕРЖАВНИКІВ **128**

Паска Б.В.
СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ШІСТДЕСЯТНИЦЬКОГО ПРАВОЗАХИСТУ
В 1973–1976 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОПОВІДНИХ ЗАПИСОК КДБ)..... **134**

Сорокін А.А.
УЧАСТЬ ГАЗЕТИ КИЇВМІСЬКРАДИ «ХРЕЩАТИК»
У КОМЕМОРАЦІЇ 50-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ..... **142**

Чупрінова Н.Ю., Севрук І.І., Соколовська Ю.В.
УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ..... **150**

Яковенко Ю.Л.
ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ У ФОРМІ КОНЦЕСІЙ:
УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД..... **155**

Якубовський І.В.
ВІДОБРАЖЕННЯ В РАЙОННІЙ ПРЕСІ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ
ПРОБЛЕМИ ПРИЧЕТНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ ВЕРХІВКИ ДО ЗАХОДІВ ВЛАДИ
З ОРГАНІЗАЦІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. **163**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Верховцева І.Г.
ЦІНА ІМПЕРІЇ: СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В АЗІЙСЬКИХ РЕГІОНАХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1860-ТІ – 1917 РР.) **169**

Войтенко Ю.М.
«ШОКОВА ТЕРАПІЯ» У КРАЇНАХ БАЛТІЇ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НИМИ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ..... **179**

Jabbarov E.V.
REFUTATION OF ALLEGATIONS ON "GERMAN FASCISM
AND ARMENIAN GENOCIDE" IN THE CONTEXT
OF "SOFT POWER" TERROR **185**

Каковкіна О.М.
БОЛГАРСЬКІ ТУРИСТИ У ЗВІТАХ РАДЯНСЬКИХ ГІДІВ-ПЕРЕКЛАДАЧІВ..... **189**

Меміш О.М.
ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДНОСТІ КОПЕНГАГЕНСЬКИМ КРИТЕРІЯМ
НА ШЛЯХУ ВСТУПУ ТУРЕЧЧИНИ ДО ЄС..... **199**

Мінченко М.В., Федоров І.О.
ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ
В ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ **206**

Мустафаев Г.
КАРАБАХСКОЕ ХАНСТВО И ЕГО НАСЕЛЕНИЕ В XVIII–XIX ВВ. **211**

Олійник М.А., Стрельбицька С.М.
МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РИМСЬКОГО ВІЙСЬКА ДОБИ ПРИНЦИПАТУ..... **216**

Приходько М.М.
АКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ПОЛЯКІВ АВСТРО-УГОРЩИНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ 20 СТ. В ПРИЗМІ ДІЯЛЬНОСТІ «ТОВАРИСТВА АГРАРІЇВ ТІШИНСЬКОГО КРАЮ» **225**

Туряниця І.А.
КАЛІНІНГРАДСЬКИЙ ЕКСКЛАВ: СУЧАСНІ БЕЗПЕКОВІ ПРОБЛЕМИ ЛИТОВСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СУСІДСТВА ТА ЗАСОБИ ЇХНЬОГО ВИРІШЕННЯ **231**

ЕТНОЛОГІЯ

Asadova A.V.
FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC INFORMATION ABOUT GLASS IN AZERBAIJAN .. **238**

Дем'яненко Н.Д.
КОЛЕКЦІЯ ВУЛИКІВ-КОЛОД У ЗІБРАННІ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ БДЖІЛЬНИЦТВА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» **245**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Гоцловскі Я.
СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН» **251**

Єгоров В.В.
ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ЛІКВІДАЦІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В КИЄВІ **260**

Філінюк А.Г., Ребрик О.В.
ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ ПРО ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.) **264**

Чорний О.В.
БИТВА ЗА ДНІПРО: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА В ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ **271**

Шкода Н.А., Крилова А.М.
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК-АРХЕОЛОГІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – 30-Х РР. XX СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ **281**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Сошніков А.О.
ОРІЄНТАЛЬНИЙ АКЦЕНТ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ **289**

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Палінчак М.М., Капітан Л.І., Скиба І.І.
РОЛЬ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ҐОРТІ В УГОРЩИНІ **295**

Аніщук Н.В.
ЗВ'ЯЗОК ГЕНДЕРНОЇ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ **300**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **305**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Adamskyi V.R., Semenchuk S.O.
THE INSTITUTE OF THE COMMISSIONER IN THE BALTIC COUNTY DURING THE REVOLUTIONARY DAYS (MARCH 1917 – APRIL 1918) **1**

Bevz T.A.
ACTUALIZATION OF THE IDEA OF CONCILIARNESS BY THE PRESIDENTS OF UKRAINE (1991 – BEGINNING OF 2023) **10**

Gavrylyshyn P.M.
IMPROVING THE EFFICIENCY OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE VIEWS AND ACTIVITIES OF BOHDAN HAWRYLYSHYN **18**

Hordiyenko H.M., Hordiyenko V.V.
THE SOVIET REGIME AND PATRIOTIC WAR INVALIDS IN THE UKSSR IN THE FIRST POST-WAR YEARS **24**

Horiunova Ye.O.
CRIMEA IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN UNITY **34**

Yerko H.I., Kazmirchuk O.A., Kurchaba O.Ye.
UKRAINIAN MILITERY STAMP AS INFORMATION SOURCE ABOUT THE PAST AND THE PRESENT **42**

Zhovta I.I.
CARE OF THE COLLECTIVE REGARDING SPACE AND SANITARY CONDITION OF KYIV INSTITUTE OF NOBLE GIRLS IN THE 19th – EARLY 21th CENTURIES **48**

Ivanenko A.O.
THE INITIAL WORK STAGES OF JUDICIAL INSTITUTIONS IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE (1941–1942) **54**

Kiriukhina M.V., Khomiak O.V.
HISTORICAL FEATS OF WOMEN FROM UKRAINE IN WARS **62**

Kondratyuk V.V.
PARTICIPATION OF UKRAINIAN SCHOOL YOUTH IN THE ACTIVITIES OF THE PLAST ORGANIZATION IN VOLYN (1920–1930) **69**

Kuznets T.V.
EVERYDAY LIFE REALITIES OF THE PEASANTRY IN KYIV PROVINCIAL NEWSPAPERS OF THE LAST QUARTER OF THE 19th – EARLY 20th CENTURIES **76**

Kulyk S.Yu.
CONDITIONS AND PECULIARITIES OF THE MOVEMENT OF VEHICLES ACROSS THE CUSTOMS BORDERS OF THE REPUBLIC OF POLAND IN THE INTERWAR PERIOD **86**

Lavrut O.O.
SCHOOL IN THE USSR FROM THE MIDDLE 1940S TO THE END OF THE 1980S: CONTEMPORARY LITHUANIAN HISTORIOGRAPHY **92**

Mytrofanenko Yu.S.
MILITARY STRUGGLE BETWEEN THE UNR ARMY OF THE FIRST WINTER CAMPAIGN AND THE RED ARMY ON THE TERRITORY OF CENTRAL UKRAINE ((FEBRUARY – APRIL) 1920) **97**

Moiseieva T.M.
“CRIMEAN PLATFORM”: FROM IDEA TO FOUNDING SUMMIT **106**

Nikitenko K.V.
THE CRISIS OF THE STALIN MODEL OF "PLANNED ECONOMY":
THE PROBLEM OF EFFICIENCY OF FINANCING INDUSTRIAL FACILITIES
IN THE UKRAINIAN SSR **114**

Ocheretianyi V.V.
ACTIVITIES OF AGRICULTURAL COOPERATION IN THE CONTEXT
OF COUNTERACTION TO DISORGANIZATION OF ECONOMIC RELATIONS
IN UKRAINIAN VILLAGE (SECOND HALF OF THE 20S OF THE XX CENTURY) **122**

Pavlichenko O.O.
ORGANIZATIONAL FOUNDATIONS OF THE UKRAINIAN UNION
OF FARMERS-STATESMEN **128**

Paska B.V.
THE ENVIRONMENT OF UKRAINIAN SIXTIERS HUMAN RIGHTS PROTECTION
IN 1973–1976 (BASED ON THE MATERIALS OF THE KGB REPORT NOTES) **134**

Sorokin A.A.
THE PARTICIPATION OF THE NEWSPAPER OF THE KYIV CITY COUNCIL
"KHRESHCHATYK" IN THE COMMEMORATION OF THE 50TH ANNIVERSARY
OF THE BABYN YAR TRAGEDY **142**

Chuprinova N.Yu., Sevruk I.I., Sokolovska Yu.V.
THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A FACTOR OF NATIONAL SECURITY **150**

Yakovenko Yu.L.
ATTRACTION OF INVESTMENTS IN THE FORM OF CONCESSIONS:
UKRAINIAN AND POLISH EXPERIENCE **155**

Yakubovskyy I.V.
REFLECTION BY THE LOCAL MEDIA OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS
THE PROBLEM OF COMPLICITY OF VILLAGE TOP TO THE AUTHORITY
MEASURES AIMED TO THE HOLODOMOR OF 1932–1933 ..... **163**

WORLD HISTORY

Verkhovtseva I.G.
THE PRICE OF EMPIRE: RURAL SELF-GOVERNMENT IN THE ASIAN REGIONS
OF THE RUSSIAN EMPIRE (1860s – 1917) **169**

Voitenko Yu.M.
"SHOCK THERAPY" IN THE BALTIC COUNTRIES AFTER THEIR RECOVERY
OF INDEPENDENCE: FEATURES AND RESULTS **179**

Jabbarov E.V.
REFUTATION OF ALLEGATIONS ON "GERMAN FASCISM
AND ARMENIAN GENOCIDE" IN THE CONTEXT OF "SOFT POWER" TERROR **185**

Kakovkina O.M.
BULGARIAN TOURISTS IN REPORTS OF SOVIET GUIDES-INTERPRETERS **189**

Memish O.M.
THE PROBLEM OF COMPLIANCE WITH THE COPENHAGEN CRITERIA
ON THE WAY OF TURKEY'S ACCESSION TO THE EU **199**

Minchenko M.V., Fedorov I.O.
THE GENESIS OF THE INSTITUTE MINOR`S CRIMINAL LIABILITY
IN RUSSIAN EMPIRE'S LEGAL ACTS **206**

Mustafayev G.
KARABAKH KHANATE AND ITS POPULATION IN THE XVIII–XIX CENTURIES **211**

Oliynyk M.O., Strelbycka S.M.
MEDICAL SUPPORT OF THE ROMAN ARMY DURING THE PRINCIPATE **216**

Prykhodko M.M.
THE ACTIVATION OF THE AGRICULTURAL COOPERATION OF THE POLES OF AUSTRIA-HUNGARY IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE "AGRARIAN SOCIETY OF THE TYSHYN PRINCIPALITY" **225**

Turianytsia I.A.
KALININGRAD EXCLAVE: CURRENT SECURITY PROBLEMS OF THE LITHUANIAN-RUSSIAN NEIGHBORHOOD AND MEANS OF THEIR SOLUTION **231**

ETHNOLOGY

Asadova A.V.
FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC INFORMATION ABOUT GLASS IN AZERBAIJAN **238**

Demianenko N.D.
COLLECTION OF HIVE-LOGS IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF THE HISTORY OF BEEKEEPING OF THE MIDDLE TRANSDNIPRIAN REGION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE "PEREYASLAV" **245**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Goclowski Ja.
THE PEASANT ISSUE DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917–1921 ON THE PAGES OF THE "UKRAINIAN PEASANT" JOURNAL **251**

Egorov V.V.
THE REASONS OF THE MAGDEBURG LAW LIQUIDATION IN KYIV PROBLEM **260**

Filinyuk A.G., Rebryk O.V.
OVERVIEW OF THE SOURCES OF THE NATIONAL ARCHIVE FUND OF UKRAINE ON THE WAYS OF UNION IN RIGHT BANK UKRAINE AT THE END OF THE 18TH – IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY) **264**

Chornyi O.V.
THE BATTLE OF THE DNIPRO: POLITICAL AND IDEOLOGICAL COMPONENT IN HISTORIOGRAPHY **271**

Shkoda N.A., Krylova A.M.
ACTIVITIES OF UKRAINIAN WOMEN ARCHAEOLOGISTS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – 30S OF THE 20TH CENTURY: A HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW OF THE PROBLEM **281**

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Soshnikov A.O.
ORIENTAL ACCENT IN THE CREATIVITY OF THE LESYA UKRAINKA **289**

CURRENT ISSUES OF HISTORY

Palinchak M.M., Kapitan L.I., Skyba I.I.
THE ROLE AND ACTIVITIES OF M. GORTY IN HUNGARY **295**

Anischuk N.V.
THE CONNECTION OF GENDER HISTORY AND HISTORY OF UKRAINE **300**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS **305**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.43):3.07«1917–1918»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.1

Адамський В.Р.
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Семенчук С.О.
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ІНСТИТУТ КОМІСАРА У БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ У РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 Р. – КВІТЕНЬ 1918 Р.)

У статті проаналізовано трансформацію органів місцевого управління у Балтському повіті після повалення самодержавства в росії у лютому 1917 р. Показано становлення інституту повітового комісара як нового органу державної влади, що виник завдяки рішенню Тимчасового уряду. За нових суспільно-політичних умов інститут комісара на регіональному рівні виступав центральною інституцією, яка мала поєднати центральні та місцеві управлінські структури в реалізації державних завдань.

На прикладі Балтського повіту простежено непрості перипетії, що супроводжували вступ на посаду голови повітової земської управи. З'ясовано вплив громадського чинника на трансформаційні процеси в системі влади, показана його виключно вагома роль у формуванні громадської думки на розвиток революційного руху. Завдяки ініціативі громадськості постав повітовий виконавчий комітет громадських організацій, що значною мірою визначав кадрові призначення на посаду повітового комісара. У дослідженні віддзеркалено найбільш значимі його засідання, на яких предметно розглядалися кадрові питання та виносилися з них принципові рішення.

Окремішно показано відношення до інституту повітового комісара ради робітничих та солдатських депутатів Балтського повіту, їхні методи вирішення назрілих проблем.

У контексті загального революційного руху проаналізовано діяльність депутатського корпусу Балтської міської думи та його вплив на розвиток трансформаційних процесів в системі регіональної влади знакової доби. Відзначається особлива активність гласних на початковому етапі суспільних зрушень. Охарактеризовано зміну суспільних настроїв у містечках і селах Балтського повіту після падіння самодержавного режиму в росії та показано їхнє відношення до становлення нового органу державної влади на регіональному рівні.

Простежено еволюцію самого інституту повітового комісара, коли він трансформувався в національний орган регіонального управління. Зроблено висновок, що попри наявність певної уваги і зацікавленості центральних органів державної влади, її структурному елементу на рівні повіту не вдалося стати ефективним носієм владних повноважень і вагомо впливати на розвиток революційних процесів у регіоні.

Ключові слова: *повітовий комісар, виконавчий комітет, революція, громадськість, земська управа.*

Постановка проблеми. Революційні вибухи практично завжди супроводжуються радикальною зміною системи влади, зокрема й на регіональному рівні. Лютнева 1917 р. революція в росії не стала винятком у цьому процесі. Падіння самодержавства і утворення Тимчасового уряду детермінувало зміни в системі місцевого управління. Замість губернаторів був уведений інститут губернських комісарів, а на рівні повітів засновувалася нова управлінська структура, репрезентована повітовими комісарами. Останні виступали представниками центральних органів державної влади, хоча тривалий час їхня діяльність регламентувалася не статтями ухвалених чинних нормативних актів, а телеграфними повідомленнями та циркулярними розпорядженнями.

Аналіз джерел та останні публікації. Інститут повітових комісарів активно почав розроблятися фаховим середовищем лише в новітній історіографічний період. З цілком зрозумілих причин у радянський період дослідницька увага здебільшого зосереджувалася на студіюванні феномену рад робітничих та солдатських депутатів, а також на чинниках, що сприяли «перемозі Великого Жовтня» [8; 9; 10; 14].

Натомість після здобуття Україною незалежності з'являються праці В. Верстюка [4], С. Кульчицького [11], П. Гай-Нижника [5], Г. Басари-Тиліщак [3] та інших дослідників, в яких на нових методологічних засадах зроблено спробу проаналізувати різні трансформаційні аспекти в системі органів місцевої влади. Інститут губернського та повітових комісарів виступав предметом окремого дослідження у студіях, присвячених регіональній історії доби Української революції 1917–1921 рр. З-поміж останніх варто виокремити наукові праці О. Реєнта та В. Рекрута [16; 17], Т. Матвієнко [13], В. Галатира [6], В. Адамського [1; 2], В. Лозового [12] та інших.

Однак, попри чималі напрацювання національною історіографією, все ще залишається чимало проблем, які потребують свого предметного розгляду. Це пояснюється тим фактом, що регіональний прояв революційних зрушень, зокрема і в конструкції органів місцевого управління, мав свою специфіку та особливості.

Метою пропонованої статті є аналіз становлення та діяльності інституту комісара у Балтському повіті в добу Української Центральної Ради. Своє дослідження автори базували на досягненнях сучасної історіографії та документальному корпусі, що зосереджений в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Виклад основного матеріалу. Балтський повіт був єдиним в адміністративній структурі Подільської губернії, який входив до складу Одеського військового округу. Відповідно й після падіння самодержавства в росії військове керівництво вагомо впливало на процеси, що відбувалися у регіоні. Достатньо чітку позицію щодо підходів і принципів формування нових інститутів влади начальник Одеського військового округу генерал М. Ебелов сформулював у телеграмі на ім'я Подільського губернського комісара 6 березня 1917 р. Він, зокрема, наголошував на тому, що за нової форми правління потрібна чесна, віддана Російській державності та чесна адміністрація на місцях. Генерал цікавився, чи усі призначені у губернії повітові комісари, міські голови та старости відповідають цим вимогам. Наразі він наказував провести перевірку осіб, котрі викликали підозру у плані виявлення симпатій ідеям самодержавства та, у разі необхідності, арештувати останніх [15, с. 37].

Військовий начальник хвилювався недаремно. Посаду Балтського повітового комісара у відповідності до телеграфного розпорядження голови Тимчасового уряду князя Г. Львова від 6 березня 1917 р. посів голова Балтської земської управи відставний генерал Л. Чайковський [7, с. 67]. Він не поспішав реалізовувати на практиці вказівки, що надходили з центру. За таких обставин ініціативу в місті перебрали на себе мирові судді та помічник прокурора. 7 березня 1917 р. увечері вони прийшли до міської управи, де перебував міський голова Петкович. Невдовзі підійшов і повітовий справник Ульянов. На приватній нараді було вирішено випустити звернення до населення заспокійливого характеру.

Наступного дня по місту розклеїли оголошення за підписами міського голови та повітового справника. Однак його зміст виявився досить невдалим: «У місті розповсюдились безглузді чутки, начебто поліція скасовується. Поліція реорганізується в міліцію у тому ж складі» [19, арк. 3]. Принаймні, оголошення не тільки не внесло заспокоєння в суспільство, а навпаки ще більше загострило суспільні настрої, оскільки витлумачилося в той спосіб, що у Балті залишилося все по-старому. Як реакція на дану ситуацію 9 березня по місту були розклеєні погромні оголошення. Цього ж дня в міській думі знову відбулося імпровізоване зібрання громадян, участь у якому брали міський голова Петкович та повітовий комісар Л. Чайковський. Присутні вирішили звернутися до Одеського генерал-губернатора М. Ебелова з проханням спрямувати до Балти військовий загін та відрядити до нього уповноважену делегацію. Необхідність в останній відпала після того, як увечері надійшла телеграма від генерала про спрямування до міста озброєних військових.

12 березня 1917 р. у Балті знову зібралися представники громадських організацій для обрання виконавчого комітету. Головою обрали інспектора народних училищ Іванова. Ситуація на засіданні вирізнялася великою напругою, оскільки в залі було багато мешканців міста. Наступного дня по місту розповсюдилися чутки, що міський голова розпорядився повернути до Одеси «летючий загін при кулеметі». Це внесло додаткову напругу. Голова зібрання доповів присутнім, що ним

видано розпорядження про залишення війська в місті. Збори одноголосно підтримали це рішення. Однак ситуація цим не вичерпалася. Виконавчий комітет на пропозицію Іванова висловив недовіру міському самоврядуванню та наразі ухвалив рішення про відсторонення Петковича від виконання обов'язків міського голови [19, арк. 4–4 зв.].

Проблемними сюжетами вирізнялася ситуація і в окремих регіонах Балтського повіту. Так, комендант м. Рибниці О. Петрункевич 19 березня 1917 р. доповідав у Міністерство внутрішніх справ, що у повіті до цього часу місцеве населення не обізнане із зміною влади у Петрограді. Так само всупереч вимогам князя Г. Львова продовжували працювати службовці в поліції та жандармерії [18, арк. 9].

Певною тривожністю характеризувалася ситуація і в окремих містечках та волостях повіту. Так, голова виконавчого комітету м. Богополя Миткевич уже 13 березня 1917 р. інформував губернського комісара про заснування громадської інституції, яка перебрала на себе функції управління містечком, звільнення пристава та призначення судді Бочкарьова місцевим комісаром [18, арк. 4].

Про ці події стало відомо також у Одесі. Реагуючи на них, генерал М. Ебелов направив до Богополя заступника Одеського комісара з тим, щоб останній допоміг «облаштувати місцеві організації» [18, арк. 3]. Комісар не визнав сформованого місцевими активістами виконавчого комітету та активно розпочав тиражувати розпорядження, які йшли врозріз із постановами містечкової громадської організації [18, арк. 5].

У свою чергу, голова Богопільського виконкому Миткевич апелював до Подільського губернського комісара. Він просив вказівки та роз'яснення з даного інциденту спрямувати безпосередньо повітовому комісару, а відповідь надіслати до виконкому [18, арк. 5].

Отже, за таких обставин генерал Л. Чайковський, вочевидь, щоб не загострювати й без того складну ситуацію, вирішив зосередитися винятково на земських справах. Принаймні у повідомленні члена Балтського виконавчого комітету Гриневича від 11 березня 1917 р. на ім'я Подільського губернського комісара уже констатувалося про потребу представлення кандидата на посаду повітового комісара, який би відповідав «вимогам часу» [18, арк. 6].

Особисте ж прохання про відставку за підписом Л. Чайковського було відправлене губернському комісару 18 березня 1917 р. У ньому, зокрема, зазначалося: «З огляду перевантаженості земськими справами зв'язку посадою повітового комісара прошу звільнити мене обов'язків останнього про що мною заявлено виконавчому комітету» [18, арк. 7].

Інформація про рішення Л. Чайковського досить швидко поширилася серед громадськості і досягла навіть Києва. Линниченко від імені земського союзу міст пропонував Подільському губернському комісару П. Александрову звернути увагу на колишнього голову земської управи С. Вінка, котрий через контузію був звільнений від військової служби і якого він вважав єдиним, хто зможе організувати справу у Балтському повіті [18, арк. 8].

Свої послуги з нормалізації ситуації у регіоні, наповненому численними військами, запропонував комендант м. Рибниці О. Петрункевич. Як «старий борець за свободу» він запропонував безпосередньо Міністру внутрішніх справ Тимчасового уряду стати уповноваженим представником уряду в Балтському, Оргіївському та Білецькому повітах. Заступник міністра С. Леонтьєв спрямував дане прохання на розгляд Подільського губернського комісара [18, арк. 9–10].

Наразі 20 березня 1917 р. голова Балтського виконавчого комітету Перекрестов клопотався перед П. Александровим про терміновий допуск до виконання обов'язків повітового комісара завідуючого районом Балти із закупівлі худоби та фуражу для армії Ч. Андрича [18, арк. 11]. Окремо від голови виконкому телеграму до Кам'янця-Подільського направив член виконавчого комітету громадської організації Гриневич. Його повідомлення було більш розлогим: «Управління Балтському повіті дезорганізоване чим користуються противники нового устрою Прошу терміново розпорядження допуску тимчасового виконання обов'язків повітового комісара замість Чайковського який зрікся посади Чеслава Людвиковича Андрича… Кандидатура погоджена радою» [18, арк. 12].

Про складну ситуацію у повіті Подільського губернського комісара повідомив також член Балтської земської управи М. Конколович. Щоправда, він не пропонував своїх варіантів вирішення кадрового питання [18, арк. 13–14].

П. Александров відреагував на ці звернення достатньо швидко. Вже 21 березня 1917 р. він розпорядився, аби Л. Чайковський передав посаду М. Конколовичу [18, арк. 16]. У повідомленні останньому губернський комісар вимагав перебрати на себе обов'язки представника державної влади у повіті та терміново скликати надзвичайне земське зібрання. Його склад мав бути поповне-

ним новими гласними, обраними за демократичними процедурами, і після цього зібрання мало визначитися із кандидатурою на посаду повітового комісара. П. Александров наголосив на висуненні різними структурами трьох осіб: С. Вінка, Ч. Андрича та штаб ротмістра О. Петрункевича [18, арк. 15].

Цього ж дня Подільський губернський комісар надіслав ще два повідомлення. Коменданта м. Рибниці він поінформував про відставку Л. Чайковського та про виконання обов'язків М. Конколовичем. Крім цього, наголосив на скликанні надзвичайних земських повітових зборів, де це питання мало вирішитись остаточно [18, арк. 18].

У телеграмі на ім'я голови Балтського виконавчого комітету А. Перекрестова П. Александров був більш відвертим: «Відсутність у Андрича зв'язку з земським самоврядуванням створює великі перешкоди у призначені його Комісаром крапка Нічого не маючи проти Андрича особисто кома я його зовсім не знаю крапка Земськими колами рекомендується колишній Голова Управи Вінк крапка Тому вибір комісара необхідно відкласти до очікуваного в найближчому часі надзвичайного повітового земського зібрання а поки я призначив тимчасово виконувати посаду комісара Члена Земської Управи Конколовича» [18, арк. 17].

Офіційно Л. Чайковський здав справи по посаді лише 24 березня 1917 р., про що особисто повідомив губернського комісара [18, арк. 21]. В найближчі тижні як владні інституції, так і громадські структури активно займалися підготовкою надзвичайного земського повітового зібрання. Воно було скликане на 24 квітня 1917 р. і тривало три дні.

У переддень цієї події було проведено спеціальне засідання представників Балтського повіту, в якому брало участь 337 делегатів. Його відкрив виконуючий обов'язки повітового комісара М. Конколович, котрий запропонував обрати президію. До її складу увійшли як голова штабс ротмістр О. Петрункевич, його заступник Г. Ясинецький і секретарями Л. Слуцький та О. Опарин. Зібрання підтвердило повноваження присутніх делегатів та визначилося із кількісним складом і порядком обрання виконавчого комітету. До нього мало увійти 80 осіб. При цьому принципово було вирішено, що 80% із загального складу виконкому мають представляти уповноважені від селянства, а решта 20 відсотків делегували інші громадські організації. Однак, із цих 20% вісім місць закріплювалося за єврейською етнічною групою. Самі вибори мали провести на засіданні наступного дня [21, арк. 57].

Ранкове засідання 24 квітня цілком було присвячене питанню виборів Балтського виконавчого комітету. У відповідності до попередньої домовленості делегати підтвердили норму, згідно якої 64 представники до комітету мали делегувати селяни, а 16 місць відводилося репрезентантам інших громадських організацій. Однак у процесі практичної реалізації даного рішення перед зібранням постали додаткові питання. Зокрема, представники Балтського військово-промислового комітету та Балтського міського виконавчого комітету зробили заяви про надання їхнім уповноваженим права бути дійсними членами повітового виконавчого комітету. Присутні погодились надати одне місце представникові військово-промислового комітету та п'ять місць Балтському міському виконкому, але з тим, що до складу останнього мало увійти п'ять делегатів від повітового виконавчого комітету. Крім того, зібрання ухвалило ще два місця відвести представникам ради робітничих депутатів Балтського повіту та чотири місця представникам від військових організацій [21, арк. 52 зв.].

Важливі рішення суспільного характеру були ухвалені зібранням на його вечірньому засіданні 24 квітня. Виконуючим обов'язки повітового комісара М. Конколовичем була внесена пропозиція про участь у засіданні виконкому гласних Балтського повітового земського зібрання, і в такому складі відкрити надзвичайне повітове земське зібрання. Після тривалої дискусії присутні відхилили дану пропозицію.

Також виконавчий комітет відмовив Балтській старообрядській общині в її бажані увести двох своїх представників до складу виконкому. Таке рішення обумовлювалося тим фактом, що старообрядці уже мали свою квоту в міському громадському комітеті [21, арк. 53].

Після невеликої перерви зібрання приступило до обрання кандидатури на посаду повітового комісара. Була взята до уваги інформація штабс ротмістра О. Петрункевича щодо його відмови від участі у голосуванні на посаду комісара. Всього було висунуто п'ять кандидатів: І. Залевського, О. Опаріна, Бочкарьова, Ч. Андрича та С. Вінка. Суддя Бочкарьов та землевласник С. Вінк зняли свої кандидатури. Голосування за інших дало такі результати: І. Залевський отримав 70 виборчих шарів та 15 невиборчих, Ч. Андрич – 65 виборчих та 20 невиборчих, О. Опарін – 51 виборчий та 34 невиборчих [21, арк. 53].

Таким чином, зібрання за демократичною процедурою підтримало кандидатуру вчителя місцевої чоловічої гімназії І. Залевського на посаду повітового комісара. Останній, у свою чергу, запропонував О. Опаріну та Ч. Андричу посісти посади заступників повітового комісара. Проте наступного дня Ч. Андрич зробив заяву про відмову від посади [21, арк. 53 зв.]. Відтак було вирішено провести нові вибори, що й зреалізували на вечірньому засіданні 25 квітня. Зібрання визначалося з-поміж двох кандидатур: представника від селянства Даниловської волості Я. Гошурка та Мошнягської волості П. Бунтовського. Перший отримав 44 виборчих шарів та 25 невиборчих, а другий – 40 виборчих та 29 невиборчих. Отже, обраним став Я. Гошурко [21, арк. 54].

Про рішення зібрання Балтський виконавчий комітет повідомив Міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду. Заступник міністра С. Леонтьєв 12 травня 1917 р. надіслав телеграфне повідомлення Подільському губернському комісару з рекомендацією зробити відповідне подання до Петрограду [18, арк. 22]. Це доручення П. Александров виконав уже наступного дня, надіславши до міністерства лаконічну телеграму: «Внаслідок телеграми 12 травня прошу затвердити пана Залевського посаді Балтського Повітового Комісара» [18, арк. 23].

Офіційне затвердження І. Залевського відбулося 21 травня 1917 р. Про це губернського комісара повідомив заступник міністра Щепкін [18, арк. 24]. Цього ж дня П. Александров розпорядився, аби М. Конколович передав посаду І. Залевському, залишивши при цьому останнього вчителем чоловічої гімназії [18, арк. 25].

Втім, процес передачі влади затягнувся практично до кінця місяця. Лише 30 травня М. Конколович остаточно здав посаду І. Залевському [18, арк. 26]. Новий повітовий комісар розпочав свою діяльність за досить непростих умов, коли суспільно-політична ситуація загострювалась практично щодня. Так, 15 липня Рада робітничих депутатів м. Балти разом з іншими громадськими організаціями ухвалила рішення щодо необхідності спрямувати до міста військового загону для підтримки правопорядку та боротьби з контрреволюційними елементами [18, арк. 36]. Проте цей крок, очевидно, не найшов підтримки в повітового комісара. За це окремі діячі звинуватили його у «більшовизмі». Інформацію про це також спрямували до штабу Верховного Головнокомандувача. Проте ясності не було. 13 серпня 1917 р. голова ради робітничих депутатів м. Балти Шаргородський підтвердив факт виклику загону, однак наразі повідомив Подільського губернського комісара, що це не означає висловлення недовіри І. Залевському [18, арк. 36]. Аналогічну телеграму Шаргородський направив і генералу М. Ебелову. Останній також розпорядився дізнатися про дійсний стан справ [18, арк. 39].

Реагуючи на дане звернення та не маючи будь-яких конкретних відомостей, губернський комісаріат знову підготував запит на ім'я Балтського повітового комісара, яке відправив 19 серпня 1917 р. У ньому зазначалося: «Надсилаючи при цьому отриману мною від Головного Начальника Одеського Військового Округу Генерал-Губернатора Ебелова телеграму за № 7175 прошу повідомити про яку телеграму йде мова хто викликав загін до кого і хто при цьому звертався чим це було викликано які обставини Вашої діяльності піддалися суспільній критиці» [18, арк. 41].

Справа вочевидь насправді була досить заплутаною. Принаймні І. Залевський до початку вересня 1917 р. не зумів до кінця з'ясувати усі обставини, що стали предметом обговорення на різних рівнях і в різних інституціях. Звітуючи перед губернським комісаром, він відверто констатував, що «точних відомостей із сутності Вашого запиту дати не можу оскільки їх не маю». І. Залевський наразі припустив, що повідомлення, про яке йдеться, очевидно направили окремі члени повітової та міської продовольчих управ та ради робітничих депутатів із зазначенням того факту, що насувається анархія та активізується контрреволюція, однак повітовий комісар на це не реагував [18, арк. 46–46 зв.].

Зважившись усі обставини по суті справи, а також оцінюючи загальне керівництво І. Залевського у повіті, Подільський губернський комісар беззастережно підтримав його. Доповідаючи Головному начальнику постачання армій Південно-Західного фронту, він констатував, що в його діях не має ухилу до «більшовизму». Щобільше, розпорядження І. Залевського «просякнуті бажанням встановити законність та порядок» [18, арк. 44–44 зв.].

Поряд із цією ситуацією І. Залевському тривалий час довелося вирішувати проблему із офіційним затвердженням свого заступника. Ще на початку червня 1917 р. Балтським повітовим виконавчим комітетом на цю посаду було рекомендовано О. Опарина. Проте й до середини серпня його не затвердили. Тому І. Залевський продовжував наполягати на цьому призначені [18, арк. 45].

Допоки питання із заступником унормувалося, наступила осінь 1917 р., яка принесла нові виклики для місцевої влади. Повсюдно наростали анархійні тенденції, що супроводжувалися погромними акціями місцевих економій. Останніх у Балтському повіті, за відомостями повітової продовольчої управи, нараховувалося 129 [20, арк. 7–8 зв.]. Щоправда, за зізнанням самого І. Залевського, селяни захоплювали переважно ті земельні ділянки, які не могли обробити поміщики самостійно. До того ж робилося це у більшості випадків з відома земельних комітетів [20, арк. 4–4 зв.].

За таких обставин повітовий комісар 1 жовтня 1917 р. спрямував Подільському губернському комісару телеграму, в якій просив звільнити його із займаної посади у зв'язку з неможливістю поєднувати працю з посадою вчителя [18, арк. 47]. Відповідь останнього була негативною. Заступник губкомісара О. Самошенко просив продовжувати виконувати обов'язки та наразі вказати на більш суттєві причини, що спонукали до звільнення [18, арк. 48].

Проте за три тижні ситуація не змінилася. За наполяганням І. Залевського той самий Самошенко змушений був погодитися з тим, аби при неможливості подальшого перебування на посаді здати справи О. Опарину [18, арк. 51]. Це й відбулося 25 жовтня 1917 р. [18, арк. 54]. Передача влади сталася у досить відповідальний момент, коли державні структури місцевого управління цілковито перейшли у підпорядкування Генерального секретаріату [2, с. 85].

Питання про Балтського повітового комісара стало предметом окремого розгляду на II селянському повітовому з'їзді, який відбувався у Балті з 4 по 7 листопада 1917 р. В його роботі брало участь близько 600 делегатів [18, арк. 74]. Він став віддзеркаленням певного хаосу, який просяк владну вертикаль. На посаду комісара був обраний прапорщик гвардії 1 стрілецького полку М. Исаєнко, а його заступником – вчитель Я. Орищенко. Однак у відношенні до Генерального секретарства внутрішніх справ від 27 листопада 1917 р. губернський комісар просив затвердити лише заступника. Щодо повітового комісара, то довелось констатувати, що «позаяк обраний на цю посаду прапорщик Исаєнко виїхав до Петрограду і невідомо коли він вернеться, ласкаво прошу од Секретарства когось для тимчасового виконання обов'язків Балтського повітового комісара» [18, арк. 57–58].

Оскільки ситуація із поверненням М. Исаєнка залишалася невизначеною ще тривалий час, то Подільський комісар Г. Степура 12 грудня 1917 р. звернувся з клопотанням до Генерального секретаріату призначити на посаду Балтського повітового комісара помічника Летичівського повітового комісара Х. Смолієвського, котрий був родом з Балтщини. На час подання кандидатури йому виповнилося 30 років. Він закінчив шість класів Московської гімназії. Належав до табору українських соціалістів-революціонерів [18, арк. 70]. Цього ж дня Г. Степура особисто звернувся до Я. Орищенка з проханням терміново приступити до виконання обов'язків по посаді заступника повітового комісара [18, арк. 71].

Цілковитий хаос, який панував в системі влади на цьому етапі історичного розвитку досить яскраво демонструє телеграма директора адміністративно-політичного департаменту Генерального секретаріату внутрішніх справ Ю. Гаєвського від 15 грудня 1917 р. на ім'я Подільського губернського комісара: «Генеральне Секретарство Внутрішніх Справ прохає повідомить як найскоршому часі хто зараз є Повітовий Комісар м. Балти і які підстави на Вашу думку для усунення його з посади». На цьому документі Г. Степура наклав резолюцію: «Ніякого комісара і жодних підстав до усунення» [18, арк. 76].

Слід зазначити, що впродовж усього часу від відставки І. Залевського, жодне владне розпорядження з кадрового питання остаточно вирішено не було. Обов'язки повітового комісара продовжував виконувати О. Опарин, котрий не мав жодної підтримки в українських груп. Для цього в останніх були певні підстави. 22 грудня 1917 р. О. Опарин направив листа Подільському губернському комісару, в якому у досить образливій формі оцінював ситуацію в Балтському повіті довкола суспільно-політичних процесів: «Доповідаю, – наголошував він, – що соціалізація, організація та українізація Балтського повіту йде повним ходом; повсюдно крадіжки, розбої, погроми та ін. Діяльність Ради селянських депутатів приносить плоди: більшість посадових осіб або збігає, або виганяється чи вбивається: місця, що звільняються, заміщуються видатними суспільними діячами, відданість українізації яких поза сумнівом. Ідилічна картина благополуччя Балтського повіту порушується, на мою думку, лише тим, що повітовий комісар ні за своєю національністю, ні за своїми політичними переконаннями не гармонують із ситуацією, що склалася в повіті. Не бажаючи вносити дисонанс у діяльність нових осіб і тим самим порушувати їх плодовиту діяльність, прошу звільнити мене від виконання обов'язків

повітового комісара і назвати особу, якій належить передати справи» [18, арк. 77–77 зв.].

Цей лист потрапив до губернського комісара лише 2 січня 1918 р. Не дивно, що він неймовірно розлютив Г. Степуру. Про це свідчить його резолюція на документі: «Увільнити обов'язків телеграфно…» [18, арк. 77]. Відповідну телеграму з цілком конкретною вимогою О. Опарин отримав наступного дня. У документі також повідомлялося, що справи він мав передати Я. Орищенкові [18, арк. 79].

Про своє рішення Г. Степура 3 січня 1918 р. повідомив наразі Генеральне секретарство внутрішніх справ. При цьому губернський комісар додав, що тривалий час Балтський повіт не може залишатися без керівника, позаяк це найбільший повіт Подільської губернії. До того ж у ньому взагалі помічається «антиукраїнський подих». Тому в додаток до попередніх депеш він знову звернувся з клопотанням про призначення на посаду повітового комісара Х. Смолієвського [18, арк. 81–81 зв.].

На цей момент Г. Степура, очевидно, ще не був поінформований про рішення Генерального секретаріату щодо призначення з 28 грудня 1917 р. тимчасово виконуючим обов'язки повітового комісара Х. Смолієвського. Остаточне рішення мало відбутися після того, як його кандидатуру підтримають земські збори або управа [18, арк. 83].

Офіційне відсторонення О. Опарина від посади, за його констатацією, відбулося 1 січня 1918 р. Принаймні так йшлося у підписаній ним телеграмі, спрямованій губернському комісару 5 січня 1918 р. [18, арк. 82]. Можна припустити, що він не хотів бути звільненим за розпорядженням Г. Степури, а начебто пішов з посади за власним бажанням. Натомість, за констатацією Я. Орищенка, він приступив до виконання обов'язків по посаді з 9 січня 1918 р. [18, арк. 86]. А 18 січня змушений був звернутися до губернського комісара з проханням пришвидшити приїзд до Балти Х. Смолієвського, оскільки через безлад у повіті доводилося часто виїжджати в різні села [18, арк. 84].

Втім, ситуацію на цьому етапі розв'язати не вдалося. Про це Я. Орищенка 20 січня 1918 р. повідомив губернський комісар. Причиною тому був той факт, що Х. Смолієвському нікому було здати Летичів [18, арк. 85]. Як бачимо, у неймовірно непростий час більшовицького просування Україною кадровий безлад на Поділлі в системі органів державної влади був більш ніж очевидним. І повинними у цьому були як центральні урядові структури, так і місцеві органи. 7 лютого 1918 р. Балтська повітова народна управа інформувала Подільського губернського комісара про те, що не може рекомендувати до призначення кандидатуру Х. Смолієвського, «бо його не знає» [18, арк. 92].

Ситуація зазнала певних змін лише після приходу на Поділля Австро-Угорських військ та повернення до Києва Центральної Ради. 3 квітня 1918 р. за ініціативою повітової селянської спілки було скликане об'єднане зібрання представників повітових організацій. У засіданні, зокрема, брали участь уповноважені від повітового комітету селянської спілки Паращенко, Рудий і Чебанюк; від повітової народної управи Ющенко; від повітового земельного комітету Бевз, Вишинський і Мантуляк; від повітової продовольчої управи Новіков, Лобастов і Слободянюк; від повітової шкільної ради Янович; від Балтської української громади і товариства «Просвіта» Сікорський.

На порядку денному розглядалося лише одне питання «Про призначення Центральною владою Балтського повітового комісара д. Смолієвського». Після обміну думками, присутні одноголосно ухвалили наступне рішення: «Признаючи в роспорядженнях Центрального Уряду елемент демократичности і компетентність його в справах налагодження на Україні громадського ладу та спокою, зібрання представників демократичних організацій Балтського повіту, обговоривши з цього погляду факт призначення Центральною владою Повітового комісара добродія Смолієвського ПОСТАНОВИЛИ: Виразити йому довір'я і найактивніше допомагати в справі наведення ним в Балтському повіті ладу та спокою, поскільки діяльність його не буде росходитись з ідеями широких кол демократії» [18, арк. 97].

Однак реалізувати себе на посаді Балтського повітового комісара Х. Смолієвський не зміг, оскільки невдовзі стався гетьманський переворот. Замість інституту комісарів було засновано інститут губернських та повітових старост. У Балтському повіті цю посаду посів І. Бордюжевич [18, арк. 101], започаткувавши перетворення, що були притаманні новому політичному режиму.

Висновки. Таким чином, після падіння самодержавства в росії у лютому 1917 р. державні органи місцевого управління зазнали значної трансформації. На посаду Балтського повітового комісара був призначений голова повітової земської управи Л. Чайковський. Однак, не маючи будь-якої підтримки з боку громадських інституцій, що були покликані до життя революційною творчістю мас, він змушений був піти у відставку. На його місцем шляхом широкого обговорення

та з дотриманням демократичних процедур, був обраний І. Залевський. Однак і йому не вдалося опанувати непрості суспільно-політичні процеси, що влітку-восени 1917 р. наростали у повіті та загалом на Поділлі. За таких обставин на Балтщині чітко прослідковується криза у кадрових призначеннях на державні посади, яку проявляли як центральні урядові структури, так і місцеві органи управління. На жаль, цю кризу не вдалося подолати до часу зміни в регіоні політичного режиму, уособленого гетьманським переворотом П. Скоропадського.

Список літератури:

1. Адамський В. Подільський губернатор у революційні дні березня 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 30. С. 338–349.

2. Адамський В. Р. Подільський губернський комісар (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2021. 275 с.

3. Басара-Тиліщак Г. ІІІ Універсал і питання про владу в українській провінції наприкінці 1917 року. *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога: Збірник наукових праць.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 102–108.

4. Верстюк В. Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 8. С. 5–43.

5. Гай-Нижник П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства.* Київ: Українське агенство інформації та друку «Рада», 2009. Вип. XXIV. С. 229–270.

6. Галатир В. В. Від губернатора до комісара: утвердження місцевої влади в Кам'янці-Подільському в березні-червні 1917 р. *Сторінки історії Української революції та більшовицьких репресій на Поділлі (1917–1930-ті рр.):* зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 110–117.

7. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва: Наука, 1990. 264 с.

8. Гуменюк С. К. За владу Рад (1917–1920): Методична розробка. Хмельницький, 1981. 30 с.

9. Зеленюк І. С. 1917 рік на Поділлі. Львів: Видавництво «Каменяр», 1966. 167 с.

10. Кострыба П. М. Борьба трудящихся за установление Советской власти на Подолии. Хмельницкий, 1957. 67 с.

11. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд. Київ: Наш час, 2008. 78 с.

12. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2008. 480 с.

13. Матвієнко Т. О. Органи місцевого самоврядування Подільської губернії і формування інституту комісарів Тимчасового уряду 1917 року. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків:* мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2016. С. 101–104.

14. Нариси історії Поділля: На допомогу вчителю /автори: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін. Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. 328 с.

15. Поділля Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат. / упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. 847 с.

16. Реєнт О. П., Рекрут В. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність /наук. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.

17. Рекрут В. П. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга 1: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 420 с.

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 3. 115 арк.

19. ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 38. 313 арк.

20. ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 40. 12 арк.

21. ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 65. 109 арк.

Adamskyi V.R., Semenchuk S.O. THE INSTITUTE OF THE COMMISSIONER IN THE BALTIC COUNTY DURING THE REVOLUTIONARY DAYS (MARCH 1917 – APRIL 1918)

The article analyzes the transformation of local government bodies in the Baltic county after the overthrow of the autocracy in russia in February 1917. The establishment of the institute of the county commissioner as

a new body of state power, which arose due to the decision of the Provisional Government, is shown. Under the new social and political conditions, the commissioner's institute at the regional level acted as a central institution that was supposed to combine central and local management structures in the implementation of state tasks.

On the example of the Baltic county, the difficult vicissitudes that accompanied the appointment of the head of the county, zemstvo administration were traced. The impact of the public factor on the transformational processes in the power system is clarified, and its exceptionally significant role in the formation of public opinion on the development of the revolutionary movement is shown. Owing to the initiative of the public, the county executive committee of public organizations was established, which largely determined personnel appointments to the position of county commissioner. The study reflects its most significant meetings, where personnel issues were considered objectively and principled decisions were made from them. The relation of the Council of workers' and soldiers' deputies of the Baltic county to the institute of the county commissioner, their methods of solving pressing problems are shown separately.

In the context of the general revolutionary movement, the activities of the deputy corps of the Baltic town council and its influence on the development of transformational processes in the system of regional power of the significant era are analyzed. The special activity of deputies at the initial stage of social changes is noted. The change of public opinions in the towns and villages of the Baltic county after the fall of the autocratic regime in russia is characterized and their attitudes to the formation of a new body of state power at the regional level is shown.

The evolution of the institution of the county commissioner itself, when it was transformed into a national body of regional administration, is traced. It was concluded that despite the presence of a certain attention and interest of central state authorities, its structural element at the county level failed to become an effective bearer of power and significantly influence the development of revolutionary processes in the region.

Key words: *county commissioner, executive committee, revolution, public, zemstvo administration, region.*

УДК 316
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.2

Бевз Т.А.
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ СОБОРНОСТІ ПРЕЗИДЕНТАМИ УКРАЇНИ (1991 – ПОЧАТОК 2023 РР.)

У статті проаналізовано актуалізацію ідеї соборності Президентами України від моменту відновлення державної незалежності (24 серпня 1991 р.) до початку 2023 р. Акцентовано увагу на тому, що соборність передбачає не лише пам'ять про минуле, а й потребує захисту країни від російської агресії, згуртованої спільної праці та взаємодії в умовах сьогодення, а також одностайності, непохитності і принциповості наших переконань та віри у майбутнє цілісної країни.

Ідея соборності та єдності всіх українських теренів завжди була актуальною в українському політичному дискурсі, оскільки соборність є одним із базових концептів української державності. Упродовж усіх років незалежності Президентами України актуалізувалася ідея соборності у трьох вимірах політичного значення – минулого, сьогодення і майбутнього. Ідея соборності визначалася, передусім, єдністю цінностей, ідеалів та інтересів громадян України. У звернення та виступах Президентів України простежується еволюція від ідеї соборності до ідеї єдності, оскільки «єдиний народ не зламати і ми як ніколи відчуваємо єдину державу, бо самі творимо її і боремось за неї».

В умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну нового розуміння і осмислення набула політична актуальність феномену соборності, єдності, національної єдності, політичної єдності, згуртованості, територіальної цілісності. В умовах війни важливо розуміти цінність соборної української держави, її єдність. Збереження територіальної цілісності України, зміцнення єдності її регіонів, розмаїтість і відмінність яких склалися внаслідок об'єктивних історичних обставин, і надалі залишається актуальним, але й невідкладним завданням сьогодення.

Ключові слова: *соборність, єдність, Президенти України, політичні партії, війна.*

Постановка проблеми. Соборність – це виклик, довжиною в життя. Соборність і єдність України виступають фундаментальною цінністю української державності. Тема соборності є актуальною на багато століть вперед. Цінність соборності ми почали розуміти з особливою гостротою в умовах повномасштабної війни РФ проти України. Соборність передбачає не лише пам'ять про минуле, а й потребує захисту країни від російської агресії, згуртованої спільної праці та взаємодії в сучасній Україні. Соборність – це основа спротиву українців російським окупантам, соборність – це єдність, на якій тримається Українська держава. Окреслюючи політичну актуальність соборності Президент України В. Зеленський наголосив, що «ця історична подія (Акт Злуки – Т. Б.) передала наступним поколінням українців дві мудрості. Якщо не припиняти боротьби, рано чи пізно єдину й незалежну державу буде відновлено. Якщо не досягти справжньої єдності, незалежність буде втрачено. Ми завжди знали про першу мудрість. А 24 лютого довели, що засвоїли другу. Наша Україна єдина, бо сильна. Сильна, бо єдина» [1].

Актуальність теми соборності в умовах повномасштабної війни РФ проти України, є беззаперечною. Адже соборність, єдність, територіальна цілісність, національна ідентичність – це ті цінності за які в жорстокій війні бореться український народ. Доречним у цьому контексті, на нашу думку, є проаналізувати актуалізацію ідеї соборності Президентами України від моменту відновлення державної незалежності (24 серпня 1991 р.) до початку 2023 р.

Акцентуючи увагу на феномені соборності наголосимо на символізмі чи ймовірно, сакральності дати 22 січня. Насамперед, хочу наголосити, що 22 січня 1918 р. Четвертим Універсалом Центральної Ради було проголошено самостійність України. І рік 2023, є ювілейним роком, роком 105 річниці самостійності України.

22 січня 1919 р. проголошено Акт Злуки, відбулося об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки.

22 січня 1939 р., у рік 20-річчя соборності, в місті Хуст – столиці Карпатської України (автономної одиниці в складі Чехословаччини) відбулося перше офіційне святкування за участю близько 30 тисяч людей, які тримали в руках синьо-жовті прапори.

У ніч на 22 січня 1978 р., у переддень 60-ї річниці проголошення самостійності України Центральною Радою та 61-ї річниці Акту Злуки Олекса Гірник вчинив акт самоспалення біля могили Шевченка на знак протесту проти русифікації України.

22 січня 1990 р. мільйони українців вишикувалися в справжній «живий ланцюг» єдності з мільйонів людей, які трималися за руки. Ця акція стала підтвердженням єдності та стійкості українського народу. Вона вважається однією з найбільших у світовій історії.

22 січня 2014 р., під час Революції Гідності в центрі Києва на очах протестувальників загинули перші учасники Майдану – 20-річний український громадянин вірменського походження Сергій Нігоян, 25-річний білорус Михайло Жизневський, 50-річний українець, львів'янин Юрій Вербицький.

22 січня 2023 р. йшов 333 день повномасштабної війни… Це усе про 22 січня…

А ще напередодні 22 січня 1999 р. Президент України Леонід Кучма встановив державне свято – День Соборності. Ймовірно, це було політичне рішення для об'єднання Заходу та Сходу України, підняття рейтингу Президента напередодні виборів. Державницька популяризація свята та підтримка на рівні держави відіграла досить важливу роль для утвердження Дня Соборності як маркера української ідентичності. Можливо скажу крамольну річ, але розмах підготовки та святкування Дня Соборності не менший, а й ймовірно, більший, ніж Дня Незалежності. Відзначаючи День Соборності, нівелюється певною мірою у політичному дискурсі День самостійності України, адже про нього згадують лише у ювілейні роки, як 100 чи 105 річниця. До речі, у минулому році Українська Національна Рада запропонувала відзначати 22 січня на державному рівні як День Незалежності і Соборності України. Поки що ця ініціатива підтримку не знайшла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження феномену соборності потребує сучасних наукових теорій, які пропонують інший погляд не лише на історію, але й на політику. Упродовж останніх років з'являються пропозиції іншого інтелектуального рівня осмислити феномен «соборність» за допомогою теорії «чорних лебедів» і «антикрихкості» Насима Ніколаса Талеба та «сірих носорогів» Мішель Вукер (Сірий носоріг. Як розпізнати і реагувати на очевидні загрози, які ігноруємо»). «Чорні лебеді» ховаються поза нашими можливостями передбачення. «Сірі носороги» – це загрози, які ми мусимо бачити, але часто не бачимо, або які ми бачимо, але свідомо ігноруємо. Більшість «сірих носорогів» – це не надто слабкі сигнали, але слухачі налаштовані ігнорувати їх та системи, які спонукають і сприймають як нормальне нашу нездатність реагувати» [2]. Конструкти «чорних лебідів» та «сірих носорогів» стають досить популярними у наукових дослідженнях. Зокрема, назву книгу І. Монолатія «Зоосад революції. Західноукраїнська державність 1918–1923 років і теорії випадковостей XX – початку XXI сторіч: есеї», в якому автор свідомо виходить за рамки історичного конструкту національного наративу. Одним із таких «чорних лебідів» можна вважати і Акт Злуки, явище соборності взагалі. Тому варто долучати до досліджень феномену соборності сучасні теорії.

Формулювання цілей статті. Тема соборності досить активно простежується у політичному дискурсі. Акцентуючи увагу на актуалізації ідеї соборності Президентами України побіжно торкнемося використання виборчими блоками і українськими політичними партіями феномену «соборності», проаналізуємо еволюцію ідеї соборності очільниками держави упродовж понад тридцятилітній період та покажемо утвердження ідеї «єдності» в сучасних умовах. Звернення до використання ідеї соборності політичними партіями та виборчими блоками, є не випадковими, адже майбутні президенти належали до певних політичних партій чи виборчих блоків, сповідуючи їх ідеї.

Виклад основного матеріалу. «Соборність» є феноменом, який активно упродовж останніх десятиліть присутній у політичному дискурсі держави. Для політиків властиво трансформуватися, мімікрувати, лавірувати, маніпулювати. Певною мірою це проявляється у діяльності виборчих блоків, які «жонглюють»/ «маніпулюють» категоріями «собор», «соборна Україна», «соборність», «злагода», «єдність», «єдина Україна» та іншими. Варто зауважити, що політики використали ідею соборності, особливо активно напередодні парламентських та президентських виборів. Так, напередодні президентської виборчої кампанії 1999 р. утворилося пропрезидентське формування Всеукраїнське об'єднання демократичних сил «Злагода». Віце прем'єр-міністр України, виступаючи на науковій

конференції з нагоди 80-річчя Акту Злуки, констатував, що «Всеукраїнське об'єднання демократичних сил «Злагода» звернулося до народу з гаслом консолідації усіх творчих зусиль в ім'я майбутнього України», зазначалося, що таке об'єднання повинно стати запорукою цивілізованого громадянського суспільства, стабільності влади, незворотності ідеалів, успішного вирішення економічних і соціальних проблем», а ще наголошувалося, що «вся історія нашого народу – історія злетів і падінь саме ідеї соборності» [3, с. 20–21]. З іншого боку, заклики до злагоди породжували і питання, здебільшого риторичні. Скажімо, таке: а чи можлива взагалі конвенційна ідентифікація в межах всієї країни, чи достатнім є базове підґрунтя для єднання» [4, с. 261].

Виборчий блок політичних партій «За єдину Україну» був утворений напередодні парламентських виборів 2002 р. з провідними гаслами «Блок, який єднає!» і виступав за утвердження суверенної соборної держави [5]. У наступні роки діяли виборчі блоки, які використовували у своїх назвах концепт «єдність»: Виборчий блок політичних партій «Єдність» (2002), Громадський форум «За об'єднання України» (2005) Виборчий блок «Євген Марчук – «Єдність» (2006).

Створений, напередодні старту парламентських перегонів у 2005 р., громадський форум «За об'єднання України» був далеким від благородних цілей. У зверненні до громадськості й політичних партій Леонід Кравчук звертав увагу на «глибокий рів, що відокремлює одну половину українських громадян від іншої – тих, хто на нещодавніх виборах голосував за Ющенка, від тих, хто підтримував Януковича» [6]. На його думку, «рів цей не заростає, а глибшає і породжує все нові тріщини». А свою нову історичну місію екс-Президент вбачає в тому, щоб «відновити єдність народу» [6].

Загалом ідея єдності/соборності завжди була і залишається актуальною для українського політикуму. «Експлуатувати» назви «собор», «соборність», «Україна Соборна», «єдність», «єдина Україна» досить полюбляли упродовж усіх років відновлення незалежності й українські політичні партії. За нашими підрахунками за понад тридцятиліття незалежності діяло 32 політичні партії, у назвах яких був присутній феномен соборності/єдності. Серед них: Українська республіканська партія «Собор» (1990), партія «Єдина Україна» (1998), політична партія «Єдина Київська Русь» (1999), політична партія «Русь єдина» (1999), політична партія Всеукраїнське політичне об'єднання «Эдина родина» (Всеукраїнське політичне об'єднання «Україна – єдина країна») (1999), Всеукраїнська партія миру і єдності (2000), Народний рух України за єдність (2000); Українська народна партія «Собор» (2000), Українська партія «Єдність» (2000), політична партія «Єдність» (2000), партія «За Русь єдину» (2001), політична партія України «Русь єдина» (2003); політична партія «Україна соборна» (2005), політична партія «Руська єдність»[1*] (2008), політична партія «Єдина країна» (2008), політична партія «Об'єднана Україна» (2014); політична партія «Соборність» (2014); політична партія «Команда Ігоря Сапожка – «Єдність» (2014), політична партія «Об'єднана Україна»; політична партія «Об'єднана Україна» (2015), політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Сила єдності»» (2015), політична партія «Сила єднання» (2015), політична партія «Єдина сила» (2015), політична партія «Єднання» (2015), політична партія «Народна єдність» (2016), політична партія «Партія єдності» (2016), політична партія «Всеукраїнське політичне об'єднання «Єдина родина» (2018), політична партія «Єдності та справедливості» 2013 (2018), політична партія «Єдність та розвиток» (2019), політична партія «Єдина громада» (2019), політична партія «Собор» (2019), політична партія «Партія Володимира Буряка «Єднання» (2020), політична партія «Сила єдності» (2021), політична партія «Соборність» (2021). Перша зареєстрована у 1990 р. партія України – Українська республіканська партія, п'ять разів змінювала назву. Серед цих назв двічі використовувалося слово «Собор»: Політична партія Українська платформа «Собор»; Українська республіканська партія «Собор» (1990).

Серед партій, які містили слово «єдність» був Народний Рух України за єдність, метою якого було збереження державної незалежності, національного суверенітету і цілісності (соборності) України як невід'ємного надбання її народу, а також забезпечення реального національного народовладдя [7]. Водночас, низка партії, які маючи у назві соборність/єдність, не включали їх до програм. У інших важко знайти ідеї єдності/соборності, ймовірно, через відсутність сайтів політичних партій та недоступність чи відсутність більшості політичних програм.

[1*] Політична партія «Руська єдність» діяла з жовтня 2008 р. до вересня 2014 р. на чолі зі зрадником України с. Аксеновим та його заступниками – А. Козенком та Д. Полонським, штаб-квартира розміщувалася у м. Сімферополі (див. детальн. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с. с. 21).

Про політичну партію «Соборність», зареєстровану в жовтні 2021 р., інформації відсутня. Керівником партії вказано В. Чайковського. Особа з таким же іменем системно бере участь у тендерах медичних закладів, передовсім у Запорізькій та Волинській областях. За даними Clarity Project, ФОП Чайковський був переможцем 252 тендерів із 257, у яких брав участь, втім суми договорів переважно незначні – від кількох десятків до кількох сотень тисяч гривень. Найцікавіше, що контактні дані, вказані в реєстрі юросіб, належать не Володимиру Чайковському, а адвокатському бюро «Аронович та партнери». Якщо вказати у пошуковику «купити партію», то першим у видачі буде сайт саме цього бюро [8].

Актуалізація ідеї соборності з особливою силою проявилася у 2022 р. напередодні повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Низка політичних партій продемонструвала актуальність соборності. Зокрема, Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» у зверненні до Дня Соборності, стверджувала, що єдність України досягається не простим декларуванням, а завдяки щоденній діяльності кожного українця заради сильної єдиної України» і наголошувала, що «цьогоріч (2022 – Т. Б.) в День Соборності України вчергове стоїть перед лицем зовнішньої загрози. І нам, українцям, як ніколи важлива єдність! Бо роз'єднана нація – це легка здобич для ворога [9].

На офіційному сайті політичної партії «Слуга народу» зазначалося, що «сьогодні ми вкладаємо у це свято (День Соборності України – Т. Б.) ще більше сенсів. Адже соборність – це про всіх нас, про кожного українця, який працює на благо держави і розбудовує її щодня. Це про здоров'я громадян, сучасну освіту, відновлення історичної спадщини, про безпеку та щоденний захист, про успішні громади, в яких хочеться жити, про дороги, мости та потяги, що об'єднують країну [10].

Феномен «соборність» був присутній в офіційних зверненнях та виступах Президентів України. Відзначимо, що по-різному ставилися Президенти України до феномену соборності. Зокрема, Перший Президент України Леонід Кравчук з певним острахом. Коли йому запропонували у День самостійності Соборності України 22 січня 1992 р. провести урочисту передачу регалій УНР від уряду УНР в екзилі він відмовився. І лише 22 серпня 1992 р. президент Української Народної республіки в екзилі (у вигнанні) Микола Плав'юк урочисто, у присутності президента, голови Верховної Ради і прем'єр-міністра України склав повноваження Державного Центру (ДЦ) УНР і проголосив молоду державу правонаступницею УНР [11]. Тоді відбулося символічне з'єднання української історії з українським сьогоденням, української еміграції з незалежною Україною.

Значний інтерес для дослідження феномену «соборності» представляють Звернення Президентів України до Дня Соборності та Дня незалежності. У Промові Президента Л. Кучми з нагоди 12-их роковин відновлення незалежності України, зазначалося, що циклічний злет ознаменований дванадцятьма викликами, якими була усіяна наша історична дорога. Одинадцятим викликом була названа «соборність України у сучасному, багатомірному розумінні – від територіальної цілісності до громадянської сконсолідованості» [12]. Президент стверджував, що «Україна – як єдина цілісність, як стабільне суспільство, як мирна територія і прогнозована держава – відбулася завдяки, перш за все, могутній консолідуючій силі державницької національної ідеї, високопрофесійному менеджменту, мудрості народу і відповідальності зрілих верств його еліти» [12].

В умовах російсько-української війни (січень, 2015) Леонід Кучма зазначив, що «нинішня ситуація на сході України становить загрозу соборності і неподільності держави» та звернувшись до політиків наголосив, що «кожен на своєму місці повинен показати, що він здатний якусь, хоч маленьку, лепту внести в соборність України, яка вкрай нам потрібна» [13].

Президент України Віктор Ющенко у виступах та зверненнях до Дня Соборності акцентував увагу на тому, що «День Соборності є одним із найважливіших національних свят України», Акт Злуки розглядав як «історичний символ об'єднання України і, водночас, як загальний для всіх орієнтир майбутнього», стверджуючи, що «саме суспільна, духовна і територіальна єдність України є найважливішою умовою для поступу та успіху нашої держави» [14]. Йшлося про єдність всієї Української землі, всього народу, всіх громадян країни і співвітчизників за кордоном.

У часи Януковича «соборність» стала інструментом для зміцнення влади та маніпулювання опозицією. Якщо у 2011 р. під час відзначення Дня соборності були присутні перший Президент та чинний на той час, то в 2012 р. були присутні усі чотири. Понад те, в Автономній Республіці Крим біг-борди з відзначення 20-річчя автономії замінили біг-борди про день Соборності. Віктор Янукович 30 грудня 2011 р. видав указ, яким

скасував указ Президента Леоніда Кучми 1999 р. про встановлення Дня соборності України та Указ Президента України Віктора Ющенка 2005 р. про встановлення Дня Свободи та 22 листопада (присвяченого подіям «помаранчевої революції»), водночас з оголошенням 22 січня Днем Соборності та Свободи України. Юридично цей указ скасував обидва свята, запровадивши абсолютно нове. Офіційно 22 січня у 2012–2014 рр. в Україні відзначали саме як День Соборності та Свободи України. 13 листопада 2014 р. Президент України Петро Порошенко видав Указ «Про День Соборності України» [15], однак повернення Дня Соборності було здійснено не шляхом відновлення Указу 1999 р., а ухваленням нового указу, відновивши щорічне відзначення Дня Соборності.

З початком російсько-української війни, окупацією Криму та частин Донецької і Луганської областей у виступах очільника держави Петра Порошенка звучали інші акценти щодо соборності, по-перше, як національної ідеї та найбільшої цінності; по-друге *як ідеї єдності*; по-третє, нові акценти (з 2014) щодо соборності України в умовах російсько-української війни; по-четверте, *різноманітність як маркер соборності*; по-п'яте, *соборність як ідея*: «соборність залишилася сильною, животворною ідеєю, переданою нащадкам; по-шосте, *соборність як неподільне ціле з усіх українських земель.*

Очільники держави у своїх зверненнях до Дня Соборності часто зверталися до уроків історії та визначних постатей України. Зокрема, п'ятий Президент України апелював до спогадів Павла Скоропадського, наголошуючи, що «наскільки ці мемуари доречні саме до поточного моменту, наскільки ж промовисті паралелі, і наскільки повчальними є уроки історії» [16] та наполегливо рекомендував усім політикам «у якості роботи над помилками – вивчити і бажано законспектувати» [16].

У виступі Президента України П. Порошенка на урочистому зібранні з нагоди Дня Соборності України та 100-річчя проголошення незалежності УНР значна увага приділена історії. Президент цитував І. Лисяка-Рудницького, І. Мазепу, висловлював захоплення «Спогадами» Павла Скоропадського, повторюючи, що був настільки вражений, що знову наполегливо радив прочитати її всім політикам, урядовцям, депутатам. Виступ Президента України містив також низку актуальних меседжів і водночас був підсумком його успіхів та досягнень напередодні президентської виборчої кампанії.

Нові акценти щодо соборності/єдності прозвучали у новообраного Президент України Володимир Зеленський, а саме ідея єдності. У своєму Новорічному привітанні закликав українців об'єднатися, незалежно від уподобань, ідеалів чи мови спілкування. Промова Володимира Зеленського викликала жваве обговорення серед політиків, експертів та громадян. Декого обурили слова про те, що «неважливо, як названа вулиця», коли вона освітлена та заасфальтована, і що «немає різниці, біля якого пам'ятника ти чекаєш дівчину». Різниця, стверджували опоненти президента, є. Тому зовсім невипадково, виступаючи на День Соборності Президент України (2020) зазначив: «Як показує новорічне привітання, тема єдності болить кожному українцю. Та в пошуках цієї єдності ми знову сваримось. А довкола чого ми, такі різні й несхожі, можемо згуртуватися? Чи зможемо ми, не сперечаючись про минуле, рухатися у майбутнє?» [17]. Значний акцент Президент України робив на цінності, зазначаючи, що «у сучасному світі відчуття нації єдиним цілим виникає не тільки завдяки спільним традиціям, культурі та релігії. Є ще цінності, які прийнятні для кожного куточка України і за якими у майбутньому українців могли б індентифікувати у кожному куточку планети. Цінності доброчесності та порядності. Вихованості й толерантності. Цінності свободи та демократії. Бажання економічного добробуту та процвітання. Бажання бути заможним. Цінності поваги до закону, приватної власності та поваги одне до одного» [17].

Апелюючи до минулого у Зверненні до Дня Соборності України у 2021 Президента України Володимир Зеленський знову акцент зробив на єдності: «маємо назавжди вивчити уроки сторічної давнини й ніколи не забувати: щоб стати сильними – потрібно бути єдиними. Щоб стати єдиними – потрібно бути сильними. Досить розділень. Важливо пам'ятати, що соборність – це не тільки про територію. Одна з найдавніших мрій нашого народу – про єднання – фундаментальна мрія. Але її не можна досягти один раз і назавжди. Це постійна робота. Це щоденний рух» [18].

Про єдність Українського народу йшлося і у Зверненні Президента України у 2022 р.: «це підґрунтя наших успіхів, запорука сильної незалежної держави і відновлення її територіальної цілісності. Це принципова цінність для нас» [19]. Президент закликав: «виконаймо свій обов'язок перед майбутніми поколіннями – збережімо Незалежність і Соборність України» [19].

22 січня 2022 р. Президент України Володимир Зеленський звернувся до мешканців тимчасово

окупованих територій України і запевнив, що якомога швидше з ними буде проголошено новий Акт злуки. «Сьогодні Донбас і Крим, на жаль, відірвані від України достатньо довго – вісім років поспіль. Але для нас цей час – немов століття. І я знаю, що ми точно будемо разом, упевнений, не через віки, а якомога швидше. У Донецьку, у Криму ми з вами обов'язково проголосимо новий Акт злуки і будемо відзначати це щороку» [20].

У 2022 р. з'явилося ще одне свято – День єдності. В умовах зростання гібридних загроз Президент України Володимир Зеленський оголосив 16 лютого 2022 р. Днем єднання, для «посилення консолідації» українців, зміцнення їхньої «стійкості» на тлі зростання гібридних загроз, пропагандистського та морально-психологічного тиску на суспільну свідомість [21], мотивуючи тим, що ідея свята в тому, щоб показати світу, в тому числі росіянам, єдність українського народу на тлі військової загрози: «нам кажуть, що 16 лютого стане днем нападу. Ми зробимо його Днем єднання» [21].

В умовах повномасштабного вторгнення Росії концепт «єдність» набув нового звучання. Його варто розглядати як: а) єдність як внутрішньополітичний чинник; б) єдність як зовнішньополітичний чинник; в) єдність як чинник, який об'єднав Європу в умовах російсько-української війни.

Говорячи про соборність в умовах повномасштабної війни 22 січня 2023 р. Президент України Володимир Зеленський акцентував увагу на тому, що: 1) у кожного з нас більше немає чужих міст, сіл, вулиць. Кожне місто – рідне. Кожне село – рідне. Кожна вулиця – рідна»; 2) наша соборність міцна; 3) наша соборність сяє золотоверхими лаврами; 4) соборність закодована у візерунках нашої вишивки, сюжетах косівської кераміки, петриківському розписі та орнаменті орьнек; 5) соборність чутно в рокотанні кобзи, бандури, трембіти й кримськотатарської зурни; 6) соборність віртуозно лунає музикою Леонтовича, Скорика, Івасюка; 7) соборність заримована рядками Франка, Українки, Шевченка, Стуса, Симоненка й Костенко; 8) соборність змальована барвами у полотнах Примаченко, Білокур і Марчука; 9) соборність величаво панує на Говерлі та Ай-Петрі. Соборність квітне буйним цвітом сакури, у Долині нарцисів, Софіївці, Асканії-Новій; 10) соборність загадково мовчить у скелях Довбуша, базальтових стовпах, Олешківській пустелі, Дністровському каньйоні, «тунелі кохання», на чернігівських валах і схилах Витачева; 11) соборність гримить на «Південмаші», «Антонові», ХТЗ та «Криворіжсталі». Соборність добувають у шахтах Луганщини та Львівщини; 12) соборність освітлює знаннями у Києві, Бердянську, Львові, Глухові, Острозі, Харкові та Чернівцях; 13) соборність реве хвилями Дніпра, Дунаю, Південного Бугу, Тиси й Сіверського Дінця. У водах Світязя, Синевиру та Сивашу [1].

Щороку день Соборності України проходить під певним гаслом. Так, у 2019 р., у рік сторіччя Акту Злуки таким гаслом було: «Разом з власної волі з 1919 року», у 2020 та 2021 рр. – «В єдності сила. Разом сильніші», 2022 р. – «Ми – Україна», а у 2023 році – «Україна соборна. Разом до перемоги!» «Вертаємо своє. Соборність – мета Перемоги!». Сьогодні соборність для України означає деокупацію всіх територій, захоплених ворогом, відновлення єдності з Донеччиною, Луганщиною та Кримом.

Таким чином, ідея соборності та єдності всіх українських теренів завжди була актуальною в українському політичному дискурсі, оскільки соборність є один із базових концептів української державності. Упродовж усіх років незалежності Президентами України актуалізувалася ідея соборності у трьох вимірах політичного значення – минулого, сьогодення і майбутнього. Ідея соборності визначалася, передусім, єдністю цінностей, ідеалів та інтересів громадян України. У звернення та виступах Президентів України простежується еволюція від ідеї соборності до ідеї єдності, оскільки «єдиний народ не зламати і ми як ніколи відчуваємо єдину державу, бо самі творимо її і боремось за неї». Акцентуємо увага на тому, що Президенти України зверталися до уроків минулого і історичних постатей України; наголошували, що соборність – це неподільне ціле з усіх українських земель; зазначали, що соборність – це не тільки про територію, а й про єдність, згуртованість, спільність; стверджували, щоб стати сильними – потрібно бути єдиними, щоб стати єдиними – потрібно бути сильними.

В умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну нового розуміння і осмислення набула політична актуальність феномену соборності, єдності, національної єдності, політичної єдності, згуртованості, територіальної цілісності. В умовах війни важливо розуміти цінність соборної української держави, її єдність. Збереження територіальної цілісності України, зміцнення єдності її регіонів, розмаїтість і відмінність яких склалися внаслідок об'єктивних історичних обставин, і надалі залишається актуальним, але й невідкладним завданням сьогодення.

Список літератури:

1. Україна єдина, бо сильна. Сильна, бо єдина – привітання Президента з Днем Соборності. 22.01.2023. https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-yedina-bo-silna-silna-bo-yedina-privitannya-prezide-80541
2. Wucker M. The Gray Rhino. How to Recognize and Act on the Obvious Dangers We Ignore. New York: St. Martin's Press ebook, 2016. P. 34.
3. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (до 80–річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). Київ, 1999.С. 20–21.
4. Нагорна Л. Акт Злуки і проблеми консолідації української нації. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). Київ, 1999. С. 254–263. с. 261.
5. Яремчук В. Виборчий блок політичних партій «За Єдину Україну!» Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. Київ: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 588 с. с. 139.
6. «Злагода»-2. Овеча шкура для есдеків. 19.08.2005. URL: https://umoloda.kyiv.ua/number/493/219/17862/
7. Голос України. 2006. 14 березня.
8. Політична партія «Соборність». URL: http://uht.org.ua/forum/viewtopic.php?f=35&t=4710
9. Ми сильні, коли ми єдині – «УДАР Віталія Кличка» провів акцію до Дня Соборності України. URL: https://promin.cv.ua/2022/01/21/my-sylni-koly-iedyni-udar-vitaliia-klychka-proviv-aktsiiu-do-dnia-sobornosti-ukrainy.html
10. Соборність – це про кожного з нас! URL: https://sluga-narodu.com/sobornist/
11. 1992: останній президент УНР передає Кравчуку клейноди. URL: https://www.istpravda.com.ua/videos/2012/01/22/69657/
12. Виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистому зібранні, присвяченому 12-й річниці Незалежності України. URL: http://web.archive.org/web/20031025051523/http://www.president.gov.ua/activity/zayavinterv/performance/184947228_mode_print.html
13. Кучма сказав про загрозу соборності України. 21.01.2015.https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1806019-kuchma_skazav_pro_zagrozu_sobornosti_ukraiini_2012772.html
14. Вітання Президента України Віктора Ющенка з Днем Соборності України https://www.zoda.gov.ua/news/3771/vitannya-prezidenta-ukrajini-viktora-jushenka-z-dnem-sobornosti-ukrajini.html
15. Указ Президента України №871/2014. Про День Соборності України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/8712014-18000
16. Виступ Президента Петра Порошенка з нагоди Дня Соборності України. 22.01.2017. URL: https://eukraina.com/news/vistup_prezidenta_petra_poroshenka_z_nagodi_dnja_sobornosti_ukrajini/2017-01-22-23607
17. Зеленський у День соборності згадав новорічне привітання: Тема єдності болить кожному. 22.01.2020. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/22/7238047/
18. «Досить розділень»: Зеленський привітав українців з Днем Соборності. 22.01.2021. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3175809-dosit-rozdilen-zelenskij-privitav-ukrainciv-z-dnem-sobornosti.html
19. Звернення Президента з нагоди Дня Соборності України. 22.01.2022. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-z-nagodi-dnya-sobornosti-ukrayini-72489
20. Зеленський: На сході України й у Криму обов'язково проголосимо новий Акт злуки. 22.01.2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3389864-zelenskij-na-shodi-ukraini-j-u-krimu-obovazkovo-progolosimo-novij-akt-zluki.html
21. Президент: Український народ сьогодні має показати єдність і впевненість у своїй державі. 14.02.2022. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayinskij-narod-sogodni-maye-pokazati-yednist-i-72897

Bevz T.A. ACTUALIZATION OF THE IDEA OF CONCILIARNESS BY THE PRESIDENTS OF UKRAINE (1991 – BEGINNING OF 2023)

The article analyzes the actualization of the idea of collegiality by the Presidents of Ukraine from the moment of restoration of state independence (August 24, 1991) until the beginning of 2023. The attention was focused on the fact that sobrality implies not only the memory of the past, but also requires the protection of the country from Russian aggression, united joint work and interaction in the conditions of the present, as well as unanimity, steadfastness and principledness of our convictions and faith in the future of a unified country.

The idea of universality and unity of all Ukrainian territories has always been relevant in the Ukrainian political discourse, as universality is one of the basic concepts of Ukrainian statehood. During all the years of independence, the Presidents of Ukraine actualized the idea of collegiality in three dimensions of political

significance – past, present and future. The idea of unity was determined, first of all, by the unity of values, ideals and interests of the citizens of Ukraine. In the addresses and speeches of the Presidents of Ukraine, the evolution from the idea of collegiality to the idea of unity can be traced, since «a single nation cannot be broken and we feel a single state more than ever, because we create it ourselves and fight for it»

In the conditions of the full-scale invasion of Russia into Ukraine, a new understanding and interpretation of the phenomenon of collegiality, unity, national unity, political unity, cohesion, and territorial integrity gained political relevance. In the conditions of war, it is important to understand the value of the cathedral Ukrainian state, its unity. Preserving the territorial integrity of Ukraine, strengthening the unity of its regions, the diversity and distinction of which have developed as a result of objective historical circumstances, will continue to be a relevant, but also an urgent task of today.

Key words: *unity, unity, Presidents of Ukraine, political parties, war.*

УДК 314/316:32:929 Б. Гаврилишин
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.3

Гаврилишин П.М.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ПОКРАЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОГЛЯДАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА

У статті розкрито погляди Богдана Гаврилишина на питання ефективності українського суспільства та можливості його покращення. Проаналізовані праці науковців, котрі в своїх дослідженнях торкалися даної теми.

Описано умови, в яких викристалізувалися погляди проф. Богдана Гаврилишина стосовно вимірювання ефективності суспільств та методів її покращення.

Охарактеризовано його методику визначення ефективності суспільств. Виокремлено фактори, що можуть позитивно повпливати на ефективність українського соціуму. Підкреслено значення цінностей для його розвитку. Розглянуто бачення Богданом Гаврилишином бажаного майбутнього устрою України. Детально розглянуто різні варіанти того, як зовнішньополітичний рух української держави може детермінувати ефективність її суспільства разом із внутрішньополітичним станом.

Відзначено, що продуковані ним ідеї і досі є актуальними. Їх потенціал посилюється незавершеністю реформування держави Україна та перманентністю її політичних криз. Зауважено, що після завершення російсько-української війни знову з'явиться виклик вироблення оптимальної моделі нового та ефективного українського суспільства.

Відображено історичний контекст його громадської діяльності в умовах незалежної України. Описано його ініціативи та практичні кроки, направлені на зміцнення її державності і позицій у світі. Розглянуто дії Богдана Гаврилишина у ролі радника президента Леоніда Кравчука. Описано створення ним ряду інституцій, що допомагали розвитку української держави та суспільства. З'ясована його роль у розвитку Пласту та перетворення цієї організації на загальноукраїнську.

Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах він називає прихід до влади на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів. Розглянуто створення Богданом Гаврилишином Декларації відповідальності людини та її широке поширення.

Ключові слова: *ефективність, суспільство, Україна, Богдан Гаврилишин, трансформація, нове покоління, молодь, Європейський Союз.*

Постановка проблеми. До найбільш відомих представників української діаспори, без зайвої надмірності, належить і Богдан Гаврилишин (1926–2016) – український, канадський, швейцарський економіст, громадський діяч, меценат, член Римського клубу, іноземний член НАН України, президент Фонду Богдана Гаврилишина, громадянин Канади, почесний консул Україні Швейцарії [1]. Займаючи посаду директора Міжнародного інституту менеджменту в Женеві, за родом своєї діяльності відвідав значну кількість держав. Значні відмінності між ними змусили його задуматися над тим, чому одні суспільства впевнено показують свою ефективність, а інші перебувають у заручниках відсутності динаміки розвитку. Продуковані ним ідеї і досі є актуальними. Їх потенціал посилюється незавершеністю реформування держави Україна та перманентністю її політичних криз. Після закінчення російсько-української війни знову з'явиться виклик вироблення оптимальної моделі українського суспільства. Цю можливість варто буде використати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особистість та наукові здобутки Богдана Дмитровича вивчалися рядом таких науковців як М. Голянич [10, с. 472–474], О. Геращенко [9, с. 116–120], його біографію досліджували Т. Гаврилишин і В. Гаврилишин [8, с. 208–214], В. Пуаєттон [11], зрештою він залишив свої спогади «Залишаюсь українцем», вперше надруковані в 2011 р. [3]. Нами вже піднімалося питання теорії ефективності суспільств у поглядах Богдана Гаврилишина [7], але без вагомого зосередження уваги на баченні України згідно його поглядів.

Джерельну базу дослідження складають науковий доробок, публікації, мемуари та інтерв'ю, залишені нам Богданом Гаврилишином.

Мета статті. Висвітлити погляди Богдана Гаврилишина на питання ефективності українського суспільства та можливості його покращення, виходячи з його наукових розробок, показати його практичні кроки в цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу дослідження. В час розгортання нової фази Холодної війни, у 1979 р. Богдан Гаврилишин виголошує доповідь Римському клубові під назвою «Дороговказ в майбутнє: До ефективних суспільств». На її основі видає книгу англійською мовою з аналогічною назвою, яку перекладають на понад десять інших мов. Розробляв у своїй книжці послідовний ряд показників ефективності суспільств, аналізуючи різні можливі шляхи до кращого майбутнього. Виділив прогнозний аспект, що допомагає визначити ймовірність здійснення запрограмованих змін, а в разі неможливості їхньої реалізації, хоча б передбачити найвірогідніші й найсприятливіші зміни [2, с. 15]. Використовуючи доопрацьовану ним нову методологію аналізу різних суспільств та зіставлення позитивних і неґативних тенденцій, він передбачив «повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності», що «частково було ініційовано декларацією про незалежність України» [2, с. 118, 132, 214]. Також Богдан Гаврилишин передбачив економічне зростання Індії, Китаю і Бразилії, непростий шлях самоідентифікації України. Але основну увагу він приділяє тому, що далеко не всі суспільства можуть стати ефективними, для цього необхідне дотримання цілої низки факторів [9, с. 116].

Богдан Гаврилишин зауважує у передмові до третього українського видання: «Що ж спонукало мене написати цю книгу, з яких джерел я черпав свої ідеї? Юні роки мої пройшли в умовах трьох різних політичних режимів: польського, радянського, німецького. В дорослому віці я жив у Канаді, найдовше – в Швейцарії. А останніх 20 років поділяв свій час між Швейцарією та Україною. В кожній з цих країн панувала своя ідеологія і всі вони перебували на різному рівні економічного розвитку. Певною мірою це нагадує життя в одній країні впродовж різних історичних періодів, наповнених низкою політичних, економічних і соціальних перетворень чи революцій. Живучи в таких умовах, можна виробити певне бачення переваг і недоліків різних систем, їхніх позитивних і негативних сторін, потенційних можливостей та обмежень, ефективності або неефективності. Я здобув також різні освіти: інженерну, управлінську, економічну. Швидше випадково, ніж за власним вибором, я змінив кілька професій: лісоруба, дослідника в технічній сфері, менеджера, викладача, засновника і голови різних інституцій. Це урізноманітнювало пізнавальний досвід (теоретичний і практичний), дало змогу поставити себе на певну дистанцію від сьогодення й осягнути пізнавальну силу та обмеженість різноманітних наукових дисциплін. Особливо такий досвід, мабуть, поглиблює розуміння пов'язаності основних компонентів суспільного ладу, в якому стані вони тепер і якими шляхами могли б розвиватися в майбутньому» [2, с. 15].

Він мав свідомість того, що без активної допомоги діаспори українська нація розвивалася дещо повільніше. Що цікаво, ще в дитинстві він мав мрію стати «достатньо авторитетною особистістю, щоб впливати на розвиток українського суспільства». Своє сильне почуття обов'язку перед Україною він пояснює наступним чином: «Може, тому, що я завжди відчував себе зобов'язаним перед своєю країною, яка бачила, як я народився, відкрила мої таланти, дала мені освіту, цінності і навіть цікавість пізнавати цей світ... Мій старший брат віддав життя за нашу країну. Він щиро вірив у незалежну Україну. Через це його було заслано і страчено в Сибіру. Завдяки цьому прикладу абсолютної пожертви я відчував себе зобов'язаним присвятити принаймні частину свого життя моїй рідній країні» [10, с. 111–112]. Мова іде про Мирослава Гаврилишина, який навчався в академічній гімназії у Львові. 17-річного юнака заарештували у жовтні 1940 р. разом із п'ятдесятьма вісьмома іншими молодими людьми. Братові було 17, а наймолодшою заарештованою стала 16-річна дівчина. Його було засуджено до 10 років важкої праці, він помер на засланні в Сибірі у 1944 р. [3, с. 21–22].

Втім, далеко не всі діаспорні українці мріяли врятувати Україну, чи мали б для цього якусь серйозну можливість: «Насправді, я майже єдиний подібний приклад серед всіх українців, які живуть за кордоном. Я зустрічав багато співвітчизників у Канаді. Багато з них хотіли докласти зусиль, щоб змінити Україну, але вони залишалися досить обмеженими в своїх амбіціях. Вони вважали, що могли впровадити канадську систему, яку вважали ефективною, в Україні. Але все не так просто» [11, с. 112].

Богдан Гаврилишин, в комплексі аналізував складники суспільного ладу: цінності, політичне правління, економічні системи. На їхній основі

визначав основні варіанти наступних змін та вірогідні шляхи країн у майбутнє з урахуванням найважливіших зовнішніх і внутрішніх факторів, суттєвих рис того чи іншого народу.

На думку науковця, змагання ідеологій триває і надалі. Так, деякі суспільства, навіть до певної міри успішно, намагаються поєднувати ринкову економічну модель з політичної диктатурою. Але Богдан Гаврилишин у своїх оцінках передбачає, що таким чином можна досягти лише відносної ефективності. Найважчим для змін компонентом, на його думку, є цінності. Якщо економічна й політична системи можуть бути реформовані відносно швидко, то зміна системи цінностей найчастіше вимагає декількох поколінь.

Використовуючи підходи Богдана Гаврилишина, можемо дійти висновку, що попри тривале насадження колективістських цінностей, українець залишився індивідуалістом. Втім, цей індивідуалізм істотно відрізняється від індивідуалізму європейського типу. Якщо останній спрямований на співпрацю, то український тип – на ізоляцію і обмеження впливу зі сторони зовнішнього світу. Якщо західний світ змирився з взаємозалежністю і позитивно ставиться до неї, то українець перебуває в пошуку своєї незалежної ізольованої моделі. Слід звернути увагу, що при високому рівні недовіри до урядових інституцій та такій схильності до індивідуалізму Україні на даному етапі розвитку з нинішніми індивідуалістсько-конкурентними цінностями найбільш близька економічна модель вільного підприємництва і політична система, що передбачає конкуренцію. Патерналізм, що живе в суспільстві, базується переважно на колективістському минулому, що заперечує приватну ініціативу й активність [7, с. 192–193].

Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах він називає «перехід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів […]. Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України» [2, с. 241]. Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців «зі здоровою системою цінностей», котрі будуватимуть майбутню Україну, розважає вчений у своїй книжці «Залишаюся українцем», повідомляючи про мету свого спеціального «Благодійного фонду Богдана Гаврилишина» [3, с. 276].

На думку вченого, подальша ефективність українського суспільства залежитиме від вектору зовнішньополітичного руху держави України. На що в свою чергу істотно може впливати розвиток Російської Федерації. Якщо іти по інерції, то в результаті негативним сценарієм було б включення України в процес глобалізації в співпраці з Росією і через Росію. Політично це уможливило б створення Східно-слов'янського Союзу, приплив все більше і більше російського капіталу в Україну, його домінантної позиції в ключових секторах. Другим варіантом було б коливання між Сходом і Заходом, не інтегруючись вповні ні в одне і не в друге, залишаючись на маргінесі політичної та економічної реструктуризації світу і глобалізації. Третім, кращим варіантом, була б інтеграція в Європейський Союз, паралельно зі зближенням Росії до нього, і більш симетричною (рівноправною) співпрацею з ЄС в економічній сфері [6]. Найбільш оптимальною та сприятливою зовнішньою передумовою буде набуття членства в ЄС, якщо Україна «матиме ефективну демократію, дієву ринкову систему, забезпечені права людини і певний рівень економічного розвитку», а також характер взаємин Європейського Союзу і Російської Федерації та зміна внутрішньої еволюції Росії, яка не бажає, щоб Україна стала членом ЄС [2, с. 242].

У закордонній політиці України найважливішою метою лишається вже згадане членство в ЄС. Навіть сам процес наближення до членства наближатиме нас до «нормального стану» України, бо це означає, що буде краща законодавча база, що відбудуться потрібні політичні й дуже важлива судова реформи, економіка буде ефективнішою. За членство, одначе, таки треба змагатися, бо у ньому є велика додана вартість. Беручи до уваги втому в ЄС, правила наших дій у цьому змаганні стануть зрозумілими: не робити гучних заяв про те, коли Українана стане членом; не вимагати заяв, що Україна стане членом; не ставити гострих вимог про підвищення статусу України в співпраці з ЄС. Потрібна послідовна і компетентна праця у рамках нової політики сусідства, яка дає великі можливості наближення до ЄС і на яку є великі фонди в ЄС. Тільки від нашої праці залежить, скільки цих фондів ми можемо дістати на живодайну трансформацію у всіх сферах. Нам потрібно напрямки працювати із законодавчими і виконавчими органами країн ЄС, особливо ключових держав-членів, себто Німеччини, Франції, Великобританії, Італії [5, 255].

Посиленнню зовнішніх позитивних чинників слугуватиме внутрішня об'єднавча ланка в найближчому майбутньому для економічного й

соціального розвитку, яку мислитель вбачає у прагненні українців до справедливості, порядності, благополуччя, в ідеї піднесення конкурентоспроможності України через пришвидшення інноваційних процесів в усіх сферах суспільного життя [10, с. 473].

Що ж до майбутнього устрою України, то в одній із своїх статей він написав: «Я вважаю, що Україні було б куди краще, якби президент мав досить обмежену відповідальність. Тоді менше було б ризиків. Ми мали вже трьох президентів. Не хочу їх особливо критикувати, але от питання: чи використовували вони свої справді великі повноваження (а Віктор Ющенко їх теж мав перший рік) справді для добра народу? Ви можете вважати мене єретиком, але я ніколи не був згоден з домінуючою серед українських інтелектуалів думкою, що потрібно сильного президента і сильної центральної влади, а тому сильної унітарної структури, щоб зберегти Україну як цілісність, як певну одиницю. Бо у нас справді є регіональні різниці, є відмінні одне від одного Захід, Центр, Південь, Схід. Там є економічні різноманітності, мовні, культурні. Тому я думаю, що ми повинні мати досить наближену до федеративної структуру держави і досить багато децентралізації владних повноважень. Бо що більше люди у містах чи в областях можуть будувати свою долю, то вони почуваються в цій країні більш комфортабельно» [6].

Богдан Гаврилишин критикував значну чисельність українських партій та натомість радив інше: «Україні потрібна сильна центристська партія – центр питомої політичної ваги країни, потрібна консервативна партія, яка б захищала інтереси бізнесу, запобігала радикалізації суспільства, зберігала, якщо він є позитивним, статус-кво. Потрібна і соціал-демократична партія, яка забезпечувала б більшу соціальну справедливість, кращу освіту, охорону здоров'я, заробітні плати і пенсії, підтримку культури. Потрібні справді ліва і права партії як стимул до більш якісної праці основних трьох партій і для народження зовсім нових політичних ідей. Три партії – достатньо, п'ять партій – це ідеально, сім партій – це ще нормально, а як їх більше, то вони перетворюють політику на цирк» [5, с. 254].

Богдан Гаврилишин був не тільки теоретиком, а й практиком. В Україні почав працювати з 1988 р., завжди на громадських засадах. Від здобуття Україною незалежності був радником кількох Президентів України, прем'єр-міністрів, голів Верховної Ради.

В 1990 р. заснував Міжнародний інститут менеджменту в Києві, що став першою бізнес-школою на теренах СРСР. Богдан Гаврилишин переконав Джорджа Сороса відкрити свій благодійний фонд саме в Україні, а не десь у Росії. Так фонд Джорджа Сороса «Відродження» фінансував декілька проектів для Пласту. Першим головою наглядової ради Фонду став саме Богдан Гаврилишин. Міжнародний фонд «Відродження» (МФВ – Україна) було створено у Києві в 1990 р. із залученням представників різних українських організацій [3, с. 218].

Що цікаво, станом на 1990 р. в Україні не існувало жодної установи для об'єктивного аналізу та пропозицій щодо політики уряду та інших гілок влади. Потреба в такій аналітиці була очевидна. Завдяки фінансуванню Джорджа Сороса Б. Гаврилишин створив Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), який діє і до сьогодні [3, с. 219–221].

Він став радником кількох президентів та прем'єр-міністрів. Про співробітництво з Леонідом Кравчуком він написав наступне: «Леонід Кравчук, який на той час був головою Верховної Ради, відвідав Світовий економічний форум у Давосі у січні 1991 р. Це було щорічне зібрання, яке тривало тиждень і на яке у той час збиралися 1500 лідерів у сфері політики й бізнесу з усього світу для аналізу становища у світі та обговорення майбутніх напрямів розвитку. Як уже згадувалося, симпозіум був ініційований 1971 р. Міжнародним інститутом менеджменту в Женеві для святкування 25-ї річниці його заснування. Відвідавши симпозіум, Леонід Макарович приїхав до нас у Женеві на вечерю. Після вечері він відвів мене вбік і запитав, чи хочу я стати його радником. Я подумав хвилинку й відповів йому, що не вважаю, що це гарна думка. Він спитав – чи це через те, що я не хочу бути радником комуніста, що я боюся, що подумають люди? Я відповів, що це він може опинитись у хиткому становищі в очах керівників комуністичної партії, якщо людина, відома як націоналіст і патріот України, стане його радником. Натомість я запропонував створити групу радників, так звану Консультативно-дорадчу раду в складі відомих осіб з різних країн, які б надавали консультації Верховній Раді, де представлено різні політичні течії, а не тільки її голові. Леонід Макарович одразу погодився. Я склав документ з можливим колом обов'язків ради та принципами її роботи. Далі звернувся до людей, більшість з яких знав протягом багатьох років. Все це були люди з політичним досвідом у законодавчій та

виконавчій гілках влади своїх країн і з міжнародним досвідом та репутацією» [3, с. 221].

Богдан Гаврилишин є також відомим членом Пласту – Національної скаутської організації України. У 2006–2008 роках – голова Крайової пластової ради – законодавчого органу Пласту. Пласт істотно вплинув на формування особистості Богдана Гаврилишина і як показав час, згодом, він натомість допомагав розвитку Пласту у вже набагато старшому віці. Так, очоливши КПР, він використовував свій набутий життєвий і професійний досвід, напрацьовані особисті контакти, створену ним навчальну інституцію МІМ-Київ задля покращення та розширення діяльності Пласту в Україні. Свідченням його грутовного підходу до організації роботи було заснування Фонду Розвитку Пласту, що дало можливість оплачувати зарплатню постійним працівникам та фінансувати ряд так потрібних для скаутської організації проектів, зокрема проведення таборів, організації поїздок за кордон, покращення матеріальної бази тощо. Він вагомо посприяв трансформації Пласту з регіональної західноукраїнської організації в набагато ширшу загальнонаціональну структуру.

Розчарувавшись у можливостях достукатися до політиків, у 2010 р. створює Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина, що розпочинався як Фонд Розвитку Пласту. Його місією є підготовка критичної маси молодих українців, які на власному досвіді вивчили б як функціонують найкращі країни Європи, та зможуть утворити ту критичну масу людей, яка змінить Україну. Наступного року після смерті Богдана Гаврилишина його трьома дітьми та дружиною фонд було перезасновано і він отримав назву Фонд Родини Богдана Гаврилишина. Нова інституція продовжила всі основні попередні напрями роботи, зокрема і дві основні програми: «Молодь змінить Україну» та «Молодіжні делегати України до ООН». За час діяльності Фонду родини Богдана Гаврилишина та Фонду Богдана Гаврилишина сформувалася спільнота випускників програм, що налічує понад 1500 осіб. З 2022 р. діє амбасадорська програма, яка згуртувала активних, лідерських випускників для поширення цінностей та реалізації місії фонду.

Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах він називає *«перехід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів... Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України»* [2, с. 241]. Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців *«зі здоровою системою цінностей»*, котрі будуватимуть майбутню Україну, розмірковує Б. Гаврилишин у своїй книжці «Залишаюся українцем».

Богдан Гаврилишин був членом ініціативної групи «Першого грудня» – об'єднання, створеного у 20-ту річницю референдуму за незалежність України відомими інтелектуалами та громадськими діячами.

Варто уваги, що у 2014 р. Богдан Гаврилишин склав Декларацію відповідальності людини. Вона складається з 15 пунктів. Вони стосуються законослухняності, чесності, бережного ставлення до довкілля та поваги до людини тощо. Науковець відобразив різні рівні відповідальності, які можуть стати дороговказами до більш демократичного, інклюзивного та ефективного суспільства з точки зору гуманістичних цінностей. У 2021 р. Верховною Радою в Україні встановлено День відповідальності людини, що святкується щороку 19 жовтня, в день народження Богдана Гаврилишина [7, с. 194–195] .

Висновки. На наш погляд, Богдан Гаврилишин належить до непересічних представників українського народу, який не лише на словах, а й на практиці сприяв розбудові української держави та суспільства. Грунтуючись на своєму багатому життєвому та професійному досвіді він розробив свою методику визначення ефективності суспільств. Це дало йому можливість давати відповідного роду рекомендації для різних держав з метою їхнього вдосконалення. З його ініціативи створено ряд інституцій, що допомагали розвитку української держави та суспільства. Також він побував у якості радників кількох українських президентів та прем'єр-міністрів, голів Верховної ради. Розчарувавшись в політиках, він робить ставку на молодь, для чого створює свій Благодійний фонд Богдана Гаврилишина. Найкращим підтвердженням також і його особистої ефективної діяльності є те, що започатковані ним справи і далі продовжують жити. Створені Богданом Гаврилишином ідеї мають свій потенціал для України і на сьогодні.

Список літератури:

1. Віднянський С.В. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник.* Випуск 5. Біографічна частина: А-М / Відп. ред. М.М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88–89.
2. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. Вид. 3-тє, допов. Київ : Пульсари. 2009. 248 с.
3. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. 288 с.
4. Гаврилишин Б. Українські дороговкази на роздоріжжях цивілізації. Сучасність. 2007. № 10. С. 58–64.
5. Гаврилишин Б. Україна: 20 минулих і 20 майбутніх років державотворення. Той, хто відродив Могилянку: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. С. 245–257.
6. Гаврилишин Б. Время глобализации: сценарии для Украины и России – угрозы и шансы. *Газета «День».* № 66. 2001. URL: https://day.kyiv.ua/ru/article/ podrobnosti/vremya-globalizacii-scenarii-dlya-ukrainy-i-rossii-ugrozy-i-shansy
7. Гаврилишин П., Дерещук Т. Ефективність суспільства у поглядах Богдана Гаврилишина. *Літопис Волині.* 2022. Вип. 27. С. 190–195.
8. Гаврилишин Т.Ю., Гаврилишин В.П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль : Воля, 2004. 240 с.
9. Геращенко О. Економіка XXI: країни, підприємства, людини / 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фоліо, 2019. 313 с.
10. Голянич Михайло. Футурологія. Філософія майбуття : монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 540 с.
11. Пуаєттон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин: біогр. / пер. з франц. І. Відлер. Записано Віржині Пуаєттон. Київ : «Славутич-Дельфін», 2015. 144 с.

Gavrylyshyn P.M. IMPROVING THE EFFICIENCY OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE VIEWS AND ACTIVITIES OF BOHDAN HAWRYLYSHYN

The article reveals the views of Bohdan Hawrylyshyn on the issue of the effectiveness of Ukrainian society and the possibility of its improvement. The works of scientists who touched on this topic in their research were analyzed.

The conditions in which the views of Prof. Bohdan Hawrylyshyn regarding the measurement of the efficiency of societies and methods of its improvement.

His methodology for determining the effectiveness of societies is characterized. Factors that can have a positive effect on the effectiveness of Ukrainian society are singled out. The importance of values for its development is emphasized. Bohdan Hawrylyshyn's vision of the desired future of the Ukrainian system is considered. Various variants of how the foreign policy movement of the Ukrainian state can determine the effectiveness of its society together with the domestic political situation are considered in detail.

It was noted that the ideas produced by him are still relevant. Their potential is enhanced by the incompleteness of the reform of the Ukrainian state and the permanence of its political crises. It was noted that after the end of the Russian-Ukrainian war, the challenge of developing an optimal model of a new and effective Ukrainian society will appear again.

The historical context of his public activity in the conditions of independent Ukraine is reflected. Its initiatives and practical steps aimed at strengthening its statehood and position in the world are described. The actions of Bohdan Hawrylyshyn in the role of adviser to the President Leonid Kravchuk were considered. The creation by him of a number of institutions that helped the development of the Ukrainian state and society is described. Its role in the development of Plast and its transformation into an all-Ukrainian organization is clarified.

The main prerequisite for positive changes in the economy, political, social and economic spheres, he calls the coming to power at all levels of a new true elite, which would be more professional and patriotic, ready to work for society, and not only for their own interests. The creation of the Declaration of Human Responsibility by Bohdan Gavrylyshyn and its widespread distribution are considered.

Key words: *efficiency, society, state, Ukraine, Bohdan Hawrylyshyn, transformation, new generation, youth, European Union.*

УДК 94(477) :355.01-356.25“1945/1950”(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.4

Гордієнко Г.М.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гордієнко В.В.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

РАДЯНСЬКИЙ РЕЖИМ ТА ІНВАЛІДИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В УРСР У ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

У статті досліджено статус особливої соціальної групи післявоєнного українського суспільства – інвалідів Вітчизняної війни і ставлення до неї з боку радянської держави. Метою роботи є історична реконструкція провідних елементів радянської політики соціального захисту ветеранів-інвалідів і її результатів у перші післявоєнні роки. Методологію складають принципи об’єктивності, історизму, системності, науковості. Застосовано історико-генетичний, порівняльний, статистичний, діахронний, історико-антропологічний методи. Наукова новизна полягає в тому, що у статті вперше проаналізовано ставлення радянського режиму до інвалідів Вітчизняної війни на тлі Третього голоду в Україні. Становлення системи соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР відбувалося упродовж 1940–1946 рр. У 1940–1941 рр. влада юридично впорядкувала пенсіонування майбутніх інвалідів війни. З початком німецько-радянської війни постановами союзного та республіканського урядів було виділено осіб з інвалідністю внаслідок війни з Німеччиною з-посеред інших контингентів інвалідів, присвоєно їм офіційну назву «інваліди Вітчизняної війни» й додано нові види соціального захисту. В умовах погіршення економічної ситуації в УРСР і початку Третього голоду відбулося різке зростання кількості інвалідів Вітчизняної війни в республіці. Встановлено, що під тиском партійно-урядового керівництва УРСР Міністерство соціального забезпечення і Лікарсько-трудові експертні комісії провели акцію скорочення кількості взятих на облік інвалідів війни за допомогою «глибокої лікарсько-трудової експертизи», оголошуючи їх такими, що «цілком одужали». Крім цього, багатьом інвалідам-фронтовикам знизили групу інвалідності. Причиною таких дій керівництва республіки стала необхідність уникнути дефіциту бюджету системи соціального забезпечення й додаткова економія хліба. Через інфляцію відбулося знецінення пенсій інвалідів-фронтовиків. Карткова система не захищала рівень життя основної частини ветеранів. З’ясовано, що більшість інвалідів війни, які мешкали на селі, стали об’єктом обтяжливої системи оподаткування. Неефективність усієї системи соціального забезпечення зумовила витіснення частини інвалідів Вітчизняної війни на маргінес суспільства.

Ключові слова: *інваліди Вітчизняної війни, соціальне забезпечення, пенсіонування, соцзабези, лікарсько-трудові експертні комісії, група інвалідності.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна зумовила потребу по-новому розглянути конфлікт історичних пам’ятей про Другу світову війну і закономірно підвищила дослідницький інтерес до неї істориків і фахівців із різних галузей суспільних та гуманітарних наук. Особливе місце в українській історичній пам’яті про Другу світову займає питання ціни перемоги. У нашій історичній науці це виражається в актуалізації людського виміру війни, у перенесенні центру дослідницької уваги на різні соціальні групи й спільноти в умовах війни та мирного часу, а також у зростанні досліджень із застосуванням методології соціальної історії, історичної демографії та історичної антропології. Про це свідчать праці відомих українських істориків – О. Лисенка [4; 10; 11; 12; 13], І. Патриляка [19], В. Литвина [14; 15], І. Муковського [16], Т. Вронської [4], Т. Пастушенко [12]. Зокрема, в історичному нарисі «Демографічні втрати України в роки Другої світової війни», який підготували О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська, уперше в українській історіографії Другої світової війни подано узагальнені результати дослідження становища особливої соціальної групи післявоєнного українського суспільства – інвалідів Вітчизняної війни. Із праці можна дізнатися про кількість ветеранів-інвалідів у радянській Україні, про основні напрями урядової політики соціального забезпечення. Автори окреслили комплекс проблем, які виникали в

повсякденні інвалідів Вітчизняної війни в перші післявоєнні роки [13].

Серед нечисленних зарубіжних дослідників, які вивчали упродовж останніх десятиліть життєдіяльність інвалідів Вітчизняної війни в післявоєнному СРСР, варто назвати російських історикинь Г. Хорохоріну [22], І. Пелих [17] та О. Боллє [2], а також німецьку дослідницю Б. Феселер [21; 41]. Для робіт російських авторок властивою є схильність обійти чи пом'якшити драматичні та непривабливі аспекти взаємодії радянської держави та інвалідів війни. Більш ґрунтовними є праці німецької історикині Б. Феселер про інвалідів Вітчизняної війни в умовах сталінізму. Але її дослідження локально обмежено РСФРР й проведено на основі матеріалів російських архівів. Слід зауважити, що в радянській Україні післявоєнне життя інвалідів Вітчизняної війни мало свою особну драматичну історію, яка залишилася за межами дослідницького інтересу Б. Феселер.

Метою роботи є історична реконструкція головних напрямів політики радянського режиму з соціального забезпечення інвалідів німецько-радянської війни і її результатів у перші післявоєнні роки.

Виклад основного матеріалу. Формування інституції соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної розпочалося в 1940 р., тобто ще до появи цієї спільноти, і тривало до 1946 р. У контексті підготовки до майбутньої війни РНК СРСР ухвалила дві постанови, які регламентували систему пенсіонування, інвалідів війни, що мали неодмінно з'явитися в результаті очікуваних бойових дій. Необхідно підкреслити, що постанови РНК СРСР за № 1269 «Про пенсії військовослужбовцям рядового і молодшого начальницького складу строкової служби та їх сім'ям» від 16 липня 1940 р. [18, с. 32] і за № 1474 «Про пенсії і допомоги особам вищого, старшого і середнього начальницького складу, особам молодшого начальницького складу поверхстрокової служби, спеціалістам рядового складу поверхстрокової служби та їх сім'ям» від 5 червня 1941 р. [18, с. 23] ніякою мірою не стосувалися інвалідів локальних військових конфліктів 1938–1940 рр. І тільки з початком німецько-радянської війни постанови набули чинності. Важкі поразки Червоної Армії, масштабні медико-санітарні втрати і стрімке зростання кількості покалічених спонукали радянський уряд істотно відкоригувати соціальне забезпечення осіб з інвалідністю внаслідок війни, додавши нові напрями соціального захисту: працевлаштування, протезування, навчання і перенавчання, медичну реабілітацію, матеріально-побутове забезпечення. 6 травня 1942 р. РНК СРСР своєю постановою за № 640 «Про працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни» не тільки запровадила офіційну назву контингенту осіб з інвалідністю внаслідок війни з нацистською Німеччиною – «інваліди Вітчизняної війни», але й окреслює його особливий статус [24, арк. 33]. 20 травня 1942 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили майже ідентичну за змістом постанову за № 115 [24, арк. 35].

Провідною установою, яка здійснювала державну політику соціального захисту контингенту інвалідів Вітчизняної війни в УРСР, був Народний комісаріат соціального забезпечення (з 1946 р., Міністерство). До складу НКСЗ як важливий підрозділ входили Лікарсько-трудові експертні комісії (ЛТЕКи), які встановлювали інвалідність ветеранам і ступінь втрати ними працездатності, тобто групу інвалідності. Органи соціального забезпечення на місцях (соцзабези) брали на облік інвалідів-фронтовиків, призначали їм пенсію, працевлаштовували їх і регулярно організовували проведення переоглядів.

Щоквартальні звіти НКСЗ (МСЗ) від 1 січня 1944 р. і до вересня 1946 р. засвідчують неухильне зростання чисельності зареєстрованих в органах соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни. Станом на 1 липня 1945 р. в УРСР на облік у соцзабезах стали 331.965 інвалідів Вітчизняної війни. А 1 січня 1946 р. в Україні налічувалося вже 458.880 інвалідів-фронтовиків. Серед них було 401.030 осіб інвалідів війни рядового, сержантського і старшинського складу і, відповідно, 57.850 осіб офіцерського складу [23, арк. 2]. До 1 серпня 1946 р. соцзабези республіки зареєстрували 503.224 рядових інвалідів Вітчизняної війни, а також на цей час було взято на облік 49.963 інвалідів-офіцерів [35, арк. 15].

Із середини вересня 1946 р. статистика МСЗ показала зворотний процес: кількість інвалідів Вітчизняної війни на обліку в соцзабезах почала різко скорочуватися. Але до цього статистика засвідчила два сплески зростання кількості ветеранів-інвалідів на обліку в УРСР. Один – у квітні, а другий – у серпні-вересні 1946 р. Зокрема, упродовж серпня й до середини вересня 1946 р. зростання кількості інвалідів Вітчизняної війни рядового, сержантського і старшинського складу становило 62.076 осіб, або 12 %. Відповідно, й інвалідів війни – офіцерів на обліку стало більше на 1137 осіб, або на 2,2 %. Усього ж інвалідів Вітчизняної війни, яких соцзабези України взяли на облік до 16 вересня 1946 р., стало 616.400 осіб [40, арк. 104].

Квітневий потік фронтовиків до соцзабезів можна пояснити початком суховіїв і небаченої посухи, яка змусила багатьох із них подумати про небезпеку голоду [9, с. 74]. Очевидно, чимало інвалідів війни через різні обставини зволікали з реєстрацією в соцзабезах. Варто вказати лише на одну. Інвалідам війни II і III групи потрібно було чотири рази на рік проходити переогляд у ЛТЕКах. Навіть інваліди I групи з важкими пошкодженнями мусили два рази на рік підтверджувати свою інвалідність. Для багатьох ветеранів це було не тільки принизливим, але й занадто обтяжливим. Інваліда, який не прибув вчасно на черговий переогляд у ЛТЕК, без зайвих пояснень знімали з інвалідності й позбавляли пенсії. Отож, коли постала загроза голоду, чимало ветеранів пішли до соцзабезів, оскільки знали, що, зареєструвавшись, вони мали право розраховувати на незначну, але все ж таки гарантовану підтримку.

Збільшення числа зареєстрованих інвалідів Вітчизняної війни в серпні-вересні, на нашу думку, викликане ухваленням союзним урядом постанови за № 1516 від 9 липня 1946 р. Цей документ дозволяв соцзабезам брати на облік як інвалідів Вітчизняної війни тих ветеранів, які внаслідок важких поранень на фронті втратили працездатність уже після закінчення німецько-радянської війни. Багато українських фронтовиків в умовах насування Третього голоду на республіку скористалися наданим їм правом.

До середини 1946 р. партійно-урядове керівництво УРСР ухвалювало постанови, накази, інструкції, які були спрямовані на створення режиму найбільшого сприяння інвалідам Вітчизняної війни. Але згодом ситуація кардинально змінилася. Архівні джерела дають можливість встановити, що поворот у ставленні керівництва УРСР до інвалідів Вітчизняної війни відбувся після 16 вересня 1946 р., коли водночас почалося скорочення кількості ветеранів-інвалідів на обліку в соцзабезах. Цього дня в Києві відбулось екстрене засідання Політбюро ЦК КП(б)У, цілком присвячене роботі органів соціального забезпечення в Україні. На засіданні зазнали жорсткої критики Міністерство соціального забезпечення УРСР і сам міністр В. Муратов. З тексту витягу з протоколу екстреного засідання можна побачити, що міністра розкритикували за незадовільний стан роботи, особливо, у сфері соціального захисту інвалідів-фронтовиків. Недоліки, перераховані у витягу, а саме: «вкрай запущене пенсійне господарство», розкрадання й розбазарювання фондів для інвалідів війни, незадовільна робота із працевлаштування, бюрократизм, – дійсно мали місце у післявоєнних соцзабезах. Але для того, щоб збагнути, яким чином екстрене засідання Політбюро ЦК КП(б)У вплинуло на радикальні зміни в політиці соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків і чому, власне, воно було «екстрене», варто проаналізувати пункти документа, які стосуються ЛТЕКів і керівників місцевих соцзабезів. Так, понад 900 ЛТЕКів республіки було звинувачено в тому, що питома вага інвалідів Вітчизняної війни II групи під час переоглядів «залишається завищеною». Це потребує додаткового пояснення.

Ще на початку німецько-радянської війни, коли в країні з'явилося багато ветеранів-інвалідів, чиновники із системи соціального забезпечення РРФСР дійшли висновку, що слід переглянути принципи визначення інвалідності. Оскільки інваліди I й II групи вважалися цілком непрацездатними, а значить, не підпорядковувалися жорстокому радянському трудовому законодавству, то було вирішено за допомогою ЛТЕКів обмежити встановлення фронтовикам II групи інвалідності. Нарком соціального забезпечення РРФСР А. Гришакова 9 серпня 1941 р. своїм розпорядженням заборонила ЛТЕКам республіки встановлювати інвалідність ветеранам, які з важким каліцтвом (втрата руки, ноги, ока) були здатні працювати за своїм довоєнним фахом. Якщо ж фронтовик із каліцтвом вимушений був перейти на менш кваліфіковану роботу, то такому дозволялося надавати III групу інвалідності [21, с. 23]. У бюрократичних надрах наркоматів соціального забезпечення й охорони здоров'я зародилася теорія, згідно з якою «… всі отримані на війні каліцтва, на відміну від набутих на виробництві, є нічим іншим, як локально обмеженими дисфункціями, які легко компенсуються і не мають особливо негативних наслідків для організму» [21, с. 24]. Спираючись на цю «теорію», російські ЛТЕКи ще в 1945 р. встановили таке співвідношення між групами інвалідності своїх ветеранів: I група – 2 %, II група – 23 %, III група – 75 %. В УРСР чиновники системи соціального забезпечення спільно з ЛТЕКами почали «вирівнювати» співвідношення між групами інвалідності фронтовиків за російським взірцем ще в 1945 р. Але процес цей відбувався мляво (що потребує окремого дослідження). Станом на 1 вересня 1946 р. питома вага ветеранів-інвалідів II групи інвалідності в УРСР все ще становила 41,1 % [1, с. 7]. Ось чим була обумовлена критика партійним керівництвом післявоєнних українських ЛТЕКів, але не тільки. За цією критикою приховується невдоволення влади тим, що соцзабези і ЛТЕКи допустили значне зростання ветеранів-інвалідів на обліку.

Витяг із протоколу екстреного засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. містить і текст постанови зі звіту Міністра соціального забезпечення. Цікаво, що в постанові відсутній пункт про партійне завдання ЛТЕКам республіки, незважаючи на жорстку критику в констатувальній частині документа. На нашу думку, виходячи з логіки ухвалення партійних постанов, директива для ЛТЕКів могла бути одна – за допомогою лікарсько-трудової експертизи перевести значну частину інвалідів Вітчизняної війни з II групи інвалідності у III-тю. Більше того, ЛТЕКи, очевидно, отримали завдання позбавити інвалідності багатьох інвалідів Вітчизняної війни III групи. Зафіксувати на папері таку директиву партійні керманичі УРСР не наважилися. Подібні настанови, на нашу думку, передавалися на місця завідувачам соцзабезами і головам ЛТЕКів тільки усно.

Про те, що в текст витягу з постанови від 16 вересня 1946 р. було внесено не всі ухвали засідання Політбюро ЦК КП(б)У, свідчать такі факти. Новий міністр соціального забезпечення Ф. Ананченко під час виступу на республіканській нараді працівників свого відомства 22–26 березня 1947 р. заявив, що, згідно з рішенням Політбюро від 16 вересня, завідувачів районних і міських соцзабезів було зараховано в номенклатуру з обов'язковим затвердженням місцевим комітетом партії. Цей пункт у витягу відсутній [28, арк. 24]. Справжню спрямованість постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. добре знали на місцях. Так, завідувач районним соцзабезом на Вінниччині Малькевич у своєму виступі на цій же нараді проговорився: «Наша область багато зробила з дня рішення Політбюро ЦК КП(б)У про роботу ЛТЕК у 1946 р., зокрема в 1946 р. було знято як таких, що повністю одужали, 4162 чол., понад 9000 чол. із II групи переведено в III групу...» [28, арк. 127].

Варто вказати ще на один пункт цього документа. Міністр соціального забезпечення В. Муратов втратив свою посаду. Поряд із цим, постанова вимагала радикальних кадрових змін в усіх низових ланках системи соціального забезпечення. Йшлося про повне оновлення керівництва соцзабезів і ЛТЕКів. Для виконання важливого, але аморального завдання партії потрібні були перевірені, надійні кадри. Щоб заохотити завідувачів соцзабезів до виконання такого завдання, їх зарахували до партноменклатури з відповідним матеріальним забезпеченням (спецрозподільники, пайки тощо). Таким чином, поворот партійно-урядового керівництва УРСР у ставленні до інвалідів Вітчизняної війни виразився в тому, що їх масово почали позбавляти інвалідності і переводити з II групи інвалідності в III-тю.

Як тільки постанову ЦК КП(б)У вивчили в місцевих соцзабезах й отримали усні директиви, відразу ж розпочалося різке скорочення інвалідів-фронтовиків, які перебували на обліку. Буквально за два тижні соцзабези подали до МСЗ інформацію, згідно з якою кількість інвалідів Вітчизняної війни скоротилася в республіці на 55.306 осіб. Далі, упродовж січня-вересня 1947 р., скорочення відбувалося дещо повільніше (від 7 до 12 тис. за квартал). Із жовтня 1947 р. зменшення чисельності інвалідів знов інтенсифікували: 17.925 осіб було знято з обліку протягом жовтня, 19.948 – протягом грудня 1947 р. Архівні матеріали дають можливість точно встановити, що скорочення чисельності інвалідів війни в УРСР, починаючи з 1 жовтня 1946 р. і закінчуючи 1 січня 1950 р., відбувалося шляхом визнання їх ЛТЕКами такими, що цілком «одужали», і зняття в соцзабезах з обліку як інвалідів Вітчизняної війни. Держава, відповідно, повністю знімала з себе всі зобов'язання щодо ветеранів. У своєму листі секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову від 8 січня 1948 р. з проханням допомогти провести новий переогляд інвалідів Вітчизняної війни в УРСР керівник МСЗ Ф. Ананченко повідомляв про «успіхи» роботи свого відомства. Ці «успіхи» полягали в тому, що з допомогою так званої «глибокої лікарсько-трудової експертизи» 62,5 тис. інвалідів-фронтовиків визнали такими, що цілком «одужали», а 10,1 % інвалідам війни II групи знизили групу інвалідності. Радянський чиновник з гордістю повідомляв Микиті Хрущову, що у результаті таких дій було зекономлено коштів на виплату пенсії із «хлібною надбавкою» на суму 160,8 млн крб Більше того, Ф. Ананченко вже «передбачив», що новий переогляд фронтовиків у ЛТЕКах знизить відсоток інвалідів війни II групи на 8 % і забезпечить «передвижку» у категорію таких, що «одужали» 39 тис. фронтовиків, що зекономить 120 млн крб на рік [40, арк. 3–4].

Як бачимо, висока «ефективність» переогляду інвалідів із застосуванням так званої «глибокої лікарської експертизи» спонукала Ф. Ананченка ініціювати ще одну масштабну кампанію переогляду, яку й було проведено протягом першого кварталу 1948 р. У результаті цього переогляду було визнано цілком здоровими й знято з пенсії по інвалідності 53.555 фронтовиків [40, арк. 70].

Таким чином, починаючи з 1 жовтня 1946 р. по 1 квітня 1948 р. в УРСР було позбавлено статусу «інвалід Вітчизняної війни» й знято з пенсії

116.055 інвалідів – вчорашніх захисників радянської батьківщини. Щодо 55.306 ветеранів-інвалідів, які невідомо куди поділися упродовж двох останніх тижнів вересня 1946 р., то через брак джерел ми можемо лише робити припущення. Дещо прояснює ситуацію з раптовим зникненням інвалідів війни архівний документ – лист міністра охорони здоров'я УРСР І. Кононенка до міністра соціального забезпечення УРСР Ф. Ананченка. У листі І. Кононенко повідомляє, що в районних соцзабезах Миколаївської області станом на 1 листопада 1946 р. залишалося на обліку 113 інвалідів Вітчизняної війни, які померли, а також ще 613 ветеранів-інвалідів, які виїхали з області. У райсоцзабезах Сталінської області на обліку залишався 171 померлий інвалід-фронтовик і 1632 інваліди війни, які вибули з місця постійного проживання [27, арк. 94]. Тобто мова йде про те, що чиновники брали на облік прибулих інвалідів-фронтовиків, а тих, що померли й виїхали, залишали в списках через нехлюйство або з корисливою метою. Документи Міністерства соціального забезпечення УРСР цього періоду рясніють матеріалами про «схеми» з розкрадання пенсійних коштів. Коли ж із Києва в середині вересня 1946 р. надійшла жорстка директива на скорочення кількості інвалідів Вітчизняної війни, у соцзабезах негайно «почистили» списки фронтовиків.

Отож, як бачимо, стрімке зростання кількості інвалідів Вітчизняної війни, взятих на облік органами соціального забезпечення під час Третього голоду в Україні, просто було зупинено постановою ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. Власне, це зростання й зумовило потребу в проведенні екстреного засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому відбулось ухвалення вказаної постанови.

Встановивши факт втручання партійно-урядового керівництва УРСР в роботу ЛТЕКів з метою припинення зростання кількості інвалідів Вітчизняної війни в республіці, а потім і скорочення кількості останніх, спробуємо з'ясувати причини цієї акції. Доволі відверто про це свідчить архівний документ «Коротка довідка про роботу Міністерства Соціального Забезпечення із забезпечення і трудового влаштування інвалідів Вітчизняної війни», яку підготував для секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка тодішній міністр соціального забезпечення УРСР В. Муратов. Цей документ готувався до згаданого екстреного засідання Політбюро ЦК КП(б)У. Дата, яка стоїть під документом – 14 вересня 1946 р.

Перший розділ довідки під заголовком «Пенсійне забезпечення» містить інформацію про зростання чисельності інвалідів Вітчизняної війни рядового, сержантського і старшинського складу протягом 2,5 років – із січня 1944 р. і по липень 1946 р. Показовим було те, що тут вказувалася не тільки загальна сума виплачених пенсій по роках, але й загальна сума місячного розміру пенсій, що збільшувалася пропорційно зі збільшенням кількості інвалідів війни, взятих на облік у соцзабезах. У довідці вказано, що сума місячної пенсії на увесь контингент інвалідів Вітчизняної війни у 1944 р. становила 24.171 тис. крб, а в липні 1946 р. вона сягнула 68.672 тис. крб [34, арк. 28–29] Якщо взяти до уваги, що станом на 16 вересня 1946 р. середній розмір пенсії інвалідові війни в УРСР становив 147 крб, а органами соціального забезпечення на облік було взято 565.300 інвалідів-фронтовиків рядового, сержантського і старшинського складу, то місячний обсяг пенсії інвалідів Вітчизняної війни мав би становити 83.099 тис. крб Якби така їх кількість збереглася б і надалі, то річна сума пенсій тільки інвалідам-фронтовикам сягнула б в УРСР 1 млрд крб Відомо, що на 1946 р. загалом на пенсії і допомоги по лінії соціального забезпечення було заплановано в держбюджеті УРСР 3,277 млрд. крб А на пенсії інвалідам Вітчизняної війни в УРСР на 1946 р. було визначено 886 млн. крб [38, арк. 35] Отож, різке скорочення чисельності інвалідів німецько-радянської війни протягом другої половини вересня 1946 р. практично дало можливість зберегти місячний обсяг інвалідної пенсії на рівні 1 серпня 1946 р., а річна сума пенсії інвалідам-фронтовикам не перевищила 824 млн. крб

У підсумку зазначимо, що різкий поворот у політиці соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни радянського керівництва, який стався у вересні 1946 р., був зумовлений соціально-економічними причинами. Україна через посуху не виконала плану хлібозаготівель, а тому не могла претендувати на збільшене фінансування на соціальне забезпечення, обсяг якого був затверджений у березні-серпні 1946 р. Зменшення кількості інвалідів війни на обліку в соцзабезах не тільки сприяло економії коштів бюджету соціального забезпечення, але й створювало умови для економії хліба в республіці, про що можна було прозвітувати в Кремль. Соціальне забезпечення 171.361 інваліда-фронтовика перекладалося з держави на суспільство, на родини покалічених і, врешті, на них самих. Якщо до цієї цифри додати ще 21.000 фронтовиків, знятих з інвалідності протягом переогляду в 1945 р., то виходить, що групу інвалідності втратили 192.361 фронтовик, або

кожен третій покалічений на фронтах німецько-радянської війни українець.

Спираючись на ці факти, можемо встановити найбільш близький до реальності показник чисельності інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у післявоєнний період. Так, деякі українські історики стверджували, що кожен другий із 3,5 млн. фронтовиків, який повернувся додому, був інвалідом [8, с. 196]. Але тут, очевидно, не враховано, що інвалідність має бути встановлена відповідним чином. Як було зазначено вище, інвалідів-фронтовиків в Україні до початку застосування «глибокої лікарсько-трудової експертизи», було 616.400 осіб. До цієї кількості слід додати також і інвалідів Вітчизняної війни – солдатів і офіцерів військ НКВС, які перебували на обліку й отримували пенсію у своєму відомстві. Таких влітку 1945 р. налічувалося 12 тисяч [33, арк. 126]. Таким чином, інвалідів Вітчизняної війни в УРСР станом на середину вересня 1946 р. було не менше ніж 628.400 осіб.

Вищезазначене зумовлює деякі запитання: Що являла собою «глибока лікарсько-трудова експертиза»? Можливо, для масового позбавлення фронтовиків інвалідності й переведення їх із II групи інвалідності в III-тю існували суто медично-наукові підстави? На ці запитання дає відповідь фрагмент тексту виступу директора Центрального інституту експертизи працездатності інвалідів (ЦІЕТІН) В. Абера на згадуваній республіканській нараді працівників соціального забезпечення у березні 1947 р.: «Ми в цьому році прагнемо до одного важливого заходу, ми хочемо створити щось у вигляді розкладу хвороб по різних групах для визначення інвалідності й ухвали перспективи працевлаштування» [28, арк. 188]. Тобто мовиться про те, що у провідній науковій установі з експертизи працездатності ще тільки намірялися розробити чіткі настанови для більш ніж 900 ЛТЕКів України щодо правильного встановлення групи інвалідності фронтовикам, у той час як у республіці вже повним ходом йшла «боротьба із завищеним відсотком II групи інвалідності» з допомогою «глибокої лікарсько-трудової експертизи». Отож, так звана «глибока лікарсько-трудова експертиза» була фікцією. Цей термін використовували для приховування несправедливості щодо ветеранів.

II група інвалідності перетворилася на своєрідний «дефіцит» на місцях, яким розпоряджалися завідувачі соцзабезами. II групу часто отримували чиновники і партноменклатура, або ж «особи адміністративно-господарської праці». Явище було настільки поширеним, що в Дніпропетровській області вирішили провести в ЛТЕКах переогляд інвалідів Вітчизняної війни, що обіймали керівні посади. У результаті із 87 інвалідів війни II групи 31 представника номенклатури довелось перевести в III групу, а зі 167 інвалідів III групи – 64 особи втратили інвалідність. Серед них були й такі, що отримали інвалідність, не маючи навіть ніякого поранення, а не те, щоб каліцтва [30, арк. 47].

Варто зазначити ще один нюанс. Дії соцзабезів і ЛТЕКів, спрямовані на встановлення «правильного» співвідношення груп інвалідності серед ветеранів-інвалідів у 1946–1948 рр. набули ознак політичної кампанії. Як і всяка політична кампанія, ініціатором якої виступала партія, кампанія боротьби із «завищеним відсотком II групи» супроводжувалася штурмівщиною, відповідною партійно-бюрократичною лексикою, змаганням між відділами соціального забезпечення, оголошенням «передовиків» і «тих хто відстає».

Однак проходила ця кампанія упродовж кінця 1946 – на початку 1947 р. не такими темпами, на які розраховували керманичі УРСР. Нам не відомо, щоб де-небудь у СРСР на республіканському зібранні працівників системи соціального забезпечення одночасно були присутніми аж два члени Політбюро ЦК ВКП(б). У радянській Україні такий феномен мав місце. Два соратники Сталіна: Лазар Каганович, на той момент – перший секретар ЦК КП(б)У і Микита Хрущов – голова РНК УРСР – 24 березня 1947 р. прийшли на засідання республіканської наради працівників Міністерства соціального забезпечення УРСР. Стенографічний звіт про це засідання, який збережено в архіві, не містить їхніх виступів. Однак, знаючи особливості проведення радянських зборів, важко уявити, щоб два відомі на всю країну партійні вожді мовчки просиділи все засідання в президії. Очевидно, стенографічний звіт пройшов ретельну цензуру, і з його тексту після закінчення зібрання видалили їхні виступи. Або під час засідання стенографістам було дано відповідну вказівку. Але навіть якщо й допустити, що Лазар Каганович і Микита Хрущов не сказали ні слова на цій нараді, для нас важливим є те, чим переймалися учасники зібрання в їхній присутності. У виступах доповідачів, крім шаблонного виголошення закликів проявляти турботу про працевлаштування, матеріально-побутове забезпечення, лікування й відпочинок інвалідів Вітчизняної війни, головним було одне – зменшення за допомогою «глибокої лікарсько-трудової експертизи» чисельності інва-

лідів війни II групи й переведення їх до III групи. Своєю присутністю Лазар Каганович і Микита Хрущов «дали добро» на посилення кампанії «витискання» інвалідів війни II групи в III групу задля приведення показників співвідношення між групами інвалідності й чисельності інвалідів війни до фінансових та економічних можливостей опальної республіки.

Тепер варто показати ефективність такої ділянки соціального захисту інвалідів Вітчизняної війни в перші післявоєнні роки в радянській Україні, як підтримка доходів. Цей вид соціальної підтримки складався з пенсії по інвалідності, права на купівлю основних продовольчих товарів і деяких промислових товарів за фіксованими цінами, тобто по картках, а також з деяких пільг при оподаткуванні. Пенсія ветерана-інваліда I групи, який не був офіцером, у 1947 р. становила 350 крб, II групи – 190 крб, III групи – 115 крб [29, арк. 9] Скласти уявлення про реальну вартість цих коштів можна, оглянувши ринкові ціни на життєво необхідні товари. Наведемо стислий витяг з архівного документа під заголовком «Базарні ціни на сільськогосподарські та промислові товари в обласних центрах Української РСР на 25 жовтня 1947 року». Так, 1 кг житнього хліба на базарі коштував 16–20 крб; 1 кг пшеничного борошна – 30–35 крб; 1 кг картоплі – 5–10 крб; 1 літр соняшникової олії – 100–120 крб; 1 кг яловичини – 45–50 крб; 1 кг свинини – 70–80 крб; 1 кг сала – 170–200 крб; 1 літр молока – 10–12 крб; 1 кг вершкового масла – 120–150 крб; 1 десяток курячих яєць – 30–37 крб; 1 кг цукру – 55–105 крб

Деякі промислові товари, відповідно, мали такі ціни: господарське мило (шматок вагою 400 г) – 20–35 крб; сірники (1 коробка) – 1–2 крб; новий чоловічий костюм шерстяний – 2000–2500 крб; хромові чоботи чоловічі (одна пара) – 1200–1500 крб; чоботи ялові (одна пара) нові – 800–1400 крб [37, арк. 40–52] Як бачимо, інфляція звела до мінімуму купівельну спроможність інвалідної пенсії.

Фіксовані ціни, або «пайкові ціни» на хліб, крупу, цукор, соняшникову олію, масло, чай були значно нижчими, але продавалися ці товари по картках. Картки видавалися тільки інвалідам війни I і II групи. Тому, «витискаючи» інвалідів-фронтовиків з II групи інвалідності в III групу, партійно-урядове керівництво УРСР істотно економило на скороченні контингенту централізованого забезпечення. Загалом, лише десята частина інвалідів Вітчизняної війни від усієї їх кількості в республіці мала право на отримання карток і талонів на продовольство. Часто картки, які призначалися інвалідам, отримували сторонні особи – базаркоми, працівники сільпо, завідувачі складів та ін. [36, арк. 64].

Істотно підтримати доходи інвалідів Вітчизняної війни могли б деякі пільги в оподаткуванні, особливо тих ветеранів, які мешкали на селі. Таких у 1947 р. було 55,5 % від усієї кількості взятих на облік у соцзабезах республіки. Стаття 22 Закону СРСР, ухваленого, між іншим, 1 вересня 1939 р., «Про сільськогосподарський податок» надавала право господарствам, у яких перебували інваліди війни і праці I і II групи, сплачувати лише 50 % сільськогосподарського податку. Якщо в господарстві не було працездатних членів родини, то податок не сплачувався [7]. З 1 січня 1942 р., згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1941 р., усі громадяни віком від 18 років мали сплачувати військовий податок. Колгоспники та одноосібники за рік мусили віддати державі від 150 до 600 крб Від цього податку звільнялися інваліди I і II групи, але працездатні члени їхніх родин сплачували його цілком [20]. Інваліди Вітчизняної війни III групи не мали жодних пільг щодо сплати цих податків. Скласти загальне уявлення про стан справ з оподаткуванням сільських ветеранів-інвалідів можна, читаючи справу інваліда Вітчизняної війни II групи І. С. Успенського з села Ямпольчик Чемеровецького району Кам'янець-Подільської області. Восени 1945 р. фронтовик написав листа своєму синові, який перебував в армії в Німеччині. У листі ветеран поскаржився: «Я – інвалід Вітчизняної війни, але ніхто на це не звертає уваги і ніякої допомоги не надає. Обклали мене такими податками, що я не в змозі їх сплатити. Необхідно внести військової позики 750 крб, військового податку 300 крб і 40 кг м'яса, а де я візьму…» [33, арк. 120].

Лист прочитав працівник Військової Цензури й надіслав відповідне повідомлення до органів держбезпеки. Такого типу листів, очевидно, було багато, тому що народний комісар державної безпеки УРСР Єсипенко віддав наказ підготувати окремий документ під заголовком «Витяг зі Спецповідомлення «Про скарги інвалідів Вітчизняної війни», який був надісланий до Кам'янець-Подільського обласного комітету партії. Тут негайно вивчили проблему і відправили листа в ЦК КП(б)У такого змісту: «Тов. Успенський І. С., інвалід III групи, повернувся в село Ямпольчик Чемеровецького району в січні 1945 р. і з цього часу працює ветеринаром в колгоспі. Спільно з дружиною на день перевірки, сім'я Успенського

мала 206 трудоднів… Господарство т. Успенського складається – дім з надвірними спорудами – 0,75 га городу, на якому посіяно: жита 0,35 га, кукурудзи – 0,15 га, картоплі – 0,20 га. Є корова, двоє поросят, дві вівці і три вулики бджіл. Обкладення податками дружини т. Успенського: військового податку платить 300 карбованців, сільськогосподарського податку – 276 крб, держстраховки – 31 крб, самообкладання – 20 крб, усього 627 крб...» [33, арк. 120].

Як бачимо, партійна комісія, що вивчала ситуацію, оминає скаргу фронтовика на «військову позику», яка тоді мала «добровільно-примусовий» характер. Відповідь обкому на «Спецповідомлення» не містить пояснення про «40 кг м'яса», які мав здати державі фронтовик. Показовим є також розходження в означенні інвалідності ветерана. Сам І. С. Успенський вважає себе інвалідом Вітчизняної війни ІІ групи, а партійні чиновники – інвалідом ІІІ групи.

Надзвичайно обтяжливими для себе українські селяни в післявоєнні роки вважали зобов'язання із заготівлі сільськогосподарської продукції, які, фактично, були натуральним податком. Заготівля сільгосппродукції у колгоспників та одноосібників на практиці означала примусовий продаж державі за мізерними цінами визначеної частини зерна, картоплі, молока, м'яса, яєць, вовни, шкір забитих домашніх тварин, фруктів. Повне або часткове звільнення від виконання зобов'язань із заготівлі продукції з господарств інвалідів Вітчизняної війни в УРСР було серйозно ускладнене. Для цього потрібна була окрема ухвала обласного виконкому ради депутатів трудящих з цілою низкою різних бюрократичних процедур, що їй передували. Міністерство заготівель СРСР та його уповноважені з допоміжним персоналом у союзних республіках, областях, районах перетворилося у справжню армію. Тільки в УРСР чисельність цього підрозділу сягала масштабів дивізії (11,5 тисяч тільки одних уповноважених). Уповноважені були одягнені в однострої і навіть мали при собі зброю [3, с. 104].

Як про визначне досягнення у справі державної опіки над інвалідами Вітчизняної війни завідувач військового відділу Вінницького обкому КПУ(б) Поротіков повідомляв голові Президії Верховної Ради УРСР Гречусі: 870 ветеранам-інвалідам області було дозволено не здавати державі 62400 штук яєць, 127 ц м'яса, 125 кг молока й масла [5, арк. 33]. На цей час в області було понад 30 тис. інвалідів Вітчизняної війни. Серед них – інвалідів І групи – 520 осіб, інвалідів ІІ групи – 15.951 [32, арк. 128]. Документ засвідчує, що господарства лише 5 % ветеранів-інвалідів І і ІІ групи отримали незначні пільги від держави з натурального податку.

Несправедливістю системи оподаткування колгоспників і заготівель сільськогосподарської продукції на селі щодо інвалідів Вітчизняної війни був обурений навіть начальник політичного управління Прикарпатського військового округу генерал-майор Леонід Брежнєв. У своєму зверненні до завідувача військового відділу ЦК КП(б) У І. Дєгтярьова майбутній Генеральний секретар ЦК КПРС писав: «Звільняючи їх (інвалідів Вітчизняної війни) від поставки з хлібозаготівель 50–80 кг зерна, вони одночасно вручають їм повідомлення про обов'язкову здачу в фонд Червоної Армії 1–5 центнерів хліба. За нездачу хліба проводилось вилучення в інвалідів і сімей загиблих фронтовиків корів і коней. Тільки після втручання районних військкоматів худоба була повернена власникам» [33, арк. 208].

Таким чином, підтримка доходів інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у перші післявоєнні роки була вкрай слабкою. Унаслідок цього та інших причин, частина ветеранів-інвалідів опинилася на суспільному маргінесі.

Станом на 1 січня 1947 р. в Україні налічувалося 9.636 інвалідів-фронтовиків І групи [26, арк. 41]. До 1 січня 1950 р. їх залишалося на обліку 4019 осіб. Звісно, переважна більшість із них за підтримки рідних і близьких змогли адаптуватися, а 34,3 % навіть почали працювати [31, арк. 73]. Але також відомо, що немало фронтовиків з важкими видами каліцтв вимушені були жебрати на вокзалах, ринках, станціях, біля магазинів, їдалень, чайних. Про це явище вперше на рівні наркомату соціального забезпечення УРСР повідомив сам нарком В. Муратов. Виступаючи на республіканській нараді працівників відомства у січні 1945 р., він заявив: «…Ми маємо факти, коли деякі інваліди Вітчизняної війни, що потрапили під вплив нехороших людей, стали на шлях хуліганства, злодійства, жебрацтва та ряд інших вчинків…» [25, арк. 11]. У бюрократичній лексиці щодо цих фронтовиків з'явилося означення «нестійкі» інваліди Вітчизняної війни. Із надзвичайно складним явищем правляча партійно-урядова номенклатура республіки розпочала «боротьбу» звичними адміністративно-репресивними методами.

Уже влітку 1945 р. Микита Хрущов доручив керівництву «Республіканської комісії сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу»

створити спільно з працівниками НКВС спеціальні групи для «перевірки» базарів та інших публічних місць, як зазначено в документі, «… з метою виявлення присутності інвалідів Вітчизняної війни і причин, які привели їх на базари» [39, арк. 17]. Від липня 1945 р. по серпень 1946 р. спеціальні групи тричі перевіряли ринки й вокзали Києва, звітуючи про результати перед самим очільником республіки. В Одесі такого типу «перевірки» відбулися ще в червні 1945 р. Доволі швидко сформувався відповідний досвід боротьби з «нестійкими» ветеранами-інвалідами. У своїй доповіді Микиті Хрущову голова «Республіканської комісії сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу» зазначав: «Спільно з Головним управлінням міліції УРСР, згідно з досвідом перевірки базарів м. Києва, дані вказівки начальникам облміліції і обласним комісіям про повсюдну перевірку базарів і вилучення з них інвалідів шляхом улаштування через органи соцзабезу в будинки інвалідів і працевлаштування тих, що не працюють» [39, арк. 17].

У цьому випадку йде мова про незаконне затримання. У подальшому «вилучених» із вулиць, вокзалів, базарів, поїздів ветеранів-інвалідів насильно відправляли на лікування, у будинки інвалідів, до власних родин, якщо в когось із них вони були. Найбільш непокірних інвалідів-фронтовиків відправляли в будинки інвалідів закритого типу з особливим режимом, які мало чим відрізнялися від в'язниць [6].

Висновки. Таким чином, партійно-урядове керівництво УРСР задля реалізації злочинної політики Кремля в післявоєнній Україні відмовило в державній підтримці більшості інвалідів Вітчизняної війни. Важкий період Третього голоду фронтовики-інваліди переживали нарівні з усіма українцями.

Список літератури:

1. Ананченко Ф. Г. О работе органов социального обеспечения Украинской ССР. К.: М-во социального обеспечения УССР, 1948. 64 с.
2. Болле Е. Н. Пенсионное обеспечение инвалидов Отечественной войны в военные и первые послевоенные годы. *Военно-исторический журнал*. 2009. № 6. С. 50–56.
3. Веселова В. О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2006. № 6. С. 98–124.
4. Вронська Т., Лисенко О. «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. № 15. С. 8–25.
5. Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.27. Спр. 20.
6. Доклад МВД СССР в Президиум ЦК КПСС о мерах по предупреждению и ликвидации нищенства. [Електронний ресурс]: https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1007415
7. Закон «О сельскохозяйственном налоге». 1 сентября 1939 года. Союз Советских Социалистических Республик. [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4201.htm
8. Кондратюк К. Новітня історія України. 1914–1945 рр. Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 262 с.
9. Лельчук В. С. Сменив мечи на орала. Рассказ о 4-й пятилетке (1946–1950 гг.). М., 1967. 112 с.
10. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3–16.
11. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна. *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 134–142.
12. Лисенко О. Є., Пастушенко Т. В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140–162.
13. Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У двох книгах.* Книга друга. К., 2011. 942 с. С. 737–784.
14. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). К., 2004. 464 с.
15. Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). К., 2004. 240 с.
16. Муковський І. Т., Лисенко О. Є., Конашевич В. Д. Звитяга і жертовність: українці на фронтах другої світової війни / за ред. В. Д. Конашевича. К., 1997. 568 с.
17. Пелих И. В. Социальная политика в СССР в 1945–1953 гг.: На материалах Краснодарского края: дис. … кандидата ист. наук. Москва, 2005. 194 с.
18. Слободянський М. С., Гітман Ш. С. Збірник законодавчих та нормативних матеріалів по пенсійному забезпеченню. К., 1949. 455 с.

19. Слюсаренко А. Г., Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Історичний факультет. Кафедра новітньої історії України. К., 2009. 447 с.
20. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 29 декабря 1941 года «О военном налоге». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4337.htm
21. Феселер Б. «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3(40–41). С. 21–33.
22. Хорохорина Г. А. Политика государства в области социального обеспечения и реабилитации инвалидов войны и труда в период 1941–1945 гг.: на материалах РСФСР: дис. … кандидата ист. наук. Москва, 2005. 275 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 348. Оп. 3. Спр. 4. 101 арк.
24. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 12. 136 арк.
25. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 31. 47 арк.
26. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп.3. Спр. 137. 286 арк.
27. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 149. 98 арк.
28. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 204. 256 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 230. 93 арк.
30. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 383. 156 арк.
31. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 384. 230 арк.
32. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 3023. 212 арк.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1841. 217 арк.
34. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3064. 50 арк.
35. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3073. 17 арк.
36. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4873. 348 арк.
37. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4874. 367 арк.
38. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4891. 507 арк.
39. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4893. 50 арк.
40. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5181. 130 арк.
41. Fieseler Beate. Soviet-style welfare: the disabled soldiers of the «Great Patriotic War». In: Rasell, Michael and Elena Iarskaia–Smirnova (Eds.): Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union. History, Policy and Everyday Life, Abingdon-New York, 2014. pp. 18–41.

Hordiyenko H.M., Hordiyenko V.V. THE SOVIET REGIME AND PATRIOTIC WAR INVALIDS IN THE UKSSR IN THE FIRST POST-WAR YEARS

The paper focuses on a special status of the Patriotic War invalids as a social group in the postwar Ukrainian society as well as the attitude to them by the Soviet state. The objective is to historically reconstruct the basic principles of the Soviet policy on social protection of veterans with disabilities and its first results in the first postwar years. The principles of objectivity, historicism, system, and research comprise the methodology. We apply historical-genetic, comparative, statistic, diachronic, and historical-anthropological methods. The scientific novelty of the paper lies in the first analysis of the Soviet regime's attitude to the Patriotic War invalids on the background of the Third fame in Ukraine.The institutionalization of the social protection system for the Patriotic War invalids in The Ukrainian SSR took place during 1940–1946. Between 1940 and 1941 the authorities legitimated pensioning for the potential war-disabled. With the break of the German-Soviet war, the Union and Republic Governments identified people with disabilities as a result of the war with Germany among other invalids officially calling the first "the Patriotic War invalids" and adding some new forms of social protection for them. The number of the Patriotic War invalids abruptly increased in terms of the worsened economic situation and the beginning of the Third fame in the Ukrainian SSR. We establish the fact of decreasing the number of registered war-disabled people with the help of "thorough medical and labour examination". Medical and Labour Examination Commissions took such actions under the pressure of the Party and Government of the Ukrainian SSR. They declared invalids as "fully recovered". Besides, many front-line invalids were transferred to lower groups of disability. The republic governance had to turn to such actions to avoid the budget deficit for the system of social protection and to economize bread. Inflation devalued front-line soldiers' pensions. The card system did not protect the living conditions of the majority of the war invalids. It is clarified that a large part of the invalids living in rural areas was heavily taxed. Ineffective system of social protection predetermined marginal place of some Patriotic War invalids.

Key words: *the Patriotic War invalids, social protection, pensioning, social protection bodies, Medical and Labour Examination Commissions, group of disability.*

УДК 94 (477.75)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.5

Горюнова Є.О.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

КРИМ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ

У статті проаналізовано особливості існування Кримського півострову у України. Зазначено, що передача Кримської області Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1954 р. була прагматичним рішенням радянської влади, яке спиралося на необхідність відновлення соціально-економічного потенціалу півострову. Доведено, що відновлення Кримської АРСР в 1989 р. не сприяло відновленню прав кримськотатарського народу, як це було задекларовано, через спірний статус самої автономії у 1921–1945 рр. Оскільки Кримська АРСР мала ознаки як національної, так і територіальної автономії, наприкінці 19080-х років кримські еліти розглядали її виключно в територіальному ключі та у подальшому використовували як засіб політики сепаратизму. Крим та Севастополь в цілому підтримали Акт проголошення незалежності України, але в подальшому через амбіції місцевих еліт та підтримку Росії розпочали процес відокремлення від України, проголосивши Республіку Крим державою у складі України. Це призвело до гострої конфронтації з Києвом. Конфлікт між гілками влади в РФ та суперечки серед кримської еліти разом з поміркованою політикою центральної влади дозволили Києву подавити місцевий сепаратизм та запустити процеси інтеграції АР Крим в політико-правове поле України. Визначено, що Росія у XXI ст. змінила тактику щодо Криму, зробивши ставку на політику «м'якої сили». Але наприкінці першої декади століття, незважаючи на домінування російського мовно-культурного простору на півострові, політичний вплив Москви залишався не дуже сильним: проросійські партії набирали мінімум голосів в місцевих представницьких органах влади, а кількість кримчан, які хотіли переходу під патронат Росії поступово зменшувалась. Відповідно, це й змусило РФ перейти до реалізації військового-політичного сценарію захоплення півострову. Зазначено, що повноцінний суверенітет та соборність України можуть бути досягнути через повернення контролю над усіма тимчасово окупованими територіями, включаючи Кримський півострів.

Ключові слова: *Україна, АР Крим, Севастополь, Кримська АРСР, Соборність, суверенітет.*

Постановка проблеми. Тема консолідації та єдності української нації набуває особливої актуальності під час війни, яку Росія веде проти суверенної України вже майже дев'ять років. Соборність символізує цю єдність та незламність українців з різних регіонів на шляху до формування Української держави та захисту її суверенітету та незалежності.

Кримський півострів був останнім регіоном, що увійшов до складу УРСР, яка у 1991 р. проголосила незалежність. Крим став першим регіоном, який Російська Федерація окупувала та спробувала анексувати в 2014 році. Відповідно, відновлення територіальної цілісності України має завершитися поверненням Кримського півострову (Автономної Республіки Крим та міста Севастополь) під повний контроль України. Реінтеграція мешканців півострову має стати важливим аспектом реалізації політики єдності української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До 2014 року кримська тема мала не дуже широке представлення в українському історико-політичному дискурсі. Українських істориків цікавили певні періоди в історії півострову, але майже без прив'язки до історії України. Серед найбільш важливих наукових розвідок слід зазначити монографію Василя Чумака «Україна та Крим: спільність історичної долі», перевидана напередодні окупації півострову [1].

Тому кримська проблематика більшою мірою була предметом наукових досліджень на регіональному – кримському рівні, що призводило до відокремлення наукової думки півострову від загальноукраїнських наративів та формування «особливих» поглядів на місце Криму в складі України.

Нова концепція історії Криму як невід'ємної складової України почала формуватися вже після 2014 року в контексті з'ясування причин російської окупації та шляхів майбутньої деокупації півострову. Історичні, політичні та економічні передумови російської окупації проаналізовані в монографіях С. Кульчицького, В. Смолія та Л. Якубової [2; 3].

Руйнуванням російських міфів історії Криму та аналізу української боротьби за Крим присвячені роботи С. Громенка [4]. Соціально-економічні причини та наслідки передачі Криму до складу Української РСР проаналізовані в монографії П. Савицького [5].

Але майбутня деокупація та реінтеграція Криму вимагає від українських науковців систематизації та узагальнення історичного, політичного та соціально-економічного наративів щодо півострову.

Постановка завдання. Визначити роль та місце Криму в складі незалежної України як важливого чинника забезпечення Соборності Української Держави.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на усю специфіку історичного розвитку та особливий (автономний) статус в межах України Крим є невід'ємною її складовою не тільки з міжнародно-правової, але й з природньої точки зору – півострів має зв'язок з українськими материковими землями. Тому уся історія Криму – це історія різнопланової взаємодії з причорноморськими територіями, які сьогодні є складовою частиною України. Це дуже добре розуміла влада СРСР, яка в 1954 р. вирішила передати Крим до складу УРСР задля скорішого економічного відновлення півострову.

Після війни та депортації кримських татар населення Криму скоротилося вдвічі – до 500 тис. Півострів відчував брак робочої сили, що впливало на основні галузі господарства – посіви пшениці скоротилися у два рази у порівнянні з довоєнним рівнем, технічних культур – на чверть, середня врожайність зернових впала майже в 3 рази – до 4,4 ц з га. Кримська область після війни не виконувала плани державних закупівель сільськогосподарської продукції.

Через низькі темпи економічного відновлення страждала й соціальна сфера. «Минуло десять років після закінчення війни.. В місті немає достатньої кількості електроенергії, банно-прального комбінату… Під час війни було зруйновано до 40% житлового фонду, а відбудовано силами міськвиконкому тільки 8 квартир…», – доповідав на обласній партійній конференції секретар Феодосійського міському партії Моїсеєв [Цит. за: 1, с. 106].

Повоєнне відновлення вимагало включення Криму до господарського комплексу УРСР задля розв'язання енергетичної та водної проблем. Відповідно, рішення про будівництво Північно-Кримського каналу для забезпечення дніпровською водою північних районів Криму було прийнято ще в 1950 р. Тоді ж було прийнято рішення про будівництво Каховської ГЕС, яка мала об'єднати у єдиний Південний енергорайон Подніпровську систему, Миколаїв, Херсон, Одесу і Крим [5, с. 243-244].

Вже за кілька років ситуація в Криму суттєво покращилась: у 1957 р. промислове виробництво у порівнянні з 1953 р. зростає на 36%, випуск продукції важкої промисловісті – на 52%, виробництво молока – на 69%, м'яса – на 42% тощо. У 1963 р. випуск промислової продукції збільшився в 3,4 рази, виробництво м'яса склало 160% рівня 1953 р., молока – зросло у 2 рази, винограду – у 14 разів (площа під ними зросла в 9 разів) [3, с. 451; 470].

Таким чином, приєднання до УРСР не тільки врятувала кримську економіку, але й зробило півострів квітучим регіоном. Протягом 1950–1980-х рр. Крим повністю інтегрувався в систему господарства УРСР.

24 серпня 1991 року депутати Верховної Ради Української РСР на позачерговий сесії прийняли Акт проголошення незалежності України, яким було визначено створення незалежної держави – України.

1 грудня 1991 року питання незалежності було винесено на Всеукраїнський референдум, у якому взяло участь 84,18% виборців. Понад 90% позитивно відповіли на питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?».

На Кримському півострові кількість учасників була меншою ніж загалом по Україні, але достатньо високою: у Севастополі проголосувало 63,74%, в Кримський АРСР – 67,5%. Незалежність України підтримали, відповідно, 54,19% в Автономії та 57,07% – в Севастополі. Таким чином, в 1991 р. більшість кримчан підтримала незалежність України. Але далі Росія розпочала розігрувати «кримську карту» у двосторонніх відносинах з Україною, яка закінчилась окупацію півострову в лютому-березні 2014 року.

Важливим чинником в реалізації російської політики щодо Криму стає його особливий статус у складі України – у 1991 р. Кримська область у складі УРСР була перетворена в автономну республіку, а Севастополь залишався містом республіканського підпорядкування.

Політична трансформація Криму була пов'язана з процесами реабілітації та повернення на півострів кримських татар, яких сталінська влада оголосила «пособниками нацистів» та депортувала з Криму у травні 1944 р. Одночасно

була ліквідована й перша автономна республіка Криму – Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (КрАРСР).

Незважаючи на часткову реабілітацію кримськотатарського народу в 1967 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР [6] були скасовані «огульні обвинувачення» щодо кримських татар, через штучно створені адміністративні бар'єри вони так і не отримали можливості оселятися в Криму.

Перебудова поновила процес реабілітації жертв сталінських репресій – у 1989 р. Верховна Рада СРСР визнає сталінські депортації злочинними та незаконними. Постанова ВР СРСР від 28 листопада 1989 р. зазначає, що «відновлення прав кримськотатарського народу не може бути здійснено без відновлення автономії Криму шляхом створення Кримської АРСР у складі Української РСР» [7].

У січні 1991 р. в Криму проходить референдум щодо відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР та учасника нового союзного договору. У референдумі взяли участь 81% кримчан, з яких 93% – підтримали автономний статус республіки. Того ж дня в Севастополі відбувся референдум про статус міста як головної бази ЧФ та союзно-республіканського підпорядкування.

12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» у складі УРСР. 19 червня було внесені зміни до Конституції УРСР щодо Кримської АРСР.

Таким чином, замість створення національної автономії кримських татар в Криму було закладені засади майбутнього сепаратизму, якій усіляко підживлювала Російська Федерація. Однак саме питання національного характеру першої автономії Криму (1921–1945 рр.) не є однозначним через двозначну політику Москви щодо півострову у той час.

Створена в 1921 р. Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (у 1936 р. вона була перейменована в Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку) мала певні ознаки національної автономії. Головна з них – радянська політика коренізації, яка проводилась в національних республіках, в Криму мала характер «татаризації».

Дійсно, кримськотатарська мова отримає статус державної на рівні з російською, за кримськими татарами закріплюються квоти на керівництво в радянських органах влади (до 35%), створюється мережа національних районів (з 11 національних районів 6 були кримськотатарськими), йде підготовка національних кадрів. Представники кримських татар Велі Ібраїмов та Осман Дерен-Аєрлі очолили центральні органи влади автономії – відповідно, Центрвиконком та Раднарком. Це дозволяє українській дослідниці Т. Биковій зробити висновок про надання кримським татарам значних привілеїв у порівнянні з іншими національностями, що мешкали в Криму [8, с. 422]. Але про реальні результати «татаризації» свідчать не радянські плани, а дані про національний склад кримських держслужбовців, серед яких частка кримських татар дорівнювалася 10,9% (росіян – 59%) [Цит за: 3, с. 428].

Вже наприкінці 1920-х років радянська влада почала згортати політику «татаризації». «З одного боку з високих трибун керівники республіки висловлювалися за її посилення, але, з іншого боку, за допомогою каральних органів уряд проводив планомірне згортання реальної татаризації», – пише Т. Бикова [9].

Найбільш серйозним ударом стала сфабрикована справа проти голови КримЦВК В. Ібраїмова, який намагався вирішувати земельне питання в Криму в інтересах кримських татар, що протиріччило планам Москви з переселення в Крим єврейських сімей та виділення для них понад 300 тис. десятин. На думку Л. Якубової, це протистояння «призвело не тільки до згортання політики татаризації, а й до розстрілу В. Ібраїмова, широкосяжної кадрової чистки та відповідних репресій. Постраждало щонайменше 3500 представників кримськотатарської інтелігенції, яких було засуджено, заслано, а кількох страчено» [10, с. 349].

У Конституції Криму 1937 р. вже не було згадки про кримськотатарську мову, а у 1938 р. бюро Кримського обкому ВКП(б) взагалі переводить її на кирилицю.

Відповідно, на думку Т. Бикової, КрАРСР була все ж такі територіальною автономією з деякими елементами національного антуражу для розв'язання внутрішніх питань та приборкання національного руху кримських татар [11, с. 350].

Цю тезу підтверджує зізнання секретаря кримського обкому ВКП(б) Івана Акулова про процес створення автономії: «Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що оголошення автономної республіки тлумачилося ними як об'ява татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то вона була б помилковою» [Цит. за: 12, с. 181].

Таким чином, радянська політика щодо Криму протягом 1920-х років мала двозначний харак-

тер. Більшовики створювали ілюзію національної автономії, щоб подолати спротив кримських татар та залучити їх на свій бік певними привілеями. Однак реальної влади на півострові кримські татари не мали.

Аналогічним чином, політика радянської влади наприкінці існування СРСР не мала однозначності: вимагаючи поновлення прав кримських татар на півострові в форматі автономії, центральна влада так і не змогла надати їй статус національної.

Після проголошення незалежності України Верховна Рада Кримської АРСР 4 вересня 1991 р. приймає Декларацію про державний суверенітет Криму.

У 1992 р. місцеві еліти запустили процес суверенізації півострову, якому активно допомагала РФ. 26 лютого 1992 р. Верховна Рада Кримської АРСР перейменувала її в Республіку Крим (РК), а 5 травня ВР РК оголосила про державну самостійність РК, посилаючись на результати кримського референдуму 1991 р.

6 травня 1992 р. була прийнято Конституцію РК, яка закріпила її статус як демократичну державу, а Севастополь – як частину Криму та місто з особливим статусом. Республіка Крим залишалась частиною України, але мала будувати відносини на договореній основі та через добровільне делегування Україні певних повноважень [13]. Таким чином, незважаючи на підтримку кримчанами незалежності України, місцеві еліти відверто демонстрували сепаратистську лінію, спираючись на підтримку Москви.

Саме в цей час Верховна Рада Росії приймає постанову про незаконний характер передачі Кримської області УРСР в 1954 р. через «порушення Конституції РРСФР та законодавчої процедури». Російські депутати пропонують визначити статус Криму на основі двосторонніх перемовин та волевиявлення кримчан [14].

5 грудня 1992 р. на з'зді народних депутатів РФ було прийнято рішення про розгляд статусу Севастополя, а 9 липня 1993р. ВР РФ прийняла постанову «Про статус міста Севастополь», де підтверджувала російський статус міста.

Усі ці заяви не мали під собою жодного юридичного підґрунтя, але активно використовувалися російськими політиками, істориками та політологами, які розповідали про «юридичну нікчемність» рішень центральних органів влади СРСР щодо передачі Криму до складу УРСР.

Однак, радянська влада, на відміну від сучасної російської, намагалася дотриматися букви закону. Відповідно, 5 лютого 1954 р. Верховна Рада РРФСР ухвалила рішення про передачу Кримської області до складу УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалює указ по передачу області. Хоча певний юридичний казус все ж таки був: згідно радянської Конституції, територіальне рішення мала ухвалювати Верховна Рада СРСР. Для того, щоб дотриматися законності 26 квітня був ухвалений закон про передачу Кримської області до складу УРСР. Далі були внесені зміни до конституцій УРСР та РРФСР, ці зміни збереглися в нових конституціях республік 1978 р. Таким чином, процедура передачі Криму Україні відбулася на законних підставах.

Севастополю у 1948 р. указом Президії Верховної Ради РРСФР було надано статус «міста республіканського значення». Незважаючи на відсутність згадки про Севастополь в документах про передачу Кримської області до складу УРСР 1954 р., Кримський обком партії наголошував, що місто також було передано до складу УРСР [15]. У Конституції УРСР 1978 р. Севастополь було визнано містом республіканського підпорядкування разом з Києвом.

Таким чином, рішення центральних органів радянської влади щодо передачі Криму УРСР носило зовсім не волюнтаристський характер (як зазначається в російському дискурсі), а суто прагматичний – було обумовлено економічними чинниками та відповідало командно-адміністративним методам керування господарством країни.

На претензії російського парламенту щодо Криму та Севастополя у 1990-х роках Україна відповідала посиланням на норми міжнародного права та навіть зверталась до Ради Безпеки ООН, яка у своїй заяві вимагає від Росії поважати територіальну цілісність України. Російський президент Борис Єльцин також засудив рішення російського парламенту, з яким в нього самого був серйозний конфлікт.

У 1992 р. між Києвом та Сімферополем розгорнулась жорстока боротьба: ВР України визнавала прийняті у Криму документи неконституційними, але кримська влада відмовлялася їх скасувати. Восени 1994 р. Київ погоджується на затвердження Конституції РК, з якої прибрали найбільш одіозні статті.

Відповідно, Крим фактично стає державою у складі держави Україна. Російська мова отримає статус державної. У 1993 р. в республіці запроваджується посада Президента, на яку претендував тодішній голова ВР РК Микола Багров. Однак на виборах колишнього комуніста Багрова переміг

нікому не відомий Юрій Мєшков – лідер Республіканської партії, яка разом з іншими партіями увійшла до блоку «Росія».

На місцевих виборах 1994 р. блок «Росія» отримає 55% голосів виборців (54 місця в кримській ВР). Таким чином, в Криму активно починає реалізовуватися проросійська політика: Мєшков вводить московський час на півострові та обіцяє зробити російський рубль грошовою одиницею. Задля забезпечення політики він підпорядковує собі місцеві силові підрозділи.

Для подолання кримського сепаратизму центральна українська влада реалізує низку заходів. Президент України Леонід Кравчук ліквідовує кримське МВС та створює замість нього Головне управління МВС України в Криму, проводить реорганізацію СБУ та інших підрозділів. ВРУ приймає низку законів, спрямованих на протидію кримському сепаратизму, дія указів кримського президента призупиняється на основі їх неконституційності.

Піком протистояння стало відновлення у 1994 р. Конституції Республіки Крим у редакції від 6 травня 1992 р., тобто без пізніших поправок, де було закладено договірний принцип взаємовідносин України та Криму. Верховна Рада України того ж дня своєю постановою призупинила дію цього кримського закону. Але Київ не хоче конфронтації та пропонує кримським депутатам вирішити всі спірні питання шляхом переговорів.

25 травня 1994 р. у Києві відбулася консультативна зустріч депутатів України і Криму, де сторони визначили свої позиції. Кримські депутати визнали, що «окремі положення Конституції Криму від 6 травня 1992 р. не відповідають Конституції та законам України» та висловили бажання спільно працювати над їх узгодженням. Однак ці домовленості так і залишилися не виконаними.

У той же час Ю. Мешков формує в Криму уряд з московських кадрів на чолі з економістом Є. Сабуровим. Вони пропонують зробити з Криму офшорну зону для залучення інвестицій, ввести полівалютний режим та провести масштабну приватизацію. Але з такою політикою не згодна місцева бізнес-еліта, яка побоюється, що приватизація буде проведена в інтересах росіян.

Внаслідок цього розгортається конфлікт між Мєшковим та місцевим парламентом. ВР РК вводить мораторій на проведення приватизації та обмежує повноваження кримського президента. У відповідь він призупиняє діяльність ВР під привидом необхідності прийняття нової Конституції Республіки.

На цьому етапі у конфлікт втручається Київ: ВР України зобов'язала Верховну Раду автономії до 1 листопада 1994 р. привести Конституцію та закони республіки у відповідність до законодавства України. Це рішення так і не було виконано, але конфлікт між місцевою владою на півострові набирає обертів. Підпорядковані президенту Криму силовики блокують будівлю кримської ВР, у відповідь депутати висловлюють недовіру уряду та відправляють його у відставку. Згодом кримський парламент забирає у президента право формування уряду, який тепер затверджується та підпорядковується ВР автономії.

10 листопада кримські депутати звернулися до ВРУ та Президента України з пропозицією дати їм можливість взяти участь в процесі розробки нової Конституції України та почати переговори з укладення широкомасштабного договору між Україною і Республікою Крим. Фактично це означало, що значна частина кримської еліти вирішила перейти до конструктивного діалогу з Києвом. Посаду президента Криму було скасовано, блок «Росія» остаточно розколовся. Таким чином, конфлікт інтересів в середині кримської еліти дозволив центральній владі приборкати кримський сепаратизм.

Протягом другої половини 1990-х років центральна українська влада активізує свою політику щодо півострова: у березні 1995 р. парламент ухвалює Закон «Про Автономну республіку Крим», яка стає адміністративно-територіальною автономією у складі України. Севастополь визначається як місто «загальнодержавного підпорядкування», яке не входить до складу АРК. Конституція АРК приймається ВР АРК та затверджується ВР України. Права кримської влади було обмежено у порівнянні з Конституцією 1992 р. [16].

Нова Конституція АРК була прийнята у 1998 р. та повністю відповідала Конституції України 1996 р. та чинному на той час законодавству України. Таким чином, політична криза в Криму була на той час врегульована.

Російська імперська політика, а з нею й підтримка сепаратистських проросійських рухів на півострові розпочинається з приходом до влади в РФ В. Путіна. Першим пробним кроком стає спроба захопити острів Тузла в Керченській протоці, яка закінчилась для Росії невдачею.

Протягом першої декади XXI ст. російська політика щодо Криму змінюється – замість агресивної риторики Москва все більше втілює принципи політики «м'якої сили»: підтримка проросійських партій та громадських організацій, продовження

культурної та релігійної експансії (встановлення пам'ятника Катерині Другій в Севастополі, встановлення «поклонник хрестів», щорічне проведення фестивалю «Велике руське слово»), розширення російської інвестиційної політики.

Найбільш активно російська влада діяла в Севастополі, де була розташована база ЧФ РФ. Місто бере під свій патронат московська мерія, за гроші якої було та відкрито філіал Московського Держаного Університету та побудовано «Будинок Москви» з підготовчими курсами для бажаючих вступати до російських вищих навчальних закладів. У Севастополі працює філіал Інституту СНД, через який Кремль просуває на півострові власні наративи в науковому та освітньому колах Криму.

Російська політика мала реальне підґрунтя на півострові, бо більшість кримчан (незважаючи на національну приналежність) відносили себе до російської культурної традиції (55,5%), а російська мова домінувала на півострові – 86,5% кримчан спілкувалися нею на роботі та вдома [17, с. 5]. Освітній процес в Криму також відбувався переважно російською мовою – в АРК діяло тільки 7 шкіл з українською мовою навчання, де загалом напередодні російської окупації навчалось 13 322 учня (7,3% всіх школярів). Але українська мова була обов'язковою для вивчення в АРК та Севастополі [18].

Домінування російської мови та російського культурного продукту на півострові впливало не формування громадянської ідентичності кримчан, яка відрізнялась малою стійкістю та залежала від різноманітних соціально-політичних чинників та їх інтерпретації російськими ЗМІ, які були популярні на півострові. Так, у 2006 р. Україну як Батьківщину сприймає 74% кримчан, в 2008 р. тільки 40,1%, а в 2011 – 79,3%. При цьому Батьківщиною Україну вважає переважна більшість кримчан-росіян за етнічною ознакою – 66,8%. У 2007 р. патріотами України називали себе 66,7% кримчан, а в 2008 р. їх кількість знижується до 28,6% [17, с. 8].

Нехтування громадянством призводило до панування в певні часи ідей відокремлення від України та приєднання до Росії: у 2008 р. такої позиції дотримались 63,8% кримчан. Але після зміни влади в Україні (президентом стає представник Південного Сходу В. Янукович) кількість прихильників приєднання до Росії падає до 37%, а 45,2% респондентів бажають жити в Україні [19, с. 24].

Проросійські політичні партії на півострові з кожним роком втрачали свій вплив. Якщо блок «Росія» на початку 1990-х рр. отримав 66,8% голосів, то після завершення політичної кризи та переформатування влади в республіці кількість депутатів від проросійських партій стрімко скорочується. Вони отримають 3 місця у ВР АРК в 2002 р. (партії «За Русь єдину!» та «Русско-український союз»), та 3 місця в 2010 р. від партії «Руська Єдність», лідер якої за декілька років перетворюється на ключову фігуру Криму – під час російської окупації в 2014 р. він очолює місцевий уряд.

Як зазначає російський дослідник Криму А. Баранов, «руські етнополітичні рухи Криму, незважаючи на масову соціальну базу, мало представлені у правлячих елітах. Вони послаблені розколами та дрібними амбіціями лідерів» [120, с. 120].

Таким чином, проросійські сили майже не були представлені в політичному просторі Криму та нагадували про себе лише деякими провокаційними акціями та висловлюваннями лідерів. Це змусило Росію використовувати політико-військовий сценарій для «приєднання Криму».

Висновки. Інтеграція Криму до УРСР була продуманим та логічним кроком радянської влади, спрямованим на відновлення регіону та інтеграцію його в господарський комплекс України, з яким півострів пов'язано природнім шляхом. Від'єднання Криму від української енергетичної та водної систем після російської окупації півострову у 2014 р. призвели до серйозних економічних проблем: падіння промислового виробництва та занепаду аграрного комплексу степових районів (площа зрошених земель скоротилася в 10 разів – до 13–15 тис. га).

Радянська влада у 1954 р. діяла в межах чинного законодавства, хоча й допустилася деяких юридичних помилок у процесі передачі півострову під контроль УРСР. Але всі вони були згодом виправлені, а статус Криму чітко зафіксований в останній радянській Конституції УРСР 1978 р. Таким чином, усі претензії РФ, засновані на «нелегальному характері передачі Криму Україні» безпідставні. Крім того, на боці України й міжнародне право з принципом непорушності кордонів, який Росія зневажливо порушує.

Відновлення Кримської автономії наприкінці 1980-х років було двозначним кроком, який згодом відкрив для РФ можливості підтримки місцевого сепаратизму та культивації ідей відокремлення від України. Ідея відновлення автономії для забезпечення прав кримських татар була цілком справедлива, але, слід зазначити, що Кримська

АРСР 1921–1945 рр. була скоріш територіальної, ніж національною. Тому відновлена автономія демонструвала протягом 1990-х років сепаратистську політику у відносинах з Києвом за підтримці Москви. Зважена політика української влади та конфлікти в середині кримської еліти поступово звели нанівець усі радикальні прояви сепаратизму, а кримська політикум почав інтегруватися в українське політико-правове поле.

У XXI ст. російська політика щодо Криму зазнає змін: Кремль переходить до втілення принципів «м'якої сили» та намагається діяти через проросійські партії, РПЦ, культурні, громадські та освітні установи, маючи для цього російськомовне та культурне підґрунтя. Ця політика, безумовно, розхитує ситуацію в Криму, але й не дозволяє Росії отримати потужної підтримки серед місцевого населення. Саме тому в 2014 р. Росія використовує воєнно-політичний чинник для реалізації політики анексії півострову.

Безумовно, що відсутність чіткої політики Києва щодо Криму, сприйняття регіону центральною та регіональними елітами України як місця відпочинку та боротьба за кримську землю не сприяли інтеграційним проукраїнським процесам в Криму. Однак російська політика щодо півострова продемонструвала «хижацьке ставлення» щодо земельних та рекреаційних ресурсів, що викликає зростання незадоволення кримчан. Однак, на відміну від України, їх протестні можливості зведені до нуля. Несприйняття Росії або розчарування в її діях призводить до зростання показників регіональної ідентичності в Криму [19, с. 25]. Але якщо до окупації в кримський регіональній ідентичності росіяни бачили підґрунтя для сепаратизму, то дистанціювання кримчан від Росії сприймається як серйозна проблема.

Таким чином, повернення Криму під повний контроль України є невідкладним завданням для української влади за підтримки міжнародної спільноти. Україна має відносити власний суверенітет над всією територією країни, включаючи АР Крим та місто Севастополь. Саме в кордонах 1991 р. Україна може бути Соборною та Незалежною. Новий етап інтеграції кримчан в український політичний та соціокультурний простір має врахувати помилки минулого, створити політико-правові умови, що б унеможливлювали будь-які прояви сепаратизму, та сприяти поступовому зменшенню проявів регіоналізму з урахуванням поліетнічної, полірелегійної та полікультурної специфіки Кримського півострову.

Список літератури:

1. Чумак В.А. Україна і Крим: спільність історичної долі. К., 2013. 178 с.

2. Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. К.: ТОВ «Видавництво Кліо», 2018. 496 с.

3. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та ектнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь. К., 2016. 616 с.

4. Громенко С. 250 років фальші: російські міфи історії Криму. Харків: Фоліо, 2019. 254 с.

5. Савицький П.В. Крим: шлях до України (1945–1954). Монографія. К.: КНЕУ, 2019. 522 с.

6. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму». 5 сентября 1967 г. Протокол № 17 Президиума Верховного Совета СССР. 1967 год. URL: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/276162-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-locale-nil-o-grazhdanah-tatarskoy-natsionalnosti-prozhivavshih-v-krymu-locale-nil-5-sentyabrya-1967-g#mode/inspect/page/1/zoom/4

7. Постановление Верховного Совета СССР о выводах и предложениях комиссий по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа. № 845-1, 29 ноября 1989 г. Ведомости Верховного Совета СССР. 1989. № 25. С. 669.

8. Бикова Т. Кампанія «татаризації» в Киму (1921–1928 рр.). Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 421–432.

9. Бикова Т. Крим у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2018. № 90. URL: http://www.ji.lviv.ua/n90texts/bykova-krym-u-mizhvoennyj-period.htm

10. Якубова Л. Як здійснювалася політика коренізації в Криму? Історія Криму в запитаннях та відповідях. К.: Наукова думка, 2015. С. 344–348.

11. Бикова Т. Кримська автономія 1920-х-1930-х років: національна чи територіальна? Історія Криму в запитаннях та відповідях. К.: Наукова думка, 2015. С. 349–351.

12. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. 247 с.

13. Подання Кримського обкому партії та довідка-інформаційно-статистичного відділу ЦК КПУ «Про адміністративну підпорядкованість міста Севастополя» 16 квітня – 20 квітня 1954 р. URL: https://web.archive.org/web/20160804180209/http://archives.gov.ua/Sections/Crimea_50/photos_02.php?2

14. Конституция Республики Крым. Ведомости Верховного Совета Крыма. 1992. № 7.

15. Постановление Верховного Совета Российской Федерации «О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году». 21 мая 1992 г. № 2809-I.

16. Закон України «Про Автономну Республіку Крим». 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80#Text

17. АР Крим: люди, проблеми, перспективи. *Національна безпека і оборона*. 2008. № 10.

18. В окупованому Криму з 7 українських шкіл не залишилось жодної. Український кризовий медіа центр. URL: http://language-policy. info/2015/09/v-okupovanomu- krymu-z-7-ukrajinskyh-shkil- ne-zalyshylos-zhodnoji/

19. Горюнова Є.О. Трансформація кримської ідентичності в умовах російської окупації півострова. *Politicus.* 2021. С. 23–27.

20. Баранов А. Сложносоставной конфликт в Крыму: внутрирегиональные факторы и стратегии субъектов политики. Полтитэкс. 2013. Т. 9. № 3. С. 119–126.

Horiunova Ye.O. CRIMEA IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN UNITY

The article analyzes the peculiarities of the entry and existence of the Crimean peninsula as part of Ukraine. It is noted that the transfer of the Crimean region to the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1954 was a pragmatic decision of the Soviet authorities, which was based on the need to restore the peninsula's socioeconomic potential. It is proved that the restoration of the Crimean ASSR in 1989 did not contribute to the restoration of the rights of the Crimean Tatar people, as it was declared, due to the disputed status of the autonomy itself in 1921-45. Since the Crimean ASSR had signs of both national and territorial autonomy, in the late 1908s years, the Crimean elites considered it exclusively in a territorial way and later used it as a means to spread separatism. Crimea and Sevastopol generally supported the Act of Proclamation of Independence of Ukraine, but later, due to the ambitions of local elites and the support of Russia, they began the process of secession from Ukraine, declaring the Republic of Crimea a state within Ukraine. This led to a sharp confrontation with Kyiv. The conflict between the branches of government in the Russian Federation and disputes among the Crimean elite, together with the moderate policy of the central government, allowed Kyiv to suppress local separatism and launch the processes of integration of the AR of Crimea into the political and legal field of Ukraine. It was determined that Russia in the 21st century was changed its tactics regarding Crimea, betting on a "soft power" policy. But at the end of the first decade of the century, despite the dominance of the Russian linguistic and cultural space on the peninsula, the political influence of Moscow remained not very strong: pro-Russian parties gained a minimum number of votes in local representative authorities, and the number of Crimeans who did not want to be transferred under the patronage of another state gradually increased. Accordingly, this forced the Russian Federation to implement a military-political scenario of capturing the peninsula. It is noted that the full sovereignty and unity of Ukraine can be achieved through the return of control over all temporarily occupied territories, including the Crimean peninsula.

Key words: *Ukraine, Autonomous Republic of Crimea, Sevastopol, Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, Sovereignty, sovereignty.*

УДК 656.835.113(477):659.136.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.6

Єрко Г.І.
Луцький педагогічний фаховий коледж
КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Казмірчук О.А.
Луцький педагогічний фаховий коледж
КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Курчаба О.Є.
Луцький педагогічний фаховий коледж
КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

УКРАЇНСЬКА МІЛІТАРНА МАРКА ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС ПРО МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

Стаття присвячена детальному аналізу емісій поштових марок початку XXI ст. Автори тлумачать дефініції «поштова марка», «мілітарна марка», наголошуючи на тому, що марка – це не тільки сплата за послуги, а й візуалізація нашої історії. Дослідження ґрунтується на вивченні зображального контенту поштових марок стандартного типу, які є наймасовішими та призначені для багаторічного використання. Основний зміст дослідження становить аналіз символів українських мілітарних марок, які виступають носієм історичної інформації. Зауважено, що мініатюрні витвори мистецтва, поруч зі своєю прямою функцією, нерідко переслідували мету поширення певних поглядів, утвердження певних ідей, демонстрацію певної позиції. Наголошено, що мілітарні марки як елемент державності України XXI ст. є носіями історичної інформації, що своєрідним чином зафіксували процес національно-визвольного руху. Зображальний аспект поштових марок відображає інформацію, яка відіграє важливу роль у процесі науково-пізнавальної, державотворчої діяльності. Аналіз наявного філателістичного й історичного наративу засвідчив, що, незважаючи на очевидний дидактичний потенціал та актуальність філателістичного матеріалу, досі у вітчизняній історичній науці та методиці навчання історії відсутні подібні дослідження. Зображення й тексти поштових марок дають змогу розкрити чимало аспектів історичної проблематики та застосовувати дидактично адаптовані методи історичної науки. Як результат, автори статті наголошують, що поштова мілітарна марка як продукт певної історичної епохи, певного суспільного устрою віддзеркалює характерні риси свого часу. Вивчення історії сучасної мілітарної марки розкриває можливість визначення глибини питань і нових історичних досліджень у сфері політичної історії й історико-культурного спадку нашої держави.

Ключові слова: *поштова марка, мілітарна марка, філателія, військова історія, інформаційне суспільство.*

Постановка проблеми. У процесі конструювання нового інформаційного поля одну з ключових ролей відіграє знак поштової оплати – поштова марка. Поштові марки – це візитівка держави, вагомий атрибут державності. Вони популяризують країну, розповідають про її історію та здобутки. Не всі держави можуть собі дозволити випуск марок на власній території. Поштова марка – це символ, за допомогою якого кожна держава прагне увічнити свої здобутки, описати власні надбання, тому можемо стверджувати, що поштова марка – це ще один спосіб візуалізації нашої історії.

Сучасний філателістичний аркуш – це відповідь на виклики та пропаганда базових соціальних цінностей, в якому відображено значущі соціальні проблеми, війни, загрози, лиха та ін. Марка є невід'ємною частиною візуальної культури, ефективним засобом масової інформації, який потрібно вміти прочитати та використовувати за призначенням.

Сьогодні поштова марка виконує не тільки комунікаційну (першочергову) та колекційну функції, які розвинулись у 40-х та 60-х роках XIX ст., а й монетарну, атрибутивну, рекламно-інформаційну, культурологічну.

Беручи до уваги її інформаційну, медійну, композиційну, образну складові та зважаючи на сучасні віртуальні трансформації, сучасна марка не втрачає своєї актуальності і в наш час – з її допомогою можна вивчати історію. Натомість мілітарна марка як багатогранне мистецьке явище вимагає детальної уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З появою перших українських поштових випусків на початку ХХ ст. з'являються поодинокі дослідники, які розглядають естетичні аспекти поштових марок. Незважаючи на те, що марка виступає об'єктом наукових досліджень істориків, мистецтвознавців, культурологів, на сьогодні сучасна українська історіографія не має численного змістовного переліку праць, присвячених вивченню мілітарної поштової марки.

Про можливість використання поштових марок як візуального інформаційного контенту зазначає О. Потильчак, який розглядає та класифікує філателістичні матеріали як історичне джерело, яке наділено вагомим інформаційним потенціалом [3].

Формулювання цілей статті. Мета статті – проаналізувати процес державотворення крізь призму інформаційного потенціалу української мілітарної марки як невід'ємної складової вивчення історії України у контексті подій сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Уперше поштова марка з'явилася 6 травня 1840 року в Англії – чорна і синя із зображенням королеви Вікторії. «Батьком» поштової марки вважають Роланда Хілла.

Розквіт випуску марок припав на початок ХХ століття і тривав до 1914 року, до початку Першої світової війни.

Перші українські поштові марки з'явились у 1918 році, в часи Української Народної Республіки. Їх творцями були відомі графіки Георгій Нарбут й Антін Середа [10].

Після УНР Україна не випускала власних марок взагалі, хоча в 1947 стала членом Всесвітнього поштового союзу. Відродження випуску марок у сучасній Україні розпочалося лише з 1992 року і, особливо, активізується в період повномасштабного вторгнення російських військ в Україну.

Поряд з тим, у Вінниці створено єдиний у світі Музей української марки імені Якова Балабана, у якому можна побачити колекцію марок, яку її засновник зібрав майже впродовж минулого століття. Особливістю колекції є те, що в ній, поряд зі світовими історичними подіями, висвітлюється історія української державності.

Зупинимось на деяких аспектах випуску мілітарних марок в Україні, які покликані привернути увагу як до історії української державності, так і до воєнних подій сучасності.

Тема війни з 2014 року стосується всіх українців. Однією з перших поштових марок, випущених на честь захисників України в зоні проведення АТО/ООС, стала марка «За честь! За славу! За народ!» (2014 р.). На марці зображено фото майора Олексія Шинальського із позивним «Француз». Цей образ став прообразом всіх українських воїнів. Майор разом з колегами розміновував переправи та мости, створював мінні загородження, завдяки яким біля Маріуполя зупинили колону терористів.

Мал. 1. Марка «За честь! За славу! За народ!»

У 2016 році Укрпошта відновила національну мілітарну поштову марку як явище і спільно з Українським інститутом національної пам'яті у 2019 році започаткувала серію «Збройні формації Української революції 1917–1921 р.р.», яка була присвячена 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років. Дизайн поштових марок виконав художник Валерій Руденко. Першими було введено в обіг марки «Стрілець Української Галицької Армії (УГА)» та «Козак кінного полку Чорних запорожців».

Мал. 2. Марки «Стрілець Української Галицької Армії (УГА)» та «Козак кінного полку Чорних запорожців»

Зазначена філателістична друкована продукція були приурочено до 100-річчя Чортківської офензиви – однієї з успішних наступальних військових операцій Української Галицької Армії та важливою складовою Українсько-польської війни 1918–1919 років між Західноукраїнською Народною Республікою та Польською державою.

Перша марка показує нам стрільця Української Галицької Армії та історію творення Армії після Листопадового повстання 1918 року у Львові, яка була складовою Західноукраїнської Народної Республіки.

Марка із зображенням козака кінного полку Чорних запорожців розповідає нам про історію полку, яка фактично розпочинається з лютого 1918 року, коли із захисників Києва сформували Окремий Запорізький загін під командуванням підполковника Петра Болбочана. Вони вирізнялися тим, що носили чорні короткі жупани, чорні галіфе, на їхньому чорному прапорі був череп і гасло «Україна або смерть!». На голову одягалася козацька шапка з довгим чорним шликом. Звідси друга назва – «чорношличники» [9].

Наступні марки зазначеної вище серії було презентовано у межах відкриття виставки «Воля України або смерть» – це «Козак 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького», «Козак 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії», «Козак Окремого загону Січових Стрільців» [5].

Мал. 3. «Козак 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького», «Козак 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії» та «Козак Окремого загону Січових Стрільців»

Кожна з цих марок відображає героїчні сторінки української історії, які пов'язані з боротьбою українців за державність. Так, солдати, за підтримки Української Центральної Ради, самочинно сформували Перший український козачий полк імені гетьмана Богдана Хмельницького. Перший Український військовий з'їзд 1917 року підтримав формування першої української військової частини, вимагаючи зарахувати до її складу всіх 3200 осіб, що записалися до полку, і призначив командиром полковника Юрія Капкана [2]. Козака саме цього полку зображено на філателістичному листі.

Про дивізію синьожупанників, яку було створено за ініціативи Союзу визволення України для української армії, розповідає марка із зображенням козака цієї військової організації. Дивізія отримала назву за кольором одностроїв, що були пошиті спеціально для українських частин. Після проголошення УНР, у листопаді 1917 року, полк було включено до складу 1-ї Сердюцької дивізії, яка стояла на сторожі УНР [5].

Про історію Окремого загону Січових Стрільців розповідає марка із зображенням козака цієї військової групи. Особливістю Окремого загону є те, що він був створений відповідно до наказу гетьмана Павла Скоропадського і мав складатися не більше як з 1 000 стрільців і 30 старшин. Його командиром було призначено Євгена Коновальця. На філателістичному листі зображено козака зі сталевим шоломом французького зразка «Адріан М.16», з якого було прибрано російського орла. На його місце УСС вставляли круглі гетьманські кокарди та червоні стрічки, що називали «знаком червоної калини» з пісні УСС «Ой, у лузі червона калина», але варто зазначити, що червоні банти – це ознака «Республіканського війська», запроваджена під час протигетьманського повстання [8, с. 39–40].

Січові Стрільці були надійною військовою опорою Української Народної Республіки й заслужено вважалися однією із найкращих частин Армії УНР.

Яким чином історія, яка твориться сьогодні, відображається у мілітарних марках?

Серед останніх актуальних випусків можна виокремити:

– Серію поштових марок «Сучасні однострої». Одним із перших її аркушів є марковий аркуш «Збройні Сили України. Сухопутні війська».

Мал. 4. Марковий аркуш «Збройні Сили України. Сухопутні війська»

На марках представлені форми ракетних військ та артилерії, механізованих військ, військ проти-

повітряної оборони, гірської піхоти, танкових військ, армійської авіації, президентського полку та загальновійськова форма. Над ескізами поштових марок «Збройні сили України. Сухопутні війська» працював український художник Олексій Бондаренко [6].

– Серію «Національна військова техніка». Дизайн поштових марок виконали художники Олександр та Сергій Харуки. Ця серія була започаткована в 2016 році Укрпоштою у співпраці з Державним концерном «Укроборонпром» [1].

Мал. 5. Маркований лист з серії «Національна військова техніка»

На вшанування українських воїнів, які протягом 242 днів боронили Донецький аеропорт 2020 року, було випущено поштову марку «Кіборги. Вони вистояли! Не витримав бетон!» авторства Андрія Єрмоленка [4].

Мал. 6. Марка «Кіборги. Вони вистояли! Не витримав бетон!»

Поштова марка «Передова», для якої використано однойменний ескіз відомого художника-ілюстратора Нікіти Тітова, поєднує обличчя сучасних захисників України й медиків. Одні боронять країну від вірусу «руського міра», інші – від пандемії, яку спричинив Covid-19.

Мал. 7. Поштова марка «Передова»

На сьогодні одними із найвпливовішими є поштові марки «Русскій воєнний корабль, іді...!» та «Русскій воєнний корабль … всьо!» увведені в обіг в умовах воєнного стану. Автор ескізів – художник-дизайнер Борис Грох. Вислів, узятий як титульна назва, – це фраза, виголошена українським морським піхотинцем у відповідь на пропозицію російського військового корабля здатися під час атаки острова Зміїний в перший день вторгнення Росії в Україну, 24 лютого 2022 року. Після цього вислів став одним із символів боротьби України з російськими окупантами, символом спротиву і непокори українського народу.

Мал. 8. Марка «Русскій воєнний корабль, іді ...!»

Другий філателістичний аркуш має ідентичне фонове зображення першої марки, однак до титульного аркуша додали дату, коли потонув російський крейсер «Москва» 14.04.2022 та підпис «Русскій воєнний корабль … всьо!».

Мал. 9. Марковий аркуш «Русскій воєнний корабль … всьо!»

Варто зазначити, що з початку війни пошти світу випускають марки на підтримку України. Forbes нарахував щонайменше 44 такі марки, які були випущені навесні 2022 року 11 країнами [7].

Найбільшу кількість мілітарних марок, які присвячені Україні, випустила пошта Сьєрра-Леоне. Серед них є серія марок «Полковник Оксанченко», які присвячено українському військовому льотчику, Герою України, який загинув 25 лютого 2022 у повітряному бою над Києвом, відволікаючи на себе ворожу авіацію.

Мал. 10. «Оксанченко – герой України»

Можемо стверджувати, що саме ці серії поштових марок чітко означають вектор, який на сьогодні важливий Україні – це пропаганда сильного, мужнього, героїчного воїна-захисника, який стоїть на сторожі нашої держави та Збройних сил України.

Мал. 11. «Військові літаки – полковник Оксанченко»

Висновки. Підсумовуючи проаналізований матеріал, було з'ясовано, що у сучасному світі мілітарна марка є важливою візуально-комунікативною моделлю, інструментом й універсальним засобом для вивчення історії. Сучасний філателістичний аркуш має відповідати соціальним замовленням суспільства та перебуває у прямій залежності від пануючих в суспільстві настроїв і прагнень. Тому сьогодні є велика потреба в марках, які відображають події як минулого, так і сьогодення.

Попри наявний на сьогодні фактаж мілітарних українських марок, потенціал української філателії як інструменту й засобу трансляції історичного дискурсу ще й сьогодні є практично невивченим, що потребує подальших досліджень.

Список літератури:

1. Запорожченко О. З історії філателії: Нашу мілітарну марку відродила війна на Донбасі. URL: https://cutt.ly/cLkFX96 (дата звернення: 10.01.2023).
2. Подільська С. Розбудова новітньої української армії: 1-й український полк імені Богдана Хмельницького. *АрміяInform*. URL: https://cutt.ly/mLkcH99 (дата звернення: 10.01.2023).
3. Потильчак О. Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та критерії систематизації. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація* : монографія / Наук. ред. д. і. н., проф. О. О. Салати. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 79–100.
4. Телішевська С. Вони вистояли! Не витримав бетон: Укрпошта присвятила кіборгам поштову марку. *Факти.* URL: https://cutt.ly/rLkHIs1 (дата звернення: 10.01.2023).
5. Українська революція 1917–1921. *Історична правда.* URL: https://cutt.ly/nLkkcO3 (дата звернення: 11.01.2023).
6. Укрпошта відкриває серію марок «Сучасні однострої», перший випуск – про Сухопутні війська. *Укрінформ.* URL: https://cutt.ly/ELkOz0Y (дата звернення: 10.01.2023).
7. Ульницький Д., Ланда В., Кацило Д. Крейсер «Москва», Зеленський і Польща з вами. *Forbes.* URL: https://cutt.ly/ZLjXAbs (дата звернення: 10.01.2023).
8. Хома І. Я. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. Київ : Наш час, 2011. 104 с.
9. «Чорні запорожці»: українські козаки, які ніколи не здавались і не брали полонених. URL: https://cutt.ly/FLkmxpc (дата звернення: 10.01.2023).
10. Шевченко В. Нарівні з дзвінкою монетою: бойова поштова марка замість грошей. URL: https://cutt.ly/dLkfskw (дата звернення: 10.01.2023).

Yerko H.I., Kazmirchuk O.A., Kurchaba O.Ye. UKRAINIAN MILITERY STAMP AS INFORMATION SOURCE ABOUT THE PAST AND THE PRESENT

The given article is devoted to a detailed analysis of postage stamp issued at the beginning of the 21st century. The authors clarify the definitions of «postage stamp» and «military stamp», emphasizing that a stamp is not only a payment for services, but also a visualization of our history. The research is based on the study of the pictorial content of standard-type postage stamps, which are the most popular and intended for many years of use. The main content of the survey is the analysis of symbols of Ukrainian military stamps, which carry the historical information. It was noted that miniature works of art, in addition to their direct function, often pursue the goal of spreading certain views, affirming certain ideas, demonstrating a certain position. It is emphasized that military stamps as an element of Ukrainian statehood in the 21st century are bearers of the historical information that recorded the process of the national liberation movement in a specific unique way. The pictorial aspect of postage stamps reflects information that plays an important role in the process of cognition, academic and state-building activities. The analysis of the existing philatelic and historical narratives prove that, despite the obvious didactic potential and relevance of the philatelic material, there are still no similar studies in the domestic historical science and methods of teaching history. Images and texts of postage stamps make it possible to reveal many aspects of historical issues and apply didactically adapted methods of historical science. As a result, the authors of the article emphasize that the postal military stamp, as a product of a certain historical era, a certain social system, reflects the characteristic features of its time. The study of the history of the modern military stamp reveals the possibility of determining the depth of issues and new historical research in the field of political history and the historical and cultural heritage of our state.

Key words: *postage stamp, military stamp, philately, military history, information society.*

УДК 37.018.54:614.3:628.8]»18/19»(091)(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.7

Жовта І.І.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДОГЛЯД КОЛЕКТИВУ ЗА ПРОСТОРОМ І САНІТАРНИМ СТАНОМ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлено догляд колективу за простором і санітарним станом Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. Розглянуто обов'язки члена ради з господарської частини, зокрема всі його дії, спрямовані на створення комфортних умов проживання вихованок у закладі. На конкретних прикладах показано, як він виконував свою роботу і як йому вдавалося заощаджувати. Окрему увагу присвячено помічнику й підопічним члена ради з господарської частини – економу та слугам. Найбільша частина дослідження стосується санітарного стану Київського інституту шляхетних дівчат. У першу чергу, висвітлено умови, необхідні для оптимального проживання дівчат у приміщеннях, зокрема, йдеться про дотримання температурного режиму і зволоження повітря. Вказано одну з найбільших проблем санітарного стану – затхлість повітря, спричинену поганою вентиляцією, роботою печей, газовим освітленням та великою кількістю вихованок на невеликій площі. Охарактеризовано спеціальні комісії в складі члена ради з господарської частини, лікаря, архітектора, інспектора класів та інших запрошених фахівців, створені, щоб дослідити проблеми з санітарним станом і знайти їх вирішення. Робота комісій була цінною, бо виявила недоліки в інститутських приміщеннях і вказувала на поганий вплив на здоров'я вихованок, включаючи висипи на тілі. Також було запропоновано рішення, які можливо було реально виконати, щоб подолати проблеми. Окрему увагу в дослідженні присвячено розрахунку об'єму повітря щодо кількості вихованок. З'ясовано, що через брак фінансування інститут добирав вихованок, що шкодило якості повітря у приміщеннях. Отже, і здоров'ю дівчат. Також охарактеризовано, що застаріння приміщень і меблів, які було важко замінити через брак коштів, погіршувало санітарний стан закладу. Вирішення всіх проблем керівництво інституту вбачало в косметичному ремонті та розширенні площ за рахунок інших частин школи-пансіону.

Ключові слова: *Київський інститут шляхетних дівчат, колектив, простір, санітарний стан, вихованка, історія повсякдення, мікроісторія.*

Постановка проблеми. Київський інститут шляхетних дівчат (1838–1919 рр.) був школою-пансіоном під покровительством імператорської сім'ї, у ньому навчалося й виховувалося не одне покоління панянок з Київської, Подільської і Волинської губ. та інших частин Російської імперії. Система шестирічного навчання й виховання фактично не відрізнялася від подібних інститутів. Під час освітнього процесу дівчата мешкали в закладі, котрий є центральним об'єктом нашого дослідження. Йдеться про головний корпус Київського інституту шляхетних дівчат (нині – Міжнародний центр культури і мистецтв Федерації профспілок України) на території Липок, на вулиці Інститутській[1], у якому вихованки проживали з 1843 і до закінчення існування школи-пансіону [18, с. 28].

Ми розглядатимемо центральне приміщення Київського інституту як простір, де проживали вихованки. Зокрема, ми хочемо показати, яким був догляд за інститутом та який був там санітарний стан. Також ми спробуємо відповісти на такі запитання: хто відповідав за утримання закладу?; як санітарний стан впливав на здоров'я вихованок? Нам важко охарактеризувати, наскільки комфортно дівчатам було жити в школі-пансіоні, позаяк у жодних спогадах не знаходимо їхні скарги чи навпаки задоволені відгуки про перебування в інституті як мешканок. Ми лише зробимо припущення, які логічно випливатимуть із зібраного фактичного матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми налічує не так і багато праць. Немає жодної розвідки, присвяченої архі-

[1] Через брак джерел ми не будемо зупинятися на першій будівлі Київського інституту шляхетних дівчат (1838–1843), що була садибою генерал-фельдмаршала князя Ф. В. фон дер Остен-Сакена.

тектурі головного корпусу Київського інституту шляхетних дівчат. Класичною роботою з історії Київського інституту шляхетних дівчат у XIX ст. є дослідження М. Захарченка [18]. Побіжно цей заклад згадується як один із особняків на Липках у праці О. Друг і Д. Малакова [13]. Дослідниця А. Кізлова [20] розглядає місце інституту в тогочасних путівниках. Ми продовжуємо досліджувати всі аспекти повсякденного життя вихованок Київського інституту шляхетних дівчат і роль колективу в їхніх буднях [14, 15, 16, 17].

Дослідження повністю побудоване на архівних документах з Держархіву м. Києва, фонду 144 (Київський інститут шляхетних дівчат). Зокрема, це протоколи засідань ради [2] і щорічні звіти з навчальної й господарської роботи різних років [5, 11].

Виклад основного матеріалу. За функціонування школи-пансіону, зокрема проживання й навчання дівчат, відповідала Рада інституту, що складалася з Київського військового, Волинського і Подільського генерал-губернатора, який займав посаду голови; попечителя Університету Св. Володимира, який контролював навчальну частину (члена з навчальної частини); і члена з господарської частини [1, с. 136]. Пізніше відбулися кардинальні зміни в складі інститутської ради. З 1867 р. ця структура складалася тільки з керівниці, інспектора класів та члена з господарської частини [18, с. 107].

Ми зупинимося детально на останній постаті, адже від члена з господарської частини залежало, яким буде розміщення й проживання дівчат в інституті. Переважно цю посаду могли отримати люди, котрі мали військове минуле. В формулярному списку члена ради з господарської частини П. А. Іллічевського за 1881 р. знаходимо інформацію про його службу поручиком у Смоленському полку й роботу наглядача в Санкт-Петербурзькому Єлизаветинському училищі [7, арк. 9–15], тобто фактично в нього був досвід праці в подібній школі. До обов'язків члена ради з господарської частини належали отримання та збереження сум інституту, доцільне їх використання, звітність, утримання інституток, догляд за майном закладу. Щодо дівчат, то в інструкції для членів ради з господарської частини пояснювалось, у яких умовах вони мали мешкати. Вихованки мали бути повністю забезпечені посудом і меблями. Опалюватись кімнати мали так, щоб дівчатам було тепло й сухо. Освітлення мало бути там, де відпочивають і навчаються дівчата. Особливу увагу слід було спрямувати на утримання хворих дівчат. Для цього потрібно було дотримуватися вказівок лікаря. Тобто вся увага члена ради з господарської частини мала бути спрямованою на комфортність середовища вихованок [19, с. 82–83].

Також до обов'язків члена ради з господарської частини відносився поліцейський нагляд, тобто спостереження за дотриманням правил поведінки у закладі, зовнішнього облаштування й запобіжних заходів від вогню. Член ради з господарської частини повинен був наглядати за тими працівниками інституту, які жили або мали квартиру в закладі, щоб вони вели пристойний спосіб життя. Адже вихованки могли контактувати з цими особами або ж спостерігати за ними. Прислуга мала бути в порядку, як у вигляді, так і за поведінкою, під наглядом поліцмейстера. Приміщення закладу, кухня, двір, сад мали бути чистими й охайними. Всі засоби для пожежної безпеки мали бути в інституті у робочому стані. Пожежні заходи, які вимагали міські органи влади, слід було виконувати [19, с. 83–84]. На останньому варто особливо наголосити. Адже 1842 р. в Київському інституті шляхетних дівчат розпочалася пожежа й постраждала пральня, яку відбудували лише через 3 роки [10, арк. 8–8б.]. На жаль, невідомо чи хтось з інститутських працівників або вихованок постраждав, але дотримуватися пожежної безпеки було дуже важливо для запобігання подібним ситуаціям. У документах інституту ми не зустрічаємо більше випадків пожеж.

Як бачимо, діяльність члена ради з господарської частини стосувалася різних сфер життя інституту. Можна розглянути на конкретному прикладі його уміння заощаджувати на заготівлі дров в інституті. У документах знаходимо таку інформацію, що 1880 р. на постачання дров для опалення інституту проводилися торги, де купці в закритих конвертах надавали інформацію про ціни. Переміг у торгах серед 9 учасників купець Гаврилов, бо запропонував найнижчі ціни, а саме: на березові дрова – 22 руб. 94 коп., на вільхові й соснові – 22 руб. 49 коп. за сажень. Пізніше купець Гаврилов заявив, що після розмови з членом ради з господарської частини він погодився зробити знижку на дрова: на березові – 14 коп., на вільхові – 24 коп., і на соснові – 1 руб. 24 коп. за кожен кубічний сажень дров [5, арк. 85–86.]. Для нас цінним залишається не тільки те, як організовували закупівлю товарів, а й те, що, аби зекономити член ради з господарської частини просив про додаткові знижки. Тобто, щоб утримувати такий великий заклад, потрібно було суттєво заощаджувати й уміти домовлятись і відшукувати дешевші варіанти.

Помічником члена ради з господарської частини був економ, який купував різні предмети для інституту та наглядав за прислугою. Розділяла обов'язки з економом економка, що відповідала за чистоту в закладі та слідкувала за поведінкою робітниць. Також опікувалася швейною майстернею і пральнею [1, С. 141–142]. Прибирали й допомагали в господарстві, а також доглядали за вихованками служки. При 200 вихованок Київському інституту належало мати 20 чоловік чоловічої прислуги та 40 жіночої. З них 9 старших, яким щорічно сплачували 5688 руб., у тому числі 1752 руб. на їжу [18, с. 79]. На 1880 р. до прислуги чоловічої статі належали вахтер, швейцар, помічник швейцара, церковник, коридорник, класний, конюх, двірник, нічний сторож, посильний при канцелярії, базарний, кухарі, каструльники, при буфетній машині, кочегар. За їхніми посадами можна визначити, яку роботу вони виконували. До жіночої прислуги належали дівчата при лазареті, пепіньєрках, туалетах, дортуарах, гардеробі, буфеті, а також куховарка, мийниця посуду, пекарка хліба, пралі [6, арк. 136–136 зв.]. Вихованка Н. А. Королева згадувала про коридорних служниць, яких називали «кариятиди», котрі допомагали дівчатам і доглядали за приміщенням. Їх не кликали по імені, а просто гукали за потреби «дєвушка» [21, с. 53]. Кожна зі служниць постійно перебувала при туалетах, де їх можна було завжди знайти. Про одну з таких дівчат Пінку – «добру фею» інститутку писала Н. А. Королева. Адже та постійно допомагала дівчатам з шиттям, «але ж за ту поміч рішуче не хотіла гонорару грішми» [21, с. 163–164]. Як бачимо, інколи служниці додатково допомагали дівчатам, окрім їхнього основного обов'язку і покладених завдань.

Аби вихованки комфортно почувались у закладі, потрібно, щоб санітарні умови інституту були в належному стані. У Статуті Відомства закладів імператриці Марії 1855 р. вказувалося, що утримання закладу має бути в чистоті, а температуру повітря слід зберігати 12–14° Реом. (15–17,5 °С): «Опрятность есть необходимое условіе содержанія заведеній. Постоянное сохраненіе въ институтскихъ зданіяхъ чистаго воздуха и надлежащей температуры от 12–14° Реомюръ (15–17,5 °С) должно составлять предметъ особенного попеченія со стороны местныхъ начальствъ» [22, с. 38].

Свіжість повітря багато значила для здоров'я вихованок. Однак в інституті були проблеми з затхлим запахом через велику кількість вихованок і малий простір для їх розміщення. Про ці проблеми з повітрям повідомляють самі працівники закладу. Наприклад, через нестачу приміщень заняття з гімнастики проводили в реакційній залі, де дівчата відпочивали, що впливало на якість повітря, яке було сперте [11, арк. 5 зв.]. Також якість повітря погіршували опалення дровами й калориферами та гасове освітлення. Електричне освітлення було встановлено в залі та церкві, але керівництво інституту прагнуло його поширити скрізь [11, арк. 4 зв.]. Тому зверталося до інших закладів для ознайомлення з їхньою системою опалення й вентиляції, складало кошторис проектів [12, арк. 86, 87–87 зв., 88].

Окрім затхлості повітря, проблемою була його сухість, і загалом існувала потреба зволожувати приміщення. Щоб усунути ці незручності в закладі, 1852 р. керівництво інституту наказало створити жалюзі до вікон з сонячної сторони спалень; для зволоження повітря переробити духові печі, які погано впливають на здоров'я дівчат. На всі ці роботи виділили 3927 руб. сріблом. Суму, яка залишилася, зокрема 500 руб., віддали для створення двох нових колодязів, бо возити воду з Дніпра до закладу було дуже дорого [2, арк. 360–361].

В одному з медичних звітів знаходимо інформацію про санітарний стан в інституті, який детально інспектується медичними персоналом. Через малі приміщення, погану вентиляцію й через постійну роботу п'яти печей Креля, незважаючи на триразове провітрювання через вікна й кватирки, якість повітря, особливо в класах і дортуарах, була незадовільною. Кількість вуглекислого газу в класах зранку після провітрювання й за відсутності дітей протягом 11 год., знижувалася лише на 0,96% на тисячу куб. саж. В інших приміщеннях при цих умовах об'єм вуглекислого газу коливався від 1,42 до 4,34% на тисячу куб. саж. Об'єм повітря на площину кімнат ледве дотягував до мінімальної позначки, встановленої 1891 р. Лікар рекомендував розширити приміщення [9, арк. 2]. Отже, проблема якості повітря була постійною, а вихід вбачили у розширенні кімнат.

Для нас важливим з погляду інформативності було створення в Київському інституті шляхетних дівчат комісії, яка 1871 р. перевіряла санітарний стан закладу й розглядала хвороби та причини смерті дівчат. До цієї групи входили інспектор класів В. Я. Шульгін, член ради з господарської частини П. П. Голіцин, лікар-консультант Ф. Ф. Мерінг, лікар інституту Б. Зевеке, архітектор закладу О. В. Беретті, київський губернський архітектор Іконніков і губернський службовець

Поляков. У їхньому звіті знаходимо багато цікавої інформації про стан здоров'я вихованок. За 15 років у закладі їх померло 12. Із останніх трьох випадків, при п'яти хворих на тиф, два випадки були викликані ускладненнями від попередніх захворювань дівчат [3, арк. 1–1 зв.]. Ця інформація свідчить про достатньо високий рівень медичної допомоги в інституті.

Також було зазначено, що в 1870-х рр. з'явилися хвороби, які характеризувалися доброякісним висипом. На думку комісії, останнє зумовлене конструкцією приміщення інституту, яке не відповідало вимогам тогочасної гігієни, а саме: повітря на підвальних поверхах дуже несвіже й там погана вентиляція. Із восьми піддував під духові печі, два були влаштовані з боку чорного виходу, там де помийні ями, тож ¼ всього поганого повітря заносилася звідти в інші частини інституту. Підвальні поверхи мали п'ять внутрішніх комунікацій з іншими поверхами, в тому числі з лікарнею, передаючи туди зіпсоване повітря [3, арк. 1 зв. – 2].

На інших поверхах комісія знайшла такі проблеми. Погана вентиляція, погані віконні рами, від яких – вогкість і протяги. Низька температура в дортуарах і туалетах, особливо в лікарняному, віддаленому від ліжок хворих. Сторона класів і дортуарів не сонячна. Сильно обдувається вітрами з трьох сторін, що знижує температуру в дортуарах, де перебуває 80 дівчат, до ранку на 1 градус. Приміщення інституту не розраховане на 180 вихованок, там може нормально проживати лише 130 дівчат [3, арк. 2].

Комісія запропонувала, як вирішити проблеми, а саме: вдосконалити вентиляцію, закрити деякі вентиляційні системи з боку помийних ям, перенести помийні ями подалі від приміщення, ізолювати вентиляційні шляхи деяких помешкань у підвалі з іншими поверхами, замінити «голандські» печі на кімнатні калорифери, провести у стінах витяжки, поставити нові віконні рами й перенести туалет ближче до ліжок у лікарні, провітрити повністю приміщення, яке 30 років не провітрювалося, відпустивши дівчат на літні канікули. Провести малярні роботи в приміщенні. Щоб дівчата дихали свіжим повітрям узимку, потрібно перенести криту галерею в садку з півночі на іншу сторону інституту [3, арк. 2 зв.–3, 3–3 зв.]. Наскільки було виконано всі вимоги комісії, нам достеменно невідомо (але є інформація про розрахунки проведення певних ремонтних робіт) [3, арк. 21–21 зв.], але той факт, що проводилося інспектування приміщення й було виявлено недоліки, які погіршували здоров'я та умови проживання дівчат, уже є важливим кроком у піклуванні про вихованок.

Згодом архітектор разом з лікарем оглядали класи та дортуари закладу на вимогу Відомства закладів імператриці Марії, і з'ясували, що в класах може вільно розміщатися до 250 дівчат, а в дортуарах така кількість неможлива, бо не вистачить місця для ліжок вихованок. І так в інституті навчалося на 20 дівчат більше, ніж треба – 220 осіб. У 1874–1875 рр. 50 дівчатам було відмовлено у прийомі до закладу через брак місць. Інститут міг прийняти ще 30 вихованок, бо закрили католицьку каплицю через невелику відвідуваність вихованками-католичками, тож 9 дівчат ходили до костелу в місті, а також перемістили економа з трикімнатної квартири в закладі до флігеля [4, арк. 6–6 зв.]. Було пораховано об'єм повітря в закладі при 220 вихованках і, якщо штат зросте до 250. Це можна побачити в таблиці 1 [4, арк. 8]. Розрахунки в таблиці свідчать про необхідність збільшувати площу й розширювати приміщення для проживання дівчат за рахунок інших об'єктів (йдеться про використання каплиці як житлової площі).

Пізніше, 1875 р., Відомство закладів імператриці Марії повідомляло Раду інституту, що в Київському інституті шляхетних дівчат навчалося 225 вихованок, але дозволялося 200. Ще 5 дівчат

Таблиця 1

Відомість про об'єм повітря в класах і дортуарах

Ведомость кубическаго содержанія воздуха в классахъ и дортуарахъ					
Кубическое содержаніе воздуха в футахъ		**Сколько приходится на каждую воспитанницу кубич. футахъ воздуха по наличному ихъ числу (220)**		**Сколько прійдется на каждую воспитанницу въ кубич. футахъ воздуха, если в 7-ми классахъ будетъ находиться 250 учениць?**	**Сколько прійдется на каждую воспитанницу в кубич. футахъ воздуха, если въ трехъ дортуарахъ и помещении, занимаемомъ подъ каплицу будет размещено 250 дѣвицъ?**
В 7-ми классахъ	В 4-х дортуарахъ	В 7-ми классахъ	В 4-хъ дортуарахъ	259,65.	545
64912	119794,5	295	544,53		

вступили до закладу, щоб рада могла збільшити інститутський бюджет. У Статуті 1855 р. дозволялося набирати більше вихованок до закладу, якщо будуть нормальні умови. За даними інституту, загальний об'єм повітря в класах – лише 189,49 куб. саж (1136,94 куб. м), а в дортуарах – 345,72 куб. саж (2074,32 куб. м), тож у середньому на кожну вихованку (з 230 осіб) припадало по 0,84 куб. саж (5 куб. м) у класах і по 1,50 куб. саж (9 куб. м) – у дортуарах. За всіма нормами, які склали медики відомства, об'єм повітря в дортуарах при хорошій вентиляції мав становити 3 куб. саж. (18 куб. м). Відомство наполягало, щоб Київський інститут шляхетних дівчат вирішив цю проблему [4, арк. 23–24]. Інститут запланував і провів кардинальний ремонт з перепланування багатьох кімнат [4, арк. 60–60 зв, 68].

Також у закладі проводилась інспекція корпусу, коли було описано його стан. Знаходимо повідомлення нового члена ради з господарської частини щодо інститутських приміщень, більшість яких було в незадовільному стані, що, на його думку, могло впливати на здоров'я дівчат. Багато частин головного приміщення та інших частин комплексу застаріли, особливо всі паркети й усі віконні рами, які навіть відкривати було небезпечно. Також печі, дахи, паркани, житлові приміщення, підвали виявились у поганому стані, а туалети та помийні ями дуже смерділи. Ліжка вихованок через застарілий механізм були домом для різних комах, незважаючи на постійну боротьбу з ними. Член ради спільно з архітектором Толстим, економом Юхновським, вахтером Горностаєвим і майстром Борисенком просили раду, розуміючи нестачу коштів на повноцінний ремонт, провести в інституті роботи першої необхідності, щоб покращити ситуацію в інститутському комплексі, що було погоджено [8, арк. 31–33 зв.].

Висновки. В Київському інституті шляхетних дівчат за догляд за простором відповідав член ради з господарської частини, який утримував приміщення, намагався економити і робити все для комфортного життя дівчат у приміщеннях. Однією з найбільших проблем інституту був його санітарний стан, що погано впливав на здоров'я дівчат. Ускладнювали проживання вихованок погана вентиляція, опалення й освітлення. Повітря було несвіже, а подекуди затхле через велику кількість дівчат на невеликій площі, яких заклад добирав поза нормою, щоб покращити фінансове становище. Ці обставини не сприяли комфортному життю панянок. Щоб вирішити проблеми із санітарним станом створювалися спеціальні комісії, які виявляли недоліки і вказували як виправити ситуацію. Вирішувалися проблеми з поганими умовами шляхом збільшення площі і проведення ремонтних робіт в інституті.

Список літератури:

1. Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц. *Полное собрание законов Российской империи.* Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. 135–146.
2. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 171. 545 арк.
3. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 279. 49 арк.
4. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 306. 82 арк.
5. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 311. 52 арк.
6. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 326. 402 арк.
7. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 375. 37 арк.
8. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 814. 33 арк.
9. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 825а. 16 арк.
10. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 831. 12 арк.
11. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1056. 10 арк.
12. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 8. 109 арк.
13. Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. Київ, 2004. 823 с.
14. Жовта І. І. Діяльність колективу щодо зовнішнього вигляду та гардеробу вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – початку XX століття. В*чені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.* Серія: Історичні науки. 2022. Том 33 (72). № 4. С. 37–43. URL: https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.7
15. Жовта І. І. Діяльність колективу щодо харчування вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – початку XX століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 39–43. URL: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.6
16. Жовта І. І. Медичний догляд за вихованками Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – початку XX століття. *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 58–76. URL: https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).581

17. Жовта І. І. Постать керівниці в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на поч. XX ст. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 53. С. 95–113. URL: https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248460

18. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838 1888). Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1889. 290 с.

19. Инструкция Членам местных Советов женских заведений по хозяйской части. *Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г.* С. 82–84.

20. Кізлова А. А. Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках XIX – початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2021. Вип. 1 (12). С. 124–133. URL: https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.114

21. Королева Н. А. Твори. 3-тє вид. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.

22. Свод узаконений о женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии. Санкт-Петербург, 1903. 428 с.

Zhovta I.I. CARE OF THE COLLECTIVE REGARDING SPACE AND SANITARY CONDITION OF KYIV INSTITUTE OF NOBLE GIRLS IN THE 19th – EARLY 21th CENTURIES

The papers highlight the staff's care for a space and a sanitary condition of Kyiv Institute of Noble Girls in the 19th – early 20th centuries. The duties of a member of the council from an economic part were considered, in particular, all his actions aimed at creating comfortable living conditions for girls in an institution. Concrete examples show how he did his work and how he managed to save money of boarding-school. Special attention is devoted to the assistant and wards of the member of the council from the economic part – a housekeeper and servants. A largest part of the study concerns the sanitary condition of Kyiv Institute of Noble Girls. First of all, necessary circs for an optimal living of girls in the building are highlighted, in particular, it is about observing the temperature regime and humidifying the air. One of the biggest problems of sanitary conditions is indicated musty air caused by poor ventilation, operation of furnaces, gas lighting and a large number of girls in a small area. Special commissions consisting of a member of the council from the economic part, a doctor, an architect, a class inspector and other invited specialists were characterized, created to investigate problems with the sanitary condition and find solutions of that. The work of the commissions was valuable because it revealed deficiencies in the institute and pointed to bad effects on the health of pupils, including rashes on the body. Solutions were also proposed that could be realistically implemented to overcome the problems. Special attention in papers is devoted to the calculation of the volume of air in relation to the number of girls. It was found that due to a lack of funding, the institute enrolled in studies more pupils, which harmed the air quality in the premises. So, the health of girls. It was also characterized an obsolescence of premises and furniture, which were difficult to replace due to lack of funds, worsened the sanitary condition of the institution. The management of the institute saw the solution to all problems in cosmetic repairs and expansion of areas at an expense of other parts of the boarding-school.

Key words: *Kyiv Institute of Noble Girls, collective, space, sanitary condition, pupil, history of everyday life, microhistory.*

UDC 34:94(477-074)“1941-1942”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.8

Ivanenko A.O.
T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”

THE INITIAL WORK STAGES OF JUDICIAL INSTITUTIONS IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE (1941–1942)

The article examines the initial stages of the work of judicial institutions in the occupied territories of Ukraine. Stories are known, both local military conflicts and world wars. The second world war is the largest and most extensive. Having relatively quickly occupied a part of the territory of Ukraine, it turned out that society needs state regulation of solving everyday life situations in all its manifestations: marriage and divorce of people, issuance of documents on inheritance of property, property disputes between neighbors, resolution of minor civil conflicts. But in order to solve all these tasks, it was necessary to develop a high-quality regulatory framework and an appropriate system of bodies. Among the necessary institutions were not local government bodies, but also notary bodies and judicial institutions.

It is noted that some domestic researchers were engaged in the study of various aspects of the activities of judicial bodies in the territory of Ukraine occupied by the Third Reich: Shaikan V.O., Martynenko T., Kondratyuk K., Levchenko Yu., Kunytskyi M., Kolisnyk N., Ivanenko A., Honcharenko O. But it is the initial stages of the activity of judicial institutions that have not been covered in comprehensive studies, therefore this work has its great relevance. The German occupation leadership was not ready to solve the problems of the local population through legitimate judicial means. It has been studied that the creation of the judicial system and the regulatory basis for its functioning is a forced reaction to the challenges of the time and contemporary society. This is evidenced by the absence of German regulatory support for both criminal and civil judicial branches until almost mid-1942, and the use of the Soviet legal framework to regulate the necessary processes. But even taking into account this and generally staying in difficult war conditions, the effectiveness of the work of local judicial bodies in the initial stages can be considered quite high.

Key words: *Reichskommissariat “Ukraine”, military zone of occupation, Court, occupation leadership, Third Reich, Legislation.*

Formulation of the problem. Throughout the history, wars have been one of the most cruel and destructive, but at the same time driving forces. They have accompanied humanity for several millennia. Stories are known for both local military conflicts and world wars. The Second World War is the largest and most extensive. The World War II made many adjustments to the life of every country in the world and every person, both contemporaries and descendants. The desire to seize and own large territories, “clean” the population to the level imagined by the state leader, the creation of empires – all this led to the hostilities by the aggressors. In particular, the leadership of the Third Reich had the same reasons. But having occupied part of the territory of Ukraine, it turned out that society needs state regulation of solving everyday life situations in all its manifestations: marriage and divorce of people, issuance of documents on the inheritance of property, property quarrels between neighbors, resolution of minor civil conflicts. But to solve all these problems, it was necessary to create a high-quality regulatory framework and an appropriate system of organs. Among the necessary institutions were notaries and judicial institutions, except local governments.

Analysis of recent research and publications. Local researchers were engaged in the study of various aspects of the activities of judicial bodies in the territory of Ukraine occupied by the Third Reich: Shaikan V. [40, 41], Martynenko T., Kondratyuk K. [35], Levchenko Y. [34], Kunytskyi M. [32, 33], Kolisnyk N. [31], Ivanenko A. [24, 25, 26, 27], Honcharenko O. [4].

Setting objectives. It it is the initial stages of the activity of judicial institutions that haven’t been covered in full in comprehensive studies, so this work has great relevance.

Presenting main material. The process of formation of the judiciary was significantly influenced by several factors, in particular, the peculiarities of the organization of German and local authorities, the personal vision of solving this problem by representatives of the Nazi occupation apparatus, their initiative or vice versa lack of initiative in the relevant rule-

making. But to create a new legislative framework, there was not enough time, and often professional qualities of German officials. Moreover, this issue was within the competence of the District Ministry of the Eastern Occupied Territories, the Reichskommissariat "Ukraine" (RKU) and the high military command. Therefore, the German military and civil administrators in practice admitted the possibility of partial use of individual norms of Soviet law to regulate important social relations of the local population. But no one knew how to use it in the absence of qualified personnel, a system of legal services and open Nazi terror.

According to the normative practice of that time, all directives regarding the treatment of the German administration with the local population came from the political leadership of the Third Reich, which with the help of various forms of violence, was going to prepare the base of "living space in the East". But it became clear that it was impossible to do without purely legal forms of regulating relations in the occupied social space. It took some time to realize this fact: with the failure of the "blitzkrieg", the feeling of "reality" in relations with the occupied society gradually returned to the Nazis.

Another circumstance that should be taken into account the problem of creating local judicial institutions, notaries and advocacy is the already mentioned conflict between the departments of A. Rosenberg and E. Koch. At first glance, it seemed that Hitler succeeded in creating a strictly centralized system of administration of the occupied territories, but in reality the situation was different. The conflict between A. Rosenberg and E. Koch only grew, gained momentum and continued to influence the specific managerial aspects of the activity of the occupation authorities. In this protracted conflict, part of the general commissars perceived the position of A. Rosenberg, and some were guided by the instructions of E. Koch. It is quite obvious that everything depended on the personal "patronage" of the Nazi officials of the highest official status. As a result, the regional (general commissariats) and local administration (gebietskommissariats) of the RKU enjoyed relative independence in making managerial decisions. But the administration of the Military Occupation Zone (MOZ) constantly and, moreover, firmly and persistently advocated a softening of the occupation policy in relation to the local population. Therefore, in certain regions controlled by the administrations of the RKU and MOZ, local legal services could be created in accordance with the normative instructions of the top officials, or, conversely, regional and local officials did not consider this an urgent task and dragged out its implementation in every possible way, not understanding the importance for the settlement of relations with the Ukrainian society.

The issue of creating local judicial institutions, as a means of influencing the behavior of the local population of occupied Ukraine, faced another important circumstance – personnel. At the disposal of the German officials there were not enough qualified specialists with a purely legal education. They did not plan to hire former employees of the Soviet courts for purely ideological reasons. And the latter, for the most part, successfully managed to evacuate. Those who remained in the occupation tried to "not inform" their previous professional activities. The situation with the search for specialists who could take positions in the judiciary was so difficult that over time, persons who had not even a legal, but at least some kind of education were allowed to participate in the work of these institutions.

Consequently, judicial institutions could not begin work immediately after the establishment of the occupation regime. And although in some regions they resumed their work after the occupation, they had to be closed in the absence of a full-fledged regulatory framework. It took some time to develop a new or use the Soviet regulatory framework, to search for qualified legal personnel to fill the corresponding vacant positions, and it was necessary to resolve an urgent public legal relationship "here and now". That's why part of the working post in the legal sphere was transferred to local governments. Original archival documents testify to this. Thus, according to the Report on the structure and activity of the administrative department of the Ukrainian regional administration from July 14th to July 26th 1941, which operated in Volyn, civil status cases were under the competence of the general department. In particular, the regional administration issued orders on the preservation and maintenance of civil status books [9, p. 13].

As already mentioned, the first instructions of the leaders of the military commandant's offices for the local population quite rationally noted the continuation of Soviet legislation. For example, the official message of the field commandant's office No. 242 of November 6th, 1941 stated: "The population in occupied places is brought to the attention that after the occupation of the country by German troops, Soviet law continues to exist, with the exception of those special cases where German law is applied or special instructions." [15, p. 9].

Directive instructions similar in content were promulgated, or rather, duplicated in the first days after

the establishment of power and the civil administration of the RKU. So, on October 16th, 1941, the gebietskommissariat of the Rivne district issued an announcement in which it was noted that the laws of the Soviet Union that were in force before the "acquisition of this territory" continue to exist further. The exceptions were laws that were repealed or changed by the German military or civil authorities, as well as laws that denied the transfer of power to the Reichskommissar [21, p. 2]. It should be noted that the same instructions were promulgated by the military authorities at one time. This circumstance indicates the absence of real succession between military and civilian officers, the presence of departmental contradictions between them, and the unwillingness to establish real cooperation.

The situation with the official continuation of Soviet legislation was difficult. In practice, only a small part was used. At the same time, Soviet legislation and the regulatory framework issued by the German administration coexisted together. The German side in its law-making in almost all cases did not take into account the existence of Soviet legislation, without repealing its main provisions. Only in rare cases did the preamble of normative acts mention the abolition of Soviet legal norms, for example, in terms of civil legislation [38, p. 27].

Even more difficult was the situation with the resumption of the work of the judiciary. Of course, the first administrative structures who met with this back in the summer and autumn of 1941 were the military commandant's offices. So, in the clarifications on the order of organization of power published on October 24th, 1941 by the military commandant's office of the city of Talne (Cherkasy region) in the local press, it was noted that this issue was exclusively the prerogative of the field commandant's office and only it provided the right to start the work of judicial institutions [23, p. 1, 2].

In some cases, the process of judicial proceedings was conducted by the military commanders themselves. Thus, in accordance with the operational report for October 1941 of commandant's office No. 774, which was stationed in the Kakhovka district, in the unit called "Judiciary" it was said that the relevant activity was carried out by garrison commandant's offices. The document stated that they mainly considered the issue of returning property to people who were dispossessed by the Soviet authorities and returned to their native homes from the occupation [39, p. 8].

The importance of the issue of resuming the work of the courts is evidenced by the fact that the local authorities were quite attentive to the issue of preserving the archives of the relevant institutions. So, according to the order of the administrative department of the district government in Lutsk dated July 20th, 1941, the heads of local governments of the city and district levels were obliged to take measures to preserve and protect the archives of pre-war judicial institutions and in future to be sure to pass them again to the courts [9, p. 6]. There is also some scattered information about the creation in 1941 of a notary. For example, in the text of the order of the official of the Lutsk City Administration No. 48 dated October 21, 1941, a notary is called an "independent institution" [8, p. 50, 51].

The low level of purely managerial culture of German officials, their lack of understanding of the social circumstances in which they led to the fact that there were cases when the issues of creating courts were decided by them at their own discretion. So, for example, from order No. 6 of January 18th, 1942, the head of the Velyka Oleksandrivka gebitskommissariat in the Kherson region, we learn that: "There are more cases when quarrels arise between citizens of one village, with which they turn to me. For the most part, these are unimportant issues that can be resolved on the spot." As a way out of the current situation, the gebitskommissar proposed to introduce the position of a judge at each rural council, who should consider these cases. He ordered lists of "impeccable" applicants for these positions to be sent to his institution. After that, the judges appointed by him personally had to decide these disputes at their own discretion. In case of impossibility of reconciliation of the parties to the conflict, the case was referred to him in writing. The order stated that the gebitskommissar would introduce "one court day per month" and would personally deal with cases that the village judges could not handle [22, p. 124].

Obviously, such a radical approach to the creation of judicial institutions was never put into practice, because in the original documents of the rural administrations of the Kherson region there is no information about the activities of the so-called village judges. But, on the other hand, we note that the original documentation of the local authorities testifies to the fact of the personal reception of local residents by the gebitskommissars. For this purpose, the gebitskommissars traveled to other cities of the district under their control and single-handedly considered various disputes of the local population during the absence or temporary cessation of the work of local judicial institutions.

With the formation of the administrative structures of the RKU and the MOZ at the occupied territory, the

German officers still had to start the tasks of creating local judicial institutions, notaries and advocacy. For some time, a rather pragmatic and rational way out of the current situation was found – all the powers of the court and the notary were assigned to the local governments of the district and city levels. According to German instructions, the employees of these administrative structures should consider various cases of the local population, mostly of a only civil nature, requiring a legal assessment and legal sanction, in a simplified administrative or criminal procedure, according to German instructions. In some cases, this right was also granted to village elders. Representatives of German administrative structures didn't leave participation in solving everyday needs of a purely legal level.

Despite the opposition of German administrators, by the time the judicial institutions were created, part of the decisions on the right of persons to divorce and enter into a new marriage also belonged to the competence of local governments. So, according to the minutes of the meeting of the Berdychiv city council No. 14 dated April 15th, 1942, one of the issues under consideration was the statement of the city resident Sotnyk about his official divorce and granting the right to a new marriage [11, p. 150].

During the absence of judicial authorities, the issue of determining the amount and enforcement of maintenance payments for the maintenance of minor children was entrusted to local governments. According to the order of June 7th, 1942 of the field commandant's office No. 679 (Synelnikovo) "On obligations to pay alimony", the local authorities were authorized "to forcibly withdraw funds for this from parents who do not fulfill their obligations for the social security of their children." In the same way, well-to-do children undertook to support their parents. Otherwise, local authorities had the right to force them to support needy parents. The decision of the local leadership, as stated in this order, is "entered into the files" [14, p. 7].

In the event that the spouses actually divorced, and the husband didn't pay alimony for the maintenance of the children, the spouse had the right to apply to the local government with a corresponding complaint. So, during the period of the existence of the MOZ in the territory of the Poltava region, Cherniha E. applied to the administrative department of the Poltava city government with a statement that her husband Vorona A. did not pay funds for the maintenance of a minor child. By that time, they were not divorced. As a result, the administrative department of the city government made a decision on the obligation of the man to pay 25% of his earnings for the maintenance of the child [16, p. 8]. In the Zhytomyr region, the issue of alimony was resolved by contacting a legal consultant of the district council. The conclusion of this employee was approved by the head of the district administration, which automatically gave the document the status of a mandatory resolution [10, p. 1, 5, 10].

Plaintiff Kapko N. also points out similar actions of the administrative department of the Poltava administartion during the period of stay of this region in the zone of military occupation. In the statement of claim for divorce, she stated that "There was a court at the administrative department. They awarded 30% of Kapko Semen's salary for children" [17, p. 8]. Consequently, the administrative department of the city government during the stay of the city territory in the MOZ assigned alimony payments, although the divorce procedure itself was not carried out by it. Similar actions on the appointment of alimony payments were carried out by the administrative departments of other district administrations [3, p. 70].

Employees of administrative departments not only assigned maintenance payments, but also controlled the state of their implementation. Persons who were obliged to pay alimony for the maintenance of their minor children had to testify the corresponding actions before the administrative department of the government by submitting financial documents [18, p. 7]. The courts protected the interests of minor children and considered the time of the start of payments to be the decision of the investigative administrative department [20, p. 1, 2].

Quite often, consideration of violations in the field of family relations and the adoption of appropriate decisions, in fact, were entrusted to the administrative departments of local governments. For example, on November 24th, 1942, the administrative department of the Oster district council considered the case of an offense committed by Prokhorenko S. The essence of the matter was that the man registered his marriage in May 1942, and in November of the same year he committed similar acts with another woman, without first divorcing his wife. Since Prokhorenko S. was a policeman, the administrative department applied to the German gendarmerie with a corresponding representation. A fine of 750 krb was imposed on the guarantor Khomenko A., who was also a policeman and "by his false testimony" contributed to the crime. The secretary of the mayor Ryabchun A. "for his negligence" was fined 400 krb. But the marriage was declared invalid [37, p. 2].

The practical implementation of the instructions of the German authorities in the field of establishing or terminating family legal relations of representatives

of the local population was assigned both to specially authorized employees of the administrations, and personally to their leaders [19, p. 1, 5, 6]. In some cases, these cases were considered collectively at meetings of city or district administrations [13, 1, 3]. For example, according to the minutes of the meeting of the Berdychiv City Council No. 16 of May 11th, 1942, one of the issues under consideration was Odynska's claim for the payment of alimony.

The minutes of the meeting noted that on April 18th, 1942, she gave birth to a child, whose father she recognized as Krasotskyi M., "who had known her for 2 ears". At the board meeting, a decision was made "to deduct 25% from Krasotskyi's salary every month and pass these funds to Odynska S. for the maintenance of the child" [11, p. 244].

According to the established Soviet normative prescriptions, usually 25% of earnings were charged for one minor child by decisions of local governments. But often this norm, established by Russian legislation and the decisions of pre-war courts, was deviated from. For example, by a settlement agreement approved by the head of the Bazar district council (Zhytomyr region) in July 1942, the defendant Berezovsky P. undertook to provide his minor daughter with a winter coat, a warm scarf, one pair of boots or other equivalent footwear by October 1st of the current year. In the agreement it was stated that in the event of the defendant's evasion of voluntarily providing his daughter with clothes and shoes, their value will be forcibly charged at current market prices. But not all such cases ended with settlement agreements. In case of refusal to conclude a settlement agreement, the chairman of the said governing body adopted resolutions in which, at his own discretion, he determined the amount of maintenance payments. So, according to one of the model resolutions, the defendant Kyrychenko T. was charged 4 kg of flour and 30 krb for the maintenance of his son [12, p. 196, 202]. So, local governments, in the absence of judicial institutions, were forced to consider cases of the local population related to family law. At the same time, in some cases, the heads of local authorities, at their own discretion, protected the rights of minor children of the defendants, making a decision on food and material provision of their vital needs by persons who evaded the payment of alimony payments.

At the same time, the effectiveness of the response actions of employees of local governments caused a lot of criticism from the local population. For example, in a report on the situation in the area controlled by the local commandant's office, sent on June 10th, 1942 to the military-administrative group of field commandant's office No. 676, it was indicated that local residents constantly turn to the commandant's office with various questions of a legal nature. The authors of the report noted that the local population didn't have enough confidence in the heads of district administrations in their judicial powers [39, p. 142, 143]. At the same time, there are cases when the German military administration positively assessed the consideration of court cases by local authorities [39, p. 205].

In some regions of occupied Ukraine, local administrators, realizing the need to resolve a host of legal issues, took the way of introducing the position of an investigative council. The duties of this official included the consideration of minor property disputes and the execution of legal opinions on these cases. For example, former judge Figursky L. testified that the official powers of a council investigator were similar to those of a legal consultant [2, p. 19].

At the initial stage of the occupation, the heads of local government bodies were also forced to consider cases in the field of labor legislation. Thus, the head of one of the enterprises turned to the chairman of the Vinnytsia regional council with a request to explain how to calculate wages for temporarily disabled workers and people who cared for a sick child, and how to pay wages to Jews employed in production [5, p. 104]. As you can see, in this case, the announcements of German officials about the continuation of Soviet legislation turned out to be insufficient.

In addition to resolving cases of a only civil nature, local authorities were also entrusted with the authority to carry out a legal assessment of the actions of local residents who had signs of crime. At the same time, during the occupation period, the boundaries between administrative and criminal law were erased. This is especially true of petty hooliganism, moonshining, and other similar offenses, the legal assessment of which is ambiguous even in peacetime. For example, the same petty hooliganism could be qualified by normative acts as an administrative offense, and then, with the sanction of the state authorities, received the status of a crime. In other cases, the state could treat the cases more loyally and did the opposite. But during the period of occupation, when the invading state controlled an alien society, it tended to approve normative acts that had more stringent legal sanctions. The Nazi leadership followed this way.

At the beginning of the establishment of the occupation regime, local authorities were given the unusual competence to impose not only administrative, but also criminal penalties for various offenses

committed by the local population. But the boundaries between the sanctions of administrative and criminal law were gradually leveled. Thus, in Kyiv, for violation of fire safety rules, persons found guilty of the corresponding unlawful acts were fined 500 rkb, and in cases of especially grave consequences, the perpetrators were expected to face more severe criminal liability in terms of legal sanctions [36]. The authorities imposed even more stringent legal sanctions. Thus, according to the Decree of the Zhytomyr Regional Administration dated October 20th, 1941 No. 83 "On the fight against illegal distillation of vodka", a fine of up to 500 krb was imposed on those found guilty of these actions or they were punished with up to 5 years' imprisonment. In case of repeated commission of this type of offense, the property of the persons found guilty was confiscated and the residence was destroyed. Supervision over the execution of this resolution was entrusted to the heads of administrations and the local police [12, p. 10]. The fight against innovation itself in such tough approaches was also carried out in other regions of Ukraine. Thus, by the decree of the Vinnytsia Regional Council of October 8th, 1941, illegal alcohol production was prohibited, and the persons accused of these actions were subject to liability "according to the laws of wartime." [6, p. 58]

Other facts testify the hand on of the competence of criminal prosecution to the powers of the heads of local government bodies. Thus, the former head of the Zhytomyr regional council, Yatsenyuk A., testified that due to the lack of courts at the beginning of the establishment of the occupation regime, he, with the permission granted by the German command, introduced the punishment of persons who violated the rule of law established by the authorities. This punishment was imposed in the form of imprisonment for up to 1 month. The local police conducted an investigation, the results of which were passed to the regional government. After the imposition of the relevant resolutions, the guilty person was sent to the place of detention. Over time, since the regional authorities were overloaded with other powers, the right to impose these punishments was transferred to the leaders of the districts [1, p. 28, 29]. Khrzhanovsky L., a former employee of the Zhytomyr criminal police, testified that when considering cases of theft, the head of the regional council, Yatsenyuk A., sentenced the perpetrators to one year in prison. But for the murders he authorized the arrest of the accused, after which the police began the investigation procedure [1, p. 68, 69].

In general, local authorities were empowered to implement such harsh legal sanctions while under the jurisdiction of the German military. For example, by order No. 7-42 of the field commandant's office No. 679 (Zaporizhia), city and district authorities were given the right to impose a fine of up to 5000 krb. for violating the established procedure or sending the perpetrator to forced labor for up to 1 month. The order stated that this was done in order "to give district chiefs and officials of cities independent of the district administration greater authority and the ability to firmly keep the population in order." [14, p. 19]

However, the issue of imposing criminal penalties was quickly withdrawn from the jurisdiction of local governments. By order of the Reichskommissar of December 5th, 1941, the leaders of these authorities could apply "criminal law" by imposing a fine of up to 200 krb and involve persons found guilty of crimes in forced labor for up to 2 weeks [7, p. 58]. All other powers in the criminal prosecution of offenders belonged only to the German military and civilian leadership.

Concluding. Summing up this study, it should be noted that the German occupation leadership was not ready to solve the problems of the local population through legitimate judicial means. The creation of the judicial system and the regulatory framework for its functioning was a forced response to the challenges of time and society. This is evidenced by the absence of German normative support for both the criminal and civil branches of justice almost until mid 1942 and the use of the Soviet legal framework to regulate the necessary processes. But even in view of this and, in general, being in difficult military conditions, the effectiveness of the work of local judicial bodies at the initial stages can be considered quite high.

Bibliography:

1. Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. ОФ. Спр. 8868 оф. Арк. 28, 29.
2. Архів СБУ у Черкаській обл. Ф. О. Спр. 1452. Арк. 19.
3. Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 160. Арк. 70 зв.
4. Гончаренко О. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.). *Вісник Черкаського університету.* Серія: Історичні науки. Черкаси, 2011. Випуск № 202. Ч. ІІ. С. 36–41.
5. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 104.

6. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 58.
7. Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 58.
8. Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 50, 51.
9. Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 13.
10. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1154. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 5, 10.
11. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1188. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 150.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1426. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1535. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 3.
14. Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1433. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 19.
15. Держархів Кіровоградської обл. Ф. Р-2679. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9.
16. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 8.
17. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 8.
18. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 7.
19. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2341. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 5, 6.
20. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1, 2.
21. Держархів Рівненської обл. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.
22. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-1520. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 124.
23. Держархів Черкаської обл. Ф. Р-2400. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 2.
24. Іваненко А. Нормативний та організаційно-правовий супровід роботи місцевих цивільних та кримінальних судів в Райхскомісаріаті «Україна». *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць*. Грудень 2019. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського. № 2 (48), С. 78–84.
25. Іваненко А. Особливості функціонування місцевих судових установ в зоні відповідальності військової адміністрації в окупованій Україні (на прикладі судової комісії м. Сум). *Актуальні питання сучасної науки: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції.* м. Київ, 20–21 квітня 2019 року. Київ: МЦНД, 2019. Частина І. С. 25–27.
26. Іваненко А. Практика роботи судів Райхскомісаріату «Україна» із врегулювання правовідносин в українському соціумі (1941–1944): вітчизняна історіографія. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал* / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2018. Вип. 3 (21). С. 16–36.
27. Іваненко А. Проблеми функціонування судової системи Райхскомісаріату «Україна» в оцінках представників німецького окупаційного апарату влади. *Часопис української історії*. Київ, 2020. Вип. 41. С. 9–16.
28. Колісник Н. Зміни громадянського статусу особи у практиці роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Сер. Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 2, ч. 3. С. 61–65.
29. Колісник Н. Особливості здійснення цивільного судочинства на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Переяславський літопис*. 2014. Вип. 6. С. 57–63.
30. Колісник Н. Проблеми нормативно–правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 91. С. 93–97.
31. Колісник Н. Реалізація судових функцій у системі службових компетенцій місцевих управ Райхскомісаріату Україна в період другої половини 1941 – середини 1942 рр. *Часопис української історії.* 2014. Вип. 30. С. 66–71.
32. Куницький М. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець.* Тернопіль, 2013. № 6 (108). С. 36–40.
33. Куницький М. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.) *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А.П.Коцура. Київ, 2014. Вип. 29. С. 29–34.
34. Левченко Ю.І. Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941–1944 рр. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник.* Серія: Політика, історія, культура. 2011. Вип. 4 (60). С. 115–120.
35. Мартиненко Т.І., Кондратюк К.К. Соціальна історія Львова часів німецької окупації крізь призму матеріалів судочинства: джерелознавчий аспект. *Вісник Львівської комерційної академії.* Серія: Гуманітарні науки. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2013. Вип. 11. С. 268–278.
36. Постанова № 255 голови міста Києва від 12 грудня 1941 р. «Про протипожежні заходи в місті Києві». *Нове українське слово*. 1941. 19 грудня.

37. Смирнов В. В адмінвідділі Остерської районової управи. *Вісті Остерщини.* № 99 (120). Остер, 15 грудня 1942 р. С. 2.

38. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 224. Арк. 27.

39. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 142, 143.

40. Шайкан В.О. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей* / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2007. Вип. 11. С. 205–210.

41. Шайкан В.О. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України. *Безсмертя подвигу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції,* Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ: ВПЦ МВС України, 2006. С. 111–121.

Іваненко А.О. ПОЧАТКОВІ ЕТАПИ РОБОТИ СУДОВИХ УСТАНОВ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ (1941–1942 РР.)

У статті розглянуто початкові етапи роботи судових установ на окупованих територіях України. Історії відомі, як локальні військові конфлікти, так і світові війни. Найбільшим і наймасштабнішим є Друга світова війна. Відносно швидко окупувавши частину території України виявилось, що суспільство потребує державного регулювання вирішення повсякденних життєвих ситуацій в усіх його проявах: одруження і розлучення людей, видача документів про спадкування майна, майнові сварки між сусідами, вирішення дрібних цивільних конфліктів. Але для вирішення усіх цих завдань потрібно було розробити якісну нормативну базу та відповідну систему органів. Серед необхідних установ були не місцеві органи управління, а й органи нотаріату та судові установи.

Зазначено, що дослідженням різних аспектів діяльності судових органів на території окупованої України Третім Райхом займались деякі вітчизняні дослідники: Шайкан В.О., Мартиненко Т., Кондратюк К., Левченко Ю., Куницький М., Колісник Н., Іваненко А., Гончаренко О. Але саме початкові етапи діяльності судових установ не були висвітлені у комплексних дослідженнях, тому дана робота має свою велику актуальність. Німецьке окупаційне керівництво не було готове до розв'язання проблем місцевого населення легітимним судовим шляхом. Досліджено, що створення судової системи та нормативного підґрунтя для її функціонування це вимушена реакція на виклики часу і тогочасного суспільства. Про це свідчить відсутність німецького нормативного забезпечення як кримінальної, так і цивільної галузі судівництва майже до середини 1942 р., та застосування радянської законодавчої бази для врегулювання необхідних процесів. Але навіть зважаючи на це та загалом перебування у складних воєнних умовах, результативність роботи місцевих судових органів на початкових етапах можна вважати достатньо високою.

Ключові слова: *Райхскомісаріат «Україна», військова зона окупації, Суд, окупаційне керівництво, Третій Райх, Законодавство.*

УДК 37.035.6
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.9

Кірюхіна М.В.
Кременчуцький льотний коледж
Харківського національного університету внутрішніх справ

Хомяк О.В.
Кременчуцький льотний коледж
Харківського національного університету внутрішніх справ

ІСТОРИЧНІ ПОДВИГИ ЖІНОК ІЗ УКРАЇНИ У ВІЙНАХ

У статті розглянуто історичні подвиги жінок із України у Другій світовій війні та війні, яку розв'язала Росія проти України у 2014 році, а також затонуто тему повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року.

Зокрема, у статті досліджується як війна змінила жіноче життя, розкрила зовсім нові здібності, які досі були їм не притаманні. Війна навчила їх виживати, коли чоловіки на фронті, підіймати дітей, а багатьом з них довелося брати до рук зброю і йти на фронт захищати рідну країну. Розглядається те, як жінкам через війну довелося стояти на рівні із чоловіками: стріляти, рятувати поранених, тягнучи їх із поля бою на своїх плечах, бути партизанками тощо.

Стаття присвячена тому, як жінки стикнулися із такими найважливішими викликами як: поєднання громадського життя з сімейним, узгодження обов'язків дружини з прагненням до особистої реалізації, а також бажання свободи з материнством. Особлива увага приділене бомбардуванням, смерті, переселенню (інколи примусове), голоду, страху. Розповідається як жінки, не дивлячись на все це, повинні були не боятися критичних ситуацій, не панікувати, тримаючи себе постійно «в руках», намагаючись вирішувати проблему, яка склалася.

Окрім того, розкрито питання того, скільки жінок стали героями України, отримавши дане звання посмертно. Скільки віддало життя задля порятунку власної країни. У статті окремо розглянуто питання російської агресії проти України: у 2014 році розпочалася війна на Сході України, а 24 лютого 2022 року Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну. Звернуто увагу на тому, що на сьогоднішній день подвиги жінок є не менш великими.

На додаток до цього, у статті розкрито історії життя, подвиги, участь жінок із України у війнах. Досліджено їх подвиги та нагороди, які вони за це отримали, щоб кожен українець мав змогу дізнатися більше про своїх героїв.

У ході статті з'ясовано, що подвиги жінок внесли і продовжують вносити вагомий внесок в майбутнє України, захищаючи її вільне майбутнє. Описано, як жінки допомагають приблизити перемогу в тилу, виконуючи не менш важливі завдання, ніж на фронті,звернута увага на роботі волонтерів, без яких було б не можливо протистояти агресору тощо. Таким чином, жіночі подвиги під час війни є важливою темою, яка потребує ретельного дослідження.

Ключові слова: *Друга світова війна, жінка, історія, подвиг, боротьба, подвиги жінок під час війни, жінка-снайпер, жінка-льотчиця, підпільний рух.*

Постановка проблеми. Війна не робить виняткових, доторкуючись як жінок, так і чоловіків. При цьому жіноча історія у війні довго залишалася ненаписаною. У часи СРСР правда про долі жінок у війні була під забороною, її замовчували, або взагалі спотворювали. Саме тому питання ролі та місця жіноцтва у Другій світовій війні недостатньо вивчене істориками і переосмислене суспільством.

Жінки на фронті оволоділи всіма воєнними спеціальностями, від медицини та зв'язку до авіації, флоту, піхоти, кавалерії та розвідки, деякі, навіть, взяли до рук гранатомети. До того ж, крім турботи про старих та малих на окупованих територіях, на жіночі плечі ліг тягар підпільної боротьби. Жінок масово використовували для праці в тилу на військових підприємствах, будівництві протитанкових ровів, сільськогосподарських роботах, окопів, бліндажів. При цьому тисячі жінок були вивезені у Німеччину для виснажливих робіт [3, с. 27].

На жаль, у сучасному світі, жінкам також довелося стикнутися із війною через вторгнення Росії в Україну. Ще у 2014 році багато з них кинули свою улюблену справу і відправилися на фронт на захист своєї країни, інші ж продовжили виконувати надзвичайно важливу роль в тилу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні основи проблем та перспектив висвітлення історичних подвигів жінок у війнах досліджувалися у працях М. Байдан, О.М. Бежук, М. Богачевська-Хомяк, І.Р. Берест, О.М. Гладун, Г. Динис та інших дослідників.

На сьогоднішній день проблема подвигів жінок у війнах полягає у тому, що дана тема є неабияк актуальною та потребує більш ретельного вивчення. Це пов'язано з тим, що протягом десятиліть і до останнього часу історики мало приділяли уваги вивченню ролі та місця жінок в історії України. Їх цікавили лише військові і дипломатичні аспекти конфлікту. При цьому історія зосереджувала тільки довкола чоловічої військової еліти, яка приймала рішення [11, с. 25]. Лише починаючи з 1970 років разом із соціальною історією суспільства у стані війни, повсякденним життям та економікою почала розвиватися жіноча історія. Її головною метою стало висвітлення подій із жіночої перспективи та засвоєння досвіду жінок. В СРСР жінки не були військовозобов'язаними, не дивлячись на те, що військове законодавства СРСР передбачало у разі потреби обов'язкове залучення жінок в ряди Червоної армії для несення служби в допоміжних військах [8, с. 111].

Таким чином, жіночі подвиги під час війни є важливою темою, яка потребує ретельного дослідження. Проаналізувавши матеріали, які на даний час є у відкритому доступі, можна дійти до висновків, що їх зовсім небагато. І це, не дивлячись на те, що такі історії повинні бути висвітлені, особливо враховуючи теперішню ситуацію в Україні.

Саме це й зумовило **мету статті** – дослідження аспектів та опис жіночих історій під час війни в Україні, висвітлення їх подвигів та нагород, які вони за це отримали, щоб кожен українець мав змогу дізнатися більше про своїх героїв, завдяки яким небо над їх головами може залишатися мирним.

Постановка завдання. Контекст поставленої проблеми визначається широким колом наукових досліджень та описів історій щодо жіночої долі в умовах війни. Однак дана тема все ж таки потребує постійного вивчення та дослідження, особливо враховуючи ситуацію, яка зараз відбувається в нашій країні. Як під час Другої Світової війни, так і з моменту війни на Сході України з 2014 року та повномасштабного вторгнення Росії до України у 2022 році, подвиг жінок є неоціненним. То ж, тема статті зумовлена поглибленим вивченням подвигів жінок в умовах війни.

Структура проведення дослідження: висвітлена загальна тема щодо участі і кількості жінок із Україні, які взяли участь у Другій Світовій війні, наведено реальні приклади із життя жінок. Далі описується історія жінок, які взяли участь у війні на Сході України з 2014 року та повномасштабного вторгнення Росії до України у 2022 році з наведенням реальних прикладів та нагород, які вони отримали.

Виклад основного матеріалу дослідження. Страшнішого слова, ніж війна, важко й уявити. Всього п'ять літер несуть нереальні страждання, біль та жах. Життя перетворюється у суцільне пекло, з якого, здавалося б, неможливо вибратися. Підіймаючи дану тему хотілося б звернути увагу саме на жіночу долю під час війни. Адже, подвиги, які здійснюють жінки у такий жахливий період є неоціненними. Напевно всього паперу світу не вистачить аби їх описати. До того ж, нажаль, вони тільки накопляються. Здавалося, що вже страшні сторінки минулого позаду, але як виявилося попереду чекало ще одне лихо. 24 лютого 2022 року запам'ятає кожен українець назавжди, прокинувшись під звуки сирени та ракетних ударів – Росія розпочала повномасштабне вторгнення до України, зруйнувавши мирне життя. Після цього чисельність жінок, які пішли на фронт значно збільшилася.

Ми звикли вважати, що війна суто чоловіча справа, адже жінок було завжди важко уявити з автоматом в руках чи гранатою, але війна внесла свої корективи, і вони за власним бажанням вирушили на захист своєї Батьківщини. Безумовно, тривалий час жінки не мали права офіційно обіймати бойові посади. Тобто, виконувати роботу снайперів, гранатометниць, кулеметниць, а офіційно вважилися кухарями, банщицями, у найкращому разі санітарками. Проте Збройні сили були змушені переглянути уставні норми [5, с. 11].

Вивчаючи тему історичних подвигів жінок у війнах, наведемо приклади часів Другої Світової війни та сьогодення – війни на Сході України з 2014 року та повномасштабного вторгнення Росії до України, яке розпочалося 24 лютого 2022 року.

Розпочнемо саме із Другої Світової війни. Слід зазначити, що згідно з офіційними даними, загальна чисельність жінок, що брали участь у бойових діях становила 800000 тисяч. При цьому понад 150 тисяч жінок були нагороджені бойовими орденами та медалями. Однак, ніколи не рахувалася кількість мобілізованих жінок та жінок добровольців, які пішли на фронт. Також невідомою залишається кількість поранених,

контужених і тих, хто стали особами з інвалідністю [6, с. 24].

Зокрема, на захист рідної землі у боротьбу із ворогом стали 127 тисяч жінок з України. Вони боролися у партизанських загонах, антифашистському підпіллі. Варто підкреслити, що 27 жінкам, які народилися в Україні, присвоєно звання Героя Радянського Союзу [6, с. 29].

Слід зазначити, що серед жінок-Героїв Радянського Союзу найбільше було льотчиць – 83 жінки-льотчиці. Із них – 25 льотчиць, які служили жіночому авіаційному полку, у так званих «Нічних відьмах». Однією із них була українка Поліна Володимирівна Гельман [10, с. 51].

Місії, які вони виконували на війні була надзвичайно різноманітними: починаючи льотчицями, танкістами, розвідницями, водійками автомашин та тракторів, зв'язківцями, кулеметницями, телефоністками, партизанками, лікарками і медсестрами, і закінчуючи бібліотекарками, комірницями, кухарками. Жінки, які залишилися в тилу, замінили чоловіків на заводах, фабриках, полях. Їм довелося взяти на свої плечі зовсім не «жіночі» справи: вони воювали, вбивали, працювали у шахтах, на лісозаготівлях, рили окопи, гасили пожежі, вирощували врожаї тощо [14, с. 114].

Зокрема, якщо говорити в цифрах, то в роки війни було підготовлено 300 тисяч медичних сестер, більш ніж 900 тисяч сандружинниць, 300 тисяч жінок служили у військах протиповітряної оборони [15, с. 15]. При цьому за роки війни були підготовлені 222 тисячі жінок «бійців-спеціалістів», серед яких: міномётниці, станкові та ручні кулеметниці, автоматниці, снайпери, зв'язківці, фахівці дорожньо-експлуатаційних служб. Тобто, якщо підсумувати загальну чисельність жінок, які носили військову форму, то вона зіставить не менше 2–3 мільйонів [19, с. 114].

Наприклад, вже з липня 1941 року розпочалося формування жіночих авіаційних полків. Щоб одержати направлення на фронт, потрібно було вивчити тактику бою за короткий час, озброєння літаків та штурманську справу. До того ж, багато жінок і дівчат служили в частинах протиповітряної оборони. Лише у Київському корпусному районі ППО більше ніж 870 жінок та дівчат служили молодшими командирами [17, с. 87].

Більш того, на жіночу долю випала тяжка ноша – відправляти на фронт своїх рідних, виходжувати поранених, народжувати та вигодовувати дітей, виступати із концертами на передовій, підтримуючи бойовий дух солдатів.

Тож наведемо реальні приклади подвигів українських жінок у часи Другої Світової війни, які зібрав до купи Український інститут національної пам'яті.

Харків'янка Валентина Гризодубова стала першою серед жінок Героєм Радянського Союзу. У складі екіпажу літака АНТ-37 1938 року вона разом із Поліною Осипенко та Мариною Расковою подолала за 26 годин відстань від Москви до Далекого Сходу у майже 6,5 тисяч кілометрів, що на той час було світовим рекордом. Під час війни Валентина Степанівна командувала жіночим бомбардувальним полком далекої дії, виконала понад 200 бойових вильотів. Більш того, полк завдавав удари по ворожих об'єктах, доставляв вантажі для українських партизанів, льотчиці переправляли в тил більше 4 тисяч поранених та дітей [21].

Прикладом того, що подвиги жінок під час війни були надзвичайно різноманітними є Олександра Шулежко, яка врятувала від смерті і голоду 102 дитини, з яких 25 були євреями. Їй вдалося організувати у Черкасах притулок для дітей-безхатченків, куди приймали всіх без винятку. До 1968 року її підозрювали у співпраці з нацистами. Померла Олександра Шульженко 1994 р, через рік потому їй присвоїли почесне звання Праведник народів світу [13, с. 9].

Євдокія Лисенко стала матір'ю-героїнею, народивши 16 дітей. На її плечі випала дуже тяжка доля – у 1933 році помер один з синів, а 1936 р. – батько Макар Нестерович, після чого вона залишилась одна з 15 дітьми. Жоден з них не закінчи середньої школи чи вузу, адже жили дуже бідно і важко працювали. Під час війни мати провела на фронт усіх десятьох синів, і всі десятеро Макаровичів повернулися додому живими в село Бровахи Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. У післявоєнний час, 1946 р. Євдокія Лисенко отримала почесне звання «Мати-героїня», а 1984 р. – відкрито пам'ятник. Слід зазначити, що на даний час біля підніжжя пам'ятника матері-героїні Євдокії Лисенко на обласному рівні відзначається День матері.

Ще до одного прикладу слід віднести Ірину Хорошунову – художницю, журналістку, авторку щоденника про життя в Києві під час нацистської окупації. Під час окупації Києва вона була господаркою конспіративної квартири міської підпільної антинацистської групи під керівництвом Миколи Матеюка. А от з жовтня 1941 року по вересень 1943-го працювала у Центральній бібліотеці, відкритій окупантами на базі бібліотеки АН УРСР на бульварі Шевченка, 14. Разом з іншими

співробітниками намагалася врятувати книжкові фонди від остаточного пограбування та знищення. Із 25 червня 1941-го до квітня 1944 року Ірина Хорошунова вела щоденник, в якому фіксувала свідчення про життя киян в окупованому місті як очевидець, а часто й учасник подій [16, с. 11].

В роки Другої світової війни єдиною жінкою, командиром взводу морської піхоти була Євдокія Завалій. Коли тільки-но розпочалася війна, їй було лишень 17 років. Під бомбардуванням вона перев'язувала поранених бійців та командирів. А от після того, як дівчина взяла в полон німецького офіцера, її направили у відділення розвідки, командиром якого вона згодом стала. Більш того, під час Будапештської наступальної операції Євдокія зі своїм взводом, пробравшись завдяки кисневим подушкам через каналізацію, захопила бункер німецького командування. Серед полонених виявився німецький генерал. За дану операцію Завалій нагородили орденом Червоного Прапора [1, с. 101].

А от Ганна Деркач у липні 1941 року пішла в армію добровольцем (уродженка села Гайворон Бахмацького району Чернігівської області). Вона служила медсестрою, старшою медсестрою і фельдшером у різних частинах на декількох фронтах. Після війни Ганна Іванівна закінчила Харківський інститут торгівлі і отримала диплом економіста у 1952 році. За участь у Другій світовій війни вона нагороджена орденами і медалями. За своє життя написала понад 30 наукових робіт.

Уродженка Києва Кауфман Ревека Мойсіївна з 1941 р. до 1945 р. була на фронті ординатором евакогоспіталів та капітаном медичної служби. По закінченню війни працювала на кафедрі фізичного виховання КСП (УСГА), завідувала медичним кабінетом. Вона була нагороджена медалями та орденами за участь у війні.

Єлизавета Єремеєва служила у зенітній артилерії, спочатку рядовою, а згодом – командиром відділення. Вона нагороджена знаком «Відмінний артилерист» та багатьма медалями і відзнаками за участь у боях. А от з 1 грудня 1945 року розпочала працювати інспектором відділу кадрів КСП, а з жовтня 1946 року пропрацювала 40 років лаборантом кафедри загального лісівництва [21].

Але, повертаючись до сьогодення, подвиги жінок є не менш великими. Тож, наведемо приклади війни на Сході України з 2014 року і повномасштабного вторгнення Росії до України у 2022 році.

Багато хто з жінок взяв до рук зброю і захищають країну з перших днів війни. У часи, коли чоловіки пішли на фронт, саме жінки почали забезпечувати тилові військово-облікові спеціальності. Вони не змогли сидіти осторонь, покинули звичне і комфортне для себе життя і відправилися захищати рідну країну. Таким чином, з початком російської-української війни в 2014 році роль жінок в українському війську значно виросла – стали доступні посади, які раніше були зарезервовані лише для чоловіків. При цьому загальна кількість жінок, які приєдналися до Збройних сил України виросла більше ніж вдвічі.

Так, за словами заступниці міністра оборони України Ганни Маляр, станом на липень 2022 року, понад 38 тисяч військовослужбовців служать безпосередньо у ЗСУ. При цьому з них понад 5 тисяч перебувають на передовій. Крім них, також є цивільні жінки, що працюють у ЗСУ. Тобто, в Україні понад 50 тисяч жінок служать у Збройних Силах Україні. За цифрами наша країна має один з найбільших показників кількості жінок у ЗСУ серед країн-членів НАТО. Проте дана цифра може бути значно більша, адже є медики, бійці добровольчих підрозділів. Кожна жінка, яка йшла на фронт з 2014 року мала на це свої причини.

Для прикладу, лише станом на 2017 рік за даними різних ЗМІ, на Сході України воювали близько 14 тис. жінок. Такий стрибок у цифрах пов'язаний з тим, що раніше були обмеження для жінок на професії у ЗСУ, а зараз вони мають більше можливостей [20].

Маляр пояснила, що в Україні було два сплески збільшення кількості жінок у ЗСУ: перший у 2014 році, а другий у 2022 році – коли Росія вторглася до України. Все це пов'язано з характером української жінки: «вона сама заходить у ЗСУ і займає там своє почесне місце». До того ж, жінки обирають зовсім не жіночу кваліфікацію: станкістки, артилеристи, навіть глибоководний військовий дайвінг [2, с. 51].

Також за останні роки значно збільшилася кількість жінок-командирів, жінок-офіцерів та старших жінок-офіцерів, дівчат-курсантів. При цьому є жінки, які займають найвищі посади Міноборони України – командування Медичних сил Збройних сил Україні на даний момент очолює бригадний генерал Тетяна Остащенко [4, с. 84].

Недарма перша леді України Олена Зеленська заявила, що «наш опір, як наша майбутня перемога, набули виразно жіночого обличчя», і висловила шану українським жінкам за службу в армії, виховання дітей у військовий час та надання основних послуг [20].

Міа Блум та Софія Москаленко з Університету штату Джорджія підкреслили, що «українські жінки історично мали незалежність, яка не поширена в інших частинах земної кулі», і що «Україна пропонує унікальне уявлення про роль, яку жінки можуть відігравати у захисті нації та як власне лідерки» [9, с. 111].

Командир Батальйону імені Джохара Дудаєва Адам Осмаєв вважає, що жінки у всі часи йшли на війну на рівні із чоловіками.

«В Україні багаті військові традиції, не зважаючи на те, що жінок вважають «слабкою статтю». Якщо ж брати найбільш кровопролитну війну за сучасну історію людства. То Друга світова проходила, головним чином, на території України. Жінки брали значну участь в ній тоді, і сьогодні беруть участь у війні також. Коли це «права справа» – вітчизняна війна, я думаю, всі йдуть допомагати, хто чим може. Так проявляється героїзм, в тому числі, з боку жінок» [7, с. 20].

До того ж, військовий підкреслив, що у службі на війні жодних відмінностей із чоловіком або жінкою немає, хіба тільки в окремому житлі та окремих туалетах.

«Треба розуміти, що до 90% військової справи не пов'язане напряму із лінією дії, тому є необхідні ролі без яких війна неможлива, але які не пов'язані із лінією фронту та бойовими діями. Хоча навіть там жінки бувають і беруть участь у бойових діях», – додав він.

Наведемо приклади подвигів жінок на фронті на сьогоднішній день. Лише станом на кінець 2021 року, до повномасштабного вторгнення Росії до України, від 2014 року 302 жінки-воїна були відзначені державними нагородами, понад 4,5 тисячі нагороджено відомчими та іншими відзнаками [20].

Зокрема, у 2022 році орден «За мужність» ІІІ ступеня отримала старший лейтенант Сумського прикордонного загону Артамонова Юлія Олександрівна.

Медаллю «За військову службу Україні» нагороджені: сержанта Клімчук Олену Василівну, лейтенанта юстиції Куртенкову Аліну Леонідівну, старшого лейтенанта Верболоз Ганну Юріївну, сержанта Загребельну Сніжану Олегівну, солдата Осадчу Ганну Володимирівну.

Жінки-військовослужбовці отримують медалі і «За врятоване життя» – Кожара Ганна Яківна.

А от українській військовослужбовці, сержанту ЗСУ 58-ї окремої мотопіхотної бригади імені Івана Виговського, учасниці російсько-української війни Інні Миколаївні Дерусовій присвоєно посмертне звання Герой України (12 березня 2022 року) [22].

Згідно з даними lb.ua, Валерія Бурлакова, яка до війни працювала журналістом в одному з провідних ЗМІ країни, відправилась на фронт ще у 2014 році. Ще з початку війни вона їздила на фронт як журналіст, адже її не хотіли брати до своїх лав через брак навичок, а вже згодом змогла змінила перо та клавіатуру комп'ютера на гранатомет. Більш того, під час війни вона змогла написати книгу «Життя P.S. (видавництво «темпора), пронизливий фронтовий щоденник, який присвячений загиблому нареченому.

Альона Павлова, яка до 2014 року працювала доцентом і лекторкою також змінила улюблену справу, відправившись на фронт. Більш того, стала правою рукою (заступницею) командира роти 59-ї бригади. Станом на зараз, звичайно, невідомо, де саме вона служить.

А от уродженка Харкова Олександра Осипенко пішла на фронт, коли їй було 19 років. В тилу ще у 12 років вона стала кандидатом майстра спорту з карате, а декілька років тому, навіть, захистила звання майстра спорту. Однак, вона також змінила звичне життя, взявши до рук кулемет – тепер вона працює з АК 74 і ПКТ.

Також, слід звернути увагу на журналісток, які щоденно ризикуючи власним життям, доносять до людей правдиву інформацію, дана праця є надзвичайно важливою, особливо у воєнний час. З приводу цього, Лінн Елбер з Associated Press заявила, що «присутність жінок, які висвітлюють події в Україні, відбувається на тлі традиційних ролей та очікувань», однак ця присутність «змінила природу репортажів по війну. Слід зазначити, за даними станом на 23 березня 2022 року двоє з п'яти журналістів, які загинули під час вторгнення Росії, були жінками – Олександра Кувшинова та Оксана Бауліна [12, с. 225].

Окрім цього, жінки зіграли значну роль в антивоєнних протестах 2022 року в Росії. Феміністський антивоєнний спростив був започаткований після початку вторгнення. До того ж, у час війни українські жіночі організації часто перетворюються на гуманітарні організації, беручи на себе вирішення найнагальніших проблем, перед якими опинились жінки, вимушені змінювати життя перед обличчям смертельної небезпеки [18, с. 121].

А чого лишень варті жінки-медики, які рятують життя на війні, волонтери, мати-героїні, жінки, які продовжують працювати в тилу, підіймаючи тим самим економіку країни. Кожен зараз несе свій хрест і кожен з них є надзвичайно важким.

При цьому лише з 2014 по 2021 рік на російсько-українській війні під час бойових дій загинуло дев'ять жінок-військовослужбовців Збройних сил України [20].

Даний список можна перелічувати довго, але жінки ніколи не залишаються осторонь. Час іде, століття змінюється, але бойовий дух, патріотизм та жага до захисту своєї країни та своїх рідних залишаються незмінними.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що жіночі подвиги жінок у Другій Світовій війні та війни Росії проти України є неоціненними і внесли вагомий вплив у протистоянні як німецькій, так і російській агресії. Що стосується останнього, то, на жаль, війна поки що продовжується і невідомо, скільки ще жінок вступить до лав ЗСУ, задля подолання ворога.

Та вже зараз ми бачимо, як війна згуртовує людей, пробуджуючи невимовний патріотизм та жагу до перемоги. Кожен працює на різних фронтах, допомагаючи як фізично, так і матеріально. Одні стоять на передовій з автоматами, інші в тилу забезпечують військових продуктами, готують для них, збирають кошти на необхідні знаряддя та екіпіровку. При цьому, варто зазначити, що саме жінки здебільшого займаються такими питаннями. А скільки бабусь готують страви та різноманітні смаколики для військових, передаючи їх як до тероборони, так і на передову.

Тож дослідження та висвітлення історій про подвиги жінок у війнах мають стати в Україні одним із пріоритетних напрямків роботи. Адже, жодна історія не повинна залишатися осторонь. Кожна із них перехоплена невимовним болем та жагою до перемоги, саме тому наші нащадки мають знати своїх героїв та мати змогу поринути у їх шлях від початку і до кінця.

Список літератури:

1. Байдак М. Жінка в умовах війні у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.) : автореферат. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 178 с.
2. Байдак М. «Жінка із фронту». Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія». Тернопіль, 2014. Вип. 1. Част. 2. 198 с.
3. Байдак М. Втеча та повернення: українки в лавах Січових Стрільців. Народознавчі Зошити. Львів, 2016. № 6. 1293 с.
4. Байдак М. Жіночі образи з часу Великої війни у висвітленні та інтерпретації галицьких письменників. Запоріжжя : Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016. Вип. 45. Т. 1. 172 с.
5. Байдак М. Дім як простір жіночого повсякдення в роки Першої світової війни. Шевченківська весна-2015. Історія. Матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2015. 39 с.
6. Байдак М. С. Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українок Галичини). Українознавчий альманах, 2015. Вип. 18. 123 с.
7. Байдак М. С. Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини й у світлі особових джерел). Історичні та культурологічні студії. Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014–2015. Вип. 6–7. 133 с.
8. Байдак М. С. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. Українські жінки у горнилі модернізації. Харків, 2017. 105 с.
9. Бежук О. М. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. Народознавчі зошити. 2016. № 6 (132). 1302 с.
10. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884-1939. Львів : Український католицький університет, 2018. 520 с.
11. Бурмага В. П., Світич К. С. Роль жінки в організації допомоги фронту в роки Першої світової війни (на матеріалах України). 2015. 64 с.
12. Берест І. Р. Перша світова війна на землях Східної Галичини і Західної Волині: люди, події, факти. Львів: Вид-во УАД, 2015. 322 с.
13. Волович О. Історія як поле змагання «Українського світу» і «Русского мира» Зовнішні справи // Історичні науки. 2014. № 12. 20 с.
14. Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України XX століття. Київ : НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи, 2018. 224 с.
15. Гук М. С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. Історія науки і біографістика. 2019. № 12. 250. 39 с.
16. Динис Г. Сучасні гібридні збройні конфлікти (приклад агресії Російської Федерації проти України). Геополітика України: історія та сучасність. 2016. № 2. 112 с.

17. Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.

18. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2015. 166 с.

19. Офіційний веб-сайт Міністерства оборони України. URL: https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/vijna-zhinochima-ochima-12-istorij-zhinok-vijskovosluzhbovcziv-zsu-medikiv-dobrovolcziv.html

20. Український інститут національної пам'яті інформаційний проект «Війна не робить винятків. Жіночі історії другої Світової». URL : https://uinp.gov.ua/

21. Сайт Президента України : офіційне інтернет-представництво. URL : https://www.president.gov.ua/documents/decrees.

Kiriukhina M.V., Khomiak O.V. HISTORICAL FEATS OF WOMEN FROM UKRAINE IN WARS

The war came unexpectedly, turning women's lives «upside down», changing them, and revealing completely new abilities that were not inherent to them until now. The war taught them to survive when men are at the front, to raise children, and many of them had to take up arms and go to the front to defend their native country. If earlier a woman's duties included only creating and monitoring home coziness, now it was necessary to stand on an equal footing with men: shoot, save the wounded, pulling them from the battlefield on her shoulders, be partisans, etc.

The war gave a strong impetus to the emancipation of women. At the same time, women faced such important challenges as combining public life with family life, reconciling the duties of a wife with the desire for personal fulfillment, as well as the desire for freedom with motherhood. In addition, the war required women to be active.

In particular, during the war, many women faced new life situations such as: bombing, death, resettlement (sometimes forced), hunger, fear. Despite all this, they should not be afraid of critical situations, not panic, keeping themselves constantly "in hand", trying to solve the problem that has arisen.

At the same time, when some became defenders at home, others were real defenders at the front, performing, at first glance, impossible tasks. How many women became heroes of Ukraine, some of whom received this title posthumously. How many gave their lives to save their country. Unfortunately, everything did not end with the Second World War. It is not for nothing that they say that history repeats itself – in 2014, a war began in the East of Ukraine, and on February 24, 2022, Russia launched a full-scale invasion of Ukraine. To date, the feats of women are no less great.

In particular, the article examines the life stories, exploits, and participation of women from Ukraine in wars. Highlighting their exploits and the awards they received for it, so that every Ukrainian could learn more about their heroes, thanks to whom the sky above their heads can remain peaceful. First, the article examines the exploits of women in the Second World War, and later – in Russia's war against Ukraine. Thus, women's exploits during the war are an important topic that needs careful research.

Key words: *World War II, woman, history, exploit, struggle, exploits of women during the war, female sniper, female pilot, underground movement.*

УДК 94:061.2-053.6(477.82)»1920/1930»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.10

Кондратюк В.В.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ПЛАСТ» НА ВОЛИНІ (1920–1930 РР.)

У статті на основі маловідомих архівних джерел та історико-документальних матеріалів показано роль української учнівської молоді у становленні та розвитку пластового руху на території Волинського воєводства у 1920–1930-х рр. Охарактеризовано умови, в яких відбувалося формування товариства «Пласт» на Волині, виокремлено основні етапи його діяльності.

Звернено увагу на особливості волинського пластового руху. Показано, що головна з них полягала в тому, що осередки «Пласту» на Волині діяли як фізкультурні секції культурно-освітнього товариства «Просвіта». Діяльність повітових «Просвіт» сприяла швидкому поширенню пластового руху на Волині. Упродовж 1922–1924 рр. пластові гуртки створюються при початкових і середніх навчальних закладах Острога, Здолбунова, Радивилова, Ковеля, Володимира. З'ясовано, що ядро пластунів складала українська учнівська молодь приватних гімназій з українською мовою викладання у Рівному, Луцьку та Кременці.

Розкрито напрямки культурно-просвітницької діяльності волинського «Пласту»: самоосвіта і самовиховання, видання пластунських часописів, популяризація українського мистецтва через участь у літературних, театральних, хорових, танцювальних гуртках, відзначення визначних пам'ятних дат, релігійних і народних свят. Значна увага приділялась фізичному вихованню молоді.

Діяльність товариства, метою якого було виховання національно-свідомої української молоді спричинила репресивні дії з боку польської влади. Після офіційної заборони «Пласту» більшість його осередків перейшли у підпілля. Чимало пластунів поповнило лави радикально налаштованих організацій УВО та ОУН. Посилення репресій з боку влади спричинило радикалізацію настроїв української молоді. Перебуваючи в лавах УВО-ОУН, пластуни вдавалися до акцій протестів і саботажу, розповсюджували нелегальну літературу, брали участь у підготовці до здійснення замахів на представників польської адміністрації та органів державної безпеки. Як наслідок чимало членів товариства «Пласт» було заарештовано і покарано тривалими термінами ув'язнення.

Ключові слова: *товариство «Пласт», «Просвіта», Волинь, гурток, курінь, учнівська молодь, польська влада.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю створення цілісної картини історії пластового руху на Волині у міжвоєнний період, участі в ньому української учнівської молоді в умовах перебування краю у складі Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Донедавна переважна більшість публікацій, присвячених українському молодіжному рухові на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. висвітлювали діяльність товариства «Пласт» на теренах Східної Галичини [1; 24; 27]. Натомість проблематиці волинського «Пласту» у досліджуваний період приділено значно менше уваги. Окремі аспекти історії пластового руху на Волині вивчались О. Дем'янюком [4], О. Савчуком [25], А. Совою [26]. Варто відзначити появу в 2008 р. монографії Ю. Візитів «Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період» [3], в якій досліджується історія становлення і розвитку волинського «Пласту». Водночас, маловивченою проблемою залишається діяльність окремих пластових осередків, зокрема й тих, що існували при навчальних закладах. Істотною особливістю пластового руху було активне долучення до нього учнів початкових і середніх шкіл Галичини та Волині.

Постановка завдання. Мета публікації полягає в об'єктивній реконструкції історичних процесів, пов'язаних з участю української шкільної молоді Волинського воєводства в діяльності товариства «Пласт» у міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Витоки українського скаутського руху на теренах Західної України сягають початку ХХ ст. В умовах активізації діяльності українських громадсько-політичних організацій він став важливою складовою націо-

нально-патріотичного виховання молоді, водночас продовжуючи традиції скаутських організації, що діяли в Західній Європі на зламі XIX–XX ст.

Українським різновидом скаутингу став пластовий рух, який було започатковано в Східній Галичині. Першу таємну молодіжну пластову організацію у 1911 р. заснував український військовий та педагогічний діяч, один із основоположників стрілецького руху в Галичині Іван Чмола. Тоді ж Петро Франко створив пластовий гурток при філії української гімназії у Львові [27, с. 99]. Станом на 1914 р. осередки «Пласту» діяли вже у 37 населених пунктах Східної Галичини, а кількість членів організації налічувала близько 800 осіб [28, с. 267]. Щоправда з початком Великої війни російська окупаційна адміністрація, що встановилась у Східній Галичині та на Буковині заборонила діяльність усіх українських організацій, в т. ч. й «Пласту».

Відродження пластового руху на західноукраїнських землях розпочалось після їх входження до складу Другої Польської республіки. У 1924 р. на з'їзді, що відбувся у Львові обрано Верховну пластову раду та її виконавчий орган – Верховну пластову команду (далі – ВПК). Її очолив відомий український педагог, громадський діяч Северин Левицький. Відбулись зміни й в організаційній структурі товариства: віднині замість пластових полків створювались курені. Упродовж першої половини 1920-х рр. спостерігалось швидке кількісне зростання членів «Пласту». Лише у Східній Галичині станом на 1927 р. існувало 138 куренів, які налічували в своїх лавах близько 30 тис. пластунів [1, с. 58].

На західноволинських землях, які до Першої світової війни входили до складу Російської імперії на початку 1920-х рр. не існувало жодного пластового осередку. У перші роки перебування краю у складі Польщі становлення українських громадсько-політичних організацій натрапляло на чималі труднощі. Недивлячись на те, що події Української революції 1917–1921 рр. сприяли політичному та національно-культурному пробудженню волинян, рівень їх національної свідомості залишався низьким. Досить сказати, що в довоєнний період українці Волині не мали жодної школи з рідною мовою викладання. Лише в другій половині 1915 р., після встановлення над частиною Волинської губернії контролю з боку австро-німецьких військ розпочалось створення в краї мережі україномовних шкіл. За рік їх налічувалося вже 29. В них навчалося 1885 учнів [22, с. 171].

Ідеї пластового руху починають проникати на Волинь на початку 1920-х рр. Зауважимо, що в цей період керівництво «Пласту» у Львові не підтримувало тісних контактів з організаціями волинських пластунів й питанням створення організації на території Волинського воєводства не займалося [3, с. 44]. Почасти це було пов'язано з процесом відновлення організаційної структури самого галицького «Пласту», оформлення його офіційно-правового статусу в нових історичних реаліях. Відсутність централізованого управління пластовими організаціями на західноукраїнських землях можна пояснити також політикою «регіоналізму», яку проводила польська влада щодо теренів, населених українцями. Її суть полягала в тому, щоб відмежувати «національно-свідому» Галичину від теренів Волині й Полісся з метою недопущення проникнення впливів українських кооперативних, громадських, культурних і релігійних організацій на ці землі [23, с. 60–66]. Доктрина «сокальського кордону» була визначальною в політиці влади щодо українського населення міжвоєнної Польщі.

Попри ці складнощі український національний рух на Волині здобував дедалі ширшу підтримку серед місцевого населення. Свідченням цього була й діяльність українських молодіжних організацій і товариств, серед яких важливе місце посідав «Пласт».

Перший пластовий осередок на території Волинського воєводства створюється наприкінці 1922 р. у м. Олександрія Рівненського повіту. Його організаторами стали учні старших класів місцевої семикласної школи з українською мовою викладання Теодосій Довгалюк, Теодосій Семенюк, Павло Гаврилюк, Микола Плюцинський, Василь Синько та Володимир Боровський [2, с. 33–34]. Поступово популярність «Пласту» серед місцевої молоді зростала, товариство поповнювалося новими прихильниками. Час від часу учасники пластового осередку збирались на т. зв. сходини, на яких влаштовували диспути на різні теми, декламували вірші, проводили виклади з історії України, української мови, приділяли час фізичним вправам, почали формувати власну бібліотеку [2, 34–36]. Щоправда пластовий гурток в Олександрії діяв недовго: у вересні 1923 р. влада заборонила його діяльність, посилаючись на те, що той не був офіційно зареєстрований [3, с. 44].

Аби знайти вихід з існуючого становища олександрійські пластуни вирішили легалізувати свою діяльність відповідно до чинного законодавства і зареєструвати свій осередок як гурток культурно-

освітнього товариства «Просвіта». Статут організації передбачав існування при його філіях секцій фізичного виховання у формі спортивних і пластових товариств [3, с. 44]. Отож активісти пластового руху звернулися до повітового староства та волинського воєводи з проханням відновити організацію «Пласт» як спортивно-фізичну секцію рівненської «Просвіти». Наприкінці 1923 р. олександрійський «Пласт» тепер вже як 61-й курінь пластунів ім. І. Богуна поновив свою діяльність. В. Боровський – один з найактивніших діячів пластового руху на Волині, засновник пластового гуртка в Олександрії так згадував про цей період: «Це було великою насолодою бачити вчорашню, національно занедбану дітвору і молодь, як вона маршувала в одностроях, у стрункіх пластових рядах. Ця молодь швидко вибивалася у провідні лави української свідомої національної спільноти на Волині. Батьки, бачучи корисний моральний та освітній влив Пласту на дітвору й молодь, радо посилали своїх дітей до нас і підтримували матеріально нашу організацію» [2, 37].

Невдовзі на Рівненщині було засновано першу Повітову пластову команду, яку очолив культурно-освітній референт рівненської повітової «Просвіти» Степан Семенюк. Діяльність повітових «Просвіт» сприяла швидкому поширенню пластового руху на Волині. Упродовж 1922–1924 рр. пластові гуртки створюються при школах і гімназіях Острога, Здолбунова, Радивилова, Луцька, Ковеля, Володимира і Кременця [3, с. 45].

Слід зауважити, що загальне керівництво пластовими організаціями здійснювали не «Просвіти», а Верховна пластова команда у Львові, яку очолював С. Левицький. Представницьким органом волинського «Пласту» при ВПК була т. зв. Волинська реферatура. На території Волинського воєводства діяльність пластових організацій координували Окружні пластові команди (далі – ОПК), яких було три: 7-ма ОПК з центром у Володимирі Волинському (голова – відомий громадський, політичний і культурно-релігійний діяч міжвоєнної Волині Арсен Річинський), 8-ма ОПК з центром у Рівному (голова – С. Семенюк) і 9-та ОПК з осередком у Кременці (голова – Леонтій Малкуш) [3, с. 49].

Структурна розбудова організації, кількісне зростання її осередків на Волині стали свідченням дедалі більшої популярності пластового руху серед різних вікових груп учнівської молоді. Організаційна структура міжвоєнного «Пласту» враховувала й цю особливість. Вікова градація пластунів передбачала виокремлення окремих т. зв. уладів (спільнот – В.К.). Їх налічувалось чотири: Улад пластунів-новаків (діти віком 6–12 р.), Улад пластового юнацтва (12–18 р.), Улад старших пластунів (молодь віком понад 18 р.), Улад пластунів-сеньйорів (старші 30 р.) [27, с. 101].

На Волині переважна більшість пластунів належала до Уладу пластового юнацтва (далі – УПЮ). Його членами були переважно учні українських шкіл і гімназій краю (таких навчальних закладів з українською мовою викладання на території Волинського воєводства налічувалось усього три – це гімназії в Луцьку, Рівному та Кременці – В.К.). Так, одним із перших осередків пластового руху на Рівненщині стала Рівненська українська гімназія (далі – РУГ). Засновником пластового куреня при РУГ був С. Семенюк. Станом на 1926 р. гімназійний курінь ім. Байди Вишневецького налічував 67 учнів РУГ [21, с. 56]. У 1927 р. в результаті його реорганізації виник змішаний курінь при гімназії, що отримав назву імені гетьмана Мазепи. До куреня входило п'ять чоловічих гуртків («Орел», «Пугач», «Олень», «Бобер», «Лисиця») і один жіночий («Фіялка»), членами яких були учні 4–7 класів гімназії. Курінним став учень сьомого класу Федір Тижук, а опікуном – учитель гімназії В. Беняк (колишній старшина армії УНР) [21, с. 54–57].

У Луцьку головними ініціаторами створення національного молодіжного товариства «Пласт» були Іван Скоп'юк і Ананій Закоштуй [16, арк. 8]. Як і на Рівненщині пластові гуртки діяли при культурно-освітній організації «Просвіта». Членами «Пласту» в Луцьку були переважно учні української гімназії ім. Лесі Українки [12, арк. 8–9]. Загалом у місті в 1929 р. діяло три пластові курені: курінь ім. М. Шашкевича (15 осіб), курінь ім. С. Петлюри (20 осіб), курінь ім. Л. Українки (12 осіб).

За розпорядженням ВПК у Львові І. Скоп'юк розпочав активну діяльність на терені Луцького повіту, де за короткий період створено кілька осередків «Пласту», зокрема у Торчині, Лаврові, Романові [9, арк. 6], а також підготовчі пластові курені в Боголюбах, Пулганах і Німецькому [26].

Пластові осередки в Луцькому повіті підпорядковувались Окружній пластовій команді у Володимирі-Волинському. На теренах самої Володимирщини першу українську молодіжну організацію «Пласт» засновано Володимиром Остаповичем 12 липня 1925 р. [6, арк. 6]. В повітовому центрі діяло два пластові осередки: хлопчачий курінь ім. І. Франка (40 осіб) і дівочий курінь ім. Л. Українки (23 особи). Курінну раду першого очолював

А. Річинський, котрий одночасно був головою Володимир-Волинської пластової округи. До речі, членом куреня ім. І. Франка був Олександр Цинкаловський– згодом відомий історик, археолог, етнолог, дослідник минувшини Волині [6, арк. 5].

Важливим осередком пластового руху на Волині була й Кременеччина. В Почаєві діяв пластовий курінь (20 осіб), який очолював член окружного комітету партії «Сільроб-правиця» Л. Малкуш. Активну діяльність серед місцевої учнівської молоді проводив Атанас Недзельський [18, арк. 72]. У Кременці серед пластунів було чимало учнів місцевої Православної духовної семінарії. Місцевий гурток очолювали учні 8-го класу семінарії Михайло Грицак і Кузьма Робітницький [5, арк. 5].

Усього наприкінці 20-х рр. до складу волинського «Пласту» входило 20 куренів, які налічували близько 350 членів [3, с. 52]. Практична робота організації велась за кількома напрямами. Одним з головних завдань пластової виховної системи в умовах міжвоєнного двадцятиліття стала підготовка національно свідомої, фізично розвинутої, освіченої і морально здорової молоді [27, с. 103]. Тому головна увага приділялась патріотичному та фізичному вихованню підростаючого покоління.

Серед форм та напрямів культурно-освітньої праці гуртків «Пласту» найважливіше місце відводилось самоосвіті й підвищенню рівня знань в різних галузях наук, популяризації української книги (через бібліотеки, що діяли при куренях і гуртках), видавничій справі та розповсюдженню пластунських часописів (на Волині це «Скоб», «Пластун», «Цвірінь», «Піонер»), мистецькій діяльності (літературні, театральні гуртки, гуртки хорового мистецтва, національного танцю, тощо), відзначенню національно-патріотичних, пластових і народних свят [3, с. 82–93].

Серед форм фізичної підготовки, т. зв. практичного пластування, важливу роль відігравало мандрівництво і таборування. З метою зміцнення фізичного здоров'я пластуни влаштовували мандрівні табори, які здебільшого проходили влітку, організовували екскурсії (т. зв. прогульки) під час яких знайомились із визначними історичними місцями та архітектурними пам'ятками Волині. Так, під час однієї з мандрівок пластуни куреня рівненської української гімназії подолали маршрут, що проходив селами Межирічі та Самостріли Рівненського повіту [21, с. 58].

Для налагодження й підтримки дружніх контактів між пластунами західноукраїнських земель ВПК у Львові проводила міжокружні, обласні та міжкраєві пластові таборування за участю молоді зі Східної Галичини, Буковини, Закарпаття та Волині. Вперше волиняни відвідали обласний пластовий табір, що проходив на Прикарпатті влітку 1926 р. Тоді серед учасників була учнівська молодь з Рівного, Радивилова, Володимира-Волинського, Ковеля [3, с. 109–110]. В липні-серпні 1927 р. під час таборування на горі Сокіл, де найчастіше відбувались літні табори організаційний вишкіл пройшла активістка володимирського «Пласту» Ольга Процюк. Серед учнівської молоді була й учителька гімназії з Володимира-Волинського Марія Крушинська [17, арк. 72]. З 5 липня 1928 р. по 25 серпня 1928 р. в таборах «Пласту» в Карпатах перебували рівняни Павло Гонтар, Степан Семенюк, Степан Ворник [13, арк. 15 зв.]. Під час однієї із зустрічей волинські пластуни мали нагоду ближче познайомитись, поспілкуватись і обмінятись досвідом зі своїми побратимами з м. Тисмениця Товмацького повіту Станіславівського воєводства[27, с. 102]. Такі зустрічі сприяли духовному зближенню молоді Галичини та Волині.

Розмах скаутського руху на західноукраїнських землях, активізація контактів між пластунами різних її регіонів викликали занепокоєння польської влади. Недивно, що товариство «Пласт» від моменту заснування перебувало під постійним поліційним наглядом. Органи державної безпеки характеризували його діяльність як «антидержавну», а в пластовому русі вбачали прояв «войовничого українського націоналізму» [17, арк. 24]. Тому, ще з початку 1920-х рр. влада вдавалась до репресивних заходів щодо гуртків «Пласту». Будь-яке порушення статуту з боку пластунів мало своїм наслідком заборону проведення заходів, вилучення агітаційної або патріотичної літератури, обшуки і арешти членів гуртків, призупинення діяльності окремих пластових осередків.

Ліквідація «Пласту» на Волині розпочалась з Рівненського повіту. 27 грудня 1927 р. Рівненське повітове староство зобов'язало місцеву «Просвіту» видати розпорядження про «ліквідацію усіх пластових гуртків як спортивно-виховних секцій товариства «Просвіта» в Рівненському повіті» [14, арк. 51]. Влада встановила максимально допустимий термін виконання вказаного рішення – 10 січня 1928 р. [3, с. 131]. Впродовж наступних двох років більшість філій самого товариства «Просвіта» на терені Волинського воєводства було ліквідовано [19, арк. 29]. Таким чином, діяльність «Пласту» на Волині під патронатом «Просвіти» припинилася. Остаточно польська влада заборонила діяльність пластових секцій,

гуртків, куренів товариства на західноукраїнських землях у вересні 1930 р. [27, с. 103].

Заборона пластового руху в східних воєводствах Польщі не означала його ліквідацію. Більшість осередків «Пласту» перейшло у підпілля, де вони діяли до кінця міжвоєнного двадцятиліття. На Волині пластовий рух набирає виразно політичного характеру. Чимало колишніх пластунів вливаються до підпільних структур Української Військової Організації (далі – УВО) і Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН).

Звіти слідчих відділів воєводської команди державної поліції в Луцьку дають підстави припустити, що участь пластунів в діяльності радикально-налаштованих організацій була безпосередньо пов'язана із забороною «Пласту». Так, один з перших осередків УВО на Рівненщині виник у січні 1929 р. на базі нелегального куреня «Пласту» при українській гімназії в Рівному. Його організатором став колишній голова рівненської Окружної пластової команди С. Семенюк. За повідомленням поліційних органів останній займався «формуванням осередків УВО з поміж членів зліквідованого «Пласту», «Союзу українок», українських кооперативів» [17, арк. 51]. Серед пластунів, учнів рівненської гімназії на контролі органів державної безпеки перебували Теодорій Робітницький, Анатолій Довгопольський, Василь Саблій, Лідія Тищук та ін. [21, с. 61]. Остання підозрювалась у розповсюдженні антидержавної літератури та вербуванні учнів гімназії до лав УВО [17, арк. 51]. У приналежності до «націоналістичного руху» обвинувачувались також й учителі РУГ – професор Олександр Карпенко і Яків Бичковський.

На території Володимирського повіту перші прояви діяльності УВО зафіксовано з моменту заборони легальної діяльності «Пласту». Серед його членів була переважно учнівська молодь: Ольга і Юрій Процюки – учні української гімназії у Львові, Тимофій Процюк і Борис Панкевич – слухачі місцевої ремісничої школи, Теодор Вітковський – учень однієї з гімназій Володимира-Волинського [17, арк. 72]. Підбором кадрів для УВО у Володимирському повіті займались А. Річинський, О. Цинкаловський, Леонід Комаревич, Анатолій Пашкевич і брати Шостаковичі [6, арк. 6].

Осередки УВО, в розбудові яких брали активну участь пластуни створюються й в інших повітах воєводства: Луцькому (активісти Сергій Миронович та Іван Скоп'юк), Костопільському (Влас Янчук), Здолбунівському (Леонід Кухта) [13, арк. 15–16].

Починаючи з 1929 р. пластуни долучаються й до підпільних структур ОУН на Волині. На цей факт неодноразово вказували у своїх звітах польські органи державної безпеки. Так комендант Рівненської повітової команди державної поліції С. Стжемецький в директиві, датованій 10 липня 1931 р. зазначав: «ОУН прагне до цілковитого опанування юнацтвом, об'єднаним в українську скаутську організацію Пласт і включенням його до власних лав» [3, с. 118]. В іншому документі читаємо: «Волинські пластуни становлять для ОУН резерв, з якого та організація черпала кадри уже належно виховані на українській націоналістичній ідеології» [3, с. 121].

Одними із перших до лав молодіжної організації ОУН-Юнак приєдналися пластуни Кременця. Повітовий провід цієї організації у 1931 р. очолив учень 6-го класу української гімназії Ігор Шубський, а членами були Микола Недзведський, Петро Львович, Василь Кавецький і Данило Закидальський [17, арк. 24 зв.]. Переважну більшість членів ОУН-Юнак в Кременці складали учні місцевих навчальних закладів: Приватної української гімназії в Кременці, Учительської семінарії, Кременецького ліцею, Торгової школи і Державної духовної православної семінарії [17, арк. 24].

В червні 1932 р. організацію було викрито [17, арк. 25]. Після проведених обшуків, заарештовано 31-го члена ОУН-Юнак в Кременці. Вироком Окружного суду в Рівному від 20 грудня 1933 р. 17-х з них було покарано тюремними ув'язненнями. Найбільші терміни отримали Степан Пшеничний (6 років в'язниці), І. Шубський (5 р.) і Д. Закидальський (4 р.) [7, арк. 13].

В Луцькому повіті діяльність ОУН-Юнак було започатковано восени 1932 р. Головним ініціатором створення його осередків став колишній член луцького «Пласту» І. Скоп'юк. Останній разом з іншими пластунами Володимиром Гайдуком і Ананієм Закоштуєм створюють повітову управу «Юнака» в Луцьку. Повітовим комендантом ОУН став І. Скоп'юк [17, арк. 34 зв. 35]. За короткий час чисельність «Юнака» на терені Луцького повіту зросла до 200 осіб [11, арк. 5].

Членами організації ОУН-Юнак в Луцьку були переважно учні Луцької української гімназії, серед найбільш активних – Олександр Когут, Микола Закоштуй, Василь Подригула, Іван Дзюмук і Наталя Філіпчук [17, арк. 38 зв.]. Восени 1933 р. відбувся судовий процес над українськими гімназистами Луцька, звинувачених у читанні й розповсюдженні нелегальних націоналістичних видань [15, арк. 20 зв.]. До групи, що налічувала

20 хлопців і 11 дівчат, входили доньки колишнього сенатора М. Черкавського, а також послів Б. Козубського та М. Чучмая.

Активним членом організації «Пласт», а згодом ОУН-Юнак у Луцьку був учень української гімназії Олександр Куц. В листопаді 1933 р. його затримано за звинуваченням у підготовці до замаху на волинського воєводу Г. Юзевського. 21 січня 1936 р. розпочався судовий процес над О. Куцом, якого покарано шістьма роками тюремного ув'язнення [20, с. 1].

Серед радикальних заходів, до яких вдавалися пластуни, перебуваючи в лавах УВО-ОУН були: організація протестів, актів саботажу, розповсюдження листівок і нелегальної літератури, нищення державних символів на владних будівлях, вивішування української символіки, участь в антишкільній кампанії з бойкоту польських шкіл [6, арк. 5; 13, арк. 14–16; 17, арк. 24 зв.; 7, арк. 100–141; 8, арк. 1–38; 9, арк. 3–104; 10, арк. 11–84]. Наслідком цих дій були постійні репресії влади, переважно у формі арештів пластунів, членів УВО і ОУН.

Висновки. Діяльність товариства «Пласт» у міжвоєнний період стала важливою складовою українського національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Продовжуючи традиції українського скаутингу, започаткованого у Східній Галичині у міжвоєнне двадцятиліття, організація «Пласт» ставила своїм завданням виховання національно свідомої, патріотичної молоді, яка б в умовах посилення асиміляційного тиску польської влади зберігала свою національну ідентичність.

У 1920–1930-х рр. пластовий рух став помітним явищем українського національного життя на теренах Волинського воєводства. Особливістю волинського «Пласту» було те, що його легальні осередки діяли як спортивно-фізкультурні секції культурно-освітнього товариства «Просвіта». Ядро пластунів складала українська учнівська молодь початкових і середніх навчальних закладів Волині. Найбільш чисельні курені «Пласту» діяли при українських гімназіях Рівного, Луцька і Кременця. Діяльність волинських пластунів мала виховний і культурно-просвітницький характер. Велика увага приділялась фізичному вихованню молоді.

Занепокоєна зростанням популярності та впливів товариства, чисельним зростанням його осередків, влада намагалася вповільнити розвій пластового руху, а згодом вдалася до заходів, спрямованих на його ліквідацію. Члени гуртків і куренів зазнавали репресій, що супроводжувались обшуками, переслідуваннями і арештами пластунів.

Заборона легальної діяльності усіх пластових організацій на Волині у 1930 р. штовхала українську молодь до переходу в підпілля та більш радикальних дій. Колишні осередки «Пласту» активно використовувались структурами нелегальних УВО і ОУН для розгортання своєї діяльності. Через «Пласт» пройшли вишкіл чимало представників української гімназійної молоді, серед яких майбутні провідники ОУН на Волині – О. Куц, І. Дзюмук, Р. Волошин, Т. Довгалюк, В. Робітницький, І. Шубський та ін.

Список літератури:

1. Андрухів І., Б. Трофим'як Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини: (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.). Тернопіль : Економічна думка, 2001. 696 с.

2. Боровський В. До історії українського Пласту на Волині. *Літопис Волині : наук-попул. зб. волинезнавства.* Вінніпег, 1971–1972. Ч. 10–11. С. 31-41.

3. Візитів Ю.М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період: Монографія. Рівне : Волинські обереги, 2008. 180 с.

4. Дем'янюк О.Й. Формування військового кадрового складу ОУН та УПА з числа вихованців Пласту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2003. № 474. С. 60–66.

5. Держархів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 1. Оп. 2. спр. 1837.

6. ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1838.

7. ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3298.

8. ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3614.

9. ДАВО. Ф. 1. Оп 2. Спр. 3727.

10. ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3785.

11. ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 4419.

12. ДАВО. Ф. 36. Оп. 13а. Спр. 275.

13. ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 650.

14. ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1206.

15. ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1825.

16. ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2316.

17. ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2603.
18. ДАВО. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 220.
19. ДАВО. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 1076.
20. Діло. 1936. № 17.
21. Доброчинська В.А. Рівненська українська гімназія (1923–1939) рр.: культурно-освітній феномен на тлі доби: монографія. Рівне : ПП Дятлик М., 2016. 224 с.
22. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.
23. Крамар Ю. Політика «волинського регіоналізму»: еволюція проблеми (1921–1939). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. № 21 (269), 2013. Луцьк, 2013. С. 60–66.
24. Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. 272 с.
25. Савчук О. Розвиток руху пластунів на Волині в міжвоєнний період. *Велика Волинь. Минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової конференції. Жовтень, 1994.* Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка. 1994. С. 345–347.
26. Сова А. «І печаткою стверджую…» Кілька фактів про діяльність організації «Пласт» на Волині у 1920-х роках. URL: https://photo-lviv.in.ua/i-pechatkoiu-stverdzhuiu-kilka-faktiv-pro-diialnist-orhanizatsii-plast-na-volyni-u-1920-kh-rokakh/ (дата звернення 25.01.2023).
27. Федоришин І. Діяльність товариства «Пласт» у місті Тисмениця (1923–1930 рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Т. 30 (69). № 4. 2019. С. 98–105.
28. Якимович Б. Пласт, Український пластовий улад. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. 520 с.

Kondratyuk V.V. PARTICIPATION OF UKRAINIAN SCHOOL YOUTH IN THE ACTIVITIES OF THE PLAST ORGANIZATION IN VOLYN (1920–1930)

The article, based on little-known archival sources and historical documentary materials, shows the role of Ukrainian student youth in the formation and development of the Plast movement in the territory of Volyn Voivodeship in the 1920–1930th. The author characterizes the conditions in which the Plast society was formed in Volyn and highlights the main stages of its activity.

Attention is paid to the peculiarities of the Volyn Plast movement. It is shown that the main one was that the Plast branches in Volyn acted as physical education sections of the cultural and educational society "Prosvita". The activities of the county "Prosvita" contributed to the rapid spread of the Plast movement in Volyn. During 1922–1924, Plast circles were created at primary and secondary educational institutions in Ostroh, Zdolbuniv, Radyvyliv, Kovel, and Volodymyr. It was found that the core of the Plast members was made up of Ukrainian students of private gymnasiums with Ukrainian as the language of instruction in Rivne, Lutsk, and Kremenets.

The article describes the directions of cultural and educational activities of the Volyn Plast: self-education and self-discipline, publication of Plast magazines, popularization of Ukrainian art through participation in literary, theatrical, choral, and dance groups, and celebration of significant memorable dates, religious and folk holidays. Considerable attention was paid to the physical education of young people.

The activities of the society, whose goal was to educate nationally conscious Ukrainian youth, led to repressive actions by the Polish authorities. After the official ban of Plast, most of its branches went underground. Many Plast members joined the ranks of radicalized UPA and OUN organizations. Increased repression by the authorities has led to the radicalization of Ukrainian youth. While in the ranks of the UPA-OUN, Plast members engaged in protests and sabotage, distributed illegal literature, and participated in preparations for assassination attempts on representatives of the Polish administration and state security agencies. As a result, many members of the Plast society were arrested and sentenced to long prison terms.

Key words: *Plast organization, "Prosvita", Volyn, circle, formation (kurin), Ukrainian youth, Polish authorities.*

УДК 94(477.41):316.334.55]:070.41»1875/1920»(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.11

Кузнець Т.В.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА У КИЇВСЬКИХ ГУБЕРНСЬКИХ ГАЗЕТАХ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Сучасні тенденції переходу від макроаналізу історичного досвіду до мікроаналізу, який дає змогу через повсякдення соціуму розширити знання про минуле загалом, актуалізують дослідження буденного життя різних станів та соціальних груп. Звернення до повсякденного життя селянства зумовлене тим, що це був найчисельніший суспільний стан і що інформаційний потенціал джерельної бази про нього ще не використаний. У статті систематизована інформація про повсякдення селянства тільки одного повіту Київської губернії, яка була виявлена у київських газетах «Жизнь и исскуство», «Заря», «Киевское слово», «Киевлянин», «Труд» за 1881–1915 роки. Більше тридцяти п'яти газетних публікацій містять інформацію про життя мешканців Уманського повіту, який був одним з найбільших в губернії і за площею, і за кількістю населення. Тематично виявлені газетні публікації стосуються таких аспектів повсякденного життя: земельна власність як основний засіб для існування сільського населення, а відтак, боротьба за землю була причиною негативних типів девіантної поведінки в середовищі тогочасного соціуму. На рівень матеріального добробуту сільського населення впливали погодні умови, які були визначальними для землеробів і мали вплив на можливість додаткових заробітків селян. На повсякденне життя впливало таке побутове явище як пияцтво, яке поширювалось через шинки. Хоч газети писали про різне ставлення селян до шинків і до особи шинкаря. Духовна сфера життєдіяльності сільського соціуму була наповнена вірою у реальність невидимих сил і тому, частиною повсякдення були забобони, чим користувалися різного роду спритники та шарлатани. Писали газети і про такі реалії повсякдення як крадіжки і самосуд селян над злодіями. Інформація про такі грані повсякденного життя доповнює знання про тогочасний соціум загалом та про маленькі світи звичайних учасників історичного процесу. Представлені у статті матеріали доповнюють історію повсякдення, вводять у науковий обіг інформацію, яка може використовуватись істориками та краєзнавцями, і яка доповнює і локальну історію, і історію України загалом.

Ключові слова: *Київська губернія, губернські газети, повсякдення селянства, Уманський повіт, локальна історія.*

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці виділилося кілька напрямів, одним з яких є історія повсякденності, яку історики називають «людинознавчою історією» [24, с. 18]. Предметом її дослідження є маленькі життєві світи простих людей, яких ще називають «непримітними учасниками історичного дійства» [7]. Історики вказують, що саме «перехід від макроаналізу до мікроаналізу дає змогу через повсякдення соціуму передати уявлення про навколишній світ загалом» [15, с. 282–283]. В історії повсякдення виділяють два рівні дослідження: матеріальне життя пересічних людей та не матеріальне (соціальне). А загалом, це розгляд маленьких життєвих світів. Знанна науковця О. Коляструк зазначає, що «історія повсякденності на сучасний момент визнана як необхідний напрям історичних досліджень і набула загальної легітимації у вітчизняній історіографії» [18, с. 33]. На хвилі наукового інтересу до історії повсякденності умотивованим є звернення до щоденного життя селянства одного повіту, що можливе завдячуючи застосуванню мікроісторичного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографію історії повсякденності складають грунтовні наукові праці, в яких містяться і фрагменти повсякденного життя селянства. Але найближчим до теми данної наукової розвідки є напрацювання Наталії Таціенко. У дисертації [22] та статтях вона розглядає такі аспекти повсякдення селянства Уманського повіту як пожежі [21] та форми участі селян повіту у революційних подіях 1905–1907 років [23]. Та напрацювання Н. Таціенко є тільки початком комплексного дослідження

повсякденності селянства Уманського повіту, так як джерельна база цієї теми ще чекає на свого дослідника.

Постановка завдання. Завданням данної статті є привернення уваги дослідників до періодичної преси як потужного інформативного джерела для висвітлення історії повсякденності. На прикладі публікацій київських губернських газет за 1881–1915 роки про селянство Уманського повіту показати, що тематичний діапазон опублікованої інформації був надзвичайно широким, як і багатоаспектним було повсякденне життя. Ця інформація ще не введена у науковий обіг і потребує систематизації та аналізу, без чого неможливе повне знання про життя сільського соціуму.

Газети Київської губернії «Заря» (1880–1886 рр.), «Жизнь і искусство» (1894–1900 рр.), «Труд» (1881–1882 рр.), «Киевское слово» (1887–1905 рр.), «Киевлянин» (1864–1919 рр., але використано тільки за 1900–1919 рр.) виходили великими накладами і поширювались по території не тільки Київської, а й суміжних губерній, тобто опублікована в них інформація доносилась до широкого загалу читачів. Окрім офіційної інформації газети публікували матеріали з буденного життя населення губернії. Мотивом виявлення публікацій про Уманський повіт було те, що серед дванадцяти повітів губернії він був другим за густотою населення і третім за величиною площі, тобто не найбільшим і не найменшим. У названих газетах виявлено багато публікацій про життя населення Уманського повіту, але для ілюстрації багатогранності повсякденності селянства виділено 35. Газети писали про вплив на щоденне життя невирішеності аграрного питання, про споконвічну боротьбу за землю, про вплив різних чинників на рівень добробуту селянства, про шинки та пияцтво, про забобони і шарлатанство, про крадіжки і самосуд над злодіями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним засобом до існування і основою добробуту селянства, що значною мірою визначало його повсякдення, була земля. Наявність земельної власності убезпечувала селянську родину від злиднів та була запорукою безбідного проживання.

Але і через 25 років від аграрної реформи 1861 року питання про власність на землю не втрачало своєї гостроти. У лютому 1886 р. губернська газета «Заря» опублікувала матеріал про те, що у деяких селах Уманського та сусіднього з ним Таращанського повіту Київської губернії «идёт теперь распря между крестьянами из-за земли» [30, с. 4]. Проблема виникла на грунті тому, що при звільненні селян від кріпацької залежності, деякі з них боялися брати земельний наділ, так як не мали можливостей його викупити. Такі селяни залишились без землі, а їхніми наділами скористалися інші. Ставши безземельними, вони почали порушувати клопотання про відбирання наділених їм раніше ділянок землі у тих, хто ними володіє. Безземельні пред'явили свої права на «свої» ділянки, якими заволоділи земельні селяни, звернулися до суду і суд визнав їх претензії законними. Земельні селяни виявили своє незадоволення, вказуючи на те, що хоч вони землею бобилів і користувалися, але ж і подать за неї вони весь час сплачували. Та це до уваги не було взяте і суд призначив проведення оцінки майна тих селян, які користувались землею бобилів. Селяни затялися і землю повертати не хотіли. Безземельні пробували силою відібрати виділену їм колись землю, але «виникали тільки бійки, сварки і суперечки, які закінчувалися тим, що бобилів виганяли з полів, куди вони виходили із знаряддями для оранки» [30, с. 4].

Серед селянства Київської губернії виділялися так звані колишні «південні поселяни» (колишні мешканці військових поселень). Вони, на відміну від бувших поміщицьких селян, користувалися землею общинно, окрім присадибних ділянок, які переділам не підлягали. Переділи ж польових наділів зумовлювались тим, що земля не скрізь одинакової якості. Тому через 4–5 років «південні поселяни» Бабанської, Маньківської, Помийницької та ін. волостей змінювали земельні польові наділи. А в таких селах як Павлівка, Чеснопіль, Свердликове та ін. земельні наділи селян змінювали щорічно. Рівень життя колишніх військових поселенців був вищим, ніж у колишніх кріпосних селян ще й тому, що їх наділили землею не подвірно, а подушно по 4 десятини [26, с. 3].

Київська губернська преса писала про, переважно, невдалі спроби селянської оренди землі. Так, мешканці села Побойна Уманського повіту спробували орендувати частину поміщицької землі. «Відразу вони взялися за справу жваво і внесли завдаток більше 500 рублів, але при цьому, в силу своєї недосвідченості, не вчитались уважно в усі вимоги, поставлені удільним відомством перед орендатором, хоч в оголошенні про оренду були чітко окресленні умови стосовно удобрення землі та утримання господарських будівель в економії. Селяни це побачили занадто пізно і збагнули, що не в змозі виконати усі вимоги і відмовилися від оренди, але завдаток їхній пропав» [17, с. 3]. Невдахи-орендатори знайшли в

Умані якогось «ходатая», який пообіцяв за 10% повернути втрачений ними завдаток, але минув рік і результатів не було.

Після такої невдачі, побойнянські селяни зробили ще одну спробу. Вони взяли в оренду поміщицьку землю біля присілка Констянтинівка за ціною 12 руб. за десятину. Ціна була, відносно, оптимальною, але неурожайні роки і низькі ціни на збіжжя розорили селян-орендарів. Від оренди вони відмовились, залишивши землевласнику свій завдаток. Дві невдалі спроби оренди відбили у подобнянських селян інтерес до будь-яких земельних угод з поміщиком.

Неурожаї 1891–1894 років і низькі ціни на сільськогосподарську продукцію негативно відображалися на власниках землі. «Киевское слово» у листопаді 1895 р. писало, що в Уманському повіті «в особливо плачевному стані знаходяться орендні власники, чимало з яких вже втратили усі свої статки» [19, с. 3]. У повіті в особливо критичному стані перебувала більшість орендаторів підвисочанського помістя князя Четвертинського, до якого входили 16 сіл. Адміністрація цього маєтку вирішила повернути борги минулих років і тому обіднівші орендатори відмовлялися від оренди. Такий дамоклів меч висів і над орендаторами приватних поміть Батського повіту Подільської губернії, що межував з Уманським. Там в оренді перебувало близько 44 тис. десятини землі. Більшість її орендаторів збанкрутіла і майно їхнє було описане. Деяким спритнішим орендаторам для сплати орендної плати довелося витратити частину свого оборотного капіталу, що поставило їх у важке становище під час активних польових робіт, головне – під час жнив. Їм доводилося або брати гроші у лихварів під 24%, або продавати зерновий хліб ще до його збору з такою умовою: при кінцевому розрахунку робити знижку від ціни на 5–10 коп. за пуд. Такі умови кредиту були не вигідними, але іншого виходу не було.

Земельна власність, як основа матеріального благополуччя селян, була причиною сварок, конфліктів, побиття та навіть убивства. Судова тяжба за землю іноді доводила до критичної межі і ставала причиною злочину. «Киевское слово» 23 січня 1892 р. писало, що 10 січня в с. Корсунка знайшли труп селянки Іуліти Зозулєвої з ознаками насилля і знущання. У ході слідства з'ясувалося, що жінка 9-го січня зайшла до хати П. Бабія, з яким її чоловік вів тяжбу за землю. Розмова Зозулєвої та Бабія переросла у сварку, а згодом – у бійку. Сам Бабій, його дружина Васса і пасерб Феодосій накинулись на беззахисну жінку і вбили її. Труп спочатку заховали в холодній кімнаті, а вночі викинули в річку Тікич [16, с. 3].

Суперечки за землю були справжнім каменем спотикання, вони отруювали стосунки між людьми, ставали причиною вбивств і між близькими людьми в сім'ях, і між дальшими родичами чи сусідами. У селі Нерубайка Уманського повіту мешкала селянка Є. Добротенкова, яка жебрачила, але володіла невеликою земельною ділянкою. Вона пообіцяла «відписати» її затеві, але з часом розчарувалась у ньому через його буйний норов і пригрозила, що землю продасть, а йому дасть «шиш». Погроза подіяла на затя і він замислив недобре. У грудні 1911 р. старенька пішла до сусіднього села і довго не поверталися, що викликало занепокоєння у її доньки. Почалися пошуки, але знайшли зниклу випадково. Біля самого села під деревом знайшли труп жінки, який був напівз'їдений собаками, але на ньому видні були ножеві рани. Підозра впала на затя Є. Добротенкової і було розпочате слідство [31, с. 4–5].

У селі Білашки між двома селянами Ф. Макобадзе і Д. Доценком часто розгорталися суперечки за землю. Доходило і до бійки. Одним словом і бились, і судились, і мирились, – усього вистачало. А потім суперечка настільки загострилася, що бійки відбувалися кожен день. В один з таких днів у травні 1912 р. Ф. Макобадзе особливо «попало», він зарядив рушницю, пішов до Доценка і з першого пострілу його застрелив [36, с. 3].

Та траплявся смертельний фінал і у сварках близьких людей. У лютому 1915 р. «Киевлянин» писав про те, що до Києва дійшла інформація про убивство в селі Заячківка Уманського повіту 38-річної Агафії Моргай. Її труп виявили на дорозі, а поряд лежало знаряддя убивства – закривавлена частина зламаної мисливської рушниці. Убивцю знайшли з допомогою пошукової собаки. Ним виявився син рідного брата Федота Моргая, 17-річний Федір Моргай. Він признався в убивстві рідної тітки і пояснив, що причиною вкоєного ним злочину була десятирічна тяжба за садибу, яка майже розорила його батька. Обставини вбивства описані так: дізнавшись що в той день тітка йтиме до мирового судді, племінник взяв рушницю і сказав батькам що йде на полювання. А сам за селом біля дороги причаївся, дочекався тітки і вистрелив, але промахнувся. Тоді він догнав її і став бити прикладом рушниці по голові аж поки не вбив. Злякавшись скоєного, залишив знаряддя вбивства на місці злочину, що дало можливість швидко його знайти [8, с. 3].

На матеріальні статки селян значний вплив мали погодні умови. Так, наприклад, неурожай

1887 р. був причиною того, що за словами землеробів, «на гумні ні снопа, у засіках ні зерна». Хоч селянин не дрімає: він радий взятись за будь-яку роботу, але її не було, частково і через примхи погоди. «Киевское слово» писало, що до самих Різдвяних свят дороги нагадували непролазні болота і традиційне візництво було неможливим. А це був один з селянських промислів. Не можна було і дрів підвезти. Селяни їздили за кілька верст корчувати пеньки за третю частину, хоч у попередні роки було навпаки: власники землі отримували один пеньок, а корчуючі – два або три. Найбідніші селяни на паливо розбирали свої господарські будівлі і тини [11, с. 3].

Та неурожайні роки змінювались урожайними, або селяни знаходили собі додаткові заробітки. Як повідомляло 12 травня 1889 р. «Киевское Слово», навесні деякі селяни, зазвичай, йдуть на заробітки в Бессарабію, але тогоріч більшість залишилася вдома так як сподівалась на заробіток на будівництві залізниці. Там обіцяли таку платню: з 1 березня до 8 листопада пішому робітникові 90 руб. і харчування від артільника, кінному робітникові за той самий час 170 руб., харчування від артільника і овес для коня за базарною ціною [13, с. 3].

Літо та осінь 1893 р. надовго запам'ятаються працюючому людові, – писала губернська газета «Киевское слово». До 26 жовтня найманим робітникам і робітницям платили добре в економіях при молотьбі зерна паровими машинами і при викопуванні буряків. Тому «середньої руки господарю» непросто було найняти робітників: усі поспішали до економій, де ціни майже щодня підвищували. І хоч озимина в тому році не вродила, але особливих труднощів при внесені казенних платежів не помічалося як це бувало у попередні, навіть урожайні роки.

Звідусіль чулося, що такий-то з сім'єю заробив 30 руб., той 40 руб., той ще більше. А ті, що поверталися із заробітків в Херсонській і Таврійській губерніях розповідали дивні речі: робітники отримували по 3 руб за день, а робітниці – по 2 руб. «Їм можна вірити, так як дехто з них приніс 80 руб., інший 70, найменше 60 руб.; з жінок – дівчата по 60–50 і, рідко котра, 40. Тепер ця молодь «смітить» грішми на базарах: купляє дорогий одяг та взуття. Багато з тих, хто був на заробітках, попідтягували господарські справи вдома і знову пішли на роботу на усю зиму» [25, с. 4].

Чимало мешканців повіту непогано заробили на візницькому промислі. Найближчою залізничною станцією уманської дороги була станція «Поташ». Саме туди спрямовувався товарний грузопотік. За доправлення вантажу на цю станцію, яка знаходилась за 30 верст від Умані, платили 12 коп. за пуд. Коли ще не була продовжена уманська дорога, то усі вантажі везли в Білу Церкву, за 70 верст від Умані і при тому платили тільки по 7–8 коп. за пуд. А у 1893 р. візник відвозив груз, здавав його на станції і на ніч повертався додому, заробивши біля 5-ти рублів. Таке візництво було вигідним.

У повсякденному житті селянства мало місце пияцтво і традиційним атрибутом села був шинок. Це теж знаходило відображення на сторінках газет. Так, дописувач газети «Заря» 6 грудня 1881 р. повідомив до редакції що серед населення поширюються чутки про новий «питейный устав» [9, с. 3]. Говорили, що ніби шинок дозволять відкривати тільки у тому селі, де в наявності 1200 осіб чоловічої статі, і що не буде заборонено брати горілку на виплату. Шинкарі з недовірою ставились до таких чуток і заспокоювали селян.

У 1882 році в Уманському повіті часто мали місце непорозуміння між селянами та поміщиками з приводу шинків. Суть конфліктних ситуацій полягала у тому, що в колишніх поміщицьких селах землевласник мав право утримувати свій шинок, а селяни свій. «При цьому трапляється, – писала «Заря» у 1882 р. – що будинок, де торгують горілкою, належить поміщику, а тому він здійснює тиск на сільську громаду при виборі претендента на патент» [27, с. 3]. В одному з таких сіл поміщик хотів поставити шинкарем свого «кандидата», але селяни відмовились дати згоду на утримання шинка. Виникла суперечка, а тим часом уманський міщанин Крижановський привіз в село діжку горілки та ковбас і почав пригощати селян, а потім почав торгувати без патента. Волосний старшина опечатав шинок, а сам пішов до поміщицького шинка п'янствувати. Розгнівані селяни хотіли провчити старшину, але він утік, а юрба відчайдухів відкрила шинок Крижановського, який продовжив шинкувати без патента.

Відомі випадки закриття шинків з ініціативи селян. Так, мешканці сіл Хижна і Кути склали «приговори» громад, у яких зазначалося, що навіть поміщик не може відкрити шинок. У селі Хижна ініціатива йшла від волосного писара, який читав у газетах про подібне і розповідав селянам. Присуд громади про ліквідацію шинка був затверджений мировим посередником і тоді мешканці Кутів теж вирішили закрити шинок. Але, – писала газети «Заря», – «толку від цих

приговорів було мало. Замість закритого шинка з'являться підпільні і селяни, як і раніше, питимуть горілку» [28, с. 3].

У 1883 р. «Заря» повідомляла, що хоч шинок у Хижні закрили, але мета не досягається з тієї причини, що за ¼ версти від села знаходиться винокурний завод, при якому продають горілку. Але приклад селян Хижни вплинув на інші села Хижнянської волості. Та у більшості випадків селяни домагалися «не безумовного закриття шинків, а бажають, щоб продаж спиртного вони здійснювали тільки на виніс» [10, с. 2].

Шинок був неодмінним атрибутом сільського життя навіть не дивлячись на те, що його, зазвичай, характеризували як джерело багатьох проблем, зумовлених пияцтвом. А особа шинкаря поставала в уяві у непривабливих фарбах. Узагальнений типаж шинкаря був приблизно таким – це хитрий єврей, який улесливий до багатих відвідувачів, дає у борг біднякам, обплутуючи їх борговою павутиною, з якої не просто вивільнитися. Цим він викликав недоброзичливе ставлення до себе добропорядних селян. Але такими були не усі шинкарі так як губернська преса повідомляла і про таких, яких селяни захищали. Зокрема, таким був шинкар в селі Побойна. Газета «Заря» у 1885 р. повідала таку історію: в селі арендував питейну торгівлю такий собі Ільницький, який у селі не мешкав, а заміняв його єврей з м. Жашкова. Єврей з сім'єю перебрався в Побойну, жив при шинку і навіть відкрив невеличку крамницю з необхідним у домашньому побуті дріб'язком. Він переселився в Побойну уже після появи закону від 3-го травня про заборону євреям селитися на нових місцях. Тому урядник приїхав у Побойну і повідомив селян та єврея, що той негайно повинен вибратись з села. Селяни в один голос заявили: «Не дамо, нехай буде: він добрий чоловік» [4, с. 3]. Як не переконував урядник селян, вони не поступилися і захищали єврея. Урядник поїхав ні з чим, але через деякий час приїхав знову «захопивши з собою для допомоги десятників та сотників з інших сіл своєї дільниці, а також і підводи під речі, так як місцеві селяни підвід не дали. Цього разу людей зібралось ще більше, приїхав і волосний писар, і знову урядник вимагав виконання припису» [4, с. 3]. Тим часом єврей зачинив кімнату з речами і кудись зник. Цілий день представники влади уговорювали селян видати єврея, але вони твердо стояли на своєму і говорили, що тут його батько був і він нехай буде.

Відмовитись від шинка було не просто, хоч у середовищі сільського соціуму існувало усвідомлення шкоди від пияцтва. Газети писали про випадки закладання та клятв щодо відмови від спиртного. Так, «Киевское слово» у номері за 2 грудня 1888 року повідомляю про велику і щедру гостину, яку влаштували два сільські багатії з дещо незвичної нагоди. Сім років тому два молоді господарі, Трохим та Степан, зареклися не вживати алкоголю і при численних свідках обмінялися письмовими зобов'язаннями. Це зобов'язання вони взяли тому, що сильно пиячили і, пропиваючи свої статки, дійшли майже до повного розорення. У якусь мить вони зрозуміли весь трагізм ситуації і домовилися: «…якщо котрийсь з них порушить зобов'язання і буде п'яним, то іншому, який дотримується клятви, він віддасть пару коней з возом, з упряжжю, ціною у сто рублів» [32, с. 3]. Окрім того, батьки цих молодих господарів пообіцяли, що якщо сини не будуть пити спиртного упродовж семи років, то кожен дасть синові по сто рублів і по парі волів. Обіцянки сини дотримались і на радості батьки влаштували сільське свято. Уся родина і одного, і іншого гуляла три дні. А сини продовжили свої клятви і зобов'язались не п'янствувати. Цікаво, що молоді господарі за сім «тверезих» років так підняли свої статки, що один з них, працюючи ковалем, купив 20 десятин землі. А інший, «займаючись візництвом, заново звів будинок і усі господарські будівлі» [32, с. 3]. Дивлячись на них, селяни говорили: «Не пий наш брат горілки рік-другий – господарем стане» [32, с. 3].

Але при розумінні шкоди від горілки, викорінити п'янство з щоденного життя не вдавалося. Поширеною була така практика, коли у період жнив робітників для збору урожаю просто замалювали на поле. Зазвичай з економій в села приїжджали підводи і оголошувалось, що за кожну копу снопів робітнику буде даватися «крючок» горілки і цілий день на полі гратимуть музики. З такої роботи жниварі поверталися напідпитку, з піснями і криком, який не стримували навіть проходячи повз церкву. Під час жнив в багатьох економіях розраховувалися з найнятими робітниками у неділю вранці. Тому з самого ранку цілі вервечки людей тягнулися до економії по гроші і не звертали увагу на те, що саме у цей час звонять до служби в церкві. «В селі Кутах, напр., економія за 20 кроків від церкви і кожного недільного дня натовпи людей тісняться біля будинку економа, а в церкві пусто» [33, с. 3].

Газети писали і про таку грань сільського повсякдення як забобони. Чимало розповідалося про надсилання на обійстя і сім'ю злого духа –

«домовика». Один з таких випадків розбирався Хижнянським волосним правлінням Уманського повіту. У кореспонденції «Зари» про це 12 жовтня 1884 р. повідомлялась суть справи так: селянин Євмен Білоконь поскаржився на селянина Гната Кучерука за надсилання на його сім'ю злого духа. Цьому передували такі обставини: подружжя Кучеруків під час сварки з Білоконями пригрозило останнім такими словами – «попомните нас». І ніби з того часу поселився в господі Білоконів злий домовик. Правда, вони його ніколи не бачили, але чули якийсь голос і стали помічати дивні речі. Їх донька ніби-то бачила домовика в образі десятирічного хлоп'яти. Господарям домовик сказав, щоб перенесли хату в інше місце. І вони це зробили, але незрозумілі явища продовжувалися. Зокрема було таке: снопи збіжжя з подвір'я Білоконів хтось переніс до Кучеруків, постійно на землю насипається зерно, у льоху хтось псує квасину огірків та капусти. Скаржився Білокінь і на те, що під час молотьби хтось відкидає снопи і сміється, а він гепає ціпом просто по землі. Донька Білоконів теж розповідала про дивні явища. А свідок Панченко розповів історію про те, як був найнятий Білоконем привезти з сусіднього села родича. То коли він з цим родичем наближався до села, хтось невидимий сів до них на підводу і коням стало важко тягти воза. Судове розбирательство за скаргою Білоконів завершилось тим, що на них був накладений штраф за наклепи і поширення забобонів серед односельців. Але ставилось риторичне питання: чи допоможе штраф?

Газета писала, що забобонами людина оточена упродовж усього життя. Так, якщо жінка довго не може розродитися, то це пояснюють тим, що вона виливала воду через поріг. Якщо немовля при хрещенні кричить, то не буде жити, а якщо спокійне, то буде рости. Якщо дитина кричить, будучи нездоровою, то кажуть, що хтось наслав «плаксивиці». Хвороби дорослих теж приписуються «насланню» і кажуть: «щось пороблено», тобто наслано. У разі смерті першої дитини, мати не повинна йти за труною, щоб інші діти не померли. Коли кличуть священника до хворого для сповіді, то слідкують куди священник покладе свою палицю: якщо покладе на лавку, то хворий помре, а якщо поставить – то виздоровіє [29, с. 3].

В одному з травневих номерів «Киевского слова» за 1888 р. повідомлялось про народження вже немолодою жінкою трійні хлопчиків. І тоді згадали, що «у селян існує повір'я, що якщо живуть двійнята чи тройнята чоловічої статті, то повинен вмерти господар – їхній батько, а якщо жіночої, то помре їхня мати. Усі троє народилися здоровими, гарними і обіцяють жити» [12, с. 3]. Та не дивлячись на недобрі перешіптування рідних та приятелів батька про те, що «добра не буде, що батькові доведеться померти так як діти здорові, щасливі батьки відсвяткували хрестини на славу» [12, с. 3]. Діждавшись святкового дня, батько новонароджених відправив їх хрестити, взявши до кожної дитини по п'ять пар кумів. А після хрестин влаштував щедре застілля, яке перевершило хрестини старших дітей. Він став щасливим батьком 12-ти синів.

У селах люди у віці притримувались ще й такої перестороги: «…жодна стара людина не буде що-небудь робити, якщо в селі, особливо у тій частині де вона живе, є покійник. Що-небудь робити тоді – значить, за їх міркуваннями, дарма витратити час, так як душа покійника всіма способами буде старатися зіпсувати справу. Особливо бояться жінки квасити що-небудь на зиму, наприклад – огірки, буряки чи капусту, так як усе заквашене у той час, за переконанням забобонних бабів, зіпсується і згниє» [14, с. 3].

В повсякденному житті іноді забобони використовувались і у конкретних корисливих цілях. Наприклад, те ж «Киевское слово» 13 вересня 1893 р. повідомляло про одну із таких спекуляцій на віруванні у домовиків. В селі Побойна Уманського повіту молодий селянин П. Бараболя, відділившись від свого батька, збудував собі новий будинок. Але життя в ньому не ладилось. Господар жалівся сусідам, що в його будинку твориться щось загадкове: то камінцями хтось кидає з горища в сіни, то піч розвалюється, то посередині кімнати вогонь розводить. Деякі скептики захотіли особисто це побачити і, зібравшись у гурт з десяти осіб, залишились у будинку ночувати. Дехто з них міцно заснув і нічого не чув, а інші чули грюкання чимось важким у двері, а вранці усі побачили розкладене у кімнаті вогнище. Після того панічні чутки облетіли усе село і кожен боявся навіть близько підходити до таємничого будинку, вважаючи, що там «нечисте місце». Власник будинку звертався до ворожок, до сходу сонця приносив воду з різних криниць і нею все обійстя окроплював. Але нічого не допомагало і незрозумілі речі продовжували коїтись. Врешті, натерпівшись страху, П. Бараболя розібрав будинок і переніс його в інше місце, де все стало спокійно. Подейкували, що уся та містика була витівками сусіда, який був проти будівництва П. Бараболі навпроти нього [6, с. 3].

Зворотним боком вірувань були різного роду нісенітниці і шарлатанство. Інформацію про таке теж повідомляли газети. У 1894 р. губернська газета «Киевское слово» писала про те, що в містечку Буки «появився «ворожбит»-еврей, який гадає «по планетах» і на картах, одним словом шарлатанствує на всі руки…» [35, с. 3]. Окрім гадання, він ще давав поради хворим і бідним людям. Наприклад, одному чоловікові сказав, що у нього не може вестися худоба чорної масті з тієї причини, що він поставив обору на такому місці, де вестиметься ряба худоба. А іншому селянинові порадив коли болітиме голова, то набрати зі ставка в рот води до сходу сонця і йти на перехрестя двох доріг. Забобонний люд масово йшов до ворожбита і ніс йому свої п'ятаки та гривенники, що були зароблені важкою працею.

Іноді виконання «порад» ворожбита закінчувалось печально. Так, коли одна жінка поскаржилась йому що корова дає мало молока, то він порадив таке: «… візьми сіна з трьох копиць вночі, коли проспівають перші півні, візьми не багато, по жмені, і приходь з цим сіном в містечко у базарний день. Підійди до першої ліпшої корови, що продаватиметься, і видій на сіно молока з кожної дійки по три рази, а потім з цим сіном приходь до мене, я його заговорю і скажу що робити далі…» [35, с. 3]. Зрозуміло, що як тільки жінка на базарі почала доїти чужу корову, то на неї з киями і батогами накинулись і власники корови, і інші продавці худоби, так як сприйняли її за відьму.

Гранями повсякденного життя були крадіжки та злодійства. Про крадіжки кореспондент газети «Труд» з Умані у березні 1881 р. повідомляв таке: «Крадіжки у нас відбуваються не десятками, а сотнями. Крадуть у будь-який час дня і ночі, крадуть сміливо і відкрито, а крадених речей охоронці спокою та порядку не знаходять» [5, с. 3].

В неурожайний 1887 р. «Киевское слово» писало про такий випадок. Селянин повіз до млина шість мішків різного зерна. А на зворотному шляху у присмерку «наздогнали його три чоловіки, зупинили коней, на голову йому накинули і зав'язали рядно, переклали мішки на свій віз. «Залишіть мені два мішки: це у мене останнє зерно, діти з голоду плачуть, – заблагав господар. «А у нас нічого нема, три дні діти наші без хліба» і поїхали, залишивши його ні з чим» [11, с. 3].

Кореспондент газети «Заря» 28 серпня 1882 року писав, що більше 150-ти верст проїхав по території Уманского повіту і скрізь чув скарги на злодіїв та конокрадів. «Злодії не дають нам спокою, – кричать уманські посесори та землевласники. «Конокради розорюють нас», – кричать селяни. Не проходить ночі, щоб не трапилось великої крадіжки і конокрадства» [1, с. 3]. Самим «злачним» місцем для конокрадів були уманський і тальнівський базари, на які з'їжджалася велика кількість людей з Таращанського, Звенигородського і Липовецького повітів, а також – з сусідньої Подільської губернії. Користуючись «базарною суматохою» та безпечністю селянина, який їде на базар продати, купити і випити, конокради легко забирають «останню селянську клячу і сплавляють її зазвичай у містечко Жашків. Це притон конокрадів на всю губернію; це місто для збуту і «переводу» украденої здобичі» [1, с. 3]. Але перш ніж відправитись у Жашків, злодії переховуються в уманських лісах, зазвичай у Грековому лісі. Уманські конокради являють собою організовану зграю, до якої вербуються селяни, євреї та цигани; «останні особливо небезпечні для господарів, які мають коней. Циган – це перелітна птиця, яка постійно змінює своє місце проживання: сьогодні він в Умані, завтра в Гайсині, через два дні в Новомиргороді, потім у Вознесенську і т. д. В кожному присілку він знайде сховок у своїх же «прісних». До того ж, у тутешніх місцях панує переконання, що цигани є не стільки злодіями і конокрадами, скільки перевідниками [1, с. 3].

Про конокрадство в Уманському повіті писала газета «Жизнь и искусство» у номері від 10 листопада 1896 р. Повідомлялося, що довго не вдавалося знайти ні однієї зачіпки відносно місця збуту крадених коней і тільки у лютому місяці поліцейському уряднику Кулібабі вдалося виявити цілу зграю злодіїв та їх пункти передачі краденого. «Із конюшні п. Живковича було украдено п'ятеро коней шляхом виламування дверей конюшні. Крадіжка ця, як вияснилось тоді ж, була вчинена двома місцевими селянами Гуцаленками з участю двох селян з села Підвисокого, які напередодні цієї крадіжки привели в с. Косенівку крадених коней, доставлених в с. Підвисоке» [37, с. 3]. Поліцейському уряднику, який відправився по гарячих слідах, вдалося знайти коней уже в четвертих руках упродовж однієї доби. Конокради були затримані і за рішенням Уманського окружного суду 17 жовтня 1896 р. були покарані: чотирьох з них вислали до Сибіру, а трьох ув'язнили на термін 6 місяців.

На сторінки губернської газети потрапила інформація і про самосуд селян над конокрадом. На ярмарок в м. Жашків 1 березня 1884 р. приїхав селянин і поставив свого воза з кіньми серед інших возів, поклав коням сіна, а сам пішов тор-

гувати. «За цими кіньми пильно слідкував злодій, який через деякий час сміливо підійшов до них, сів на воза і був такий! Він погнав коней так швидко, що на це звернули увагу деякі селяни, які і кинулися йому навздогін верхи» [3, с. 3]. Злодієм виявився мешканець села Плоска Таращанського повіту. Його доставили в Жашків, де розлючена ватага вчинила самосуд і коли з'явився урядник, то було вже пізно: «злодій звалився на поблизу стоячі сани і випустив дух» [3, с. 3]. Селяни не розкаювалися і схвалювали розправу над злодієм.

Київська губернська газета «Заря» в одному з жовтневих номерів 1883 року писала, що «загалом народ частіше сам справляється тепер зі злодіями і рідко передає їх в руки влади» [2, с. 3]. Як підтвердження, повідомлялось про те, що в селі Хижна спіймали базарного злодія, який продавав крадених овець. Овець забрали, а його гнали палицями додому 18 верст, лупцюючи по чому попало. Але на цьому покарання не закінчилось. У сільській розправі його прив'язали вверх ногами і жорстоко били. А над іншим чоловіком, який украв у сусіда вулика з бджолами і був викритий по покусаних руках, був учинений такий самосуд: йому повісили на плечі вулика і водили «для срама» по селі.

Жорстокий самосуд відбувся над злодіями 16 травня 1893 р. у селі Кищенці. Троє селян, які вкрали у односельця мішок житнього борошна, 16 травня були жорстоко покарані. Ділячи борошно на трьох, вони не помирилися і були викриті. Обкраденого селянина підтримали ще вісім односельчан у рішені про самосуд. Попередньо вони добре підпили, а вже потім привели злодіїв до сільської розправи і в присутності сільської влади почали їх бити. Били хто скільки міг, а на завершення стрибали з високого місця на тіла напівживих злодіїв, які вже не могли піднятися. У такий спосіб один злодій був убитий, а інші ледь дихали. Організаторів та виконавців самосуду арештували і відправили до уманської в'язниці [34, с. 3].

Жорстокий самосуд часто вчинявся і тоді, коли мала місце спроба злочину. Наприклад, у грудні 1914 р. в селі Свинарка Уманського повіту зловмисники намагалися пограбувати церкву. Вони вибили вікно, але звук розбитого скла розбудив сторожів, які вдарили у дзвін. Зловмисники злякались і втекли, але на місці залишили знаряддя злому – бурав, пилку, стамеску, ніж і дерев'яну палицю з металевим прутом всередині. Люди, що збіглись на сполох до церкви, упізнали речі свого односельця Василя Поліщука. Його привели до церкви і почали бити, від чого він зізнався у своєму намірі – обікрасти церкву – і видав співучасника Гната Криворучка. Останнього привели до сільської розправи і теж побили. Він отримав сейрозні травми, але залишився живим, а Василь Поліщук від побоїв помер [20, с. 5].

Висновки. Отже, як видно з наведеного матеріалу, тематичний діапазон наведеної інформації про буденне життя селянства надзвичайно широкий. Виявлені у київських газетах «Заря», «Жизнь и искусство», «Киевлянин», «Киевское слово», «Труд» за 1881–1915 роки публікації про реалії повсякденного життя селянства Уманського повіту дають можливість умовно виділити кілька тематичних рубрик. Найбільший блок інформації складають публікації про земельну власність як основу добробуту селянства. Газети писали про суперечки між безземельними селянами і тими, хто мав земельну власність, про особливість землекористування колишніх військових поселенців, рівень життя яких був вищим, про невдалі спроби орендування землі, про конфлікти, аж до трагічних фіналів, за право володіння землею як засобом для існування. Матеріальні статки селян залежали і від погодних умов, і від додаткових заробітків, які в окремі роки (наприклад 1893 р.) сприяли підвищенню добробуту селянства.

Писали газети і про таке поширене явище у повсякденному житті як пияцтво. Шинки функціонували не просто як заклади торгівлі спиртними напоями, вони були частиною сільського життя і повсякдення селянства. Особа шинкаря нагадувала дволикого януса, але майже завжди була одіозною серед сільського соціуму. Це теж знаходило відображення на шпальтах газет. Власниками шинків були і поміщики, і селяни, що іноді ставало причиною непорозумінь та суперечок між ними. Ставлення до шинків було різним: від схвального – до негативного, як і, загалом, до пияцтва у повсякденному житті. Газети писали як і про укоріненість та поширеність пияцтва як буденного явища, так і про усвідомлення селянами його шкідливості.

Частиною повсякденного життя селянства були різного роду упередження, забобони, прийняття за реальність невидимих сил і діяльність під впливом віри в них. Траплялося, що слідування різного роду забобонам використовували у корисливих цілях і про це писали газети. Супровідником забобонів було шарлатанство, коли спритні ділки наживалися на довірливості селян і про такі випадки преса теж поширювала інформацію.

У повсякденному житті селянства мали місце протиправні дії: крадіжки та самосуд над злодіями.

Губернські газети писали, що справжнім лихом в Уманському повіті було конокрадство. Викорінити це зло представникам правопорядку не вдавалося, тому селяни боролися з крадіями методом вчинення самосуду, який, зазвичай, завершувався вбивством злодія. Інформації про притягнення до відповідальності виконавців самосуду газети не містили.

Таким чином, варто зазначити, що опубліковані на шпальтах газет матеріали про життя населення доповнюють знання про повсякдення селянства, розширюють уявлення про буденність переважної більшості населення українських земель. Загалом, періодична преса є надзвичайно інформативним історичним джерелом, потенціал якого ще не використано у повному обсязі. Подальші перспективи дослідження у цьому напрямі бачаться у розширенні географічних та хронологічних рамок і комплексному вивченні преси як історичного джерела для історії повсякдення, це з одного боку, а з іншого у застосуванні мікроісторичного підходу для розвитку локальної історії.

Список літератури:

1. Внутренний отдел. *Заря*. 1882. 28 августа. С. 3.
2. Внутренний отдел. *Заря*. 1883. 29 октября. С. 3.
3. Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 21 марта. С. 3.
4. Внутренний отдел. *Заря*. 1885. 15 февраля. С. 3.
5. Внутренний отдел. *Труд*. 1881. 12 марта. С. 3.
6. Духи шалят. *Киевское слово*. 1893. 13 сентября. С. 3.
7. Заярнюк А. про те, як соціальна історія ставала культурною. *Україна модерна*. К., Л., 2005. № 9. С. 249–265.
8. Зверское преступление. *Киевлянин*. 1915. 23 февраля. С. 3.
9. Из Уманского уезда. *Заря*. 1881. 13 декабря. С. 3.
10. Из Уманского уезда. *Заря*. 1884. 11 марта. С. 2.
11. Из Уманского уезда. *Киевское слово*. 1887. 16 апреля. С. 3.
12. Из Уманского уезда. *Киевское слово*. 1888. 22 мая. С. 3.
13. Из Уманского уезда. *Киевское слово*. 1889. 12 мая. С. 3.
14. Из Уманского уезда. *Киевское слово*. 1890. 21 октября. С. 3.
15. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. 566 с.
16. М. Тальное, Уманского у. *Киевкое слово*. 1892. 23 января. С. 3.
17. Неудачная аренда земли. *Киевское слово*. 1896. 26 января. С. 3.
18. Ольга Коляструк, Олександр Коляструк. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 23–33.
19. Положение арендаторов. *Киевское слово*. 1895. 29 ноября. С. 3.
20. По Краю. Свинарка, Уманского уезда. *Киевлянин*. 1914. 18 декабря. С. 5.
21. Тацієнко Н. Л. Пожежі у повсякденні Уманщини XIX – на початку XX ст.: спроба систематизації причин. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 231–236.
22. Тацієнко Н. Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту: автореф. дис. … к.іст.н. 07.00.01 – Історія України. Миколаїв, 2019. 20 с.
23. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту у революційних подіях 1905–1907 рр. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2019. № 2. С. 56–65.
24. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії // Повоєнна історія: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). К., 2010. Т. 2. С. 17–39.
25. Уманский уезд. Высокие цены на рабочие руки и за извоз. *Киевское слово*. 1893. 18 ноября. С. 4.
26. Уманский уезд. *Заря*. 1882. 2 июня. С. 3.
27. Уманский уезд. *Заря*. 1882. 3 апреля. С. 3.
28. Уманский уезд. *Заря*. 1882. 8 августа. С. 3.
29. Уманский уезд. *Заря*. 1884. 12 октября. С. 3.
30. Уманский уезд. *Заря.* 1886. 13 февраля. С. 4.
31. Уманский уезд. *Киевлянин*. 1912. 16 апреля. С. 4–5.
32. Уманский уезд. *Киевское слово*. 1888. 2 декабря. С. 3.
33. Уманский уезд. *Киевское слово*. 1889. 19 июля. С. 3.
34. Уманский уезд. *Киевское слово*. 1893. 28 мая. С. 3.
35. Уманский уезд (Колдун и знахарь). *Киевское слово*. 1894. 19 января. С. 3.
36. Умань. *Киевлянин*. 1912. 28 мая. С. 3.
37. Шайка конокрадов. *Жизнь и искусство*. 1896. 10 ноября. С. 3.

Kuznets T.V. EVERYDAY LIFE REALITIES OF THE PEASANTRY IN KYIV PROVINCIAL NEWSPAPERS OF THE LAST QUARTER OF THE 19th – EARLY 20th CENTURIES

Latest trends, which are based on the transfer from macroanalysis of historical experience to microanalysis making it possible to broaden knowledge about the past through the everyday life of society in general, stimulate the researches of daily lives of different classes and social groups. The study of everyday life of the peasantry is elucidated by the facts that it was the most numerous social class and the informational potential of a source base about it is not used. The article deals with the systematization of information about everyday life of the peasantry of only one county of Kyiv province. It was found in Kyiv newspapers "Zhizn' i isskustvo", "Zarja", "Kievskoe slovo", "Kievljanin", "Trud", published from 1881 to 1915. More than 35 newspaper publications contain information about the lives of residents of Uman county being one of the largest in the province both by the area and the population number. Theme-oriented publications cover the following aspects of everyday life: land ownership as the main means of subsistence for the rural population, therefore, the struggle for land was the reason for negative types of deviant behavior in the environment of that time society. Weather conditions, which were decisive for farmers, influenced the level of material welfare of the rural population and their additional earning opportunities. Drunkenness as an everyday phenomenon spreading through taverns had an influence on daily life. In spite of newspaper publications about different peasants' attitudes to taverns and the person of a tavern keeper, a spiritual sphere of rural society believed in invisible forces. Therefore, superstitions, which were used by all types of tricksters and charlatans, were parts of everyday life. Thefts and lynching of peasants against thieves as the realities of everyday life found reflection in newspapers. The information about such facets of daily life complements knowledge about that time society in general and about small worlds of ordinary participants of historical process. The materials represented in the article supplement everyday life history, introduce information into scientific circulation, which may be used by historians, local historians and expand local history as well as the history of Ukraine in general.

Key words: *Kyiv province, provincial newspapers, everyday life of the peasantry, Uman county, local history.*

УДК 438:477)«1919/1939»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.12

Кулик С.Ю.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕМІЩЕННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ЧЕРЕЗ МИТНІ КОРДОНИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Статтю присвячено аналізові умов та особливостей переміщення транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів та велосипедів) через митні кордони Речі Посполитої у міжвоєнний період на підставі службових інструкцій про переміщення автомобілів, мотоциклів та велосипедів через митний кордон Речі Посполитої. Власне це був основний документ, що використовувався працівниками прикордонної служби у відповідності з розпорядженням міністра фінансів від 2 червня 1926 р.

Важливим органом, що контролював їхнє переміщення була митна варта – складова державних фіскальних та митних структур, що діяла у відповідності з положеннями закону від 31 липня 1924 р., про регулювання митних відносин, що ґрунтувалося на митній охороні кордону та запобіганні незаконному його перетину. До юрисдикції митної варти входили усі шляхи сполучення Речі Посполитої з іншими державами. До переліку документів, необхідних для перетину кордонів членами закордонних туристичних клубів на автомобілях і мотоциклах, належали посвідки і прикордонні перепустки. Монопольним правом на їх видання володіли "Automobilklub Polski" (Варшава) і Міжнародний автомобільний союз в Парижі. Їх можна було використовувати для багаторазового в'їзду чи виїзду впродовж певного терміну дії. Документи, видані іншими асоціаціями та клубами, митницею Речі Посполитої не визнавалися. Документи, що давали право на перетин митного кордону, були дійсними лише для тих автомобілів чи мотоциклів та запчастин, які вказувалися у документах. Для контролю цих транспортних засобів, на підставі встановлених документів, митниці зобов'язували вносити їх до реєстру оформлення. Митне оформлення автомобілів і мотоциклів, що в'їжджали на територію Речі Посполитої ґрунтувалося на використанні парних і непарних купонів. Парні купони, починаючи з номера 2 використовувалися для контролю в'їзду в країну автомобіля або мотоцикла, а непарні купони, починаючи з номера 3, використовувалися для контролю виїзду за кордон. Надмірна бюрократизація при переміщенні транспортних засобів через митні кордони свідчила не лише про контроль за ними, але й за стягнення митних зборів.

Ключові слова: *Річ Посполита, міжвоєнний період, митний кордон, транспортні засоби, "Automobilklub Polski" (Варшава), Міжнародний автомобільний союз (Париж).*

Постановка проблеми. Актуальність задекларованої тематики ґрунтується на аналізі умов і особливостей переміщення транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів та велосипедів) через митні кордони РП у міжвоєнний період, визначених службовими інструкціями. Наукова новизна проблеми визначається окресленням тематики та її аналізом. Основну увагу приділено вивченню механізму та створенню умов і особливостей переміщення транспортних засобів через митні кордони РП упродовж міжвоєнного періоду. Комплексне опрацювання архівних джерел сприятиме цілісності висвітлення теми наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Н. Сай аналізувала становлення та розвиток митної справи на західноукраїнських землях з IX ст. – до 90-х рр. XX ст. (на матеріалах львівської митниці) [7]. С. Гуменний простежував нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр. [1].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Логічним видається виокремлення з системи функціонування митних органів РП вивчення умов і особливостей переміщення транспортних засобів через митні кордони у міжвоєнний період.

Постановка завдання. Дослідити умови та особливості переміщення транспортних засобів через митні кордони РП у міжвоєнний період на підставі аналізу службових інструкцій. З'ясувати перелік документів, на підставі яких відбувався перетин кордону. Визначити механізм митного

контролю за переміщенням транспортних засобів з використанням нормативної бази.

Виклад основного матеріалу. Умови і особливості переміщення транспортних засобів через митні кордони РП у міжвоєнний період визначалися певними інструктивними службовими повноваженнями, обов'язковими до виконання митними органами. Зокрема, інструкція про переміщення автомобілів, мотоциклів та велосипедів через митний кордон РП передбачала її практичне використання офіцерами прикордонної служби у відповідності з розпорядженням міністра фінансів від 2 червня 1926 р. [2].

Органом, що безпосередньо відповідав за виконання зазначених функцій була митна варта – виконавча структура податкових і митних органів, що діяла у відповідності з положеннями закону від 31 липня 1924 р., про регулювання митних відносин. Її основне завдання ґрунтувалося на митній охороні кордону та запобіганню незаконному його перетину. Воно передбачало, митний контроль товарів в прикордонній зоні; розкриття злочинів та боротьбу з кримінальними діяннями, передбаченими нормативно-правовими актами з питань митної справи та зовнішньої торгівлі товарами, зокрема, виявлення контрабанди [8, арк. 67].

Доречно зауважити, що митний нагляд передбачав контроль над залізницею та іншими шляхами сполучення. У відповідності зі статтею 3 закону про регулювання митної етики, митниці були судовими органами першої інстанції й підпорядковувалися регіональним митним органам другої інстанції Дирекції мит у Львові (далі – ДМЛ) [5, арк. 68].

Мандрівники або прибулі та іноземці, зобов'язані були, навіть якщо вони не мали жодних імпортних речей, пов'язаних з ними, відразу після перетину митної лінії, представити у найближчому прикордонному пункті паспорт або дозвіл компетентного органу на право законного перетину кордону РП [4, арк. 84].

З метою створення належних умов членам іноземних туристичних клубів прибуття на митну територію РП на автомобілях і мотоциклах, постанова передбачала пред'явлення одного із двох видів документів для митного оформлення зазначених транспортних засобів [2, арк. 2]. До таких належали посвідки та прикордонні перепустки.

До установ, уповноважених видавати посвідки належав "Automobilklub Polski" (Варшава), який володів монопольним правом на їх посвідчення, подаючи власне номери документу, назву закордонного клубу, персональні дані особи, марку автомобіля або мотоцикла, номери двигуна тощо. Інформація про пальне не подавалася [2, арк. 2 зв., 3]. Відповідно, "Automobilklub Polski" (Варшава) регулярно подавав до Міністерства фінансів інформацію щодо митних та інших зборів, які нараховувалися Державному казначейству на автомобілі та мотоцикли, ввезені на митну територію РП на підставі певних правил, посвідок і прикордонних перепусток. Варто зауважити, що документи, видані іншими асоціаціями та клубами, митницями не визнавалися [2, арк. 2]. Маємо приклад винятків із правил, коли на територію РП ввозилися автомобілі на прохання різноманітних структур. Так, 14 січня 1926 р. Міжнародне транспортно-експедиційне товариство "Trans-Sped" у Львові зверталося до ДМЛ щодо отримання тимчасового дозволу на митне оформлення одного автомобіля, доставленого Якову Штайнерові, мешканцеві Львова, за умови, що його буде отримано з місцевої митниці після прибуття відповідної імпортної ліцензії з Варшави. Своє прохання "Trans-Sped" обґрунтовував тим, транспортний засіб задекларовано на митниці ще 31 грудня 1925 р., саме з цього часу закінчувалася дія розмитнення автомобілів за попередніми тарифами. «Ліцензія на імпорт вже в дорозі, і щоб уникнути збільшення мита, що буде застосовуватися завтра, ми просимо вас видати негайний дозвіл митниці та оплатити зазначений автомобіль сьогодні, за умови, що він буде випущений з цієї митниці лише після надходження відповідної ліцензії» [6, арк. 28].

Заборонялося ввозити на митні кордони РП автомобілі та мотоцикли на підставі вказаних посвідок, документів, ваучерів з прикордонними перепустками для утилізації автомобільного та мотоциклетного транспорту. Наприклад, продажу чи дарування, а також передачі на склад, для виставок тощо [2, арк. 2 зв.].

Посвідка складалася з трьох частин, тобто відповідних карток, що містили такі дані, як: уповноважену структуру, що видавала зазначений документ; назву закордонного клубу, якому його видано; ім'я, прізвище та адресу іноземного члена закордонного клубу; марку автомобіля чи мотоцикла; його номер та вагу; специфікацію типу і запасні частини; колір транспортного засобу та форму його кузова [2, арк. 2 зв., 3].

Кожна частина документу посвідчувалася печаткою та підписом правління закордонного клубу. Всі ці дані фіксувалися не власником посвідки, а правлінням закордонного клубу, яким

видано документ. Однак посвідки і прикордонні перепустками не могли використовуватися на митній території РП громадянами іноземних держав, які постійно проживали на цій території, за винятком персоналу іноземних дипломатичних представництв та іноземних цивільних та військових місій [2, арк. 2 зв., 3]. Наприклад, 8 лютого 1926 р. інспекція митної варти повідомляла про проїзд легкових автомобілів крайової комісії для демаркації польсько-чеського кордону. Рекомендовано при перетині кордону зазначеними автомобілями за перепустками не створювати труднощів, пропускаючи зазначені автомобілі без виконання встановлених митних формальностей [3, арк. 14 зв.]. Аналогічна ситуація, пов'язана з повідомленням Міністерства фінансів ДМЛ про проїзд легкових автомобілів польсько-чесько-словацької прикордонної комісії з делімітації кордонів на підставі спеціальних перепусток для двох автомобілів марки "Puch" і "Ford" [3, арк. 30 зв.].

Заборонялося використовувати посвідки і прикордонні перепустки в межах РП з метою дарування автомобілів або мотоциклів, передавання для збереження на складах, перепродажу. Згадуваними документами заборонено користуватися громадянам держави за винятком представників дипломатичних відомств, закордонних військових і цивільних місій [2, арк. 2 зв.].

Документи, що давали право на перетин митного кордону РП, були дійсними лише для тих автомобілів чи мотоциклів та запчастин, які вказувалися у документах. Для контролю цих транспортних засобів, на підставі встановлених документів, митниці зобов'язували вносити їх до реєстру оформлення. Власник посвідки мав право в'їзду на митну територію РП без спеціального митного дозволу. Наприклад, застави та окремого розпорядження на ввезення запчастин до автомобіля чи мотоцикла, а також відповідної кількості бензину. Однак його зобов'язували вивезти ці транспортні засоби за митні кордон держави через будь-яку митницю упродовж 90 днів з дати видачі посвідки, час в'їзду в цьому випадку не враховувався [2, арк. 2 зв.].

В'їзд на територію РП передбачав реєстрацію транспортного засобу, дату прибуття, назву і адресу закордонного клубу, персональні дані особи тощо [2, арк. 3]. При прибутті автомобіля або мотоцикла з-за кордону, митниця перевіряла інформацію, що містилися у посвідці, вносила до журналу реєстрації: дату в'їзду і виїзду; номер посвідки; назву та адресу закордонного клубу; прізвище, ім'я та адресу власника транспортного засобу [2, арк. 3].

Виїзд передбачав подання інформації про дату вибуття, дані про особу тощо [2, арк. 3–3 зв.]. Митниця перевіряла, у відповідності з датами, що подавалися у посвідках. Скеровувала документ для підтвердження виїзду за митні кордони РП. Однак, якщо в'їзд відбувся на тій же митниці, то документ про виїзд залишався у підрозділі, що перевіряв документи [2, арк. 3 зв.].

Варто зауважити, що посвідку можна було використовувати для багаторазового в'їзду чи виїзду впродовж певного терміну його дії. Зокрема, якщо власник документу засвідчував, що він перетинатиме кордон декілька разів, тоді митниця відправлення робила першу відмітку лише на зворотному боці картки і залишала її власникові. Натомість, митниця фіксувала чергові в'їзди чи виїзди власника посвідки і тільки після остаточного покидання митних кордонів РП робила остаточну відмітку в документі, надсилаючи його до митного поста, через який здійснено початковий в'їзд, як доказ виїзду [2, арк. 3 зв.].

Якщо власник посвідки, покидаючи митну територію РП, зберігав документ з метою повторного в'їзду та з будь-якої причини не прибув упродовж терміну дії посвідки, його зобов'язували надіслати документ після закінчення терміну дії з відповідним поясненням та зазначенням його адреси до "Automobilklub Polski" (Варшава). Водночас ця структура мала підтвердити остаточне відправлення документу митниці [2, арк. 3 зв.].

Митниця відправлення, після отримання такого роз'яснення або відповідної заявки від "Automobilklub Polski" (Варшава), засвідчувала дату остаточного виїзду і повертала її до автоклубу або ж зберігала у себе, якщо початкове ввезення відбулося у зоні дії цього митного поста [2, арк. 4].

Огляд транспортних засобів на виїзді з митних кордонів РП відбувався на таких умовах: якщо митниця відправлення виявляла відсутність будь-якого пункту, зазначеного у посвідці, вона складала короткий протокол із зазначенням його відсутності. Цей звіт надсилався митницею відправлення до певної структури у Варшаві, яка відповідала за збір митних та інших товарів від "Automobilklub Polski" (Варшава) [2, арк. 4]. Якщо виїзд за межі митниці РП здійснено іншою митницею, цей протокол скеровувався митницю відправлення до початкової митниці в'їзду, яка, у свою чергу, передавала його до управління у Варшаві для подальшого адміністрування [2, арк. 4].

Прикордонні перепустки, надруковані французькою мовою, складалися з індивідуальних документів, що структурно включали: його

номер; дату придатності; компанію автоклубу; прізвище, ім'я та адресу особи, якій належав документ [2, арк. 4]. Окрім того, їх доповнювали марка автомобіля або мотоцикла, номер, колір, їх маса тощо. Важливою складовою були підписи президента спеціальної митної комісії Міжнародного автомобільного союзу в Парижі і власника документа [2, арк. 4 зв.].

Термін дії документа визначався одним роком з дати видачі. Його власник мав право привезти з собою автомобіль або мотоцикл із запасними частинами та належною кількістю бензину за умови, що ці засоби пересування можна було вивезти упродовж трьох місяців з дати в'їзду через будь-яку митницю. Прикордонні перепустки передбачали власникові право на багаторазовий в'їзд і виїзд упродовж терміну дії документа, але з умовою, що кожне перебування автомобіля чи мотоцикла на митній території РП не могло перевищувати три місяців. Якщо термін дії документа закінчувався раніше трьох місяців від дати останнього в'їзду, останнє перебування на митних кордонах РП скорочувалося до дати закінчення терміну прикордонної перепустки [2, арк. 4 зв.]. Наприклад, для осіб, з терміном дії посвідки з 1 січня – до 1 грудня 1928 р. можна було користувався правом перетину митного кордону РП декілька разів, перебуваючи в країні чотири тижні. Якщо ж власник прикордонної перепустки жодного разу не перетинав митний кордон РП, але він мав повинен виїхати найпізніше 31 грудня 1926 р., хоча востаннє він перебував у РП лише шість тижнів, а не три місяці – і це тому, що термін дії завершувався 31 грудня 1926 р. Аналогічна ситуація стосувалася і посвідок [2, арк. 4 зв.].

Митне оформлення автомобілів і мотоциклів, що в'їжджали на територію РП ґрунтувалося на використанні парних і непарних купонів. Так, парні купони, починаючи з номера 2 використовувалися для контролю в'їзду в країну автомобіля або мотоцикла, а непарні купони, починаючи з номера 3, використовуються для контролю виїзду за кордон [2, арк. 5].

Під час в'їзної перевірки митниця в'їзду перевіряла чи відповідав ввезений автомобіль або мотоцикл датам, зазначеним на обкладинці прикордонної перепустки та в бланку, заповнення якого передбачало такі складові: термін дії перепустки, назву країни, з якої прибув автомобіль або мотоцикл, дату прибуття, назву пункту в'їзду, штамп митниці та підпис посадової особи, яка завершила митне оформлення документу [2, арк. 5].

Парний купон зберігався на митниці з метою перевірки наявності автомобіля або мотоцикла за кордоном. Купон з непарним номером зберігався митницею відправлення та негайно надсилався до митниці в'їзду [2, арк. 5].

Автомобілі та мотоцикли, які в'їжджали за прикордонними перепустками, при кожному в'їзді та в'їзді вносилися митницею до спеціального реєстру, в якому зазначалася дата в'їзду, кінцева дата перебування на території РП, номер перепустки та назва клубу, який видав документ [2, арк. 6].

Якщо під час вивезення встановлювалася відсутність будь-яких складових, перелічених у в'їзному ваучері, митниця виїзду складала протокол, у якому вказувала його відсутність. Цей звіт відправляла митниця відправлення, якщо вона була одночасно і в'їздом для певного транспортного засобу, надсилала до управління сплати митних платежів "Automobilklub Polski" (Варшава). Митниця в'їзду використовувала протокол для подальшого офіційного використання з метою стягнення митних платежів [2, арк. 6].

З метою контролю транспортних засобів, які ввозилися на митну територію РП на підставі посвідок та прикордонних перепусток, митниця в'їзду впродовж встановленого періоду 30 днів з кінцевої дати вивезення автомобіля або мотоцикла отримувала підтвердження наявності цих засобів пересування [2, арк. 6 зв.].

Окрім того, до РП, для тимчасового перебування, без посвідок або міжнародних перепусток, митні органи могли впустити, без спеціальних дозволів на ввезення, за умови, що власники цих транспортних засобів мали водійські права і зобов'язувалися упродовж трьох місяців з дня в'їзду вивезти автомобіль або мотоцикл за кордон. Це положення поширювалося і на ввезення велосипедів. Їхні власники подавати дорожній сертифікат (посвідчення водія) [2, арк. 7]. Якщо особа виїжджала з митної території РП для тимчасового перебування за кордоном на вітчизняних або інших автомобілях, мотоциклах і велосипедах, вона отримувала довідку на право повторного в'їзду на митниці в'їзду і безмитне перевезення зазначених транспортних засобів [2, арк. 7].

Термін дії документів визначався упродовж одного року з часу його видачі. Вони могли використовуватися для багаторазового перетину митного кордону РП. Кожен виїзд і в'їзд фіксувався відповідним записом у посвідці, печаткою митного поста і підписом посадової особи митниці [2, арк. 7]. У випадках, які заслуговували на окремий розгляд, ДМЛ, на прохання "Auto-

mobilklub Polski" (Варшава), могла продовжити термін перебування для автомобілів і мотоциклів за кордоном на 30 днів, які ввозилися на підставі посвідок або прикордонних перепусток, скріплених державною печаткою. У вказаних випадках ДМЛ повідомляла про це митницю в'їзду. Якщо автомобілі та мотоцикли, які в'їхали за посвідками та прикордонними перепустками, були зареєстровані після закінчення встановленого для виконання терміну і цей період не було продовжено ДМЛ, незалежно від підтвердження виконання пункту про їх відправлення, надсилався відповідно парний або непарний купон до митниці у Варшаві для стягнення митних зборів з "Automobilklub Polski" [2, арк. 7–7 зв.].

Висновки. Умови і особливості переміщення транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів та велосипедів) через митні кордони РП у міжвоєнний період визначалися службовими інструкціями та повноваженнями, обов'язковими до виконання митними органами. Основними документами, що їх пред'являли власники транспортних засобів були посвідки і прикордонні перепустки, що мали обмежений термін дії. Монопольним правом на їх видання володіли "Automobilklub Polski" (Варшава) і Міжнародний автомобільний союз в Парижі. Надмірна бюрократизація при переміщенні транспортних засобів через митні кордони РП свідчила не лише про контроль за ними, але й за стягненням митних зборів.

Список літератури:

1. Гуменний С. Л. Нелегальні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр.: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: 032 – «Історія та археологія» / Гуменний Сергій Любомирович. Київ, 2022. 249 с.

2. Інструкції про боротьбу з контрабандою // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 162 («Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.»). Оп. 1. Спр. 23. 90 арк.

3. Накази Дирекції мит за лютий 1926 року // ЦДІАЛ України. Ф. 162 («Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.»). Оп. 1. Спр. 81. 45 арк.

4. Накази Дирекції мит за вересень-жовтень 1926 року // ЦДІАЛ України. Ф. 162 («Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.»). Оп. 1. Спр. 84. 73 арк.

5. Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том І // ЦДІАЛ України. Ф. 162 («Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.»). Оп. 1. Спр. 68. 95 арк.

6. Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том XII і останній // ЦДІАЛ України. Ф. 162 («Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.»). Оп. 1. Спр. 79. 93 арк.

7. Сай Н. Я. Становлення та розвиток митної справи на західноукраїнських землях з IX ст. до 90-х рр. XX ст. (на матеріалах Львівської митниці): дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Сай Наталія Ярославівна. Львів, 2011. 185 с.

8. Справа про кримінально-фінансову суперечку з фірмою «М. Франксе» у м. Львові щодо перевезення контрабандних товарів // ЦДІАЛ України. Ф. 162 («Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.»). Оп. 1. Спр. 67. 9 арк.

Kulyk S.Yu. CONDITIONS AND PECULIARITIES OF THE MOVEMENT OF VEHICLES ACROSS THE CUSTOMS BORDERS OF THE REPUBLIC OF POLAND IN THE INTERWAR PERIOD

The article deals with the analysis of the conditions and peculiarities of the movement of vehicles (cars, motorcycles and bicycles) across the customs borders of the Republic of Poland in the interwar period according to official instructions on the movement of cars, motorcycles and bicycles across the customs border of the Republic of Poland. In fact, it was the principal document used by customs officers in accordance with the order of the Minister of Finance, issued on June 2, 1926. An important body that controlled their movement was the customs guard that was a component of the state fiscal and customs structures, which proceeded in accordance with the provisions of the law of July 31, 1924 on the regulation of customs relations, based on the customs protection of the border and the prevention of illegal border crossing. The jurisdiction of the customs guard included all routes of communication of the Republic of Poland with other states. The list of documents required for border crossing by members of foreign tourist clubs on cars and motorcycles included personal permits and border passes. The monopoly right to issue them belonged to Automobilklub Polski (Warsaw) and the International Automobile Union in Paris. They could be used for multiple entry or exit within a specified period of validity. Documents issued by other associations and clubs were not recognized by the customs of the Republic of Poland. The documents that gave the right to cross the customs border were valid only for those cars or motorcycles and spare parts that were indicated in them. To control these vehicles, on the basis of established documents, customs were obliged to add them to the registration. Customs clearance of cars and

motorcycles entering the territory of the Republic of Poland was based on the use of even and odd coupons. Even coupons starting with the number 2 were used to control the entry of a car or motorcycle into the country, and odd coupons starting with the number 3 were used to control the exit abroad. Excessive bureaucracy during the movement of vehicles across customs borders indicated not only their control, but also the collection of customs duties.

Key words: *the Republic of Poland, interwar period, customs border, vehicles, "Automobilklub Polski" (Warsaw), International Automobile Union (Paris).*

УДК 373.3/.5(477)»1940/1980»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.13

Лаврут О.О.
Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ШКОЛА В УРСР ВІД СЕРЕДИНИ 1940-Х ДО КІНЦЯ 1980-Х РР.: СУЧАСНА ЛИТОВСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Звернення до сучасної литовської історіографічної спадщини обумовлене, з одного боку, європейським вибором України, з іншого, вивченням здобутків її, оскільки країна також перебувала у складі колишнього СРСР. Це буде корисним теоретично у процесі вивчення сучасної історії і культури, а прикладний аспект – розробки спецкурсів для здобувачів освіти, та розширення міжнародних контактів.

У роботі доведено, що історіографія є досить різновекторна. Автори приділяли увагу вивченню становлення радянської держави як такої: від її витоків до сьогодення. Вони наголошували на її авторитарно-тоталітарному характері, що обумовлювалося встановленням комуністичного режиму з усіма йому притаманними рисами. Номенклатура із очільниками комуністичної партії вибудовували шляхи до глибшого вкорінення своєї влади у підневолених народів, яким дали статус «республіка». Проте і у них були очільники, які намагалися продемонструвати самобутність її, хоча і в радянському варіанті. Автори справедливо наголошують на непослідовності та суперечностях епохи «відлиги». З одного боку, це мало позитивні наслідки, які виявлялися у реабілітації жертв політичних репресій, намагання здійснити косметичний ремонт системи. З іншого – активізувалась діяльність консерваторів, які не бажали будь-яких змін. Дослідники охарактеризували на цьому тлі діяльність молодого покоління, якому важко було залишатися осторонь. «Шістдесятники» і дисиденти – ще одна тема, яка зацікавила науковців. Вони обстоювали різні ідеї, серед яких залишалися погляди й на культуру в УРСР.

Складовою залишалася шкільна освіта, яка покликана була виконувати певні функції. Через цю ланку освіти відбувалося формування нового типу людини – «радянської». Для неї було характерним відмова від власного світогляду і переконань, які могли не піддаватися державній пропаганді та маніпуляції, участь у «комуністичному будівництві». Дослідники засуджують русифікаторську політику, яка відбувалася цілеспрямовано у закладах освіти. Її механізмами було ідеологічне, навчально-методичне і кадрове наповнення. Тобто, литовська історіографія зазначеної проблематики є вагомою у її дослідженні. Але їй не вистачає фактажу, більше присутня аналітика.

Ключові слова: *дослідження, литовські науковці, радянське суспільство, культура, світогляд, школа.*

Постановка проблеми. Дослідження є цілісним, коли автор вивчає історіографічну та джерельну спадщину. Важливо приділити увагу роботам авторів, які вивчали різні її аспекти. Питання розвитку школи в Українській РСР другої половини 1940–1980-х рр. цікавили багатьох дослідників. Звернення до робіт литовських дослідників обумовлюється не лише спільною історією, зокрема ХХ ст., а й розумінням європейського вибору країни, що стане у пригоді й сучасній історичній науці України. Реалізація демократичних цінностей сприяє потужному розвитку людського та інтелектуального потенціалу, що є запорукою успішності країни.

Історіографія питання є досить багатогранною [1]. Умовно її можна поділити за географічним, проблемним, авторським принципом. Якщо взяти зарубіжну українську, то автори вцілому негативно оцінювали період перебування УРСР у складі СРСР [2]. Їм бракувало фактичних даних через віддаленість від подій та явищ, що відбувалися, відсутністю можливості працювати з архівними даними, проте споглядаючи на відстані, вони намагалися критично оцінювати ситуації та явища [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Американська та європейська совєтологія аналізувала імперські амбіції СРСР, діяльність партійних та громадських діячів, характеризувала окремі тенденції у радянському соціумі, зокрема дисидентський рух, діяльність якого відіграла неабияку роль у руйнуванні радянської імперії [4; 5].

Дослідники розглядали УРСР як безумовну складову СРСР. Останню вони інтерпретували імперією і процеси, які відбувалися – відповідними амбіціями. Вони вважають, що в СРСР республіки існували за етнічно-мовним національним принципом, яку поділяв Йосип Сталін. Такій державі притаманна зовнішня і внутрішня напруженість. Радянський соціум розвивався за тоталітарно-суспільною моделлю, що відрізняло його докорінно від західно-європейських та американського суспільства, яке взяло переваги і досягнення інформаційного для власного розвитку. Спадщина радянської імперії створила підґрунтя для боротьби за національні держави [6].

Діна Зіссерман-Бродська приділила увагу національному питанню в СРСР, де повсякчас підкреслювали врахування особливостей різних республік, проте його невирішеність фатально вплинуло на розпад Союзу та постання на його теренах самостійних держав. Вагому роль при цьому відіграв дисидентський рух, що демонстрував громадську думку населення. Він був обурений і не сприймав політику центру щодо етносів, які мешкали у країні. Формальним підґрунтям його діяльності стали державні та міжнародні нормативно-правові акти, які покликані були легітимізувати його діяльність і боротьбу за незалежність і культуру. Авторка зазначає, що й насьогодні викликом для внутрішньої і зовнішньої політики є державний менеджмент, який впливає не лише на субрегіональну, а й світову безпеку [7].

Запропонованій проблемі приділяли увагу різні дослідники [8, с. 171–182]. Вони вивчали особливості формування та розвитку радянського суспільства, виділяючи його механізми та складові [9, с. 22–30]. Автори справедливо наголошували на його авторитарно-тоталітарній сутності [10, с. 94–97]. Саме це обумовлювало розвиток різних галузей соціального життя. Серед важливих складових залишалася освіта, зокрема її шкільна ланка, де відбувалося формування «радянської людини» [11, с. 357–371].

Постановка завдання. Варто звернути увагу й на спадок дослідників, держави яких перебували у складі колишнього СРСР. Це стосується сьогоднішньої Литовської республіки, яка була найпершою республікою, котра вийшла з-під імперії і успішно розвивається, досвід якої переймає й Україна, і у освітній сфері також. Тому, метою нашого дослідження є вивчення сучасної литовської історіографічної спадщини про тенденції розвитку української школи від другої половини 1940-х до кінця 1980-х рр. Реалізувати її доцільно шляхом виконання таких завдань: характеристики надбань дослідників з історії радянського суспільства; з'ясування основних тематик з освітньої сфери; аналіз праць, які стосуються безпосередньо діяльності шкіл в УРСР у зазначений період та перспектив подальших пошуків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники звертають увагу на важливості переосмислення та перепрочитання радянських образів та вцілому радянської дійсності [12]. Вони розуміють важливість історіографічних надбань і традицій, водночас і професійну діяльність на майбутнє, що полягає у подоланні комуністичного минулого і вибудовування нових шляхів розвитку: нової методології, нових тем, нових облич. Серед таких істориків виокремлюємо Анріку Смнсоноївичус [13, с. 94–102], Вольфганга Кіттлера [14, с. 112–139], Олександра Мильникова [15, с. 103–115].

На переконання Альфредаса Бумблаускаса – відомого історика Литви, переважно фахівця з Великого князівства Литовського та історії цивілізацій, велика російська культура – міф, створений Сталіним, а представники інших народів і культур були майже знищені тоталітарною машиною, тому годі й думати про звичний процес розвитку народу у такій країні [16]. Альфредас Бумблаускас та Неріюс Шепетіс у роботі «Радянська історіографія Литви: теоретичний та ідеологічний контексти» акцентують на необхідності свідомо і критично оцінювати радянську спадщину, дещо залишаючи, а від дечого відмовляючись [17].

Автори розглядали питання взаємодії московського центру із радянськими республіками. І, хоча СРСР здавався монолітною державою, союзні республіки намагалися наводити лад у власній «вотчині», шукаючи підтримку партійно-радянської номенклатури. Натомість наукова, педагогічна і творча інтелігенція залишалися опозиційними до влади і не сприймали так відкрито і наївно її гасла і кроки до будівництва «світлого майбутнього» [18].

Як зазначають дослідники, для радянських республік певним політичним полегшенням стала доба М. Хрущова: його заходи, спрямовані на реабілітацію та децентралізацію в управлінні, чим вони і скористалися. У республіках з'явилися свої «червоні кардинали», які прагнули вирішувати власні питання самостійно від Москви. Це призвело до активізації консервативних кіл СРСР та колишніх республік до перегляду поглядів на користь неосталіністів, які вважали небезпеч-

ним діяльність «націоналістів» у республіках та у країнах Центрально-Східної Європи – «радянського табору», хвилювання у яких насторожувало радянську верхівку, особливо після подій в Угорщині 1956 р. Головними фігурами при цьому були член президії та ідеолог Кремля Михайло Суслов, голова Комітету державної безпеки (КДБ) Олександр Шелепін та його помічник голови відділу союзних республік Володимир Семичастний. Вони несли головну відповідальність за кардинальні зміни керівництва в республіках, включаючи «скальпування» багатьох перших секретарів, які підтримували М. Хрущова. Комітет партійного контролю використовувався як інструмент для проведення очищення адміністративного апарату, у тому числі і у республіках. Він виступав не лише як орган, відповідальний за затвердження кадрових змін, а й бастіон російського націоналізму та антипатії до неросійських національних рухів на периферії. Саме із грудня 1958 р. по травень 1961 р. прихильники неосталінізму почали чистки у союзних республіках, що негативно вплинуло пізніше на політичну долю самого М. Хрущова, оскільки його соратників витіснено з партії, та й сам він власною діяльністю й експериментами відштовхував своїх прихильників. Позитивним наслідком «відлиги» стало вихід на політичну арену молодого покоління, яке презентувало себе як поборника титульної нації, мови та культури, користуючись більшим авторитетом, ніж будь-коли з періоду коренізації 1920-х рр. [19, с. 19–51].

Саулюс Грибкаускас та Лі Бенніх-Бйоркман характеризують процес територіального творення України XX ст.: утворення СРСР і у його складі УСРР, потім УРСР, входження до неї у післявоєнний період західноукраїнських земель і ті трансформації, які відбувалися на її терені. Акцентується на потужному процесі поглинання московського центру України, вип'ячувану фальшиву турботу Кремля, який висмоктував українські ресурси: матеріальні, людські, духовні, що своєю чергою призвело до розуміння української сторони використання її потенціалу для чужих потреб і як результат – втрата ласки Москви. Опозицією до цього стала інтелігенція, яка почасти не розуміла союзну і республіканську номенклатуру. Вагоме місце у процесі розвитку української ідентичності відіграла інтелігенція, яка не завжди була виконавицею волі правлячої еліти та по-різному сприймали ідеологічні наративи. Особливу увагу приділено діяльності творчої молоді у Києві та Львові, зокрема «Клубу творчої молоді». Оскільки Львів залишався прикордонним містом, то для населення і інтелігенції зокрема, важливим було спілкування із польським середовищем та процесами, які відбувалися у сусідній державі [20].

Існують дослідження й дещо вужчого спрямування. Доробок Регіни Норкевичене є власне таким. Вона аналізує еволюцію літературної освіти в середній школі Литовської РСР в другій половині XX ст., особливості вирішення цього питання не лише у школах радянського періоду, а й сучасності, приділяючи наступності різним ланкам, зокрема, середньої та вищої школи. Вона виділяє спільні риси освіти і у інших колишніх союзних республіках [21, с. 245–252].

У роботах литовських авторів можна провести паралелі з українською школою радянського періоду, простеживши спільні риси тотальної радянізації та боротьби з інакомисленням. Ванда Кашаускене представляє таких дослідників. Вона наголошує на тому, що у колишніх радянських республіках навчання мало ідеологічне спрямування, яке формувало негативне або спотворене і перекручене ставлення учнівства до минулого народу, використовуючи історичні корені, формуючи деформований світогляд. Виховання мало акумулювати в себе риси радянської ментальності. Влада не лише духовно здійснювала тиск на дітей, батьків та учителів, а й традиційно, по-класовому, намагалася сформувати їх контингент. Цьому супротивилися деякі педагоги. Радянська держава здійснювала запровадження загальної обов'язкової початкової та семирічної освіти школярів, підготовку педагогів, які змушені довгий час працювати в умовах духовного примусу. Школа стала центром уваги комуністичних і репресивних структур, які мали на меті сформувати власні комуністично-партійні цінності та спосіб життя. Ще одним шляхом цього стало вироблення та запровадження навчальних програм із різних предметів, введення нових – історії СРСР, Конституції СРСР, російської мови тощо. Відбувався наступ на соціогуманітаристику, яка не відповідала концепту радянської школи. У закладах освіти відбувалося зросійщення [22].

Арунас Стрейкус вивчає культурні політики радянського режиму, зосереджує увагу на процесах цензури як результату різних інститутів ідеологічного контролю, які не лише співпрацювали, один з одним, але й конкурували і конфліктували між собою. Цензура не завжди діяла раціонально, вона часто не могла вплинути на поведінку осіб та мотиви їх поведінки, що визначалося різним

досвідом, освітою, естетичними та світоглядними орієнтаціями [23].

Дмитро Павличко, голова Товариства української мови імені Тараса Шевченка, один із організаторів Народного Руху України, Демократичної партії України, у 1991 р. опублікував вірш, присвячений національному пробудженню у Литві, де він жалкує, що вона йому не є рідною і він залишається рабом на своїй батьківщині. «Хотів би вмитися в піснях твоєї волі і здерти рабства леп, що тисне на протез». Автор просить дати йому крихту здоров'я аби дожити до того часу, коли Україна стане вільною [24, с. 1]. Поет і громадський діяч акцентує на сміливості литовців, тому варто дійсно звернути увагу на їх досвід: боротьби за незалежність, культуру, мову, вцілому – потенціал.

Висновки. Вивчивши історіографію литовських дослідників обраної проблематики, можна відзначити про їх внесок у науковий доробок. Вони демонструють досить критичне ставлення до радянського минулого. Цей час творення нового світогляду і нової людини, до чого долучилися усі державні механізми, у тому числі і школа. Історики приділили увагу умовам розвитку цієї сфери та її складовим, відзначивши про ретельне продумування кроків до реалізації політики у цій галузі. Відзначимо дещо узагальнену характеристику школи в УРСР середини 1940–1980-х рр., що виявляється у відсутності фактичних даних. Проте аналітика є безперечною. Перспективою дослідження може бути вивчення історіографічної спадщини обраної проблематики істориками інших країн Балтії.

Список літератури:

1. Лаврут О.О. Радянська школа у другій половині XX ст.: вимір України. Слов'янськ : Друкарський двір, 2020. 532 с.
2. Tiutko E. Atlas of Ukrainian History. Chicago : Ukrainian Federal Credit Union Chicago, 1995. 152 p. URL: http://diasporiana.org.ua/ukrainica/9834-tiutko-e-atlas-of-ukrainian-history/ (дата звернення: 20.01.2023).
3. Dyczok M. Ukraine: Movement without Change. Change without Movement. Amsterdam : Harwood Academic Publishers, 2000. 164 p. URL: http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12239-dyczok-m-ukraine-movement-without-change-change-with out-movement/ (дата звернення: 22.01.2023).
4. Theodore R. Weeks. Russification / Sovietization. URL: http://ieg-ego.eu/en/threads/models-and-stereotypes/russification-sovietization/theodore-r-weeks-russification-sovietization/?searchterm=None&set_language=en (дата звернення: 16.01.2023).
5. Minakov M. Development and Dystopia. Studies in Post-Soviet Ukraine and Eastern Europe. Ibidem Press, 2018. 280 p.
6. Karen Barkey, Mark Von Hagen. After Empire. Multiethnic Societies And Nation-building: The Soviet Union And The Russian, Ottoman, And Habsburg Empires. New York : Routledge, 1997. 21 p. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780429494222/empire-karen-barkey. DOI: https://doi.org/10.4324/9780429494222 (дата звернення: 11.01.2023).
7. Dina Zisserman-Brodsky. Ben-Gurion University of the Negevbgu · Department of Politics and Government. Constructing ethnopolitics in the Soviet Union: self-publishing, deprivation and the rise of ethnic nationalism. New York : Palgrave Macmillan, 2003. 294 p. URL: https://link.springer.com/book/10.1057/9781403973627. DOI: 10.1057/9781403973627 (дата звернення: 12.01.2023).
8. Лаврут Ольга. Школа в Українській РСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років: сучасні візії. *Eminak,* 2021, № 4 (36). С. 171–182. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).565 (дата звернення: 14.01.2023)**.**
9. Каганов, Ю.О. «Радянська людина» в історіографічному дискурсі: радянська і дисидентська версії. *Сумська старовина*. 2018. № LIII. С. 22–30.
10. Лаврут Ольга. Освіта в УРСР у другій половині 1940-х–наприкінці 1980-х років: сучасні польські візії. *Літопис Волині.* 2022. Спецвипуск. С. 94–97. DOI: https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.17
11. Баханов Костянтин. Еволюція поглядів на історію радянської доби в шкільних навчальних програмах кінця 80-х–90-х рр. XX ст. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.* 2012. № 2 (28). С. 357–371. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bahanov_evolutsia.pdf (дата звернення: 15.01.2023).
12. Istoriografija ir atvira visuomenė tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus Universiteto Istorijos Fakultete medžiaga, Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft: Vilniaus : Vilniaus universitetas, 1998. 343 psl.
13. Henrikas Smnsonoiviczius. Pokomunistinių laikų istoriografija – atsinaujinimo keliai. *Istoriografija ir atvira visuomenė tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus Universiteto Istorijos Fakultete medžiaga, Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft*. Vilniaus : Vilniaus universitetas, 1998. Psl. 94–102.

14. Volfgangas Kiittleris. Marksizmas istorijos moksle – pabaiga ar atvira ateitis? 115 Friedrichas Jaegeris. Civil society – atvira visuomenė JAV teoriniame diskurse. *Istoriografija ir atvira visuomenė tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus Universiteto Istorijos Fakultete medžiaga, Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft*. Vilniaus : Vilniaus universitetas, 1998. Psl. 112–139.

15. Aleksandras Mylnikovas. Pažiūrų į kultūros istorijos vietą ir metodologiją evoliucija sovietinėje istoriografijoje 1960–1980 m. *Istoriografija ir atvira visuomenė tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus Universiteto Istorijos Fakultete medžiaga, Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft*. Vilniaus : Vilniaus universitetas, 1998. Psl. 103–115.

16. Самохвалова Лана. Альфредас Бумблаускас – відомий історик Литви. Спеціаліст з Великого князівства Литовського та історії цивілізацій – недавно побував у Києві. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/1885943-alfredas_bumblauskas_velika_rosiyska_kultura___mif_stvoreniy_stalinim_2097182.html (дата звернення: 09.01.2023).

17. Alfredas Bumblauskas ir Nerijus Šepetys). Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Vilnius : «Specialusis Lietuvos istorijos leidimas», 1999. 435 psl.

18. Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union. Nomenklatura, Intelligentsia and Centre-Periphery Relations. Edited By Li Bennich-Björkman, Saulius Grybkauskas. Routledge, 2021. 250 p.

19. Michael Loader. Purging in the Khrushchev era: "Red cardinals" and nationalism in the Soviet Republics. *Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union. Nomenklatura, Intelligentsia and Centre-Periphery Relations.* 2021. P. 19–51.

20. Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union. Nomenklatura, Intelligentsia and Centre-Periphery Relations, 2021. 250 p.

21. Literatūrinio lavinimo tikslai (vidurinės ir aukštosios mokyklos ryšio aspektu)**.** Norkevičienė, Regina. In the Book: Aukštojo mokslo sistemos ir didaktika : konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas : Technologija, 2001. Psl. 245–252.

22. Kashauskene, Vanda. Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais. Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002. 302 psl.

23. Arūnas Streikus, Minties kolektyvizacija*:* cenzūra *sovietų* Lietuvoje*,* Vilnius : Naujasis židinys-Aidai, 2018. 437 psl.

24. Павличко Дмитро. До Литви. *Сіяч. Громадсько-політичний, релігійно-філософський, історико-краєзнавчий, літературно-мистецький тижневик Лановецької районної ради Народного руху.* 1991. № 3. Січень. С. 1.

Lavrut O.O. SCHOOL IN THE USSR FROM THE MIDDLE 1940S TO THE END OF THE 1980S: CONTEMPORARY LITHUANIAN HISTORIOGRAPHY

Turning to the modern Lithuanian historiographic heritage is due, on the one hand, to the European choice of Ukraine, on the other hand, to the study of its achievements, since the country was also part of the former USSR. This will be useful theoretically in the process of studying modern history and culture, and the applied aspect will be the development of special courses for those seeking education, and the expansion of international contacts.

The work proves that historiography is quite diverse. The authors paid attention to the study of the formation of the Soviet state as such: from its origins to the present. They emphasized its authoritarian-totalitarian nature, which was conditioned by the establishment of a communist regime with all its inherent features. The nomenclature with the leaders of the Communist Party built ways to deepen their power among the enslaved peoples, who were given the status of «republic». However, they also had leaders who tried to demonstrate its originality, albeit in the Soviet version. The authors rightly emphasize the inconsistencies and contradictions of the "thaw" era. On the one hand, it had positive consequences, which were manifested in the rehabilitation of victims of political repressions, efforts to carry out cosmetic repairs of the system. On the other hand, conservatives who did not want any changes intensified their activities. Against this background, the researchers characterized the activities of the younger generation, which found it difficult to stay aloof. «Sixties» and dissidents are another topic that has interested scientists. They advocated different ideas, among which there were also views on culture in the Ukrainian SSR.

School education, which was designed to perform certain functions, remained a component. Through this link of education, the formation of a new type of person took place – the «Soviet». It was characteristic of her to renounce her own worldview and beliefs, which could not be amenable to state propaganda and manipulation, participation in «communist construction». Researchers condemn the policy of Russification, which took place purposefully in educational institutions. Its mechanisms were ideological, educational and methodological and staffing. That is, the Lithuanian historiography of the mentioned issue is important in its research. But it lacks factage, there is more analytics.

Key words: *research, Lithuanian scientists, Soviet society, culture, worldview, school.*

УДК 94 (477.65) «1920»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.14

Митрофаненко Ю.С.
КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»

ВІЙСЬКОВА БОРОТЬБА МІЖ ВІЙСЬКОМ УНР ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ ТА ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ НА ТЕРЕНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ (ЛЮТИЙ – КВІТЕНЬ) 1920 Р.

Стаття стосується аналізу подій Української революції 1917–1921 рр.: на теренах Центральної України. У фокусі дослідження військовий аспект перших визвольних змагань. Хронологічні рамки дослідження – лютий – квітень 1920 р. Автором розглянуто перебіг подій російсько-української війни в цьому регіоні; значення повстанського руху центру України на хід та результат військової операції Дієвої армії УНР по захопленню Вознесенська в квітні 1920 р. Окрема увага приділена Злинському антибільшовицькому повстанню. Цей епізод визвольних змагань опинився поза увагою дослідників військової історії УНР, що довів аналіз історіографічного зрізу проблематики публікації. Автор вводить до наукового обігу низку невідомих джерел з Державного архіву Кіровоградської області, які вперше залучаються до наукового обігу. Результатом дослідження є висновок, що Злинське антибільшовицьке повстання квітня 1920 р. мало вагомий вплив на хід успішної військової операції Дієвої армії УНР під командою Михайла Омеляновича-Павленка проти російських більшовицьких окупантів. Причиною повстання стала економічна політика російських комуністів в українських селах. Іншим чинником збройного виступу був релігійний. Грабіжницькі заходи червоні збиралися здійснити на Великдень, що стало приводом до повстання. Злинчанам вдалося на декілька днів затримати вояків Червоної армії, які вже отримали завдання знищити підрозділи армії УНР, що рухалися до Вознесенська. Автор доводить зв'язок між цими подіями і робить висновок про вплив селянського повстанського руху на хід успішної операції українського війська.

Ключові слова: *Центральна Україна, Дієва армія УНР, Перший Зимовий похід, повстанський рух, Злинка, Червона армія.*

Постановка проблеми. Публікація присвячена дослідженню регіональних аспектів визвольних змагань 1917–1922 рр. Вона стосується аналізу події російсько-української війни першої половини 1920 р. на території Центральної України. Проблематика дослідження зумовлена актуальністю локальних студій, без вивчення яких неможливо зрозуміти багатоаспектну історію Української революції. Незважаючи на увагу істориків до регіоналістики доби визвольних змагань, терени Центральної України залишаються недостатньо дослідженими, тому є перспективним майданчиком для плідних наукових студій.

Аналіз останніх публікацій. В історіографії існує чимало спогадів та досліджень присвячених Вознесенській операції Дієвої армії УНР 16 квітня 1920 р., однак бракує аналізу передумов, що спричинили цей успіх [5; 7; 14; 15; 16]. Висвітлення цієї сторінки військової історії УНР дозволяє зрозуміти вплив селянського антибільшовицького повстанського руху в Центральній Україні на перебіг військових подій між армією УНР та Червоною армією навесні 1920 р. Окремі епізоди визвольних змагань на цій території проаналізовано автором у книзі третій серії «Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922 рр. Український погляд» [10]. Також у співавторстві ці події розглянуто в статті «Пекельна Пасха. Як російські старовіри допомогли армії УНР здобути Вознесенськ» та публікації під назвою «Злинське антибільшовицьке повстання 1920 р.: хронікально-документальна реконструкція події» [11; 12].

Джерельною базою дослідження є документи, виявлені автором у Державному архіві Кіровоградської області. Їхня актуальність та новизна спонукали ввести ці джерела до наукового обігу, з відповідним авторським аналізом та інтерпретацією [2]. Крім цього автором використано документи, які історик Ярослав Тинченко відшукав у російському державному військовому архіві. Інша група джерел – це спогади учасників Першого Зимового походу: Михайла Омеляновича-

Павленка [14], Олександра Доценка [4], Петра Дяченка [5], Юрка Тютюнника [16] та інших учасників визвольної боротьби: Ісака Мазепи [9] та Михайла Михайлика [13]. Вони містять цікаві подробиці перебігу військових дій між Червоною армією та військом УНР в центрі України у 1920 р.

Формулювання цілей статті. Основним завданням статті є аналіз військових дій між Дієвою армією УНР та Червоною армією в Центральній Україні під час Першого Зимового походу в лютому – квітні 1920 р.

Виклад основного матеріалу. Для початку проаналізуємо військово-стратегічну ситуацію, що склалася на теренах Центральної України на початку 1920 р. Дієва Армія УНР під час тривалого рейду з Волині потрапила ці території ще в січні 1920 р. Противником українського війська тоді були рештки Збройних Сил Півдня росії, які втратили боєздатність під впливом поразок від червоноармійців, складних кліматичних умов та боротьби з українським повстанством. Ю. Тютюнник влучно висловився про стан російської білогвардійської армії: *«то була розтоптана гадина, що сичала й вертіла хвостом, але не мала вже сили посунутися вперед, щоб укусити ворога»* [16, с. 165].

Військо УНР за підтримки місцевого населення рухалося вперед тилами деморалізованих білогвардійців, іноді вступаючи в нетривалі сутички, як це сталося під Володимирівкою наприкінці січня 1920 р.

Тим часом червоні 24 січня 1920 р. після кількаденних боїв силами 60-ї дивізії 12-ої армії за підтримки повстанців Андрія Гулого-Гуленка вибили білогвардійців з Єлисаветграду (Єлисавета). Після захоплення міста вони запропонували Андрію Гулому-Гуленку увійти до складу регулярної РСЧА, але отаман відхилив пропозиції більшовицького командування і вирушив на з'єднання з військом УНР, що теж шукало контактів з повстанцями А. Гулого.

Тим часом більшовики, втративши вплив на А. Гулого-Гуленка, не припиняли спроб, за допомогою потужної пропаганди, схилити на свій бік інші українські частини. Михайло Омелянович-Павленко згадував, що в січні 1920 р. радянська платформа була дуже популярною серед українського повстанства, тому керманичі армії УНР Першого Зимового походу побоювалися поширення радянофільства серед своїх вояків. 18 січня 1920 р. поблизу села Тишківка (нині Кіровоградська область) представники Волинської дивізії спробували домовитися про союз з українськими комуністами: боротьбистами, але невдало. Надалі завдяки твердій позиції командного складу війська, зокрема М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника, симпатії до більшовиків оминули вояків армії Першого Зимового походу.

«На нараді 18 січня 1920 р. промова отамана Тютюнника, а потім моє слово – остаточно виявили і зафіксували тогочасну ідеологію війська – воно було за національну суверенність на ґрунті демократичному. Так була поставлена крапка над «і». До самого кінця походу, ні при яких обставинах, які б вони не були важкі, питань про орієнтацію у війську ніхто не підносив», – підсумував Михайло Омелянович-Павленко [14, с. 267]. 21 січня 1920 р. армія УНР прийняла рішення воювати з червоними. Ю. Тютюнник зазначив, що рішення про початок війни з більшовиками приймалося в умовах секретності, тому не було занесено до протоколу [16, с. 166].

В лютому 1920 р., коли білі остаточно залишили Центральну Україну, тут залишилася дві військові сили: армія УНР та Червона армія. 7 лютого 1920 р. в Цибулевому (село в Центральній Україні) між ними відбувся перший бій. Чисельна перевага була на боці червоних, які наступали зі Знам'янки (велика залізнична станція), тому воякам УНР довелося залишити цей населений пункт. Дивізія червоних, що атакувала Цибулеве, також мала завдання ліквідувати повстанців А. Гулого-Гуленка, але той, маючи з десяток ручних кулеметів уникнув оточення, а згодом приєднався до основних сил армії УНР Зимового походу. 8 лютого 1920 р. в селі Цвітній Київської губернії (нині Кіровоградська область) з'єдналися всі частини Південної групи армії УНР, за винятком полку Чорних запорожців, які в той момент перебували на сусідній Черкащині. М. Омелянович-Павленко прийняв рішення стати на перепочинок, щоб реорганізувати Південну групу та встановити зв'язки з Північною групою Ю. Тютюнника. Крім вояків А. Гулого-Гуленка, до війська доєднався курінь Низових Запорожців, сформований переважно з селян с. Глодоси – важливого повстанського осередку. До його складу увійшло чимало вояків, які упродовж 1918–1919 рр. служили старшинами та козаками в різних частинах Дієвої армії УНР [15, с. 34]. Окрім цибулівського бою сутичок між українським та більшовицьким військом в лютому 1920 р. більше не виникало.

Поки армія УНР рейдувала запіллям червоних у сільській місцевості, більшовики контролювали великі міста Центральної України та зміцнювали свої військові підрозділи за рахунок частин,

що прибували з росії. У середині лютого 1920 р. 60-ту стрілецьку дивізію 12-ї армії передали в розпорядження 14-ї радянської армії. Саме на неї покладалося завдання боротися з підрозділами армії УНР, що перебували на цих теренах. Червоні швидко встановили контроль над вузловими залізничними станціями. Близькість Холодного Яру – одного з потужних центрів українського повстанства робила Єлисавет важливим містом у боротьбі з селянським повстанським рухом та «бандами Павленка та Тютюнника», які здійснювали марш тилами червоних. Саме цим було зумовлено рішення розташувати штаб 14-ї армії в Єлисаветграді.

Однак важко не погодитися з висновками історика Ярослава Тинченка, що в лютому 1920 р. для радянського командування фронт проти партизанської армії Омеляновича-Павленка не був основним. Головним завданням більшовиків була повна ліквідація групи військ Одеського напрямку Збройних Сил Півдня росії. Другим серйозним противником були польські війська на заході, бо, незважаючи на формально неоголошену війну, поляки становили небезпеку для червоних. Для ліквідації повстанського війська більшовики не мали достатньої кількості сил та підтримки населення, тому занурюватися вглиб сільської місцевості поки не наважувалися, а брали під контроль тільки губернські, повітові міста та найважливіші залізничні магістралі.

На думку Я. Тинченка, для успішної боротьби за армією Першого Зимового походу червоним треба було виділити від 6 до 10 тис. вояків, але таких ресурсів вони теж не мали. Чисельність армії УНР на той момент складала 2800 піхотинців та 1 500 кавалеристів. Пасивність більшовиків у боротьбі з армією УНР пояснювалася тим, що їхня розвідка надавала хибні дані про чисельність українського війська, вдвічі та навіть утричі перебільшуючи сили УНР [15, с. 35].

Армія УНР також уникала боїв з великими більшовицькими загонами, бо мала обмаль набоїв. Тим часом російські червоноармійці після перемоги над білими перекинули військові частини з півдня до центру України, тому чисельність більшовицьких військ тут постійно зростала. Командуванню Дієвої армії УНР було про це відомо завдяки даним розвідки. Вояки Волинської дивізії повідомляли: «*24.II на ст. Єлисавет стояли 2 ешелони комуністів по 20 вагонів (200–250 чоловік кожний). Один ешелон стояв на ст. Єлисавет під парами в напрямку на ст. Знаменку.»* [4, с. 83].

В лютому 1920 р. між червоними та армією УНР точилися інформаційна війна або, як влучно висловився В. Винниченко, «війна впливом». Більшовики на підставі інструкцій В. Леніна та Л. Троцького намагалися схилити вояків УНР на свій бік, переконуючи, що російські червоноармійці прийшли не захоплювати, а визволяти Україну від російських білогвардійців, а надалі нададуть можливості для розвитку незалежної України. М. Омелянович-Павленко згадував про небезпеку впливу більшовицької агітації на своїх вояків. Аби запобігти подібним впливам керівництво армії УНР розгорнуло контрагітацію. Між росіянами та українцями розгорнулася справжня інформаційна війна Перемога в боротьбі за настрої українського селянства була важливою для обох сторін. Михайло Омелянович-Павленко згадував про її особливості: *«В часі цього маршу доводилося нам стрічатися з невеличкими комуністичними відділами, які все держалися ніяково. Очищали нам дорогу, не вступаючи з нами до бою. Ми їх не переслідували, але, якщо попадали до нас в руки, обеззброювали і виряджали на московщину як непотрібний в Україні елемент… Тим часом большевики зачали свою главну роботу – агітувати проти українських військ між населенням говорячи, що нібито вони разом із нами ідуть на Україну тільки з метою, щоби помогти повстанцям у боротьбі з денікінцями, знищити добровольчу армію, після чого вернуться в московщину, не втручатимуться в справи України, визнають самостійну Україну і т.п. Нашими агентами було встановлено, що вони розповсюджують офіціальний наказ Троцького про визнання самостійності України і позірне невтручання в діла українського народу. Контрагітація з нашого боку мала великий успіх, і комуністи не мали впливу на населення. Їм спочатку селяни недвозначно говорили, що вони їх не визнають»* [14, 292–293].

Навесні 1920 р. розпочався новий етап військової боротьби між червоними та армією УНР. 7 березня 1920 р. з'явився наказ за підписом самого І. Сталіна із завданням знищити частини армії УНР Першого Зимового походу: *«Начальнику тилу фронта, в підлеглість якого передаю з резерву фронту Латдивізію та 21 бригаду 7 дивізії с 7 кавполком та 121 бригаду. 41 дивизії завершити в найкоротший термін частинами 21 та 121 бригад ліквідацію павленківських банд (Тютюнника, Кацюри (Коцура), Чучупака, Гулий, Гуленко в районі Знам'янка – Чигирин – Сміла»* [8, с. 299].

У документі, підписаному командувачем фронту П. Єгоровим, начальником штабу Пєтіним

та членом Реввійськради І. Сталіним, існує плутанина з прізвищами та політичною орієнтацією повстанців. Зокрема, Свирид Коцур був ворожим до армії М. Омеляновича-Павленка. А з особи Андрія Гулого-Гуленка більшовики створили аж двох повстанських ватажків «Гулого» та «Гуленка», що було помилкою. Цей наказ можна вважати початком активної фази військового протиборства між російськими більшовиками та армією УНР.

У війську УНР на початку березня теж було прийнято стратегічне рішення, що суттєво вплинуло на перебіг подій весни 1920 р. Саме 12 березня 1920 р. у Гайвороні, що на східному Поділлі, відбулася важлива нарада в штабі армії, яка мала визначити напрям подальшого руху українського війська та долю Першого Зимового походу. Ситуація була непевна. Юрко Тютюнник писав: *«Ми ніяк не могли довго стояти на одному місці. Треба було бити ворога, коли не хотіли самі бути битими. Ми знову хиталися. Що робити? Переходити Буг, вішати на шибеницях російських комісарів і приєднувати Українську галицьку армію чи ні? А коли приєднаємо, то що будемо з нею робити? Відсутність інформації з-поза кордону тяжко відбивалася на цілій справі. При більшій енергії ворог міг вирвати в нас ініціативу, і тоді було би кепсько. Армія була потомлена. У декого з командного складу почали псуватися нерви*» [16, с. 187–188].

Під час наради обговорювалися два варіанти подальших дій. Перший – перейти Буг і форсованим маршем підійти до лінії польсько-радянського фронту, прорвати її та укритися на контрольованій поляками території та завершити похід. Другий – не переходити Буг та продовжити рух запіллям червоних. Ю. Тютюнник писав, що командування усвідомлювало ризики продовження походу – бути розбитими, бо армії бракувало набоїв: «*Коротко, перше рішення: мінімум ризику і надія на відпочинок; друге – значний ризик»* [16, с. 188]. На думку Ю. Тютюнника, більш активні операції підносили авторитет нашої армії не тільки між населенням, Українською Галицькою армією, а також і серед поляків. За свідченнями Юртика (псевдо Ю. Тютюнника) думки розділилися. Перший варіант підтримували полковник Никонів – комдив Волинської дивізії, полковник Стефанів – командир Третього кінного полку та полковник Долуд (т. в. о начальника штабу армії).

За другий варіант, тобто за продовження рейду тилами червоних, виступили Ю. Тютюнник та А. Гулий-Гуленко. М. Омелянович-Павленко – командуючий армією УНР схвалив рішення про продовження боротьби в запіллі. В мемуарах він детально описав рішення наради в Гайвороні. Одне з них стосувалося майбутньої Вознесенської операції: *«зробити ряд демонстративних акцій і маршрутів углиб України, а потім повернутися до Бугу з метою захоплення Вознесенська, збройної бази та переправи через Буг»*. Отже, рішення про атаку Вознесенська не було спонтанним, бо планувалося заздалегідь, а нарада в Гайвороні передувала майбутній блискучій військовій операції по захопленню цього міста [14].

Також у розвиток поставлених задач було зайняти важливі військово-адміністративні пункти, у площі між середнім Бугом і річкою Синюхою: *«здемонструвати там присутність армії»*, а потім продовжити наступ у південно-східному напрямку. Згідно з цим планом Київська дивізія отримала завдання захопити переправу біля Новоархангельська (нині Кіровоградська область). Надалі планувалося переправитися через р. Синюху, форсуватися на північ від залізничного вузла і далі рухатися в район Єлисавету. У напрямку Голти з Гайворона вирушив «імпровізований» бронепотяг «Запорожець» з однією гарматою та кулеметами і мав спостерігати за цією ділянкою залізниці.

М. Омелянович-Павленко зауважив, що площа маневрування була доволі ризикованою та несприятливою, бо загрожувала українському війську бути притиснутому до водної артерії або залізниці, де більшовики за рахунок панцерників мали б значну перевагу. Проте військо продовжувало свій небезпечний рейд. Командарм зазначив, що одним із важливих чинників сподівань на успіх операції було *«співчуття всього населення краю та переконання,* ***що нас оточують свої люди»*** [14, с. 307].

Активні операції Армії УНР на Уманському та Ольвіопольському напрямках викликали занепокоєння у радянського командування. У складі штабу 14-ї армії 20 березня 1920 р. було створено т. зв. «Штаб внутрішнього фронту». На нього покладалося завдання боротися з армією М. Омеляновича-Павленка, яку більшовики частіше називали «військом Тютюнника» під впливом листівок за його підписом, що ширилися Україною тисячами.

У ніч з 24 на 25 березня 1920 р. між бійцями УНР та російськими червоноармійцями відбувся бій поблизу Ємилівки (Кіровоградська область). Українці зупинилися на відпочинок і через неуважність варти були зненацька атаковані червоно-

армійцями 123-ї бригади 41-ї дивізії у кількості 300 багнетів та 80 шабель [15, с. 43]. Основний тягар бою припав на дві сотні полку Чорних запорожців та Низовий курінь Запорізького пішого полку. Червоні мали значну перевагу в живій силі та зброї, тому під їхнім натиском бійцям УНР із втратами довелося відступити, але більшовики не змогли розвинути свій наступ, бо наштовхнулися на серйозний опір українських вояків. М. Омелянович-Павленко відзначив залізну дисципліну, яка панувала у війську під час цього бою: *«часто тепер, коли це все давно минуло, я згадую ту святу покірність у виконанні бойових наказів. Було чути лише одне слово – наказ. І це було символом, якимсь страшним гіпнотизуючим словом»* [14, с. 320]. Українські частини, зазнавши значних втрат, відступили до села Вербове. Червоні їх не переслідували, бо були задоволені здобутими трофеями та переконані в повному розгромі противника.

Однак, незважаючи на більшовицькі реляції *«про цілковите знищення»* Запорізької дивізії, рейд армії УНР тривав. 25–26 березня 1920 р. Київська дивізія захопила Новоархангельську переправу. Штаб Запорізької дивізії зосередився в районі сіл Небелівка та Нерубайка (нині Кіровоградська обл). Волинці прикривали рух дивізій із півдня та сходу та отримали наказ розпочати рух на терени Голованівщини до села Оксаниного, вздовж річки Ятрань до Перегонівки. 26 березня в Торговиці було видано наказ про форсування залізниць: Новоукраїнка-Бобринець та Новоукраїнка-Єлисавет Херсонської губернії. Переправу планували завершити до 27 березня 1920 р.

30 березня 1920 р. вся армія Першого Зимового походу зосередилася в районі Хмельового – Глодос – Новомиргорода. Найбільше потребували відпочинку частини Запорізької дивізії, які брали участь у Ємилівському бою. М. Омелянович-Павленко згадував, що околиці Новоукраїнки-Глодос-Малої та Великої Виски були добре відомі війську з попередніх подій, а у війську було чимало старшин та козаків із цих селищ. Полковник Андрій Долуд особисто побував у Плетеному Ташлику, де зібрав потрібну інформацію, а також залишив на станції телеграфний патруль, доручивши йому вночі подати низку неправдивих депеш, що ввели в оману більшовиків стосовно чисельності та напрямку руху армії УНР.

Червоні, налякані чутками про українське військо, спішно укріплювали Новоукраїнку: копали шанці, ставили гармати, перешкоди. Залоги були в повній готовності. Такі заходи були пов'язані з тим, що на станції були чималі запаси зброї та відділ панцерників. У районі Єлисавет-Новоукраїнка-Знам'янка зосередилися значні військові сили червоних, бо ця дільниця була стратегічною для 14-ї більшовицької армії.

Результатом березневих подій було ухвалення командуванням армії УНР важливого рішення про продовження Першого Зимового походу теренами Правобережжя на південь у напрямку Вознесенська. Успіхом можна вважати встановлення контролю над переправами та залізницями, які було форсовано без втрат. Налякані рухом та чисельністю українського червоні стягнули чимало частин до Єлисавета, а місто оголосили в стані облоги. Армія Омеляновича-Павленка також зробила велику справу в пропаганді боротьби за українську державність. Це помітив Ісак Мазепа – прем'єр-міністр УНР, який йшов стежками війська Зимового походу:

«Пригадую, вертаючись назад з Єлисавета, я особливо виразно відчув, яке велике діло виконала наша армія своїм Зимовим походом. Здається не було села чи містечка в цьому районі, де б не побувала наша армія. І всюди, де вона спинялася, залишала по собі нестертий слід, посіяла зерна невмирущої свідомості поміж українською людністю. Нам часто доводилося говорити із селянами. Всюди про «армію Павленка й Тютюнника» залишилися найкращі спомини. Нерідко з сльозами на очах селяни оповідали нам, як вони зустрічали й приймали у себе «наше, українське військо» [9, с. 367].

Приязні стосунки в армії УНР склалися не тільки з українським населенням, а й з мешканцями інших національностей. Зокрема, євреїв Голованівщини та росіян-старовірів із села Злинка Маловисківського району.

Вирішальні бої між червоноармійцями та вояками армії УНР на теренах Центральної України відбулися в квітні 1920 р. Більшовики постійно нарощували свої сили, перекидаючи їх до Єлисавета. І. Мазепа, який у квітні 1920 р. відвідав Єлисаветград, згадував про це: *«Місто було переповнене большевицьким військом. Були все це московські регулярні частини, добре вдягнені й озброєні. Весь час із півночі прибували нові військові відділи»* [9, с. 366]. Уявлення про плани червоних дозволяють скласти накази командуючого Єлисаветградського гарнізону, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області. Варто зазначити, що ці документи, значно інформативніші за джерела, знайдені Ярославом Тинченко в архіві Збройних Сил російської редерації, бо вони

стосуються переважно аналізу руху та планів армії УНР [15].

Нагадаємо, що згідно наказу від 7 березня 1920 р. частини 41 та 60-ї дивізії 14-ї армії мали в найкоротший термін *«завершити ліквідацію павленківських банд»* в районі Єлисаветграду-Новоукраїнки. Для спостереження за переміщеннями частин армії УНР у розпорядження командування 14-ї армії було передано навіть кілька авіаційних загонів. Якщо частини 41-дивізії вели бої з вояками УНР переважно суходолом, то завданням 60-ї дивізії була охорона залізничних вузлів та великих міст. Крім того, зважаючи на активність загонів армії УНР у Центральній Україні в складі штабу 14-ї армії наприкінці березня 1920 р. було створено т. зв. «Штаб внутрішнього фронту», про що згадувалося вище.

На початку квітня 1920 р. для більшовиків виникли сприятливі обставини для ліквідації рейду армії УНР. Накази начальника Єлисаветградського гарнізону свідчать про активізацію наступальних дій червоноармійців проти українського війська. Наказом від 5 квітня 1920 р. передбачалося взяти «бандитів» у кільце. Частини 60-ї дивізії посилили контроль над залізницею та довколишніми селами: Хмельове – Янопіль – Якимівка – Плетений Ташлик – Капустине [2, арк. 9].

Однак навіть в умовах наступальної тактики, більшовики передбачали небезпеку для Вознесенська, де знаходилися склади 14-ї армії, які щойно поповнилися військовим майном та цивільним крамом із Одеси. Гарнізон Вознесенська був попереджений про небезпеку нападу загонів УНР. Для підкріплення туди навіть відправили бронепотяг «Червоний селянин».

Тим часом вояки УНР достатньо легко захопили Бобринець, поповнивши запаси харчування. Однак вже 9 квітня 1920 р. на Великдень зазнали поразки в бою за станцію Долинська. Чому? Залізничні станції були пріоритетними для більшовиків, тому командування внутрішнього фронту виділило для цього кілька збірних загонів зі складу 7-ї стрілецької дивізії, до яких приєдналося 130 бійців Єлисаветградського та 120 вояків Миколаївського гарнізонів. 9 квітня 1920 р. більшовики атакували частини УНР в Ізраїлівці. Бій продовжився на Великдень – 10 квітня. До речі, це велике релігійне свято не надто позитивно вплинуло на настрій бійців УНР, серед яких було чимало віруючих. Зі значними втратами українські вояки залишили цю важливу залізничну станцію, використавши майже всі набої. За даними Я. Тинченка втрати армії УНР під Долинською становили 60 осіб [15, с. 80]. А інформація з більшовицьких джерел, згідно якої набоїв у противника лишилося не більше п'яти на вояка, узгоджується зі спогадами вояків армії УНР про подібні проблеми [2, арк. 11]. *«Ворог у цей же день знову двома дивізіями, підтриманий броневиками, розпочав наступ з боку Миколаєва і ст. Долинської, – прийшлося, відбиваючись, вичерпати останній запас набоїв. Не мали набоїв й інші дивізії, а тим часом ворог насідав»*, – описав результат бою Олександр Доценко [4, с. 103].

В цих умовах командування 14-ї армії вирішило, нарешті, реалізувати свій план, і розгромити українське військо. Про це свідчить наказ очільника Єлисаветградського гарнізону від 10 квітня 1920 р. З частин Єлисаветградського та Новоукраїнського гарнізонів створювалася Єлисаветградська група, яка отримала наказ не пізніше 12 квітня (!) перейти в наступ «на загони Тютюнника» та знищити їх, не дозволивши прорватися з оточення навіть маленьким групам. В селах, що симпатизували армії УНР або повстанцям, наказували брати заручників [2, арк. 11]. Єлисаветградська група формувалася з вояків 63-го полку 14-ї армії, також до її складу увійшли члени кількох караульних батальйонів.

Натомість М. Омелянович-Павленко наказав прискореним маршем рухатися до Вознесенська, уникаючи оточення та переслідування ворожими відділами. На відміну від червоних, воякам УНР вдалося реалізувати свій план. На світанку 16 квітня 1920 р. під час несподіваної і зухвалої атаки, з огляду на нестачу набоїв, Вознесенськ було захоплено. До рук вояків армії УНР потрапила велика кількість зброї, набоїв, амуніції, якої конче потребувало військо, що перебувало в рейді ворожим запіллям майже пів року.

Втрата Вознесенська стала для більшовиків подвійною поразкою: їм не вдалося розгромити армію УНР та запобігти втраті складів, за рахунок яких українські вояки значно посилилися та отримали можливість продовжити боротьбу з червоноармійцями. Чому так сталося? Адже більшовики передбачали можливий рух армії УНР на Вознесенськ та навіть попереджали гарнізон про ймовірний напад. Наявні джерела прямої відповіді на ці питання не дають. Дивним чином документація про бойові дії між частинами 14-ї армії та військом УНР, що зберігалася в Державному архіві Кіровоградської області, обривається наказом 10 квітня 1920 р. про створення Єлисаветградської групи, яка мала завершити розгром армії УНР. Наступний документ стосується лише подій серпня 1920 р.

Історик Я. Тинченко теж не наводить документів, які б пояснювали зрив операції червоних з ліквідації армії УНР за найбільш сприятливих, із лютого 1920 р., обставин. Першим, хто намагався розібратися у причинах невдачі більшовиків, був Михайло Михайлик – повстанець із Глодосів, учасник бою під Крутами 1918 року. В спогадах, надрукованих в «Літописі Червоної Калини» 1934 р., він виклав свій погляд на складові успіху армії УНР у Вознесенську 16 квітня 1920 р.:

«Вдогонку за армією УНР, що була вже під Вознесенськом, через містечко Злинка переходили частини 60-ї дивізії. *Злинка виступила проти 60-ї дивізії і затримала її на два дні, ведучи завзяті бої… По дводенним бою з застосуванням артилерії з обох сторін Злинка була переможена. Червоні спалили 80 дворів і забили 200 селян. Правда багато і червоноармійців було забитих. Завдяки цьому бою дивізія не наспіла до Вознесенська, де армія УНР провадила свої акції»»* [13, с. 8].

Протягом тривалого часу дослідники визвольних змагань оминали увагою цю інформацію. Наскільки можна довіряти версії М. Михайлика та чи мало вплив Злинське антибільшовицьке повстання на результат бою під Вознесенськом? Ретельний аналіз цього повстання, яке, наголошуємо, звісно не узгоджувалося з керманичами армії УНР, але мимоволі суттєво допомогло українському війську, автор подав у книзі «Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922 рр. Український погляд. Рік. 1920. Проти червоних та білих окупантів» [10, с. 75–90]. У цьому випадку наголошується, що Злинське повстання відбулося тоді, коли армія УНР атакувала Вознесенськ і переймалася за свій тил з боку Єлисаветчини, так Ю. Тютюнник називав частину теренів Центральної України [16, с. 16, с. 188, с. 199]. Намагаючись вирватися з можливого оточення, а саме такі плани виношували командири червоних, військо УНР рушило на південь. Більшовики помилково чатували на них на південному напрямку, поблизу Нового Бугу, але водночас були змушені тримати чисельні загони в Центральній Україні, очікуючи нападу повстанців на Єлисаветград. Сил для боротьби на всіх ділянках фронту не вистачало. Керівник тилу 14-ї армії визнавав це: *«Обмеження частин, які перебували в розпорядженні запілля, та малочисельний їх склад перешкоджає швидкій ліквідації петлюрівців та інших банд. Штабу тилу, через це доводиться терміново перекидати частини в райони, що перебувають під загрозою, залізничні вузли та маневруючи ними, вдається лише попереджати дії банд, а знищити їх зовсім немає можливости»* [10, с. 76].

А О. Доценко писав, що селяни-розвідники інформували, що ще 6 квітня з Вознесенська в бік Помічної (залізнична станція центрі України) виїхало два ешелони комуністів невідомої кількості для «зліквідування банд» [4, с. 99]. Тому без сумнівів велике повстання в більшовицькому тилу, якраз між Єлисаветом та Вознесенськом, та ще й поблизу важливої залізничної станції Капустине було вигідне українському війську. Та чи збиралися частини 14-ї армії переслідувати армію УНР? Документа, який би підтверджував думку М. Михайлика, відшукати не вдалося, хоча наказ завершити розгром «військ Тютюнника» до 12 квітня може бути використаний на користь цієї версії. Тим більше, що село Злинка знаходилося на найкоротшому відрізку шляху між Єлисаветом та Вознесенськом.

Злинське повстання, яке вибухнуло саме на Великдень 1920 р., більшовики могли сприйняти як військову дію, пов'язану з загонами М. Омеляновича-Павленка. В одному з наказів очільника Єлисаветградського гарнізону згадувалося, що *«на Пасху банди збираються атакувати Єлисаветград»* [2, арк. 11]. Хоча, ми не виключаємо, що М. Михайлик міг прийняти частини 14-ї армії, які викликали для придушення повстання, за сили, що прямували до Вознесенська для боротьби за армією УНР. Цікаво, що після приборкання більшовиками повстання в Злинці, документи про його перебіг теж зникли з архіву з дивним формулюванням «изъято»!

Тим часом вояки Єлисаветградської групи, зокрема і 63-й полк, вже після втрати Вознесенська знову почали переслідувати противника. Про це свідчать документи, які вдалося відшукати Я. Тинченку в російських архівах: *«Із зведення внутрішнього фронту 14 армії до 18 години 26 квітня 1920 р. № 44-Б. Анан'ївський район: 63 полк и Єлисаветградський загін, переслідував противника. 24-го у 18 годин увірвалися в передмістя міста Анан'ёва, де зосередилося біля 2000 кавалерії та 2000 піхоти при кулеметах та гарматах. Бандити за підтримки шести навколишніх сил оточили полк й після 13 годинного бою полк відійшов у Бековo»* [15, с. 62].

Привертає увагу факт тривалості бою – 13 годин! А напередодні захоплення Вознесенська, за два тижні до того, вояки армії УНР вичерпали майже весь запас набоїв, а гармати переважно були несправні. Тож шансів перемогти армію М. Омеляновича-Павленка раніше, наздогнавши

її під Вознесенським, відстань між містами трохи більше 120 км, червоним було набагато простіше.

Під час дискусії стосовно цього епізоду визвольних змагань постало питання про участь вояків 60-ї дивізії 14-ї армії більшовиків у придушенні Злинського повстання. Мовляв, у цей час її підрозділи перебували в іншому місті. Однак ґрунтовний дослідних тих подій Я. Тинченко згадував про участь у боротьбі з повстанцями вояків саме 60-ї дивізії, які контролювали залізниці. Одна з таких залог знаходилася на ст. Капустине, що зовсім поруч зі Злинкою. Також не викликає сумнівів, що бої з повстанцями вели вояки 14-ї армії, тобто це могли бути червоноармійці 41-ї дивізії, 2 бригади 7-ї стрілецької дивізії або частини Єлисаветградської групи, створеної для боротьби з армією УНР.

Стосовно дати початку повстання існують різні версії. За спогадами місцевих, які ретельно збирала дослідниця Ольга Голованова, повстання тривало з 16–18 квітня 1920 року [1, с. 41]. Ця дата як початок повстання зустрічається й на сторінках «Історії міст і сіл України» [6, с. 405]. А от в одному з більшовицьких документів фігурує й інша дата – 12–14 квітня 1920 р. [3, арк. 134].

Обидві версії співпадають з рухом армії УНР на Вознесенськ та боями за це місто. Тобто, якщо повстання відбулося 12–14 квітня 1920 р., то затримало рух більшовиків на Вознесенськ і дозволило уникнути удару в тил напередодні штурму, а якщо бої під Злинкою відбулися 16–18 квітня, то співпали з атакою армії УНР на Вознесенськ і унеможливили допомогу місцевому гарнізону. Тому, на наш погляд, думки опонентів про відсутність зв'язку між Злинським повстанням та вдалою військовою операцією армії УНР під Вознесенськом, є помилковою. Територіальна близькість населених пунктів, дати подій, згадки про Вознесенськ у планах обох сторін, спогад М. Михайлика, гадаємо, є цілком достатніми аргументами на користь нашої версії.

Висновки. Підбиваючи підсумки військових дій між Червоною армією та Дієвою армією УНР в центрі України протягом лютого – квітня 1920 р. можна зробити висновок, що червоним не вдалося виконати своєї бойової задачі: ліквідувати рейд українського війська. Натомість армія УНР, яка під час перебування в Центральній Україні зросла за рахунок загонів А. Гулого-Гуленка, зуміла виконати своє завдання, здобувши Вознесенськ. Селянські повстання проти більшовиків на соціально-економічному та релігійному ґрунті допомогли армії УНР захопити це місто, що було важливою військовою базою противника. Цей успіх допоміг вдало завершити Перший Зимовий похід, що завершився 6 травня 1920 р. злукою з частинами армії УНР, що разом з поляками провадили війну з російськими більшовиками.

Список літератури:

1. Голованова О. Злинка: від витоків до сьогодення. Кіровоград: «Поліграф-сервіс», 2014. 460 с.
2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіро). Ф. 1, оп. 1, спр. 15.
3. ДАКіро. ф. 347, оп. 1, спр. 247.
4. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 376 с.
5. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку чорних запорожців армії Української Народної Республіки. Київ: Стікс, 2010. 448 с.
6. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. 816 с.
7. Ковальчук М., Руккас А. Перший Зимовий похід Армії УНР. *На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах та революціях 1914–1921 років*. Х.: КСД, 2016. С. 200–223.
8. Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського: джерелознавчий аналіз. Холодний Яр. Х.: Фоліо, 2017. С. 294–354.
9. Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
10. Митрофаненко Ю. Боротьба селян і повстанців з більшовиками (лютий – травень 1920 р.) / *Роки боротьби 1917–1922 на Єлисаветчині. Український погляд. Рік. 1920. Проти білих та червоних окупантів.* Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 276 с.
11. Митрофаненко Ю., Черткова Н. Злинське антибільшовицьке повстання 1920 р.: хронікально-документальна реконструкція події / *Педагогічний вісник*. 2020. Вип. 1–2. С. 92–98.
12. Митрофаненко Ю., Голованова О. Пекельна Пасха. Як російські старовіри допомогли армії УНР здобути Вознесенськ. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/17/157357/ (дата звернення 28.07. 2021).
13. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). Літопис Червоної Калини. 1934. Ч. 2. С. 8.

14. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темора, 2007. 608 с.
15. Тинченко Я. Лицарі Зимових походів 1919–1922 рр. К.: Темпора, 2017. 760 с.
16. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К: Книга роду. 2008. 312 с.

Mytrofanenko Yu.S. MILITARY STRUGGLE BETWEEN THE UNR ARMY OF THE FIRST WINTER CAMPAIGN AND THE RED ARMY ON THE TERRITORY OF CENTRAL UKRAINE ((FEBRUARY – APRIL) 1920)

The article deals with a little-known episode of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: the influence of the Zlin anti-Bolshevik peasant uprising on the course of events of the First Winter Campaign of the Active Army of the Ukrainian People's Republic in 1920. The focus of the research is the military aspect of the first liberation struggles. Chronological framework of the study – February – April 1920. Geographical – terrains of Central Ukraine. In particular, its part from Southern Bug to Ingul is located on the territory of modern Kirovohrad and Mykolaiv regions. The author analyzes the influence of the insurgent movement in the territory of Yelisasvetchyna (part of Central Ukraine, located within the Kirovohrad region) on the course and result of the military operation of the Active Army of the Ukrainian People's Republic to capture Voznesensk in April 1920.

This episode of the liberation struggle was overlooked by researchers of the military history of the Ukrainian People's Republic, which was proven by the analysis of the historiographical section of the issue of the publication. The author introduces a number of unknown sources from the State Archive of the Kirovohrad region into the scientific circulation, which are involved in the scientific circulation for the first time.

The result of the study is the conclusion that the Zlyn anti-Bolshevik uprising in Central Ukraine in April 1920 had a significant impact on the course of the successful military operation of the Active Army of the Ukrainian People's Republic under the command of M. Omelyanovich-Pavlenka against the Russian Bolshevik invaders. The cause of the uprising was the economic policy of the Russian Bolsheviks in the Ukrainian villages. Another factor in armed action was religious. The Reds were going to carry out the robberies on Easter, which became the reason for the uprising. The people of Zlynch managed to detain for several days the soldiers of the Red Army, who had previously received the task of destroying the units of the UNR army operating in the territory of Central Ukraine. The author proves the connection between these events and draws a conclusion about the influence of the peasant insurgent movement on the successful operation of the Ukrainian army.

Key words: *Central Ukraine, Active Army of the Ukrainian People's Republic, First Winter Campaign, insurgent movement, Zlynka, Red Army.*

УДК 94(477):327.3
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.15

Моісеєва Т.М.
Національний університет «Одеська політехніка»

КРИМСЬКА ПЛАТФОРМА: ВІД ІДЕЇ ДО УСТАНОВЧОГО САМІТУ

У статті, на основі аналізу широкого комплексу джерел, розглядається процес становлення «Кримської платформи», що охоплює період від публічного анонсу її створення (з трибуни ООН), до Установчого саміту (включно). Особливу увагу приділено характеристиці підготовчого етапу, що включив в себе: проведення на міжнародній арені ґрунтовної роз'яснювальної роботи (адвокації) щодо «Кримської платформи»; формування (на національному рівні) бачення її суті, мети, концептуальних особливостей, організації діяльності; створення експертної мережі. Аналіз інформації, дозволяє зробити висновок, що роз'яснювальна (адвокаційна) робота, проводилася в різних площинах міжнародної взаємодії, а ключову, роль в її реалізації, відігравали міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба та перша заступниця міністра Еміне Джапарова. Акцентовано, що кінцевою метою «Кримської платформи» є деокупація Кримського півострова, а пріоритетними напрямками діяльності – завдання, пов'язані, головним чином, з подоланням наслідків російської окупації Криму. Коротко окреслено процес заснування Національного офісу «Кримської платформи» та межі його відповідальності. Встановлено, що ваговим чинником ефективності «Кримської платформи» є формування та залучення до співпраці експертної мережі; розкрито її завдання, тематичні сфери та кроки по організації взаємодії по лінії МЗС України – Експертна мережа – Міжнародна благодійна організація «Фонд Східна Європа». Охарактеризовано Установчий саміт «Кримської платформи»: рівень представництва, теми панельних дискусій, підсумковий документ – Декларацію Кримської платформи. Наголошено, що ігнорування Організацією Об'єднаних Націй Установчого саміту «Кримської платформи», на думку Дмитра Кулеби, має під собою політичні мотиви та є неприпустимим, оскільки завданням ООН є захист принципів, а не інтересів окремих держав, які порушують і принципи діяльності ООН, і міжнародне право. Відмічено активну діяльність української дипломатії (на «майданчику» ООН), для утримання кримської проблематики у фокусі уваги міжнародної спільноти та просуванні ідеї «Кримської платформи».

Ключові слова: *МЗС України, Крим, Кримська платформа, адвокація, експертна мережа, Національний офіс, Установчий саміт, ООН.*

Постановка проблеми. 2014 рік ознаменувався початком війни Російської Федерації проти України, окупацією та незаконною анексією Кримського півострова. Ознаками «кримської політики» РФ стали: масові порушення прав людини та норм міжнародного гуманітарного права; зміна демографічної структури на окупованому півострові шляхом переселення російських громадян до Криму; безпрецедентна мілітаризація Криму. Подібні дії РФ створили загрозу не лише для національної безпеки України, а й зумовили виникнення низки безпекових викликів регіонального та глобального масштабу.

Проблема Криму особливо актуалізувалася після початку повномасштабної війни РФ проти України, адже Росія перетворила його на воєнний полігон та використовує як «військову базу для своєї агресії та дестабілізації всього світу» [36].

З 2014 р., «кримське питання» не сходить з порядку денного української дипломатії, а завдання деокупації Криму стало одним з ключових для української держави. У своєму зверненні до Верховної Ради України (10 вересня 2021 р.), міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба наголосив: «…битва за Крим – це битва за Україну», «Крим – це тест, який визначає правила гри та майбутнє світового порядку у XXI сторіччі» [34].

Важливим «механізмом» деокупації Криму, протидії безпековим загрозам має стати міжнародна «Кримська платформа», адже «цей формат не лише про Крим, а загалом про справедливість, міжнародне право, повагу до кордонів і дотримання принципу територіальної цілісності» [36].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська історіографія досліджуваної проблеми представлена низкою праць, в яких розглядаються

різні аспекти російської окупації Криму: порушення прав людини, репресії російської влади проти українських ЗМІ [1; 5]; історичний аспект (починаючи з 90-х рр. XX ст.) російсько-української конфронтації навколо питання територіальної приналежності Криму [35]; кваліфікація ситуації в Автономній Республіці Крим, Донецькій та Луганській області з точки зору міжнародного гуманітарного права [37]; наслідки анексії Криму для сучасної системи міжнародного права й міжнародних відносин [32].

Окремо варто виділити комплексне дослідження проблематики війни на Донбасі та анексії Криму (підготовлене Національним інститутом стратегічних досліджень) [17] та Аналітичну доповідь «Ситуація з правами людини в Криму за 7 років окупації» (підготовлена Домом прав людини Крим, Кримською правозахисною групою, Регіональним центром прав людини, Центром громадянської просвіти «Альменда», Центром прав людини ZMINA) [41].

Водночас, тема «Кримської платформи», поки не стала об'єктом ґрунтовного наукового дослідження і потребує подальшої розробки.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення процесу становлення «Кримської платформи», що охоплює період від публічного анонсу її створення (з трибуни ООН), до Установчого саміту (включно). Ми свідомо вивели за «рамки» статті відомості щодо Другого саміту «Кримської платформи», оскільки він відбувся вже в нових геополітичних умовах (пов'язаних з повномасштабною агресією РФ проти України), що потребує окремої уваги науковців. Джерельну базу дослідження становить інформація, розміщена на офіційній інтернет-сторінці Міністерства закордонних справ України та матеріали офіційного сайту «Кримська платформа».

Виклад основного матеріалу дослідження. 23 вересня 2020 р., виступаючи на загальних дебатах 75-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, Президент України Володимир Зеленський офіційно анонсував створення «Кримської платформи» та закликав держави-члени ООН долучатися до неї [3].

Адвокація ідеї «Кримської платформи». З цього часу, розпочалася ґрунтовна підготовча робота по створенню «Кримської платформи», організації її Установчого саміту та потужна діяльність, спрямована на просування (в досліджуваних матеріалах використовується термін «адвокація» – авт. приміт.) ідеї «Кримської платформи» на міжнародній арені, що, за визначенням першої заступниці міністра закордонних справ України Еміне Джапарової, передбачає «інформування наших міжнародних партнерів про деталі та субстантивну частину кампанії щодо Кримської платформи» [31].

Адвокація проводилася, як по лінії зустрічей з послами, посадовими особами окремих держав, проводом української діаспори (Світовий Конгрес Українців, Конгрес українців Канади [28; 38], на «майданчиках» міжнародних конференцій [21], так і в площині взаємодії з ЄС та міжнародними організаціями (ОБСЄ, ООН, НАТО, Рада Європи, зустріч з послами країн-членів ЄС та інші) [10; 12; 15; 23; 24; 25]. На цих заходах обговорювалися наслідки російської окупації Криму та презентувалася мета і завдання «Кримської платформи».

Особливу увагу зовнішньополітичне відомство приділяло діалогу з лідерами кримськотатарського народу (Мустафою Джемілєвим, Рефатом Чубаровим, представниками Меджлісу), оскільки, на переконання Дмитра Кулеби, будь-яке обговорення питань Криму, неможливе без участі в цих дискусіях кримських татар [7; 29].

Аналіз доступної інформації, дозволяє зробити висновок, що ключову роль, в реалізації цього сегменту підготовчої роботи, відігравали міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба та перша заступниця міністра Еміне Джапарова. Водночас, Дмитро Кулеба відзначив «особисту залученість до створення Кримської платформи Президента України Володимира Зеленського, зусилля Ради національної безпеки та оборони, Міністерства реінтеграції тимчасово окупованих територій України» [7].

«Кримська платформа»: мета, концептуальні особливості, організація діяльності. На етапі підготовчої роботи та адвокації «Кримської платформи», остаточно формувалося та викристалізовувалося бачення її суті, мети, концептуальних особливостей, організації діяльності.

Платформа створювалася як «спеціальний багатосторонній міжнародний координаційний механізм, що опікуватиметься усім спектром Кримської проблематики»; як можливість систематизувати зроблене та напрацювати нові формати співпраці і додаткові механізми звільнення Кримського півострова.

Деокупація Криму сформульована як основна (кінцева) мета діяльності «Кримської платформи» [19; 21].

Концептуальними особливостями «Кримської платформи», на думку Дмитра Кулеби, є її парламентський вимір та законодавча діяльність.

6 липня 2021 р., виступаючи з трибуни Всеукраїнського форуму «Україна 30. Міжнародна політика», Еміне Джапарова підкреслила перші успішні «кроки» на парламентському рівні: ухвалення «законів про статус корінних народів», подальша спільна робота «парламенту, МЗС України, Представництва Президента в АРК, Меджлісу кримськотатарського народу та неурядових експертів над іншими законопроєктами пакету "Кримська платформа"» [7; 27].

Результативності «Кримської платформи» має сприяти організація її роботи на чотирьох рівнях: 1) найвищий політичний рівень (глави іноземних держав); 2) рівень глав МЗС та міністрів оборони; 3) міжпарламентський рівень; 4) експертний рівень [29].

Важливою складовою організаційної діяльності, на підготовчому етапі, стало заснування Національного офісу «Кримської платформи», функції якого були покладені на Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. Завдання Національного офісу визначені Указом Президента України від 13 серпня 2021 р. № 359/2021, яким вносилися зміни до відповідного Указу «Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим» (№ 758/2019 від 17 жовтня 2019 р.). У тісній співпраці з МЗС України, Офіс надає аналітичну, експертну, консультаційну, інформаційну та інші види підтримки, необхідні для досягнення цілей України в рамках Міжнародної «Кримської платформи». У структурі Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим, створено «Службу забезпечення діяльності Кримської платформи» [39; 40].

Експертна мережа. Вагомим чинником ефективності «Кримської платформи» є формування та залучення до співпраці експертної мережі, яка «об'єднає представників українських та іноземних неурядових організацій, аналітичних дослідницьких центрів і правозахисників». Завданнями експертів кримського напрямку є: моніторинг та аналіз поточної ситуації на окупованому Кримському півострові та в акваторіях Чорного і Азовського морів; дослідження наслідків російської окупації Криму; надання пропозицій за «пріоритетними напрямами діяльності Кримської платформи» та фахових рекомендацій «щодо національної та міжнародної політики деокупації Криму». Визначені були і основні напрямки діяльності експертної мережі: «експертно-аналітична робота, експертна дипломатія, підтримка державних ініціатив з деокупації Криму» [14; 22; 26].

Формат і завдання співпраці МЗС України та експертної мережі (в тому числі – по підготовці інавгураційного саміту «Кримської платформи») були окреслені в ході зустрічі Еміне Джапарової із представниками новоствореної експертної мережі «Кримської платформи», керівництвом Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим, Благодійного Фонду «Східна Європа» та координатором програм USAID (16 червня 2021 р.) [30].

29 липня 2021 р., МЗС України та Міжнародна благодійна організація «Фонд Східна Європа» (Президент Фонду – Віктор Лях) підписали Меморандум про співпрацю, який передбачав формування Фондом окремої програми для підтримки Експертної мережі «Кримської платформи» (інформаційне сприяння; підтримка дослідницьких проєктів незалежних аналітичних центрів; допомога в проведенні заходів, конференцій, семінарів) [14]. Саме Фондом «Східна Європа» була створена спеціальна програма фінансування, для підтримки діяльності Експертної мережі, через добровільні та донорські внески [18].

Установчий форум Експертної мережі «Кримської платформи», в якому взяли участь представники посольств, національні та міжнародні експерти, пройшов 6 серпня 2021 року, в Києві. На час проведення Форуму, 180 експертів та науковців з 33 країн світу висловили готовність долучитись до Експертної мережі «Кримської платформи». На обговорення були винесені питання майбутнього співробітництва, завдання та пріоритети експертної мережі [22].

18 листопада 2021 р. Дмитро Кулеба та сім координаторів робочих груп підписали Меморандум про співпрацю МЗС та експертної мережі, яким документально закріплено цілі і завдання спільної діяльності. Зокрема, МЗС взяло на себе зобов'язання: надавати сприяння у проведенні колективних заходів (в рамках «Кримської платформи»); «підтримувати дослідницькі проєкти незалежних аналітичних центрів країн світу щодо Криму» [8].

На сьогодні, Експертна мережа «Кримської Платформи» діє в семи тематичних сферах: політика невизнання та санкцій; права людини та міжнародне гуманітарне право; безпековий трек; культурна спадщина; гуманітарна політика; екологія та економіка; права корінних народів Криму [18].

Установчий Саміт «Кримської платформи». Інавгураційний Саміт «Кримської платформи» відбувся у Києві, 23 серпня 2021 р. У саміті взяли участь 47 держав та міжнародних організацій,

які були представлені на рівні: глав держав та урядів, міністрів закордонних справ та оборони, послів, спікерів парламентів, керівників інституцій Європейського Союзу, генеральних секретарів Ради Європи та ГУАМ, заступника генерального секретаря НАТО. За словами Дмитра Кулеби, всі держави, учасниці Форуму, стають засновниками Кримської платформи, незалежно від рівня представництва [9; 11].

Пі час офіційної частини Саміту, з промовами виступили: Президент України Володимир Зеленський, «Голова Верховної Ради України Дмитро Разумков, Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль, глави іноземних делегацій, лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемілєв, представниця експертної мережі Кримської платформи Ольга Скрипник». Учасникам саміту було представлено новостворений Офіс Кримської платформи.

Важливою складовою Саміту стали панельні дискусії учасників по питаннях: мілітаризації Азово-Чорноморського регіону та пов'язаними з цим безпековими викликами; невизнання анексії Криму; відновлення прав кримськотатарського народу та ін. [9; 11].

Головним документом Установчого Саміту стала Декларація Кримської платформи, підтримана всіма державами-учасницями саміту та Європейським Союзом [42]. Враховуючи обсяг документу, виділимо його ключові тези, важливі, в межах досліджуваної проблеми: учасники «Кримської платформи» зафіксували рішення щодо створення міжнародної «Кримської платформи»; висловили намір сформувати «мережу постійної та швидкої комунікації між представниками міністерств закордонних справ держав-учасниць Платформи (створити контактні підрозділи з питань Криму); закликали до координації міжпарламентської діяльності по кримській проблематиці; схвалили започаткування міжнародної експертної мережі та Національного офісу «Кримської платформи» [42].

Основна частина документу присвячена: засудженню політики РФ в Криму; закликам до РФ «виконувати свої зобов'язання як держави-окупанта відповідно до норм міжнародного гуманітарного права та інших застосовних норм міжнародного права»; можливості запровадження «подальших політичних, дипломатичних та обмежувальних заходів щодо Російської Федерації» [42].

Підводячи підсумки Інавгураційного Саміту Дмитро Кулеба наголосив, що «Спільна декларація» – «найсильніший міжнародний документ щодо Криму, ухвалений на міжнародному рівні з 2014 року» та зауважив, що він є «відкритим до приєднання» [13].

Водночас, міністр закордонних справ визначив п'ять пріоритетних напрямків подальшої роботи «Кримської платформи»: 1) «консолідація міжнародної політики невизнання зміни статусу Криму як частини території України»; 2) ефективне використання антиросійських санкційних «інструментів»; 3) протидія безпековим загрозам (в тому числі, пов'язаним з мілітаризацією Росією Криму, акваторій Чорного та Азовського морів), забезпечення свободи мореплавства; 4) та 5) приділення уваги проблемам, зумовленим наслідками російської окупації, серед яких – порушення прав людини, економічні та екологічні виклики» [9; 13].

Завершуючи розмову про Установчий саміт «Кримської платформи», окремо, варто зупинитися на позиції ООН, щодо цього форуму. ООН, важливою місією якої є підтримка миру та безпеки, проігнорувала саміт, шо, на переконання Дмитра Кулеби, «відбулося з абсолютно політичних мотивів» та «демонструє як стан справ у самій організації, так і розуміння нею своєї ролі та місії у світі». Міністр наголосив на неприпустимості такого ставлення, підкресливши, що завданням ООН є захист принципів, а не інтересів окремих держав, які порушують і принципи діяльності ООН, і міжнародне право [6].

Зовнішньополітичне відомство, і надалі, продовжило активну діяльність, використовуючи «трибуну» ООН, для утримання кримської проблематики у фокусі уваги міжнародної спільноти та просуванні ідеї «Кримської платформи». Питання порушення Російською Федерацією прав людини в Криму, звільнення українських політв'язнів, підтримки «Кримської платформи» піднімалися: у промові Президента України Володимира Зеленського на загальних дебатах 76-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (23 вересня 2021 р.) [4] та зустрічах з зарубіжними партнерами (в рамках форуму) [16]; Спільній заяві «від імені 40 держав про ситуацію з правами людини в тимчасово окупованому Криму», яку виголосила Еміне Джапарова під час 48-ї сесії Ради ООН з прав людини (4 жовтня 2021 р., Женева) [20]; виступі міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби на дебатах Генеральної Асамблеї ООН з доповіддю «Ситуація на тимчасово окупованих територіях України» (23 лютого 2022 р.) [2].

Завдяки зусиллям української дипломатії, 16 грудня 2021 р., Генеральною Асамблеєю ООН

було схвалено оновлену і посилену резолюцію «Ситуація з правами людини у тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна», в якій зафіксовано заклик до держав-членів ООН «посилити співпрацю в рамках Кримської платформи задля поліпшення ситуації з правами людини в Криму» [33].

Висновки. Отже, «Кримська платформа» була започаткована як багатосторонній міжнародний координаційний механізм, в центрі уваги якого перебуватимуть різні аспекти Кримської проблематики.

Установчому саміту «Кримської платформи», який завершив процес її створення, передувала широка та ґрунтовна підготовча та роз'яснювальна (адвокаційна) робота, що проводилася в різних площинах міжнародної взаємодії. Ключову, на нашу думку, роль у її реалізації, відігравали міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба та перша заступниця міністра Еміне Джапарова.

Характерною ознакою підготовчого етапу, було формування візії щодо суті, мети, концептуальних особливостей, організації діяльності «Кримської платформи». Кінцевою метою «Кримської платформи» було визначено деокупацію Кримського півострова, а пріоритетними напрямками діяльності – завдання, пов'язані, головним чином, з подоланням наслідків російської окупації Криму.

Позитивним чинником становлення «Кримської платформи» стало залучення до її роботи: аналітичних дослідницьких центрів, правозахисників, представників українських та іноземних неурядових організацій, що мало наслідком формування експертної мережі – з визначеними завданнями та напрямками діяльності.

Рівень представництва іноземних держав та організацій на Установчому саміті «Кримської платформи» підтвердив, як ефективність роботи української дипломатії (по просуванню ідеї «Кримської платформи»), так і готовність міжнародної спільноти активно включатися в обговорення та вирішення назрілих питань.

Список літератури:

1. Василик Л., Полянська А. Україна contra Росія: інформаційна війна за Крим. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Журналістські науки. 2018. № 896. С. 3–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpjn_2018_896_3

2. Виступ міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби на дебатах Генеральної Асамблеї ООН «Ситуація на тимчасово окупованих територіях України» (23 лютого 2022 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/statement-he-mr-dmytro-kuleba-minister-foreign-affairs-ukraine-un-general-assembly-debate-situation-temporarily-occupied-territories-ukraine (дата звернення: 15.01.2023).

3. Виступ Президента України Володимира Зеленського на загальних дебатах 75-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (23 вересня 2020 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-na-zagalnih-debatah-75-yi-sesiyi-generalnoyi-asambleyi-oon (дата звернення: 26.12.2022).

4. Виступ Президента України Володимира Зеленського на загальних дебатах 76-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (23 вересня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-na-zagalnih-debatah-76-yi-sesiyi-generalnoyi-asambleyi-oon (дата звернення: 15.01.2023).

5. Дегтеренко А. Перспективи реінтеграції тимчасово окупованої території АР Крим шляхом забезпечення прав і свобод громадян України. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 356-362. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_115_90

6. Дмитро Кулеба закликав ООН долучитися до зусиль Кримської платформи задля відновлення територіальної цілісності України (16 вересня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-zaklikav-oon-doluchitisya-do-zusil-krimskoyi-platformi-zadlya-vidnovlennya-teritorialnoyi-cilisnosti-ukrayini (дата звернення: 15.01.2023).

7. Дмитро Кулеба обговорив подальшу взаємодію з Меджлісом кримськотатарського народу у створенні Кримської платформи та деокупації Криму (12 листопада 2020 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-obgovoriv-podalshu-vzayemodiyu-z-medzhlisom-krimskotatarskogo-narodu-u-stvorenni-krimskoyi-platformi-ta-deokupaciyi-krimu (дата звернення: 02.01.2023).

8. Дмитро Кулеба підписав меморандум про співпрацю МЗС та експертної мережі Кримської платформи (18 листопада 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-pidpisav-memorandum-pro-spivpracyu-mzs-ta-ekspertnoyi-merezhi-krimskoyi-platformi (дата звернення: 10.01.2023).

9. Дмитро Кулеба про запуск Кримської платформи: Ми повернули Крим із забуття (23 серпня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-pro-zapusk-krimskoyi-platformi-mi-povernuli-krim-iz-zabuttya (дата звернення: 12.01.2023).

10. Дмитро Кулеба про Кримську платформу: свавілля Росії проти прав людини отримає міжнародну відповідь (23 лютого 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-pro-krimsku-platformu-svavillya-rosiyi-proti-prav-lyudini-otrimaye-mizhnarodnu-vidpovid (дата звернення: 02.01.2023).

11. Дмитро Кулеба розкрив склад установчого саміту Кримської платформи: «На наших очах твориться історія» (19 серпня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-rozkriv-sklad-ustanovchogo-samitu-krimskoyi-platformi-na-nashih-ochah-tvoritsya-istoriya (дата звернення: 12.01.2023).

12. Дмитро Кулеба розповів державам-учасницям ОБСЄ про п'ять пріоритетів Кримської платформи (03 грудня 2020 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-rozpoviv-derzhavamuchasnicyam-obsye-pro-pyat-prioritetiv-krimskoyi-platformi (дата звернення: 02.01.2023).

13. Дмитро Кулеба розповів про п'ять напрямів подальшої роботи Кримської платформи (26 серпня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-rozpoviv-pro-pyat-napryamiv-podalshoyi-roboti-krimskoyi-platformi (дата звернення: 12.01.2023).

14. Дмитро Кулеба: вже 180 експертів з 33 країн готові брати участь в Експертній мережі Кримської платформи (29 липня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-vzhe-180-ekspertiv-z-33-krayin-gotovi-brati-uchast-v-ekspertnij-merezhi-krimskoyi-platformi (дата звернення: 10.01.2023).

15. Дмитро Кулеба: Рада Європи має зробити власний внесок у досягнення справедливих цілей Кримської платформи (21 травня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-rada-yevropi-maye-zrobiti-vlasnij-vnesok-u-dosyagnennya-spravedlivih-cilej-krimskoyi-platformi (дата звернення: 02.01.2023).

16. Дмитро Кулеба: Україна на ГА ООН залучає підтримку партнерів задля розвитку Кримської платформи та звільнення політв'язнів (22 вересня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-ukrayina-na-ga-oon-zaluchaye-pidtrimku-partneriv-zadlya-rozvitku-krimskoyi-platformi-ta-zvilnennya-politvyazniv (дата звернення: 15.01.2023).

17. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с. / Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). URL: https://niss.gov.ua/publikacii/monografii/donbas-i-krim-cina-povernennya-monografiya.

18. Експертна мережа. / Кримська платформа: офіційний сайт. URL: https://crimea-platform.org/ekspertna-merezha (дата звернення: 10.01.2023).

19. Еміне Джапарова взяла участь у шостому засіданні Комітету асоціації між Україною та ЄС (13 листопада 2020 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-vzyala-uchast-u-shostomu-zasidanni-komitetu-asociaciyi-mizh-ukrayinoyu-ta-yes (дата звернення: 05.01.2023).

20. Еміне Джапарова виголосила в ООН спільну заяву від імені 40 держав із засудженням Росії за порушення прав людини в Криму та підтримкою Кримської платформи (04 жовтня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-vigolosila-v-oon-spilnu-zayavu-vid-imeni-40-derzhav-iz-zasudzhennyam-rosiyi-za-porushennya-prav-lyudini-v-krimu-ta-pidtrimkoyu-krimskoyi-platformi (дата звернення: 15.01.2023).

21. Еміне Джапарова виступила на «кримській» панелі в рамках міжнародної конференції «Форум-2000» (12 жовтня 2020 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-vistupila-na-krimskij-paneli-v-ramkah-mizhnarodnoyi-konferenciyi-forum-2000 (дата звернення: 02.01.2023).

22. Еміне Джапарова відкрила у Києві установчий Форум Експертної Мережі Кримської платформи (06 серпня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-vidkrila-u-kiyevi-ustanovchij-forum-ekspertnoyi-merezhi-krimskoyi-platformi (дата звернення: 10.01.2023).

23. Еміне Джапарова презентувала Кримську платформу в ОБСЄ (01 березня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-prezentuvala-krimsku-platformu-v-obsye (дата звернення: 02.01.2023).

24. Еміне Джапарова презентувала Кримську платформу для європейських та євроатлантичних партнерів (15 березня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-prezentuvala-krimsku-platformu-dlya-yevropejskih-ta-yevroatlantichnih-partneriv (дата звернення: 02.01.2023).

25. Еміне Джапарова презентувала послам країн-членів ЄС ініціативу «Кримська платформа» і обговорила практичні аспекти залучення Євросоюзу до її діяльності (17 листопада 2020 р.). / Мініс-

терство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-prezentuvala-poslam-krayin-chleniv-yes-iniciativu-krimska-platforma-i-obgovorila-praktichni-aspekti-zaluchennya-yevrosoyuzu-do-yiyi-diyalnosti (дата звернення: 02.01.2023).

26. Еміне Джапарова провела зустріч з ініціативною групою експертів кримського напрямку (26 лютого 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-provela-zustrich-z-iniciativnoyu-grupoyu-ekspertiv-krimskogo-napryamku (дата звернення: 10.01.2023).

27. Еміне Джапарова: «Кримська платформа – це рамковий політичний формат, який вже об'єднав національні та міжнародні зусилля з деокупації Криму» (06 липня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-krimska-platforma-ce-ramkovij-politichnij-format-yakij-vzhe-obyednav-nacionalni-ta-mizhnarodni-zusillya-z-deokupaciyi-krimu (дата звернення: 07.01.2023).

28. Еміне Джапарова: Кримська платформа – це міжнародний інструмент протидії наслідкам російської окупації та просування процесу деокупації Криму (20 травня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-krimska-platforma-ce-mizhnarodnij-instrument-protidiyi-naslidkam-rosijskoyi-okupaciyi-ta-prosuvannya-procesu-deokupaciyi-krimu (дата звернення: 02.01.2023).

29. Еміне Джапарова: Кримська платформа триматиме наслідки окупації Криму у фокусі постійної міжнародної уваги (05 жовтня 2020 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-krimska-platforma-trimatime-naslidki-okupaciyi-krimu-u-fokusi-postijnoyi-mizhnarodnoyi-uvagi (дата звернення: 02.01.2023).

30. Еміне Джапарова: МЗС України консолідує зусилля з новоствореною експертною мережею Кримської платформи заради досягнення спільної мети – деокупації Криму (16 червня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: / https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-mzs-ukrayini-konsoliduye-zusillya-z-novostvorenoyu-ekspertnoyu-merezheyu-krimskoyi-platformi-zaradi-dosyagnennya-spilnoyi-meti-deokupaciyi-krimu (дата звернення: 10.01.2023).

31. Еміне Джапарова: розпочинаємо наступну стадію активної адвокації Кримської платформи (20 жовтня 2020 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/emine-dzhaparova-rozpochinayemo-nastupnu-stadiyu-aktivnoyi-advokaciyi-krimskoyi-platformi (дата звернення: 02.01.2023).

32. Задорожній О. В. Наслідки анексії кримського півострова для міжнародного правопорядку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 30(2). С. 187–190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30(2)__49

33. Заява міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби щодо схвалення резолюції ГА ООН «Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих АР Крим та м. Севастополь, Україна» (17 грудня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/zayava-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-shchodo-shvalennya-rezolyuciyi-ga-oon-situaciya-z-pravami-lyudini-v-timchasovo-okupovanih-ar-krim-ta-m-sevastopol-ukrayina (дата звернення: 15.01.2023).

34. Звернення до Верховної Ради України міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби (10 вересня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/zvernennya-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi (дата звернення: 17.12.2022).

35. Каландирець Ю., Остапчук О.О. Півострів Крим: об'єкт конфронтації в Російсько-Українських відносинах. *Наукові записки з української історії*. 2017. Вип. 42. С. 42–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2017_42_7

36. Коментар міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби щодо підготовки до саміту Міжнародної Кримської платформи (22 серпня 2022 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/komentar-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-shchodo-pidgotovki-do-samitu-mizhnarodnoyi-krimskoyi-platformi (дата звернення: 17.12.2022).

37. Кориневич А. О. Кваліфікація ситуації в Автономній Республіці Крим, Донецькій та Луганській області з точки зору міжнародного гуманітарного права. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 89–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_13

38. МЗС та Світовий Конгрес Українців обговорили план адвокації Кримської платформи (27 квітня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/mzs-ta-svitovij-kongres-ukrayinciv-obgovorili-plan-advokaciyi-krimskoyi-platformi (дата звернення: 02.01.2023).

39. Національний офіс. / Кримська платформа: офіційний сайт. URL: https://crimea-platform.org/national-office (дата звернення: 08.01.2023).

40. Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим (із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 359/2021 від 13.08.2021). / Верховна Рада України: Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758/2019#Text (дата звернення: 08.01.2023).

41. Ситуація з правами людини в Криму за 7 років окупації: аналітична доповідь / ред. О. Виноградова; Дім прав людини Крим, Кримська правозахисна група, Регіональний центр прав людини, Центр громадянської просвіти «Альменда», Центр прав людини ZMINA. Київ, 2021. 92 с.

42. Спільна декларація Учасників Міжнародної Кримської платформи (23 серпня 2021 р.). / Міністерство закордонних справ України: офіційна сторінка. URL: https://mfa.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-uchasnikiv-mizhnarodnoyi-krimskoyi-platformi (дата звернення: 12.01.2023).

Moiseieva T.M. "CRIMEAN PLATFORM": FROM IDEA TO FOUNDING SUMMIT

The article, based on the analysis of a wide range of sources, examines the process of formation of the "Crimean Platform", covering the period from the public announcement of its creation (from the UN podium) to the Founding Summit (inclusive). Special attention was paid to the characteristics of the preparatory stage, which included: conducting thorough explanatory work (advocacy) on the international arena regarding the "Crimean Platform"; formation (at the national level) of a vision of its essence, purpose, conceptual features, organization of activities; creation of an expert network. The analysis of information allows us to conclude that explanatory (advocacy) work was carried out in various spheres of international cooperation, and the key role in its implementation was played by the Minister of Foreign Affairs of Ukraine Dmytro Kuleba and the first deputy minister Emine Japarova. It was emphasized that the ultimate goal of the "Crimean Platform" is the de-occupation of the Crimean Peninsula, and the priority areas of activity are tasks related, mainly, to overcoming the consequences of the Russian occupation of Crimea. The process of establishing the National Office of the "Crimean Platform" and the limits of its responsibility are briefly outlined. It has been established that an important factor in the effectiveness of the Crimean platform is the formation and involvement of an expert network; its tasks, thematic areas and steps to organize cooperation along the line of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine – Expert Network – International Charity Organization "Eastern Europe Foundation" are disclosed. The Founding Summit of the "Crimean Platform" was characterized: the level of representation, topics of panel discussions, the final document – the Declaration of the Crimean Platform. It was emphasized that the United Nations' ignoring of the Constituent Summit of the Crimean Platform, according to Dmytro Kuleba, has political motives and is unacceptable, since the task of the UN is to protect the principles, not the interests of individual states, which also violate the principles of the UN's activities. and international law. The active activity of Ukrainian diplomacy (on the "ground" of the UN) to keep the Crimean issue in the focus of the international community's attention and to promote the idea of the Crimean Platform was noted.

Key words: *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Crimea, Crimean Platform, advocacy, expert network, National Office, Founding Summit, UN.*

УДК 94(477) «1925/1941»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.16

Нікітенко К.В.
Львівська національна академія мистецтв

КРИЗА СТАЛІНСЬКОЇ МОДЕЛІ «ПЛАНОВОЇ ЕКОНОМІКИ»: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ФІНАНСУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТІВ УРСР

У статті проаналізована ефективність фінансування промислових об'єктів в Україні в умовах встановленої планової диктатури. Доведено, що формування командно-адміністративної моделі управління призвело до повного ігнорування роботи ринкових економічних законів. Абсолютно всі галузі життя, а також економічні процеси, правляча партія прагнула поставити під свій тотальний контроль. У нових умовах диктату наказово-терористичних методів роботи не залишилося місця для будь-якої саморегуляції кредитної системи, вільних принципів роботи фінансово-банківських інституцій, адже все це надавало певну фінансову незалежність, від якої один крок до незалежності політичної. Фактично в країні панував диктат плану, що не лише розхитувало економіку країни, але й призводило до масштабного нецільового використання коштів. Показники, внесені у плани, розглядали як непорушний закон, властивий соціалістичному способу виробництва, а реальні об'єктивні результати – навпаки, вважали умовними категоріями. У всіх складнощах модернізації, перебоях із забезпеченням продуктами вбачали виключно «людський фактор». Цементування основ сталінського тоталітаризму спричинило докорінні зміни всієї соціально-економічної парадигми існування суспільства. Мета планування була насамперед політична – держава прагнула контролювати абсолютно всі фінансові потоки. Як прямий результат Україна стала невід'ємною і підконтрольно-несамостійною складовою частиною господарства СРСР (чого, власне й прагнули кремлівські вожді), що зафіксовано за допомогою надійних важелів: єдиного народногосподарського плану, бюджету і кредиту. Будь-які надії на автономність господарського розвитку не мали жодних перспектив, з огляду на не тільки політичні, але й економічні чинники.

***Ключові слова*:** *плановий кредит, п'ятирічки, індустріалізація, тоталітаризм, репресії.*

Постановка проблеми. Успішне проведення повоєнної відбудови країни, подолання кризових явищ і вихід зі стану глибокої стагнації, вже (навіть незважаючи на бойові дії, які ще тривають) має для сучасної України пріоритетне стратегічне значення. Зауважимо, що важливою умовою відбудови має стати не просте повернення до *довоєнного стану, а впровадження принципово нових методів і механізмів організації економічних процесів та явищ, що в перспективі уможливить повноцінну інтеграцію до європейського співтовариства.* Вирішення цих проблем на десятиліття визначить місце держави у світовому господарстві: або країна опиниться на узбіччі світових економічних процесів, залишившись, за своєю сутністю, зруйнованою війною «сірою зоною», постачальником ресурсів (сировинних, людських, інтелектуальних тощо) для розвинутих держав, або вдасться вивести використання наявного соціально-економічного потенціалу на якісно новий рівень.

У сучасному постіндустріальному суспільстві провідне місце займає інтелектуальна власність, сила наукового потенціалу й досвіду країни. Аксіома «хто володіє інформацією – той володіє світом» у третьому тисячолітті не потребує доказів. До такої архіважливої інформації можна зарахувати й власний історичний досвід (і позитивний, і негативний). Дослідження трансформацій міжвоєнного періоду, неупереджений скрупульозний критичний аналіз здобутків і катастроф – результатів наймасштабнішого соціального експерименту, який пережило людство, не тільки з часом не втратили свою актуальність, а й набули якісно нового звучання в реаліях сьогодення. Вагомість обраної теми зумовлена можливістю використання досвіду минулого в проведенні сучасних соціально-економічних трансформацій суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз праць, які присвячені різним аспектам подій 1920–1930 рр., свідчить про те, що проблематика має значну науково-теоретичну актуальність. На сьогодні існує чимало літератури вітчизняних і зарубіжних авторів – істориків, політологів, економістів, – присвяче-

ної проблематиці індустріалізації. Серед розвідок вирізняються фундаментальні праці С. Кульчицького, який не одне десятиліття плідно працює над заявленою темою [19–23].

Дослідник на підставі значної кількості невідомих раніше архівних документів, введених в науковий обіг вперше, не лише висвітлив багато суперечливих і малодосліджених питань, але й поставив завдання щодо подолання історичною наукою стереотипів тоталітарної ідеології. Важливим є наголос автора на диспропорційності розвитку промислового потенціалу в УРСР: тотальному домінуванні групи А (виробництво засобів виробництва), в той час як групу Б (товари народного споживання) фінансували за залишковим принципом. Так, на відміну від більшості країн світу розвиток промисловості в СРСР здійснювали не для задоволення споживчих потреб населення та покращення життя людини, а, навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося.

Інтерес представляють роботи В. Бондаренка [3], О. Бута [5–7], П. Кравченка [18], В. Литвина [24], колективна праця В. Гриневича, В. Даниленка, С. Кульчицького та О. Лисенка «Україна Росія в історичній ретроспективі. Т. 2. Радянський проект для України» [10] та ін. Окремі аспекти теми знайшли своє відображення в працях, які присвячені загалом проблематиці тоталітарної карально-репресивної системи. Зокрема, дослідження Й. Баберовскі [1], І. Біласа [2], О. Долженкова [15], Г. Костюка [17], К. Нікітенка [26] та ін.

Проте, оскільки ці наукові розвідки загалом присвячені політиці радянської влади, інформація фінансування індустріалізації носить переважно фрагментарний характер і пов'язана, передусім, з оцінкою загальнодержавної політики. Міжвоєнний період має багатьох знаних дослідників, втім процеси переродження фінансово-банківської політики, підпорядкування кредитових потоків країни загальному плану, а фактично ліквідація самих визначальних принципів роботи банківської системи, перетворення її на безправний гвинтик в роботі тоталітарної машини, залишилися поза межами досліджень, або були розглянуті тільки в загальному контексті й потребують більш детального аналізу. Отже, спираючись на результати праць українських і зарубіжних дослідників, на підставі широкого залучення архівних документів, автор з'ясовує малодосліджені проблеми теми.

Постановка завдання. Мета цього дослідження – проаналізувати ефективність фінансування промислових об'єктів в Україні в умовах встановленої планової диктатури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відмова від нової економічної політики 1920-х рр. з її багатоукладністю, функціонуванням певних ринкових механізмів і певної ж свободи конкуренції, вибору, волі – натомість створення й утвердження в 1930-х рр. тоталітарно-бюрократичних механізмів управління економікою і суспільством – мало важкі, непоправні наслідки. У результаті проведеного наймасштабнішого соціального експерименту в країні був побудований принципово новий державний механізм-монстр – командно-адміністративна система «по-сталінськи».

Так, довоєнні п'ятирічки зробили свою справу – аграрна країна відійшла в минуле. Будівництво нових заводів (серед них Запоріжсталь, Азовсталь, Дніпробуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод та ін.) вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи. Її промисловий потенціал у 1940 р. в сім разів перевищував показник 1913 р. [31, с. 513]. Загалом за дві з половиною п'ятирічки було побудовано понад дві тисячі великих народногосподарських об'єктів. Відповідно зазнала змін і галузева структура промисловості України. Виробництво засобів виробництва (група А) набуло пріоритетного значення, а виробництво предметів споживання (група Б) фінансувалося за залишковим принципом. За 1928–1940 рр. видобуток вугілля зріс у 4,7 разу, виплавка сталі – учетверо, машинобудування – в 20 разів [27, с. 382]. Так закладали основоположний принцип СРСР – не радянська держава дбала про людей (адже виробництво предметів споживання і дає все те, що потрібно людям для забезпечення їх потреб: одяг, їжу тощо, але саме це виробництво в народному господарстві країни постійно переходило в розряд «непріоритетних»), а люди повинні були сумлінно працювати на державу. Як справедливо підкреслив знаний дослідник С. Кульчицький: «…прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті народних мас» [21, с. 229]. Тотальний дефіцит став буденністю життя в СРСР. Держава стала не тільки власником всіх промислових об'єктів, а й головним споживачем виробленої ними продукції. Кількість видобутого палива, руди, побудованих танків і гармат ніяк не покращувала життєвий рівень населення.

Фактично Україна стала сировинною базою СРСР. У 1940 р. в республіці виплавляли сталі – 48,8%, чавуну – 64,7%, 74,4% коксу загальносо-

южного виробництва. Як наслідок, Україна посіла друге місце в Європі з виплавляння чавуну (після Німеччини), 4-те місце в світі за видобутком вугілля, випередила Францію та Італію за виробництвом металу і машин тощо [25, с. 98; 21, с. 228].

Втім за це зростання довелося заплатити важку ціну. Зауважимо, що індустріалізацію здійснювали в умовах гострої нестачі коштів, браку кваліфікованих кадрів, устаткування, загальної економічної відсталості. Для зведення заводів-гігантів, розвитку ВПК потрібні були значні фінансові інвестиції, тому радянська влада вдалася до глобальних соціальних перетворень-злочинів: колективізації (фактично знищення селянина-трудівника), використання примусової праці політичних в'язнів тощо.

Сталіна цікавило тільки одне – показники. І вони повинні були зростати. Ціна – діло десяте. Усе це призводило до постійної «штурмівщини». Посилювало хаос і паніку. Плани в СРСР не були постійною величиною, їх нескінченно коригували, змінювали, переписували. Приміром, при реконструкції Дніпропетровського металургійного комбінату ім. Петровського (обсяг капітальних вкладень 18 млн крб) план будівництва впродовж року змінювався 13 разів, на Дніпровському комбінаті ім. Ф. Дзержинського (капіталовкладення на суму 14,6 млн крб) – «лише» 10 разів, але в підсумку останній варіант співпав із першим [5, с. 91]. Десять разів було проведено копітку, марудну, але зовсім нікому непотрібну роботу. Генеральний план будівництва Харківського тракторного заводу вже на травень 1930 р. змінювався сім разів [27, с. 382]. Продовжувати можна довго.

Навіть обережні спроби критики офіційного курсу негайно таврували як економічний сепаратизм. Фахівці, думки яких не відповідали партійній доктрині, були відсторонені від керівництва. На зміну репресованим професіоналам прийшли некритичні виконавці. У країні запанувала надзвичайно спрощена модель економічних стосунків.

Ситуація ускладнювалася тим, що в СРСР взагалі будь-які фінансово-економічні закони набували надзвичайно спотвореного вигляду. Комуністична партія, знищуючи ринкові принципи та основи, продовжувала політику експериментів, сміливо вигадуючи економічні закони «по ходу». Розібратися з цими процесами було б не під силу навіть геніальному фінансистові, що вже казати про пролетарських висуванців, які закінчували місячні курси. Кредитно-банківську систему країни загнали в рамки загальнодержавного планування.

Мета планування була насамперед політична – держава прагнула контролювати абсолютно всі фінансові потоки. Жодна копійка не могла бути витраченою без вищого на те дозволу. Республікам годі було й мріяти про якісь прояви самостійної політики. Яка вже тут незалежність, якщо кожен крок потребував тривалого узгодження в масі союзних бюрократичних інстанцій.

Не забуваємо також, що основне завдання банківських інституцій – отримання прибутку, що ставило банківське керівництво перед принциповою дилемою: за будь-яку ціну виконувати отримані вказівки, ні на крок не відступаючи від накреслених планів, навіть якщо ситуація змінилася й вони вже суперечили ринковій кон'юнктурі, або брати на себе відповідальність і керуватися у своїй діяльності принципами економічної доцільності?

Проблематика ця спричинила гостру полеміку між прихильниками планового контролю й тими, хто виступав за певне збереження ринкових регуляторів. Фахівці намагалися виважено й аргументовано довести всю абсурдність планової диктатури. Втім, навіть незначні сумніви в доцільності кредитних планів викликали шалений шквал критики з боку представників офіційної марксистської науки. Майже щотижня в провідних економічних виданнях країни автори друкували розгорнуті фіміами плановому кредиту, а насправді він фактично ліквідував будь-яку самостійність банківських інституцій, знищував їх ринкову природу.

Остаточну крапку в цій дискусії поставив особисто Й. Сталін, наголосивши у своєму виступі на XV з'їзді ВКП(б): «Наші плани є не плани-прогнози, не плани здогадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів» [29, с. 69]. Фактично виступ лідера партії містив у собі пряме протиставлення плану і ринку. Так був проголошений фетиш плану, а його єдиним науковим підґрунтям стало сміливе твердження, що соціалізму властиві особливі нетипові закони економічного розвитку.

Особлива думка вождя вивела дискусію за рамки наукової проблематики. В умовах сталінізації суспільства, людину, яка наважувалася заперечувати самому Й. Сталіну, очікували репресії. С. Струмиліну, який фактично очолив розроблення п'ятирічного плану, приписують вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі» [21, с. 134]. Відтепер кредитні плани мали силу наказів, які треба було виконувати за будь-яку ціну. Досить часто при цьому абсолютно ігно-

рували економічну ситуацію, а також і реальну потребу в фінансуванні. Диктат плану вказував загальний напрямок розвитку суспільства. Із другої половини 1920-х рр. найперспективнішими стали розробки планів-наказів на довготривалий термін.

С. Струмилін у 1927 р. писав: «Наше завдання не вивчати економіку, а змінювати її. Ми не пов'язані ніякими законами. Немає таких фортець, які б не могли взяти більшовики. Питання темпів – справа рішення людей» [9, с. 21–22]. Звучить ефектно. Вочевидь, самовпевненість кремлівських вождів зашкалювала. Вони не визнавали ні політичних, ні економічних, ні загальнолюдських морально-етичних законів.

XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви щодо складання першого п'ятирічного плану розвитку господарства, розрахованого на 1928/1929–1932/1933 господарські роки. У директивах з'їзду вперше можна чітко простежити диктатуру плану над ринком. Зауважимо однак, що бездумне виконання отриманих вказівок наносило величезну шкоду економіці країни. Фахівці регулярно фіксували розбіжності між планом і дійсністю, що свідомо проігнорували під час складання п'ятирічних планів.

Безперечно, найболючішою проблемою було фінансування індустріалізації. В той час, як у країні був встановлений жорсткий режим економії, промбудівництво намагалися піднімати за будь-яку ціну, тисячі ударників виконували-перевиконували плани-завдання, досягаючи позитивного економічного результату, внаслідок бездумного виконання планів-директив на рахунках промислових підприємств накопичувалися мільйони невикористаних коштів.

Будь-які відхилення від виконання кредитних планів трактували як злочин. Республіканське банківське керівництво під тиском Накркомфіну СРСР вимагало суворого дотримання кредитної «дисципліни». Спеціальні накази, які розсилали по всіх регіональних конторах банків, категорично вимагали «не допускати кредитування клієнтури, яка відсутня у нашому кредитному плані» [12, арк. 53].

План розглядали як законодавчий акт, обов'язковий для виконання. Як підкреслив італійський дослідник Д. Боффа: «План з цього моменту вже припиняв бути тим, чим він був у задумах непівських років, тобто інструментом цілеспрямованого керування економікою... Він став, скоріше, виразом рішучої волі» [4, с. 332–333]. Це призвело до повернення таких принципів господарювання, які були характерними для воєнного комунізму, до максимального посилення централізації управління. Як прямий результат республіка стала невід'ємною і підконтрольно-несамостійною складовою господарства СРСР (чого, власне, й прагнули кремлівські вожді), що зафіксовано за допомогою надійних економічних важелів: єдиного народногосподарського плану, бюджету і кредиту. Отож будь-які надії на автономність господарського розвитку не мали жодних перспектив, з огляду на не тільки політичні, але й економічні чинники.

Однак те, що фінансові інвестиції повинні працювати, нести в собі максимальний економічний ефект, а не просто накопичуватися на банківських рахунках, до уваги не брали. Й. Сталін, наголосив на XVI з'їзді ВКП(б) (червень – липень 1930 р.): «Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів» [34, с. 28].

Зниження фінансування, навіть в силу певних об'єктивних обставин, у цьому контексті однозначно могли трактувати як прояв «ворожої» діяльності. Брати на себе таку відповідальність банківське керівництво не бажало. Страх за своє життя став сильнішим за міркування економічної доцільності. Реальна ситуація в господарстві республіки регулярно вимагала внесення коригувань у складені плани, втім «знизити темп розвитку нашої промисловості» ніхто не наважувався, гроші в повному обсязі переводили на рахунки підприємств. Досить часто це не несло в собі жодного позитиву. Так, у 1929/1930 р. роботи, на які Промбанк, відповідно до отриманих планів, виділив кошти в повному річному обсязі, були виконані тільки на 70%, а за деякими галузями й значно менше: заводи з виробництва будівельних матеріалів виконали план лише на 61%, підприємства склопорцеляна об'єднання – на 67% тощо [32, арк. 18].

Приміром, у місті Зінов'євську (нині Кропивницький) планували збільшити потужність електростанції, на це одразу авансом перерахували кошти в повному об'ємі. Втім, до монтажно-будівельних робіт на станції навіть не приступили – не було затвердженого проекту. У Ніжині та Ізюмі ситуація була аналогічною. Будівництво електростанції в Одесі, на яке ще на початку року були виділені значні суми, теж навіть не розпочалося – відсутність матеріалів перекреслила всі плани. На добудову Миколаївської електростанції виділили кошти, однак «дефіцит мідного дроту, кабелів і

стовпів», а також «нестача кваліфікованої електротехнічної сили» завадили розпочати будівельні роботи і на цьому об'єкті [32, арк. 23, 23 зв.]. Вимушені простої тягнулися довгими місяцями.

У зв'язку з затримкою затвердження проектів будівництва, Костянтинівський скляний завод на Донеччині тільки в 1929/1930 р. недовиконав робіт на 118 тис. крб, які цілий рік нерухомо пролежали на його банківських рахунках. Лисичанській завод зумів виконати робіт тільки на 1084 тис. крб із виділених 2400 тис. крб: «запізнення в отриманні робочих креслень, неповна реалізація фонду будівельних матеріалів». Так, наприкінці року завод отримав тільки 22% потрібних будівельних матеріалів, 50% цементу тощо. Також важливою проблемою була нестача кваліфікованої робочої сили. За середньої потреби будівництва у 1500 людей, на 1 серпня 1930 р. працювало всього – 814 робітників, на 1 вересня того ж року – 738 тощо [32, арк. 20, 20 зв.].

Проблеми з ефективністю використанням наданих коштів були характерними для промислового комплексу республіки. Наприклад, підприємства Союзкоксу за рік використали тільки 29% наданого фінансування. Завод в Алчевську при плановому завданні на 7950 тис. крб – виконав будівельно-монтажних робіт лише на 3350 тис. крб (42%); Кузнецький завод отримав за планом 5000 тис. крб, а використав всього 1300 тис. крб (26%); підприємства Макіївки отримали планового фінансування на суму 7500 тис. крб, а зуміли використати з них менше половини – 3500 тис. крб (46,7%); Краматорський завод використав всього 400 тис. крб, з отриманих 1500 тис. крб (26,7%); Запорізький завод – 800 тис. крб з отриманих 3200 тис. крб (25%), Харківський тракторний завод, отримавши коштів на 31897 тис. крб, зумів виконати робіт тільки на 18468 тис. крб (57,9%) тощо. Антирекорд встановив Луганський завод гірничозаводського обладнання – виконав план тільки на 17,5% [32, арк. 24 зв, 25, 25 зв.].

Великою перемогою здалася робота підприємств хімічної промисловості, які виконали план на 88%. Втім, ці підприємства отримали 34227 тис. крб на виконання робіт, а використали з них 30154 тис. крб, отже, мертвим вантажем на банківських рахунках осіло «всього» – 4073 тис. крб [32, арк. 26 зв.]. У республіці повністю провалено план закупівлі імпортного обладнання, на що було виділено 21,2 млн крб, проте, вдалося придбати необхідного устаткування всього на 1,5 млн крб (7,1%), вітчизняного обладнання з виділених 6,7 млн. крб було закуплено на 1 млн крб (14,9%), проектні роботи виконані тільки на 44,8% тощо [32, арк. 24 зв].

Небезпечна і шкідлива кредитно-фінансова гігантоманія виснажувала економіку країни, загрожувала знеціненням радянської валюти. За 1930 р. кредитні вкладення лише Державного банку в господарство країни зросли майже вдвічі, що ніяк не могло бути забезпечене відповідним збільшенням об'ємів виробництва промислової продукції. Роздрібний товарообіг збільшився за цей же період лише на 27% тощо [13, с. 94]. В країні панував автоматизм розрахунків «під план».

Отже, головною проблемою стали не технічні труднощі на будівництвах, уникнути яких під час виробничих процесів неможливо, а катастрофічна неефективність використання наявних коштів. Фактично в країні панував диктат плану. Показники, внесені в плани, розглядали як непорушний економічний закон, властивий соціалістичному способу виробництва, а реальні об'єктивні результати – навпаки, вважали умовними категоріями. На XVII з'їзді ВКП(б) Й. Сталін підкреслив: «Посилання на так звані об'єктивні умови не має виправдання. Після того, як правильність політичної лінії партії підтверджена досвідом ряду років, а готовність робітників і селян підтримати цю лінію не викликає більше сумнівів, – роль так званих об'єктивних умов звелася до мінімуму, тоді як роль наших організацій та їх керівників стала вирішальною, виключною» [30, с. 33].

Як наслідок, замість запланованих Й. Сталіним темпів зростання промислового виробництва – 37,7% на рік, починаючи з другого року п'ятирічки, насправді навіть за офіційними завищеними даними (не був врахований фактор інфляції, а також проведене повторне обчислення валової продукції) приріст склав всього 15,7% [21, с. 202].

При розробці другого п'ятирічного плану були враховані деякі помилки попередньої п'ятирічки. Цей план був збалансованішим. У ньому були заплановані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції – 13–14%. Втім, визначальні принципи нелогічної неефективності, не тільки не були переглянуті, але й стали на довготривалий період характерною ознакою роботи. Радянська економіка повністю ігнорувала ринкові механізми і принципи. «Плани-директиви» рік за роком розхитували економіку країни. Підприємства продовжували неефективно використовувати надані кошти.

Приміром, підприємства Київської області в 1934 р. використали в роботі всього 55% виді-

лених їм коштів, на Донеччині показник був іще гіршим – всього 43%, а на Вінниччині майже 60% грошей весь рік пролежали на банківських рахунках. Вкрай низькі результати використання виділених коштів продемонструвала низка республіканських трестів, приміром, Одеський цукровий трест всього – 55% тощо [33, арк. 44, 46]. Абсолютно утопічне переконання, що для успішного будівництва слід тільки виділити якомога більше коштів, за умов повного ігнорування всього складного комплексу причин і наслідків, призводило до вилучення величезних сум із виробничих процесів. На нашу думку, Ф. Дзержинський дав ідеально точне визначення підпорядкування економіки плану в радянському суспільстві: «Вся суть нашого планового господарства... полягає у правильній лінії» [14, с. 156]. «Правильну лінію» вважали важливішою за всі об'єктивні економічні закони.

Як наслідок, диктат планового фінансування призводив до масштабного нецільового використання коштів. Можна зрозуміти директорів підприємств, які, маючи на рахунках значні кошти, прагнули хоч якось вкласти їх у справу. Досить часто сировину, матеріали та обладнання закуповували «про всяк випадок». Приміром, на будівництвах Донецького регіону в 1937 р. закуплено «про запас» зайвого обладнання майже на 9 млн крб, а також непотрібних матеріалів ще на 2,6 млн крб. Подібна практика призводила до затоварювання підприємств, склади були перевантажені непотрібними запасами, що створювало додаткові ускладнення, зайві й неможливі за умов вільної роботи ринкових регуляторів (якби підприємство могло б розпоряджатися власними фінансами на комерційних засадах, то й гроші б витрачали тільки на корисне). Наприклад, завод «Азовскло» (Донеччина) цілий рік намагався придбати шахтну лебідку, проте за результатами ревізії з'ясувалося, що на складах заводу зберігаються 2 нові лебідки, про які керівництво уже й забуло. Всього в 1937 р. на 100 найбільших будівництвах Донбасу мертвим вантажем осіло 36,4 млн крб запасів, які роками не використовували [16, с. 4].

Отже, впровадження планового кредиту розбалансовувало економіку країни. Повертало часи початку 1920-х рр., коли за свідченням Л. Юровського підприємства «перетворилися в якісь універсальні магазини, що зберігали на своїх складах все, що завгодно, аби не тримати в касі радзнаків, які знецінювалися» [28, с. 95]. У 1930-х рр. керівники заводів і фабрик йшли подібним шляхом, але вже з інших міркувань: в умовах систематичного невиконання планів намагалися витратити отримані фінанси хоч на щось корисне для виробництва.

Зауважимо, що деякі радянські директори на підприємствах розуміли першопричину цієї абсурдної ситуації, тому намагалися протистояти плановій диктатурі. Так, у 1935 р. Г. Гвахарія (директор Макіївського металургійного заводу) заявив, що керувати адміністративними методами «більше неможливо» й наполягав на запровадженні «повного госпрозрахунку» [11, с. 79]. Втім, ніякого практичного позитивного впливу на розвиток господарства країни ці заклики не мали. Г. Гвахарію заарештували, а у вересні 1937 р. розстріляли як «троцькіста» і «ворога народу» [8, с. 321].

Цілком у дусі часу та офіційної партійної лінії у всіх проблемах, пов'язаних із нецільовим використанням наданих коштів, накопиченні непотрібних запасів тощо, ревізори звинувачували «троцькістсько-бухаринських шкідників», які навмисно і свідомо закуповували для будівництва непотрібне. Працівники Донецької обласної контори Промбанку в 1938 р. за результатами перевірок зробили доповідь на нараді будівельників при обласному обкомі КП(б)У, закликаючи покінчити зі «шкідництвом» [16, с. 4]. Така позиція тільки консервувала та поглиблювала проблему, адже визначальні принципи роботи планової системи не підлягали критиці.

Таким чином, навіть там, де людям, звичайним рядовим виконавцям, трудівникам п'ятирічок вдавалося зробити неможливе – виконати і перевиконати плани надіндустріалізації, – командно-адміністративна система, яка характеризувалася надмірно роздутим чиновницьким апаратом, бюрократизацією, тотальною централізацією планування, фінансування та матеріально-технічного забезпечення, абсолютним ігноруванням ринкових законів, і, як наслідок, породжувала хронічний дефіцит, позбавляла підприємства та трудівників економічних стимулів і самостійності, перекреслювала результати самовідданої праці.

Висновки. Цементування основ сталінського тоталітаризму спричинило докорінні зміни всієї соціально-економічної парадигми існування радянського суспільства. Формування командно-адміністративної моделі управління призвело до повного ігнорування роботи ринкових економічних законів. Абсолютно всі галузі життя, а також, першочергово, економічні процеси, правляча партія прагнула поставити під свій тотальний контроль. Безумовно, фінансово-кредитні питання, робота банківських інституцій країни були однією

з найпринциповіших «командних висот», й знаходилися під постійним тиском. У нових умовах диктату наказово-терористичних методів роботи не залишилося місця для будь-якої саморегуляції кредитної системи, вільних принципів кредитування, адже все це надавало певну фінансову незалежність, від якої, як відомо, один крок до незалежності політичної.

Радянська економіка повністю ігнорувала ринкові механізми і принципи. «Плани-директиви» рік за роком розхитували економіку країни. Як прямий результат республіка стала невід'ємною і підконтрольно-несамостійною складовою частиною господарства СРСР (чого, власне й прагнули кремлівські вожді), що зафіксовано за допомогою надійних економічних важелів: єдиного народногосподарського плану, бюджету і кредиту. Отож будь-які надії на автономність господарського розвитку не мали жодних перспектив, з огляду на не тільки політичні, але й економічні чинники.

Список літератури:

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. К.: КІС, 2007. 248 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Кн. 2. К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. 688 с.
3. Бондаренко В. С. Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія. Донецьк: ДонНУ, 2012. 268 с.
4. Боффа Д. История Советского Союза. Т. 1. М.: Международные отношения, 1990. 632 с.
5. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки: монографія. Київ: Либідь, 1990. 228 с.
6. Бут О. М., Бондаренко В. С., Нікітенко К. В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2008. 355 с.
7. Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-ті роки XX століття: від нових джерел до нового осмислення. Вид. друге, випр. і доп., з іл. Донецьк: Укр НТЕК, 2002. 316 с.
8. Гіроакі Куромія Свобода і терор у Донбасі (українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр.). К.: Основи, 2002. 510 с.
9. Греченко В., Ярмиш Я. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки XX ст.). Харків: Вид-во НУВС, 2001. 276 с.
10. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. Т. 2. Радянський проект для України. К. Наук. думка, 2004. 528 с.
11. Дэвис Р.У. Нэп и современность. *Коммунист*. 1990. № 8. С. 76–79.
12. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-425. Оп. 1. Спр. 20. 139 арк.
13. Денежное обращение и кредит СССР / под рук. В.С. Геращенка. М.: Финансы, 1970. 424 с.
14. Дзержинський Ф.Е. Становище промисловості СРСР. Доповідь на III Всесоюзному з'їзді Рад 15 травня 1925 р., 1960. Вибрані твори: у 2 т. Т. 2. К.: Держполітвидав УРСР. С. 115–156.
15. Долженков О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. Одеса: Одеський ін-т внутрішніх справ, 2000. 194 с.
16. Дубицкий. Запасы на всякий случай. *Финансовая газета*. 1938. 6 вересня. С. 4.
17. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. 508 с.
18. Кравченко, П., 1997. Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-х – 30-ті рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук. Київський університет ім. Т.Шевченка. Київ, 1997. 24 с.
19. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). Київ: Наук. думка, 1979. 256 с.
20. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: Основи, 1996. 396 с.
21. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К.: Альтернатива, 1999. 336 с.
22. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. К.: Наук. думка, 1975. 175 с.
23. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
24. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр). К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
25. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко. Под ред. А. Юденкова, М.: Воениздат, 1974. 387 с.
26. Нікітенко К. Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. Львів: Левада, 2017. 604 с.
27. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «ШКОЛА», 2007. 592 с.

28. Пиріг О. Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики. *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 92–102.

29. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, 1928. М., Л.: Госиздат. 1416 с.

30. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, 1934. М.: Партиздат. 716 с.

31. Субтельный О. Украина: история. К.: Либідь, 1994. 736 с.

32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 34. Оп. 16. Спр. 3136. 77 арк.

33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6564. 64 арк.

34. XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. М., Л.: Московский рабочий, 1931. 782 с.

Nikitenko K.V. THE CRISIS OF THE STALIN MODEL OF "PLANNED ECONOMY": THE PROBLEM OF EFFICIENCY OF FINANCING INDUSTRIAL FACILITIES IN THE UKRAINIAN SSR

The aim of the article: is to analyze the effectiveness of financing industrialization in Ukraine under the conditions of the established planned dictatorship. It is proven that the formation of the command-administrative model of management led to a complete disregard of the work of market economic laws. The ruling party sought to bring absolutely all spheres of life, as well as economic processes, under its total control. In the new conditions of the diktat of command-and-terrorist methods of work, there was no room left for any self-regulation of the credit system, principles of free operating of financial and banking institutions, because it could provide a certain financial independence which is in one step distance to political independence. In fact, the diktat of the plan reigned in the country, which not only distabilized the country's economy, but also led to large-scale misuse of funds. The indicators included in the plans were considered as an inviolable law inherent in the socialist method of production, and the real objective results, on the contrary, were considered conditional categories. The reason for all the difficulties of modernization, interruptions in the provision of products was considered exclusively as the «human factor». The cementing of the foundations of Stalin's totalitarianism caused fundamental changes in the entire socio-economic paradigm of the society's existence. The purpose of planning was primarily political as the state sought to control absolutely all financial flows. As a direct result of this process, Ukraine became an integral, controlled and non-independent component of the economy of the USSR (that was the thing the Kremlin leaders actually wanted); this situation was fixed with the help of such reliable levers as the unified national economic plan, budget and credit. Any hopes for the autonomy of economic development had no prospects, given not only political, but also economic factors.

***Key words*:** *planned credit, five-year plans, industrialization, totalitarianism, repressions.*

УДК 94(477)»1925/1929»:631.115.8
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.17

Очеретяний В.В.
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ДЕЗОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 20-Х РР. ХХ СТ.)

Стаття присвячена висвітленню основних аспектів економічно-господарської діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах розгортання деструктивних господарсько-економічних процесів другої половини 1920-х років і з'ясуванню її ролі у протидії нагромадженню проблем в аграрному секторі, зокрема зерновому господарстві України.

Стаття ґрунтується на загальнонаукових принципах історичного дослідження, серед яких засадничими є принципи науковості, історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності. Зазначені теоретико-методологічні засади дали можливість розкрити роль сільськогосподарської кооперації щодо підвищення агрокультури селянського зерновиробництва та поліпшення добробуту селянських господарств – учасників кооперативного руху. Під час написання статті застосовувалися такі методи: загальнонаукові (структурно-функціональний, наукового аналізу та синтезу, конкретно-пошуковий) і власне історичні (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний).

Розглянуто показники економічно-господарської діяльності сільськогосподарської кооперації в українському селі на прикладі зернового господарства. Показано, що в аграрному секторі України у середині 1920-х рр. прослідковувалась позитивна динаміка завдяки постійному вдосконаленню кооперативної організаційно-управлінської сфери, впровадженню дієвих механізмів кредитування, контрактації та ін. Значна увага приділялась як зерновиробництву, так і хлібозаготівлі. Окрім забезпечення селянських господарств високопродуктивними сільськогосподарськими машинами та необхідним землеробським реманентом, важливими були й інші напрямки діяльності, спрямовані на збільшення прибутків селянських господарств, зокрема, насіннєва робота. Низка системно проведених заходів сприяла підвищенню урожайності зернових і водночас – виробничому розвитку малозабезпечених селянських господарств, що посилювало зацікавленість селян щодо участі в кооперативному русі та забезпечувало економічний підйом селянських господарств України. В той же час, зі згортанням непу спостерігається загострення проблемних аспектів функціонування кооперативних об'єднань в умовах відчутного тиску з боку радянського режиму. Показано, як саме викорінювались вільні ринкові відносини як фундамент кооперативної роботи, а на зміну їм прийшло планове господарювання. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. дезорганізація господарсько-економічних відносин внаслідок недолугої більшовицької політики як у народному господарстві загалом, так і в його аграрному секторі зокрема ставала все помітнішою. Партійно-державна політика була спрямована на усуспільнення виробничих процесів, діяльність владних структур все більше характеризувалась відвертим свавіллям, у зерновиробництві це проявлялось дисбалансом між ринковими і фіксованими цінами, впровадженням насильницьких методів хлібозаготівель та інше, що йшло врозріз із кооперативними засадами землекористування й агровиробництва.

Встановлено, що в умовах наростання кризових явищ у суспільному житті, пов'язаних із «розкручуванням» маховика командно-адміністративної системи, саме сільськогосподарська кооперація була тим чинником, який сприяв захисту соціально-економічних інтересів українського селянина. З'ясовано, що в умовах постійного наростання суспільно-політичного та соціально-економічного напруження в країні, викликаного розширенням масштабів командно-адміністративного втручання в селянське життя, сільськогосподарська кооперація робила важливі кроки для протидії дезорганізації господарсько-економічних відносин.

Ключові слова: *сільськогосподарська кооперація, селянське господарство, зерновиробництво, господарсько-економічні відносини, соціально-економічні інтереси.*

Постановка проблеми. На завершення відбудовного періоду непу сільськогосподарська кооперація вже являла собою ефективно організований фінансово-економічний і господарсько-виробничий механізм, тобто була міцною, цілісною і структурованою – від центральних ланок до окремого власника селянського господарства. Становлять дослідницький інтерес питання специфіки її функціонування в умовах наростання кризових явищ у суспільному житті, пов'язаних із «розкручуванням» маховика командно-адміністративної тоталітарної системи у другій половині 20-х рр. XX ст. Також видається важливим встановити, яку роль відігравала сільськогосподарська кооперація у представленні й захисті соціально-економічних інтересів українського селянина у цей період.

Історіографія питання. Корисними для системного вивчення даного питання стали ґрунтовні напрацювання сучасних вітчизняних дослідників, зокрема В. Марочка, А. Морозова, у полі наукового зору яких перебувають перипетії українського кооперативного життя непівського періоду. Певним сюжетам окресленої проблематики присвячені публікації О. Дулгерової, Ю. Тренкіна, Т. Щетініної. Проте поза належною увагою дослідників є деякі недостатньо висвітлені аспекти, які потребують додаткового вивчення, зокрема спроби сільськогосподарської кооперації протидіяти дезорганізації господарсько-економічних відносин, що й є метою даної розвідки.

Мета дослідження: висвітлити основні аспекти економічно-господарської діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах розгортання деструктивних господарсько-економічних процесів другої половини 1920-х років та з'ясувати її роль у протидії нагромадженню проблем в аграрному секторі, зокрема зерновому господарстві України.

Виклад основного матеріалу. Станом на 1926/27 господарський рік на практиці було дієво й ефективно реалізовано основні засади діяльності сільськогосподарської кооперації, які полягали, зокрема, й у тому, щоб вже в недалекому майбутньому розпорошені, малорентабельні селянські господарства ставали прибутковими й товарними [1, с. 4]. Кооперативна система вдало реалізовувала основні свої функції в усіх сферах сільськогосподарського виробництва. Що стосується зернового господарства, то в цій царині теж прослідковувалась позитивна динаміка. Як показує аналіз статистичних даних, частка участі сільськогосподарської кооперації в планових хлібозаготівлях, яка ще 1925/26 р. складала лише 10,5 відсотків, вже 1926/27 господарського року зросла до 20,7 відсотків; кооперативна мережа займала третє місце серед заготівників [12, с. 35]. Питома вага сільськогосподарської кооперації серед планових заготівників хліба зростала й надалі, і в 1927/28 господарському році складала вже 36,1 відсотків [1, с. 18].

Збут зернової продукції стає одним із пріоритетних напрямків кооперативної роботи. Аналіз річних звітів Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації дає підстави стверджувати, що вже на 1926/27 р. зазначений напрямок збутової роботи «Сільського господаря» складав 80 відсотків від загального обігу збутових операцій. Що стосується частки в збутових хлібних операціях округових спілок, то вона становила 65,9 відсотків, а в збутовій роботі низових товариств – 68,3 відсотка [1, с. 21].

Постійне вдосконалення організаційно-управлінської сфери мало позитивні наслідки і в організації хлібозаготівельних операцій. Попередні роки характеризувались недостатньою унормованістю організаційних взаємовідносин між окремими щаблями кооперативної системи. Мається на увазі в даному випадку те, що зовнішні заготівники мали право безпосередньо на місцях укладати договори з низовою периферією, не погоджуючи свої дії з центральною системою. Проте з початком хлібної кампанії 1927 р. це питання було повністю впорядкованим. За основу подальших взаємовідносин було взято те, що низові сільськогосподарські кооперативні товариства пов'язувались договорами лише зі спілками, що сприяло централізації хлібозаготівель, обсяги яких зросли з 65 відсотків за даними 1926/27 господарського року до 100 відсотків 1927/28 р. [1, с. 21]. Було також чітко зорганізовано й розташовано за економічно-географічною доцільністю мережу низових кооперативних товариств, які займались заготівельними питаннями на місцях і підтримували найтісніший зв'язок із власниками селянських господарств. У 1927 р. функціонувало вже 1991 таке товариство [1, с. 21].

Вагомим досягненням сільськогосподарської кооперації стало налагодження не лише господарсько-виробничих процесів у відповідності з реальними на той час соціально-економічними умовами в українському суспільстві, а й дієвого функціонування системи сільськогосподарського кредиту з метою найефективнішого використання грошових коштів виробничого призначення, необхідних для розвитку селянських господарств. Система сільськогосподарського кредиту була

саме тим ефективним механізмом, який міг задовольнити виробничі потреби селянських господарств, підвищити їх рентабельність і підприємницьку ініціативу.

Зміцнення фінансового становища сільськогосподарської кооперації сприяло і налагодженню системи кооперативного машинопостачання. Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» вже на 1925 р. стала одним із основним машинопостачальників. Ця тенденція продовжувала зміцнюватись в наступні роки. На І півріччя 1927/28 господарського року частка кооперованого населення в загальному числі господарств, що купували сільськогосподарські машини, складала 85,2 відсотків [7, с. 75]. Цей високий показник був свідченням того, що саме за сприяння сільськогосподарської кооперації зростало благополуччя селянських господарств. На 1928/29 господарський рік сільськогосподарська кооперація зайняла 100 відсотків машинного ринку.

Кооперація приступила до вирішення питання щодо надання сільськогосподарської техніки селянським господарствам також і у тимчасове користування. Питання забезпечення сільськогосподарськими машинами й інвентарем селянських господарств у тимчасове користування кооперативна система вирішила шляхом розбудови розгалуженої мережі прокатних пунктів, яка стабільно розширювалась. Якщо протягом 1927/28 р. таких пунктів функціонувало 1930, то вже на 1 січня 1929 р. – 5424. Відповідно, досить швидко зростала і зростала кількість одиниць сільськогосподарської техніки на даних пунктах з 9196 одиниць на початку 1927 р. до понад 29 тис. одиниць на початок 1928 р. [3, с. 68].

Організація і подальше активне функціонування кооперативних прокатних пунктів давали ряд переваг для власників селянських господарств. Як відзначає А. Морозов, насамперед мова йде про те, що використання прокатної техніки давало можливість багатьом малосилим господарствам уникнути економічно невиправданих і недоцільних витрат на придбання ременанту й устаткування. Багато видів сільськогосподарських машин в малосилому господарстві були просто невигідними для придбання у постійне користування, навіть коли на їх придбання давався цільовий кредит. Незаможні господарства, наприклад, через прокатні пункти могли користуватись вартісними і доволі складними сільськогосподарськими машинами, які самотужки вони придбати не могли, і використання яких значно підвищувало ефективність господарювання. Асортимент машин, наявних у широкому доступі на кооперативних прокатних пунктах, був досить різноманітним, включаючи кінні молотарки, жниварки, снопов'язалки, плуги, букери, борони, сівалки, соломорізки, трієри, віялки та ін. Та й розцінки прокатних пунктів сільськогосподарських кредитних товариств були доступними навіть для економічно слабких селянських господарств. Розросталась і мережа ремонтних майстерень. Накопичення практичного досвіду сільськогосподарської кооперації в площині ефективних засобів забезпечення селянських господарств різноманітними сільськогосподарськими елементами господарювання сприяло організації і подальшому ефективному функціонуванню також і кінно-тяглових пунктів. Попит на використання сільськогосподарської техніки в селянських господарствах постійно зростав. Це стосувалось не лише простих, а й складних машин, а на трактори спостерігалась справжня «тракторманія» [9, с. 345].

Сільськогосподарська кооперація постійно створювала сприятливі умови, щоб селяни отримували ефективні виробничі кредити. Цей механізм був спрямований особливо на незаможні селянські господарства. За даними узагальнених статистичних обстежень 1929 р., на квітень цього року саме незаможники отримали 71 відсоток всіх довгострокових кредитів, наданих селянським господарствам [8, с. 365]. Це пояснювалось на лише соціальною необхідністю, а й економічною доцільністю, оскільки незаможні господарства мали значні потенційні можливості для швидкого нарощування обсягів сільськогосподарської продукції за умови, що їм буде надано на перших порах відповідну фінансово-господарську підтримку.

Як і в попередні періоди, одним із важливих завдань кооперативної системи залишалась турбота про те, щоб закупівельна ціна на зерно була стабільною, без відчутних сезонних коливань, і вигідною для селянина. Хоча в умовах наростання кризових явищ у ставленні держави до селянських господарств це ставало все важче робити, бо держава поступово порушувала попередні обіцянки, і її втручання в ринкове ціноутворення на зерно відчувалось все сильніше, проте опрацьовані нами статистичні дані демонструють ефективність роботи сільськогосподарської кооперації в цьому питанні [13, с. 12].

Сільськогосподарська кооперація доволі ефективно демонструвала вміння швидко реагувати на зміни в економічній ситуації, віднаходити най-

кращі засоби для підвищення продуктивності і товарності селянських господарств. Проте з другої половини 1920-х рр. вона стикається з низкою болючих питань, пов'язаних з усе більш відчутними і яскравими проявами невідповідності завдань і методів радянського будівництва з характером і цілями кооперативного руху [8, с. 226]. Серед таких питань була й контрактаційна робота в зерновиробництві. Не зважаючи на ефективні результати кооперативної контрактаційної роботи, яка на той час вже накопичила значний організаційно-господарський досвід, у цю сферу все більше втручається держава, гальмуючи роботу цієї ще донедавна продуктивної роботи. Ці гальмівні процеси найвідчутніше почали проявлятися саме в зерновиробництві, яке було пріоритетною галуззю сільськогосподарського виробництва.

Сучасні вітчизняні дослідники, оперуючи низкою інформаційних матеріалів, аргументовано доводять, що з другої половини 1920-х рр. у контрактаційній роботі у зерновиробництві як основній галузі сільського господарства починають набирати обертів досить відчутні і масштабні негативні моменти, наростання яких спричиняли очевидні викривлення державної заготівельної політики, в основі яких було штучне заниження закупівельних цін на зерно [9, с. 319].

Питання щодо врегулювання проблемних аспектів відносно різниці між ринковими і фіксованими цінами неодноразово ставало предметом гострих дискусій. Вирішення цієї важливої проблеми потребувало негайної результативності, так як селянство починало все більше виражати не лише занепокоєння, а й обурення таким станом справ, і все більше намагалось у будь-який спосіб уникати зобов'язань перед державою у випадку і подальшого застосування практики фіксованих цін, неприйнятних для українського селянства. Але ця гостра – не лише економічна, а вже й соціальна – проблема так і не була вирішена [11, с. 78].

Протягом першого періоду непу об'єми законтрактованих посівних площ постійно зростали, селянство було зацікавлене в такому способі господарювання. Контрактація була вигідною для значної кількості селянських господарств, бо посіви зернових мав практично кожен селянський двір. Прослідковувалась позитивна динаміка масового кооперування селянства, оскільки саме сільськогосподарська кооперація гарантувала зручні для селянина умови виконання господарських договорів. З другої половини 1920-х рр. ситуація різко змінилась в сторону вже не добровільності участі в контрактаційній роботі, а вимушеності, і за умов, нав'язаних державою. Кількість продукції, яку мав здати селянин по завершенні збирання врожаю, диктувалась насамперед потребами держави, при цьому економічні інтереси селянина не те що відходили на другий план, а взагалі повністю ігнорувались. Радянське керівництво, роблячи хаотичні і алогічні спроби вирішити хлібозаготівельні труднощі, почало відчутно адміністративно тиснути на селянство з вимогою активніше включатись у контрактацію. На жаль, системний тиск, жорсткий і вже доволі агресивний, мав свої наслідки. Контрактація поступово втрачала свою органічну суть, адже викорінювались вільні ринкові відносини як фундамент такої роботи, а на зміну їм прийшло планове господарювання. Держава почала відбирати у селянина будь-які альтернативи реалізації вирощеної ним на власній землі продукції. З 1929 р. законодавчо було визнано обов'язковість контрактації для всіх членів селянської громади; цим самим було встановлено новий тип відносин між державою і власниками селянських господарств, який базувався на нерівноправності сторін господарського договору: лише на користь держави [14, с. 50].

Завдяки добре продуманій діяльності сільськогосподарська кооперація, не зважаючи на все наростаючий тиск владних структур, продовжувала забезпечувати економічний підйом селянських господарств України. Окрім забезпечення селянських господарств високопродуктивними сільськогосподарськими машинами та необхідним землеробським реманентом, важливість мали й інші напрямки такої роботи, націлені на збільшення прибутків селянських господарств. Зокрема насіннєва робота сільськогосподарської кооперації також стала показником її постійної турботи про економічне благополуччя селянських господарств. Забезпечення останніх сортовим насінням було справою копіткою – як фінансово, так і організаційно. Проте практика показала, що спеціалісти кооперативної системи досить добре розуміли важливість для селянських господарств, які вирощували зернові культури, засівати земельні наділи добрим насінням. Дані обстежень врожаю зернових культур 1927 р. продемонстрували результативність наполегливої насіннєвої роботи, що полягала в збільшенні врожаю в результаті лише заміни селянського зерна на чисто зернове на 15 і більше відсотків [4, с. 211].

Економічно доцільним і соціально важливим було забезпечення посівним матеріалом власників незаможних селянських господарств, що сприяло виробничому розвитку останніх та підвищувало

урожайність зернових. Зусиллями сільськогосподарської кооперації економічно кволим індивідуальним господарствам було полегшено доступ до придбання високоякісного посівного матеріалу, ринкові ціни на який були малодоступними для незаможників. Фахівці кооперації проводили також ряд агрокультурних заходів, націлених на підвищення добротності та якості посівного матеріалу. Одним із таких заходів була контрактація чистосортних масивів з наступною апробацією врожаю. Агрокультурна пропаганда і стабільна результативність проведених заходів сприяли збільшенню чистосортних засівних масивів у селянських господарствах.

Потяг селянства до участі в кооперативному житті, попри все зростаючий тиск системи, не слабшав, а демонстрував позитивну динаміку щодо активізації цього процесу, і таке становище ніяк не могло сподобатись партійній верхівці. Для дискредитації одноосібного землеробства, як переконливо свідчать тогочасні інформаційні матеріали, використовувались методи фальсифікації й політичної спекуляції [2, с. 71].

Дезорганізація господарсько-економічних відносин як результат недолугої більшовицької політики і в народному господарстві загалом, і в його аграрному секторі зокрема, ставала все помітнішою. Тому партійна верхівка робила масу кроків, в основному, хаотичних, щоб хоч якось покращити ситуацію. Основний акцент робився на хлібозаготівлі, так як хлібні труднощі загрожували новим соціальним вибухом. Тому все сильнішим був тиск на сільськогосподарську кооперацію, щоб вона починала «йти в ногу» з командно-адміністративною системою. Діяльність владних структур все більше характеризувалась відвертим свавіллям, у зерновиробництві це проявлялось впровадженням насильницьких методів хлібозаготівель. Більшість представників українського партійного керівництва все частіше просто виконувала вказівки кремлівської верхівки, і питання проведення по відношенню до селян більш зваженої політики вже якщо й підіймались, то риторично. Відповідно, така ситуація проектувалась і на життєдіяльність сільськогосподарської кооперації, яка все більше потерпала від владних структур. Зокрема партія вимагала, використовуючи для цього низку владних функцій, щоб сільськогосподарські кооперативні товариства зернової кооперації проводили виключно всю господарську діяльність на основі максимального усуспільнення виробничих процесів, що повністю йшло врозріз із кооперативними засадами [10, с. 12].

На останньому з'їзді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» у вересні 1929 р. було прийнято в спеціальний центр з виробництва, переробки і збуту зернових, бобових і олійних культур – «Укрзерноцентр». Проте це вже була спеціальна система, рішення в якій диктувала радянська командно-адміністративна система. Істинно кооперативній системі, яка була побудована на ринкових принципах економіки, місця в новій моделі не залишалось. Як доцільно зазначив відомий вітчизняний дослідник В. Марочко, кооперація, яка виникла на зорі непу, зникла разом із його згортанням, хоча партійні ідеологи чітко визначали, що сільськогосподарська кооперація не змогла вирішити зернових проблем, а її діяльність була неефективною в питаннях хлібозаготівель, та й відкрито вже називали її складові й механізми «елементами консерватизму дрібнотоварного укладу на селі» [5, с. 81]. Зауважимо, що така оцінка лише підкреслює засадничу несумісність колишніх революційних лозунгів «Земля – селянам!» і фактичної дезорганізації владою соціально-економічних напрацювань кооперативного руху у суспільстві наприкінці 20-х рр. XX ст.

Висновки. Таким чином, вже на середину 1920-х рр. сільськогосподарська кооперація являла собою ефективний організаційний, фінансово-економічний і господарсько-виробничий механізм. Кооперативна система проявила себе тільки в позитивному плані, турбуючись насамперед не за негайну господарську віддачу, а пріоритетним вважала зростання економічного благополуччя і товарності селянських господарств. Проте наприкінці 1920-х рр., попри зусилля фахівців сільськогосподарської кооперації й прагнення селянства до поліпшення свого економічного становища, недолуга аграрна політика радянської влади фактично розвалила зерновиробництво в Україні, фактично сказавши «Ні!» кооперативній системі, побудованій на ринкових засадах.

Список літератури:

1. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926–27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1928. 68 с.

2. Волошко О. О. З історії організації зернорадгоспів-гігантів. *Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії.* Ч. 2. Київ, 1997. С. 70–75.

3. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27–1927/28. Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові рад. Харків : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР. 1929. 228 с.

4. Дулгерова О. М. Діяльність сільськогосподарської кооперації з розвитку насінництва. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 208–211.

5. Марочко В. І. Кооперативні та колективні об'єднання селян. *Історія українського селянства. Нариси* : у 2-х т. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 69–81.

6. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.

7. Машинопостачання за І півріччя 1927/28 р. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 9. Спр. 482. Арк. 75.

8. Морозов А. Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921–1929). Черкаси, 2016. 418 с.

9. Морозов А. Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929). Черкаси, 2020. 447 с.

10. Створення спеціальної зернової кооперації. *ЦДАВО України*. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 1–12.

11. Тренкін Ю. В. Контрактація як ефективна форма забезпечення життєдіяльності селянських господарств в роки непу. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Черкаси : ЧДТУ, 2018. Число 29. Вип. 13. С. 72–83.

12. Хлібні заготівлі. *Кооперованое село.* 1927. № 20. С. 35.

13. Ціни на хлібному ринку України. *Кооперованое село.* 1927. № 24. С. 12.

14. Щетініна Т. О. Історичні аспекти правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Вип. 9–2(1). С. 49–52.

Ocheretianyi V.V. ACTIVITIES OF AGRICULTURAL COOPERATION IN THE CONTEXT OF COUNTERACTION TO DISORGANIZATION OF ECONOMIC RELATIONS IN UKRAINIAN VILLAGE (SECOND HALF OF THE 20S OF THE XX CENTURY)

The article is devoted to the main aspects of economic activities of agricultural cooperation in the context of destructive economic processes of the second half of the 1920s and its role in counteraction to the accumulation of problems in agricultural sector, including grain farming in Ukraine.

The article is based on general scientific principles of historical research, among which the basic principles are scientificity, historicism, objectivity, systemicity, comprehensiveness, continuity. These theoretical and methodological principles have made it possible to reveal the role of agricultural cooperation in improving the agriculture of peasant grain production and the welfare of peasant farms – members of cooperative movement. During the writing of the article, the following methods were used: general scientific (structural-functional, scientific analysis and synthesis, specific-search) and actually historical (comparative-historical, problem-chronological) ones.

The indicators of economic activities of agricultural cooperation in the Ukrainian countryside on the example of grain farming are considered. It is shown that in agricultural sector of Ukraine in the mid-1920's there was a positive trend due to the constant improvement of cooperative organizational and managerial sphere, the introduction of effective mechanisms for lending, contracting, etc. Considerable attention was paid to both grain production and grain procurement. In addition to providing peasant farms with highly productive agricultural machinery and necessary agricultural equipment, other activities aimed at increasing the profits of peasant farms, in particular, seed work, were also important. A number of systematic measures helped to increase grain yields and at the same time to develop low-income farms, which increased the interest of peasants in participating in the cooperative movement and provided economic growth of Ukrainian farms. At the same time, with the collapse of the NEP, there was an exacerbation of problematic aspects of the functioning of cooperatives under conditions of significant pressure from the Soviet regime. It is shown how free market relations as the foundation of cooperative work were eradicated, and they were replaced by planned management. In the second half of the 20's of the XX century. the disorganization of economic relations as a result of clumsy Bolshevik policy both in the national economy in general and in its agricultural sector in particular became more and more noticeable. Party-state policy was aimed at the socialization of production processes, the activities of power structures were increasingly characterized by outright arbitrariness, in grain production it was manifested by an imbalance between market and fixed prices, the introduction of violent methods of grain procurement, etc., which went against the cooperative principles of land use and agricultural production.

It has been established that in the conditions of growing crisis phenomena in public life related to the «spinning» of the flywheel of the command-administrative system, agricultural cooperation was the factor that helped to protect socio-economic interests of the Ukrainian peasant. It is found that in the conditions of constant growth of socio-political and socio-economic tension in the country, caused by the expansion of command-administrative intervention in peasant life, agricultural cooperation took important steps to counteract the disorganization of economic relations.

Key words: *agricultural cooperation, peasant economy, grain production, economic relations, socio-economic interests.*

УДК 94(477)«19»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.18

Павліченко О.О.
Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ ХЛІБОРОБІВ – ДЕРЖАВНИКІВ

Стаття присвячена висвітленню засад діяльності Українського союзу хліборобів – державників (УСХД), як провідній ідеологічній організації українського гетьманського руху в еміграції у міжвоєнний період. Мета союзу за В.К. Липинським полягала у переосмисленні помилок часів Української національної революції 1917–1921 рр. та подальшої ідеологічної підготовки до витворення майбутньої української держави.

Створення та діяльність союзу організувало навколо себе найяскравіших представників української інтелектуальної та політичної еміграції. Серед них важливу роль відігравали В.К. Липинський – засновник та головний ідеолог союзу та його найближчі однодумці Д. Дорошенко, М. Кочубей, А. Монтрезор, Л. Сидлецький, О. Скоропис-Йолтуховський та М. Тимофіїв. Особливе місце в організації належало П. Скоропадському як лідеру гетьманського руху.

Спираючись на наявні джерела у статті було розкрито зміст основних документів організації. Їхній аналіз дав можливість вивчити засади українського державотворення, де особлива увага приділялась трудовій монархії як формі правління, хліборобському класу – провідній верстві та кордонам – етнічній території.

З'ясувавши умови вступу та участі в організації, відтворивши її ієрархічну структуру можна визначити, що союз будувався на принципах відповідальності, дисциплінованості та ідеологічної об'єднаності.

Друкованим органом УСХД став неперіодичний збірник Хліборобська Україна, редактором якого був В.К. Липинський. У збірнику друкуються статті присвячені популяризації гетьманського руху, засадам його діяльності, історичній минувшині України. Саме на сторінках цього видання частинами виходить фундаментальна праця В.К. Липинського «Листи до братів – хліборобів», яка присвячена проблемам українського державотворення. Ця робота мала особливий успіх серед українського студентства в Європі, про що свідчать їх спомини.

Ключові слова: *Український союз хліборобів-державників, В.К. Липинський, державотворення, гетьманський рух, хліборобська Україна.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасної української історичної науки неможливий без звернення до надбань науковців попередніх часів. Поразка Української національної революції 1917–1921 рр. спричинила велику хвилю української еміграції до Європи. Опинившись на європейському просторі українська інтелігенція почала створювати українське наукове і політичне середовище. Вони відкривали заклади освіти, наукові установи та політично-ідеологічні осередки.

Чільне місце серед діячів української міжвоєнної еміграції належить історику, засновнику державницької школи в історіографії, ідеологу українського гетьманського руху В.К. Липинському. Поляк за походженням та римо-католик за віросповіданням, отримавши освіту в університетах Кракова та Женеви, вчений все своє життя відстоював ідею створення незалежної української держави. Свої історичні погляди та політичні настанови В.К. Липинський намагався втілити у життя через активну наукову та громадсько-політичну діяльність, яка після Української революції перемістилась на терени Австрії та Німеччини. Саме тут він став засновником та ідеологом гетьманської організації – Українського союзу хліборобів-державників, яка створювала політичну та ідеологічну платформу для майбутньої української держави. Діяльність вченого у цій організації була присвячена не тільки популяризації ідеї монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманату, а й обґрунтуванню її спираючись на історичний досвід українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання наукової спадщини і громадсько-політичної діяльності В.К. Липинського почало активно вивчатися українськими вченими із проголошенням незалежності нашої держави. Серед чисельних праць, присвячених В.К. Липинському особливу увагу заслуговують послідовні та багаторічні дослідження Ю. Терещенка і Т. Осташко [2, 6, 7]. У своєму

багатотомному виданні «Вячеслав Липинський та його доба» автори аналізують науковий доробок вченого, його громадську діяльність, публікують його роботи та листування [4, 5]. Ґрунтовний аналіз життя та діяльності В.К. Липинського представлений в одному з останніх досліджень Т. Осташко [8].

Однак, деякі аспекти громадської діяльності вченого потребують подальшого поглибленого вивчення.

Формулювання цілей статті. Метаю даної статті є висвітлення ролі В.К. Липинського у створенні організаційних засад Українського союзу хліборобів-державників.

Виклад основного матеріалу. Створення у грудні 1920 р. Українського союзу хліборобів – державників (УСХД) стало втіленням у життя ідеологічних поглядів В.К. Липинського [8, с. 505]. Одночасно виходить складена вченим «Відозва до українських хліборобів», що закликає до об'єднання всіх хліборобських організацій в еміграції в рамках УСХД [10, с. 178].

На початку 1920 р. з ініціативи В.К. Липинського відбулася низка зустрічей із П. Скоропадським. Вони були присвячені можливій участі останнього у створенні на еміграції української монархічної організації. П. Скоропадському пропонували бути «символом» і «слугою, а не бувшим гетьманом» союзу. Одним з перших документів нової організації була угода з П. Скоропадським, головним завданням якої була розбудова незалежної України. Гетьманом майбутньої держави визнавали П. Скоропадський, якого що мав уособлювати певні ідеологічні та організаційні функції, але не міг приймати одноосібно важливих політичних рішень. З метою запобігання авторитарній владі монарха, його дорадчим органом ставала Генеральна Рада, до першого складу якої входила ініціативна група УСХД, що брала активну участь у зовнішній та внутрішній політиці. Ця угода демонструє намір запровадження монархічної влади в українській державі, на ній базується подальша діяльність союзу [6, с. 69].

Над програмними документами організації В.К. Липинський працював протягом літа – зими 1920 р. Ними стали статут і регламент союзу, які були прийняті у січні 1921 р. [4, с. 463].

У статуті зазначалась неможливість розвитку української нації як головного організатора політичного й громадського життя країни, поза існуванням власної незалежної держави. Тому свої основні завдання УСХД бачить в об'єднанні тих сил, що прагнуть створення суверенної України, їх організації у процесі державотворення та вироблені відповідної форми правління, що забезпечить тривке існування держави [9, арк. 2].

Розв'язання поставлених завдань згідно статуту ставало можливим за таких умов: соціальною основою держави мають стати «природні і стали» групи людей – «матеріально продуктивні й трудові класи»; забезпечення державою якнайширших можливостей культурного й економічного розвитку кожного класу; гарантування державою можливості кожному класу брати участь в її управлінні, пропорційно до ступеня його розвитку й таку, що відповідала б своєчасним мінливим співвідношенням сил між «поодинокими класами»; надання повного самоврядування окремим регіонам країни, розмежованим на підставі історичних, економічних та географічних умов; об'єднання всіх класів і територій держави навколо персоніфікованого гетьмана, що уособлює принцип національної і державної єдності.

Державною формою правління статут проголошував спадкову трудову монархію. Її вибір обумовлювала здатність до вироблення компромісу між соціальними класами й окремими регіонами. Країну очолює «незмінний, невиборний… національний, понадкласовий і непартійний дідичний» гетьман, що персоніфікований і уособлює принцип єдності української держави. Статут наділяє його титулом «Гетьмана Всієї України: Правобічної, Лівобічної, Сіверської, Слобідської, Кубанської, Військ Запорожських і Чорноморських та Великого Князя Київського, Галицького і Володимирського, Подільського, Волинського, Холмського, Берестейського, Турово-Пинського, Чернігівського і Всея Малия Руси» [9, арк. 3].

Роль провідної верстви в державі згідно зі статутом, відводили «хліборобському класу», що має сам себе організувати й об'єднати. Його основною метою було забезпечення всебічного розвитку своїх «продукуючих здібностей» та оборони власних потреб та інтересів, а також створення умов для об'єднання українських земель та громадськості навколо гетьмана. До складу провідної верстви входили всі «хлібороби України», незважаючи на соціальне походження, матеріальне розшарування та національну приналежність. Отже, статут проголошував скасування станового поділу, вирішення матеріальної нерівності та національного питання шляхом спільної праці на «рідній Українській Землі».

Важливим питанням у процесі створені держави є її кордони. Територія майбутньої україн-

ської держави відповідно до статуту, зумовлювалась її етнічними землями [9, арк. 2].

Спираючись на статут, В.К. Липинський розробив регламент, що визначав внутрішню структуру організації. Вона будувалась на принципах «стажу, відповідальності, дисципліни та солідарності» [9, арк. 3]. Демократичні засади «партійності, голосування, виборів» не мали місця в УСХД, оскільки вони, на думку ідеолога гетьманського руху, ведуть до безвідповідальності, демагогії, кар'єризму, а що було недопустиме для такої високоморальної, дисциплінованої й політично культурної організації.

Отже, згідно з регламентом, УСХД є неподільною організацією зі своєю ієрархічною структурою, що складається з трьох рівнів, які відрізняються ступенем відповідальності, а також правами й обов'язками «співробітників». «Співробітниками» називали всіх членів союзу, серед них виділяють такі рівні: «співробітники присяжні» (Рада Присяжних), «співробітники дійсні», «співробітники однодумці». Етапність зумовлювали важливі завдання організації. До вищих її щаблів могли потрапити тільки справжні патріоти монархічної ідеї, люди високої політичної культури й освіченості [9, арк. 4].

Перехід з одного рівня на інший визначався внутрішньою потребою взяти на себе більшу відповідальність, індивідуальною здатністю до неї, моральними якостями співробітника, а також особистими заслугами перед союзом. Рішення про перехід приймала Рада Присяжних, що несла відповідальність за всіх членів.

Співробітником УСХД міг стати кожний, хто підтримував ідею трудової «дідичної» монархії. Проте свою працю в союзі він починав з рівня «однодумців». Для того, щоб вступити до лав організації, треба було оформити необхідні документи (заява, автобіографія) й передати їх обраному (самим претендентом) «співробітнику дійсному», що з моменту прийому документів набував статусу «старшого товариша». Саме на нього покладали обов'язок ознайомити претендента з цілями організації, переконатись у його свідомому рішенні, детально вивчити громадську діяльність та індивідуальні якості. «Старший товариш» ніс відповідальність за прийняття кандидата до членів «однодумців» і мав інформувати його про роботу союзу. Рада Присяжних приймала нових «співробітників однодумців» на основі клопотання про них «старших товаришів». Щойно прийнятий складав і підписував декларацію, що в ній зазначав своє бажання перебувати в лавах «однодумців» УСХД, дотримуватися дисципліни, виконувати постанови Ради Присяжних. Крім того, він не мав можливості працювати або перебувати в інших політичних партіях та організаціях без її дозволу. «Співробітники однодумці» на запрошення Ради Присяжних могли брати участь у її засіданнях з правом дорадчого голосу. Вони не мали права виступати від імені організації без відповідного розпорядження ради присяжних. Щомісяця до каси УСХД необхідно було сплачувати добровільний внесок [9, арк. 8].

Перехід до «співробітників дійсних» вимагав наявності певного стажу «співробітника однодумця» та його активної праці в лавах УСХД. Процедура переходу відбувалась за принципом прийняття до першого ієрархічного ступеня, з урахуванням деяких особливостей. Статус «старшого товариша» набував член Ради Присяжних. Кандидат до «співробітників дійсних» мав довести знання статуту УСХД і підписати «Урочисту Обітницю», у якій виказував своє особисте бажання взяти на себе більшу відповідальність, служити ідеї трудової монархії, працювати над втіленням її в життя, поступатися власними інтересами заради інтересів союзу, боротися з іншими формами державного устрою в Україні й не перебувати в інших політичних партіях та організаціях. «Співробітники дійсні» були зобов'язані брати участь у всіх засіданнях Ради Присяжних. Вони мали рівноправний голос з її членами, могли призначатися на адміністративні посади організації. Крім того, вони могли виступати від імені організації й у її справах у разі узгодження своєї діяльності зі «старшим товаришем» або відповідного дозволу Ради. Щомісяця до каси УСХД також сплачували добровільний внесок [9, арк. 7].

Усією діяльністю УСХД керувала Рада Присяжних, що складалась з членів «ініціативної групи» організації, які підписали статут і регламент союзу й склали відповідну присягу. Раду Присяжних постійно поповнювали «співробітники дійсні», що мали певний (окреслений для кожного співробітника радою присяжних) стаж, зарекомендували себе як гідні члени організації і мали бажання війти до складу Ради Присяжних. Кандидата приймали на підставі клопотання «старшого товариша» й за одноголосною постановою Ради Присяжних. Якщо проти кандидатури виступало менше четвертини всіх членів Ради, то для з'ясування причин створювали комісію (суд) з голови Ради й двох її членів, що розглядали цю справу. Неприйняття кандидатури означало продовження стажу. Кожний прийнятий до Ради підписував статут і регламент союзу та

складав відповідну присягу. У ній зазначали, що кандидат брав на себе обов'язок вірно і до кінця життя «служити ідеї Української Трудової Монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самоорганізованих українських класів і українських земель, об'єднаних в одну Націю і в одну Державу» [9, арк. 8]. Така умова, зазначена В.К. Липинським у регламенті, мала важливе значення. Рада, будучи ідеологічним органом разом зі своєю структурою мала бути противагою майбутньому гетьману, щоб уникнути абсолютизму його влади. Таким чином, до неї повинні входити люди, повністю віддані ідеї.

Всі члени ради зобов'язані брати участь у всіх її засіданнях. Постанови Ради були обов'язковими для всіх «співробітників» союзу і ухвалювались не голосуванням, а консенсусом. У разі виникнення розбіжностей остаточне рішення було за головою Ради Присяжних. Рішення і постанови ради присяжних набували правової чинності, у присутності голови Ради Присяжних або його заступника.

Члени Ради не мали права добровільного виходу з організації, їх могли виключити за порушення принципів регламенту після відповідної постанови суду Ради Присяжних. У такому випадку його прізвище друкували в пресі УСХД, і всі «співробітники» мали припинити з ним зв'язки, у тому числі й особисті.

Члени Ради також щомісяця сплачували добровільні внески до каси УСХД [9, арк. 6].

Голову Ради Присяжних призначала вся Рада. До його функцій належали організація роботи Ради Присяжних й створення відповідних умов для її ефективної праці. Його присутність на кожному засіданню Ради була необов'язковою, проте він визначав час, місце й характер їх проведення. Голова Ради Присяжних не мав жодних репрезентативних функцій [9, арк. 6].

Адміністративні органи союзу складались з «писаря, скарбника, судді, а також голів відділів», що їх призначалися на засіданні Ради Присяжних. До їхніх функцій належало вести документальну роботу організації, відповідати за фінансовий стан та вирішувати суперечливі питання, зазначені регламентом союзу [38, арк. 6]. До функцій представників (голови) регіональних філій організації входило підтримувати зв'язок з Радою Присяжних і мати такі ж права й обов'язки, що й голова Ради Присяжних [9, арк. 8].

До першого складу Ради Присяжних як ініціатори створення УСХД, увійшли відомі представники гетьманського руху Д. Дорошенко, М. Кочубей, А. Монтрезор, Л. Сидлецький, О. Скоропис-Йолтуховський та М. Тимофіїв. У 1921 р. на рівних правах до них приєднався П. Скоропадський. Обрання В.К. Липинського Головою Ради було закономірним, оскільки тоді він вже мав безперечний авторитет ідеолога гетьманського руху [7, с. 83].

Від самого початку діяльності УСХД вчений став не тільки фактичним керівником союзу як голова Ради присяжних, але й провідним ідеологом та теоретиком українського монархізму. Він підтримував постійні зв'язки з учасниками гетьманського руху, що знаходились у різних країнах світу (Польщі, Румунії, Чехії, Америки), надаючи матеріальну допомогу та цінні поради. У листі до А. Білопольского – представника румунської хліборобської організації – В.К. Липинський просить звертати увагу на особовості характеристики членів організації, виділяючи наступні риси: «1) якість людей; 2) степень їх захопленя нашою ідеєю і нашою справою (індиферентні в теперішній стадії нашого розвитку це зайвий і шкідливий баляст); 3) степень їх здібности до дисциплінованої і організованої праці» [3, с. 202]. Ті ж самі вимоги ідеолог гетьманського руху ставить і перед гетьманською організацією в Чехії «Український стяг». Згадуючи про його організаційні настанови, один з членів організації – М. Базілевський писав: «Він вимагав від нас внутрішнього переродження, а не лише формального сприйняття гетьманської ідеї, формальної активності, формальної розбудови організації. Перше ніж вийти між людей з новою вірою казав Липинський, скріпи в собі цю віру до такого ступня, щоб вона стала твоїм другим «я» – перше ніж боротись за правду, пізнай досконало її сам, – перше ніж поборювати хиби других, побори дух руїни дикого степу в самому собі!» [11, с. 44]. Такі поради допомагали укріпленню та розвитку гетьманських організацій, що мали стати ідеологічною основою майбутньої української держави.

Видавничим органом УСХД став неперіодичний збірник «Хліборобська Україна», редактором якого був В.К. Липинський. Він виходив з 1920 р. у Відні. Головним завданням видання було «зберігти до слушного часу нашу Гетьманську Державницьку Традицію» [3, с. 312]. Виходячи з цього, центральною темою «Хліборобської України» стала студія вченого «Листи до братів-хліборобів», що з'явилася саме тут у вигляді окремих публікацій. Першу частину цієї праці «Українська наддніпрянська інтелігенція і українська національна ідея» було надруковано в 1920 р. За рік світ побачила друга частина під назвою «Наша орієнтація». Третя «Про національну аристократію та

про три основні методи її організації: класократію, охлократію і демократію» та четверта «Про політику, як умілість вибору такого методу здобування та організації влади і організації громадянства, який-би уможливив будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації». Частини було опубліковано відповідно в 1923 та 1925 рр.

Також у збірнику висвітлювали різнопланові питання, присвячені історії України та її діячам. Авторами статей «Хліборобської України» були в основному представники гетьманського руху, серед яких слід назвати Д. Дорошенка, А. Монтрезора, С. Шемета, С. Томашівського, С. Тимофіїва, О. Одариєнка, П. Залєського, Д. Олянчена та М. Жученка. Не всі бажаючі працювати в «Хліборобській Україні» отримували на це згоду її головного редактора В.К. Липинського. Іноді він відмовляв і тим, з ким вже працював, якщо для цього були вагомі підстави. Так сталося з І. Борщаком, який не правильно трактував цитати. Цей випадок вчений відмітив у листі до Р. Метика: «Борщак ще молодий історик, більшовик тепер, ще дуже рухливий, але нажаль дуже поверховий і, що гірше, дуже довільно користуючий з джерел. Зловивши я його на перекручуванні цитат, я свого часу (коли він ще був комуністом) відмовив йому співробітництво в «Хліб. Україні»» [2, с. 40].

«Хліборобська Україна» як видавничий орган УСХД не мала ніяких зовнішніх субсидій і виходила на кошти членів УСХД, що самі заробляли на своє існування. У листі до О. Жеребка, пояснюючи ці обставини, В.К. Липинський коротко подав цю інформацію: «1) С. Шемет заробляє ледве на сухий хліб комісіонерством в Берліні, 2) Ол. Скоропис служить як рахівник в німецькому предприємстві, 3) М. Тимофіїв працює як простий робітник на фабриці Форда в Стеттіні в N. Preussen, 4) С. Крилач (його знає п. Назарук) живе в неможливих умовах у Відні з двома малими дітьми з того, що малює плакати для кіно, 5) Кочубей живе з невеличкого господарства, яке удалося йому купити за вивезені щасливо дорогоцінности його жінки, і там-же у нього, як простий робітник, працює наш адміністратор М. Ципріянович, врешті 6) я живу тут в Райхенау, маючи тут дуже дешеве помешканя, з того, що мені присилає мій брат, який має маєток на Волині» [3, с. 698].

Отже, видавці «Хліборобської України» знаходилися в складному матеріальному становищі. Саме тому, видання вже п'ятого збірника ставили під сумнів, а задуманий шостий так і не вийшов. Незважаючи на це, «Хліборобська Україна» була досить популярною не тільки серед української еміграції Європейського й Американського континентів, а й серед науковців Радянської України. Про це свідчить лист Д. Дорошенка до В.К. Липинського, в якому він з радістю зазначав, що автор праці «Організація хазяйства України от Хмельниччини до міровой войны» М. Слабченко цитував статтю з «Хліборобської України». Саму працю було написана в Одесі, а надруковано в Харкові [1, с. 121–122].

Найбільш вдалу оцінку збірки дав Д. Дорошенко. Він відзначав змістовність та цікавість її матеріау: «…вже одним своїм солідним виглядом і дуже цікавим змістом вона робить імпозантне враження. Хоч і рідко появляється вона, але приносить такий багатий матеріял для думання, дає стільки глибоких і серіозних думок, що ледви чи це «по плечу» для більшої частини укр. еміграції. Але вони знайдуть свого читача, знайдуть суголосний ґрунт і своє діло робитимуть, — може й непомітно, але певно» [1, с. 49]. Тому не дивно, що її видання з нетерпінням чекали всі представники хліборобських організацій. Неабияку цікавість проявляли до неї студенти, особливо це стосувалось студій В.К. Липинського, що мали сильний вплив на українську молодь. Його ідеї цілком прийняло українське студентство, яке бачило в працях вченого зрозумілі та водночас нові й давно знайомі державотворчі істини. М. Базілевський – один з активістів гетьманської організації, студент Української господарської академії в Подєбрадах згадував свої враження від прочитання «Листів до братів-хліборобів»: «Ми систематично сходились на читання «Листів». З нетерпінням чекали нової книжки «Хліборобської України», в якій вони тоді друкувалися. В духовність тодішніх молодиків без закінченої вищої освіти Липинський вкладався так, наче б там для нього давно було приготовлено місце. … слова Липинського про спільну віру, традицію, середовище, побут, нарешті голос крови повні глибокого змісту – змісту, який існує в нас… кожне слово Липинського жило в нас ще перед тим, як ми його почули» [11, с. 45].

«Хліборобська Україна» користувалась широкою популярністю не тільки серед української інтелігенції, а й студентства, що знаходило в ній цікавий матеріал, який представляв неабиякий інтерес для її читачів.

Висновки. Отже, заснування та діяльність Українського союзу хліборобів-державників мало важливе значення для розвитку українського гетьманського руху серед української еміграції міжвоєнного періоду.

Список літератури:

1. Вячеслав Липинський. Архів. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / За ред. І. Коровецького. Філадельфія, Пенсільванія, 1973. 451 с.
2. Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. К.: Ін-т історії НАН України, 1996. 190 с.
3. Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. Київ – Філадельфія: Смолоскип, 2003. Т.1. 958 с.
4. В'ячеслав Липинський та його доба / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. К.: Темпора, 2010. Кн. 1. 544 с.
5. В'ячеслав Липинський та його доба / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. К.: Темпора, 2015. Кн. 4. 824 с.
6. Осташко Т. В. Липинський – чільний діяч гетьманського руху *Гетьманський альманах.* К., 2002. Ч. 1. С. 64–80.
7. Осташко Т. Засновники Українського союзу хліборобів-державників *Гетьманський альманах.* К., 2002. Ч.1. С. 81–94.
8. Осташко Т. Україна В'ячеслава Липинського. К.: Темпора, 2022. 932 с.
9. ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 373. Т. 1. 125 арк.
10. Шемет С. В.К. Липинський при громадській роботі. В'ячеслав Липинський та його доба / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. К.: Темпора, 2010. Кн. 1. С. 258–273.
11. Ясь О. В'ячеслав Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 75–96.

Pavlichenko O.O. ORGANIZATIONAL FOUNDATIONS OF THE UKRAINIAN UNION OF FARMERS-STATESMEN

The article is devoted to highlighting the principles of activity of the Ukrainian Union of Farmers – STATESMEN (UUFS). This union became the leading ideological organization of the Ukrainian hetman movement in exile in the interwar period. The purpose of the union according to V.K. Lypynskyi, it consisted in rethinking the mistakes of the times of the Ukrainian National Revolution of 1917–1921 and further ideological preparation for the creation of the future Ukrainian state.

The creation and activity of the union brought together the brightest representatives of the Ukrainian intellectual and political emigration. Among them, an important role was played by V.K. Lypinskyi is the founder and main ideologist of the union and his closest associates are D. Doroshenko, M. Kochubey, A. Montresor, L. Sydletskyi, O. Skoropys-Yoltukhovskyi and M. Timofiyev. A special place in the organization belonged to P. Skoropadsky as the leader of the hetman movement.

Based on the available sources, the content of the main documents of the organization was revealed in the article. Their analysis made it possible to study the principles of Ukrainian state formation. Special attention was paid to the labor monarchy as a form of government, the farming class as the leading stratum, and borders as an ethnic territory.

Having found out the conditions of entry and participation in the organization, recreating its hierarchical structure, it is possible to determine that the union was built on the principles of responsibility, discipline and ideological unity.

The non-periodical collection Khliborobska Ukraina became the printed organ of the UUFS. Its editor was V.K. Lypinsky The collection publishes articles devoted to the popularization of the hetman movement, the principles of its activity, and the historical past of Ukraine. It is on the pages of this edition that the fundamental work of V.K. Lypinsky «Letters to brothers – farmers». It is devoted to the problems of Ukrainian state formation. This work was particularly successful among Ukrainian students in Europe, as evidenced by their memories.

Key words: *Ukrainian Union of farmers-statesmen, V.K. Lypinsky, state formation, hetman movement, Khliborobska Ukraine.*

УДК 323.13:316.647.6(=161.2)[351.746.1:35.075.2]”1973/1976”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.19

Паска Б.В.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ШІСТДЕСЯТНИЦЬКОГО ПРАВОЗАХИСТУ В 1973–1976 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОПОВІДНИХ ЗАПИСОК КДБ)

Метою статті є комплексний аналіз середовища українського шістдесятницького правозахисту в 1973–1976 рр. на основі матеріалів аналітичних доповідних записок Комітету державної безпеки (КДБ). Основою джерельної бази статті є розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Методологічною основою статті виступили принципи об’єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Автор приходить до висновку, що середовище українського шістдесятницького правозахисту після генерального погрому 1972–1973 рр., незважаючи на посилення тиску з боку КДБ, не припинило свого існування. Загальна кількість найбільш активних інакодумців протягом 1973–1976 рр. становила бл. 15–20 осіб; зв’язки з ними на ґрунті боротьби проти режиму підтримували бл. 400–600 осіб. Дисидентське середовище складалося з двох взаємопов’язаних груп – київської та львівської. Після не зовсім вдалих намагань продовжити антирежимну активність методами шістдесятників тактику було скориговано в сторону посилення конспірації, вичікування та «збереження сил». У складних умовах українські дисиденти продовжували зберігати контакти одні з одними, надавали взаємну моральну і матеріальну підтримку, підтримували зв’язки із російськими демократами, організовували творчі вечори, писали заяви на захист політв’язнів, створювали і переховували документи антирадянського характеру, відновили видання нелегального часопису «Український вісник». Незважаючи на значно менший рівень активності середовища шістдесятницького правозахисту протягом 1973–1976 рр. в порівнянні з періодом до генерального погрому, дисидентам вдалося зберегти тяглість руху, який значно активізувався в другій половині 1970-х рр. після створення Української гельсінської групи (УГГ).

Ключові слова: *український дисидентський рух, український національний рух, шістдесятницький правозахист, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), справа «Блок», генеральний погром 1972–1973 рр.*

Постановка проблеми. Генеральний погром 1972–1973 рр. був масштабною хвилею судових репресій та позасудових переслідувань проти українського дисидентського руху, в результаті якої за ґратами опинилися кілька десятків найбільш активних його учасників. Основою для проведення кампанії арештів стала відкрита влітку 1971 р. справа групової оперативної розробки Комітету державної безпеки (КДБ) «Блок», спрямована проти середовища українського шістдесятницького правозахисту. Незважаючи на арешт ключових лідерів цього середовища – В’ячеслава Чорновола, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Івана Дзюби, Василя Стуса, Миколи Плахотнюка, Зіновія Антонюка, Євгена Пронюка, Івана Геля, Ірини та Ігоря Калинців, Михайла Осадчого – чимало його учасників залишилися на волі та намагалися продовжити протистояння із радянською системою в нових, більш складних умовах.

Аналіз основних досліджень. Становище українського дисидентського руху в 1970-х рр., після другої хвилі арештів ставало предметом вивчення й концептуального осмислення у працях істориків Георгія Касьянова [7], Анатолія Русначенка [8], Бориса Захарова [6] та Ярослава Сека [9]. При цьому в сучасній українській історіографії утвердилося твердження про занепад у 1973–1976 рр. дисидентства загалом та середовища шістдесятницького правозахисту зокрема в результаті значного посилення репресивного тиску зі сторони влади. Під час аналізу українського інакодумства вказаного періоду, згадуючи такі найбільш вагомі досягнення учасників цього середовища, як відновлення видання журналу «Український вісник» або написання літературознавцем Юрієм Бадзьом праці «Право жити», науковці ставили в центр своєї уваги дещо інші аспекти дисидентського руху. Зокрема, Г. Касья-

нов зосереджувався в першу чергу на боротьбі «в'язнів сумління» проти радянського режиму в мордовських і пермських колоніях [7, с. 170–196]. Анатолій Русначенко говорив про «кінець шістдесятництва», «згасання українського національного відродження» й аналізував діяльність підпільних груп 1970-х рр. [8, с. 190–209]. На думку Б. Захарова, «генеральний погром 1972 р. поклав кінець руху шістдесятників», а рух опору відновився тільки в другій половині 1970-х рр. [6, с. 108–110]. Ярослав Секо, виокремлюючи шістдесятницький правозахист як важливу складову націоналізаційної парадигми українського національного руху та одну з форм реакції української творчої інтелігенції на посилення репресій, обмежував його 1965–1971 рр. і не простежував подальшу долю цього явища після другої хвилі арештів [9, с. 205–209]. На сучасному етапі розвитку історичних студій, після розсекречення колишніх архівів КДБ, назріла потреба зробити предметом всебічного наукового дослідження стан і діяльність українського шістдесятницького правозахисту в хронологічному проміжку з жовтня 1973 р. («покаяльна заява» Івана Дзюби, логічне завершення генерального погрому) до листопада 1976 р. (створення Української гельсінської групи).

Мета статті – комплексний аналіз середовища українського шістдесятницького правозахисту в 1973–1976 рр. на основі матеріалів доповідних записок КДБ.

Виклад основного матеріалу. Після хвилі арештів 1972–1973 рр. учасники шістдесятницького правозахисту, які залишилися на волі, були розгублені, певною мірою залякані й перебували під значним тиском з боку КДБ. Спецслужба, зокрема, посилено використовувала агентурну мережу, наявні оперативно-технічні засоби, службу зовнішнього спостереження, профілактичні методи задля ще більшого приглушення діяльності інакодумців, їх компрометації або перевиховання, сіяння недовіри та розколу в їх середовищі. Було обмежено до мінімуму такі досить поширені до 1972 р. методи боротьби проти режиму, як поширення самвидаву, організація масових зібрань та написання протестних листів. У рази було скорочено можливості для комунікації дисидентського середовища із суспільством. Проте навіть незважаючи на те, що українських дисидентів фактично було загнано у своєрідне «гетто» [1, арк. 166–167], окремі з них не припинили свого протистояння із радянським режимом.

Кількісні масштаби середовища шістдесятницького правозахисту на території Української РСР після генерального погрому не були значними. Протягом 1973–1976 рр. працівники КДБ здійснювали оперативні заходи проти бл. 30–50 дисидентів, які були об'єктами справи групової оперативної розробки «Блок». У той же час, за інформацією доповідних записок КДБ, значну дисидентську активність та стійкість у боротьбі з режимом проявляли тільки 15–20 інакодумців. Їх у документації КДБ називали «екстремістами». Інші об'єкти відносилися каральними органами до числа осіб, що «залишалися на націоналістичних позиціях», не проявляючи активності, або до профілактованих чи скомпрометованих дисидентів (див. таблицю 1).

Також із 1971 по 1976 рр. в поле зору КДБ потрапило більше 1 тис. «контактів» об'єктів справи «Блок». У 1973–1976 рр. бл. 400–600 таких осіб підтримували зв'язки з дисидентським середовищем, явно чи таємно допомагаючи боротьбі проти режиму. Водночас бл. 500 осіб із числа «контактів» було піддано профілактичним заходам КДБ або завербовано як агентів спецслужби (див. таблицю 2).

Доповідна записка від 3 червня 1974 р. дозволяє скласти певне уявлення про територіальні масштаби дисидентського середовища. Станом на

Таблиця 1

Чисельність об'єктів справи «Блок» у 1974–1976 рр. (на основі текстуального аналізу аналітичних доповідних записок КДБ) [1, арк. 165–189; 2, арк. 62–84; 3, арк. 51–79; 4, арк. 105–130]

Дата	Загальна кількість «екстремістів»	Дисиденти з числа «екстремістів», що проявляли значну активність	Дисиденти, що займали вичікувальну позицію	Профілактовані або скомпрометовані дисиденти
Червень 1974 р.	16	11	9	12
Березень 1975 р.	19	13	Немає даних	12
Листопад 1975 р.	20	12	Немає даних	9
Серпень 1976 р.	20	15	8	19

Таблиця 2

Чисельність «контактів» об'єктів справи «Блок» у 1974–1976 рр. (на основі текстуального аналізу аналітичних доповідних записок КДБ) [1, арк. 165–189; 2, арк. 62–84; 3, арк. 51–79; 4, арк. 105–130]

Дата	Кількість активних на конкретну дату «контактів»	Кількість завербованих із числа «контактів» агентів (за звітний період)	Кількість профілактованих «контактів» (за звітний період)
Червень 1974 р.	467	105	79
Березень 1975 р.	430	53	112
Листопад 1975 р.	408	28	36
Серпень 1976 р.	584	28	56
Всього	–	214	283

цей час працівники КДБ виявили 847 «контактів» об'єктів справи «Блок». Із них 341 особа проживала в Києві та Київській області, 199 – на Львівщині, 60 – на Івано-Франківщині, 29 – на Тернопільщині, 23 – на Черкащині та 195 – в інших областях України [1, арк. 184]. Ключовими центрами національного руху залишалися Київщина та Львівщина, де діяли 64% від загального числа виявлених кадебістами його учасників.

У центрі уваги КДБ перебувало середовище т. зв. «екстремістів», до якого входили найбільш активні дисиденти. Станом на червень 1974 р. до цього кола працівники КДБ відносили київських дисидентів Бориса Антоненка-Давидовича, Михайлину Коцюбинську, Юрія Бадзя, Леоніду Світличну, Генріха Дворка, Євгена і Віру Чередниченків, Івана Русина та Оксану Мешко, львівських інакодумців Михайла і Богдана Горинів, Атену Пашко, Любомиру Попадюк, Оксану Осадчу, з якими контактували Опанас Заливаха та Раїса Мороз із Івано-Франківська [1, арк. 167]. Фактично середовище складалося із двох взаємозв'язаних груп – київської та львівської. Єдиного лідера серед київських дисидентів не було: на цю роль претендували Б. Антоненко-Давидович, М. Коцюбинська та Ю. Бадзьо [2, арк. 64–65]. Беззаперечним лідером львівського осередку був М. Горинь [4, арк. 115]. Функції зв'язкової ланки між Києвом та Львовом виконувала М. Коцюбинська [2, арк. 69–70]. Протягом 1975–1976 рр. в якості «екстремістів» у документації КДБ фігурували також кияни Віктор Іванисенко (знайомий О. Мешко), Кіндрат Сторчак (знайомий Є. Чередниченка), Юрій Смирний (знайомий Ю. Бадзя), Олексій Ставицький (знайомий М. Коцюбинської), Світлана Кириченко (дружина Ю. Бадзя), львів'яни Ганна Садовська та Марія Гель [2, арк. 65, 70; 3, арк. 60; 4, арк. 113, 129].

У той же час, у результаті здійснених оперативно-агентурних та профілактичних заходів КДБ протягом 1972–1976 рр. від дисидентської активності змушені були відійти такі об'єкти справи «Блок», як Іван Дзюба, Зіновія Франко, Леонід Селезненко, Володимир Комашков, Віктор Боднарчук, Микола Холодний, Ігор Ґерета, Ярослав Дашкевич, Людмила Шереметьєва, Михайло Косів, Ярослав Кендзьор, Михайло Брайчевський, Григорій Кукса та ін. [4, арк. 128].

На думку керівництва КДБ, продовження функціонування середовища шістдесятницького правозахисту після другої хвилі арештів було в першу чергу результатом зовнішнього впливу з боку діаспорних організацій та західних радіостанцій [2, арк. 63–64]. Періодичні зустрічі між дисидентами та окремими представниками діаспори, які відвідували УРСР у ролі туристів, звичайно, мали місце, проте цей вплив на інакодумців у доповідних записках КДБ значно перебільшувався. Певне значення для руху мали також контакти з колишніми учасниками оунівського підпілля, а також із політв'язнями, які перебували в мордовських і пермських колоніях. Особливо небезпечними в очах органів державної безпеки були зустрічі О. Мешко з останнім головнокомандувачем УПА Василем Куком, контакти М. Коцюбинської та Л. Світличної зі зв'язковою Романа Шухевича Дарією Гусяк. Остання після звільнення із 25-літнього ув'язнення в березні 1975 р. відвідала квартиру М. Коцюбинської в Києві та передала їй інформацію про ситуацію в мордовських колоніях, становище жінок-політв'язнів [2, арк. 70]. Моральним прикладом і дороговказом для дисидентів на волі, які продовжували боротьбу, була стійкість ув'язнених В. Чорновола, І. Світличного, В. Стуса, Ірини Калинець, З. Антонюка та ін. [3, арк. 53]. Також політв'язні намагалися передавати однодумцям написані в колоніях документи антирадянського характеру.

Справжнє ставлення очільників радянського режиму до учасників дисидентського руху ілю-

струє наступна цитата із доповідної записки КДБ від 14 серпня 1976 р.: «Організаторами і найбільш активними виконавцями ворожих дій є об'єкти справи «Блок», які являють собою невелику групку відщепенців, переважно кар'єристів, різного роду невдах із т. зв. навкололітературного середовища, які уявили себе «невизнаними геніями», озлоблених особистою невлаштованістю, з неповноцінним поняттям національних відносин» [4, арк. 106]. Кадебісти зауважували, що фактично середовище шістдесятницького правозахисту є «угрупуванням націоналістично налаштованих осіб», яке не має тільки формального організаційного оформлення [4, арк. 106]. Свідома відмова дисидентів від створення організації була продовженням лінії 1960-х – початку 1970-х рр., спрямованої на те, щоб не давати владі формального приводу для посилення судових репресій.

Загальна тактика і стратегія середовища шістдесятницького правозахисту в протистоянні з режимом після генерального погрому зазнала значних змін. У перші роки після хвилі арештів окремі інакодумці за інерцією виступали за продовження боротьби методами, які були поширені в 1960-х рр., зокрема, через надсилання до органів влади листів протесту, організацію творчих вечорів та відновлення самвидаву. Наприклад, один із ключових ідеологів руху Ю. Бадзьо в 1973–1974 рр. мав плани організувати кампанію епістолярних протестів за участі авторитетних представників української інтелігенції з метою привернення уваги до складного становища української культури і мистецтва [2, арк. 66]. Також він прагнув до відновлення пропаганди національних ідей серед молоді та студентства в Києві, формування з їх числа читачів «нового політичного самвидаву» [3, арк. 57]. Євген Чередниченко теж пропонував як основний метод боротьби надсилання листів у владні структури з вимогами збільшення кількості україномовних шкіл, закликав «боротися, гинути, але не бути пасивними» [1, арк. 173]. Зрозуміло, що в нових умовах значного посилення політичного тиску зі сторони режиму таку тактику було просто неможливо реалізувати.

Дисиденти визнавали й усвідомлювали загальний кризовий стан національного руху. Лідери середовища намагалися виправити таку ситуацію. Юрій Бадзьо вважав, що авторитет українського національного руху значно похитнувся після генерального погрому та покаяльної заяви Івана Дзюби – інтелектуального лідера та автора програмної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Оскільки російське дисидентство завдяки лідерству науковця Андрія Сахарова та письменника Олександра Солженіцина в першій половині 1970-х рр. виглядало значно перспективніше, Ю. Бадзьо висловлював ідею про те, що середовищу українських інакодумців значно вигідніше влитися в загальнодемократичний рух і тимчасово не висувати на перший план національних вимог [1, арк. 172]. Зрештою, ця теза була фактично реалізована в 1976 р. через створення правозахисної Української гельсінської групи, ідею якої запозичено саме в московських дисидентів.

Наприкінці 1974 – на початку 1975 рр. Ю. Бадзьо та Є. Чередниченко стали закликати до використання конспіративних методів боротьби і тактики «збереження сил» [3, арк. 54]. Під тиском з боку режиму відбувається свідома відмова від проведення масових акцій – щорічного вшанування пам'яті Тараса Шевченка у Києві 22 травня, відвідин могил січових стрільців на Янівському цвинтарі у Львові тощо [1, арк. 174]. На думку Ю. Бадзя, шевченківські акції стали неефективними в нових умовах, адже «таким способом привернути увагу громадськості вже не вдається» [3, арк. 70]. Абсолютна більшість учасників середовища обрали вичікувальну тактику (т. зв. валенродизм [9, с. 207–208]), яка була спрямована на недопущення нової хвилі репресій. Зокрема, львівська дисидентка Любов Волошин закликала однодумців для уникнення підозр ставати членами КПРС та «сидіти тихо, бо головне зараз – зберегти людей, наші кадри української інтелігенції» [3, арк. 55]. Літературний критик В. Іванисенко головним завданням руху в середині 1970-х рр. вважав збереження кола надійних однодумців до часів ймовірної майбутньої лібералізації політичної ситуації в країні [3, арк. 61].

Одночасно було значно посилено використання заходів конспірації для більш ефективного протистояння режиму. Лідери середовища намагалися продовжувати активність національного руху «чужими руками» – шляхом залучення надійних однодумців, які ще не потрапили в поле зору КДБ [3, арк. 54]. Водночас дисиденти знали про розгалужену агентурну мережу КДБ, тому старалися ретельно перевіряти своїх нових знайомих. Зокрема, Є. Чередниченко під час розмови із близьким однодумцем наголошував: «Зараз, як ніколи, треба бути обережними, бо слідкують за кожним кроком. До вас можуть кого-небудь підіслати. Він може бити себе в груди і запевняти, що є справжнім українцем, нічого не боїться і бореться за вільну Україну. Не вірте йому і від

тих, хто кричить на весь голос і нічого не боїться, будьте подальше» [3, арк. 54–55].

З метою конспірації дисиденти організовували на своїх помешканнях спеціальні таємні схованки для документів. Зокрема, М. Гель зберігала самвидав на кухні у пакетах із крупою [4, арк. 115]. Юрій Бадзьо, остерігаючись обшуків, під час написання свого трактату «Право жити» поступово, по 2–3 сторінки передавав її на зберігання близьким знайомим [2, арк. 66]. Для запобігання можливого прослуховування зі сторони КДБ дисиденти старалися проводити свої бесіди за межами помешкань. Під час зустрічей у приміщеннях розмови часто велися шляхом обміну записками [2, арк. 70]. Також інакодумці намагалися мінімізувати можливість стеження за їх пересуванням. Зокрема, під час поїздки до Москви у березні 1975 р. Л. Попадюк змінила свою зовнішність, одягла перуку та позичений в інших людей одяг, щоб замаскуватися від кадебістів [2, арк. 73]. Для того, щоб бути усвідомленим про можливі таємні обшуки, Ю. Бадзьо в період своєї тривалої відсутності залишав на квартирі спеціальні мітки [4, арк. 110]. Такі дії дисидентів не були параноєю, зважаючи на об'ємний арсенал секретних методів КДБ, які досить широко використовувалися проти діячів руху.

Активність середовища шістдесятницького правозахисту в 1973–1976 рр. полягала у першу чергу в підтриманні особистих контактів та взаємному обміні важливою в контексті українського національного руху інформацією [2, арк. 64]. У дуже непростих умовах, коли кадебісти намагалися ізолювати дисидентів один від одного, посіяти розбрат в їх середовищі, учасники руху все одно намагалися зберігати особисті зв'язки між собою. Ключову роль в цьому процесі відігравали сімейні свята й урочистості, спільні поїздки на відпочинок.

Важливими місцями для зустрічей були помешкання Б. Антоненка-Давидовича й М. Коцюбинської в Києві, а також М. Гориня у Львові [2, арк. 70; 4, арк. 111]. На квартирі Б. Антоненка-Давидовича, зокрема, систематично зустрічалися столичні дисиденти Ю. Бадзьо, М. Коцюбинська, Л. Світлична, а також А. Пашко зі Львова та Р. Мороз з Івано-Франківська [2, арк. 68]. Квартиру М. Гориня тільки в січні 1975 р. відвідали М. Коцюбинська з Києва, політв'язні Іван Сокульський з Дніпропетровська й Тарас Мельничук з Івано-Франківщини [2, арк. 70]. Влітку 1975 р. працівникам КДБ вдалося проконтролювати спільний відпочинок Ю. Бадзя, С. Кириченко, Л. Світличної, В. Іванисенка, Г. Дворка на р. Прип'ять у Гомельській обл. Білоруської РСР [3, арк. 54]. Під час зустрічей обговорювалися важливі для українського національного руху проблеми, тактика і стратегія подальших дій, відбувався обмін інформацією про становище політичних в'язнів. Дисиденти надавали моральну підтримку один одному, що було вкрай важливо в умовах систематичного психологічного тиску й залякувань з боку КДБ.

Досить тісними в середині 1970-х рр. були контакти українських дисидентів із представниками російського правозахисного руху. В умовах посилення репресивного тиску і фактичного припинення функціонування мережі поширення самвидавної літератури в УРСР Москва стала для українського національного руху своєрідним «вікном у світ». Саме за посередництва московських демократів українські інакодумці передавали за кордон важливу інформацію й самвидавні документи. Потім вони публікувалися в діаспорній пресі та передавалися по радіохвилях на територію України. Такий метод комунікації дисидентського середовища з українським суспільством у наявній ситуації був найбільш ефективним і безпечним [2, арк. 65].

До Москви для зустрічей з місцевими правозахисниками та передачі нелегальної літератури в 1975–1976 рр. їздили, зокрема, дисидентки О. Мешко [4, арк. 113], Л. Попадюк [2, арк. 73] та М. Гель [4, арк. 116]. У травні 1975 р. у Львові відбулася зустріч М. Коцюбинської, М. Гориня, А. Пашко, О. Осадчої та М. Гель із російським дисидентом Валерієм Смолкіним, учасником видання нелегального журналу «Колокол» (м. Ленінград, нині Санкт-Петербург, 1965 р.), який проживав у м. Вільнюс Литовської РСР. Під час бесіди обговорювалось становище дисидентського руху в Україні, республіках Балтії та Росії; В. Смолкін виступав за зміцнення солідарності між українськими та російськими інакодумцями, виявив готовність надавати всіляку підтримку учасникам українського національного руху [3, арк. 54].

Дуже важливою була матеріальна взаємодопомога дисидентів через функціонування своєрідної громадської каси, звідки регулярно виділялися кошти для допомоги звільненим політв'язням та сім'ям репресованих. Організаторами збору коштів у середині 1970-х рр. виступали Б. Антоненко-Давидович і М. Коцюбинська [3, арк. 60]. Значну фінансову допомогу середовищу шістдесятницького правозахисту в цей період надавав Яків Білоскурський – підпільний греко-католицький священик із м. Коломиї

Івано-Франківської обл., колишній в'язень сталінських таборів. У жовтні 1975 – березні 1976 рр. він передав Б. Антоненку-Давидовичу на громадські потреби досить значну суму в 2,5 тис. рублів, зібраних віруючими греко-католицької громади. Згодом із цих коштів по 500 рублів було виділено Левку Лук'яненку та Ніні Строкатій, які відбули свої терміни ув'язнення та мали проблеми з облаштуванням на волі [3, арк. 60; 4, арк. 112].

Власне правозахисна діяльність дисидентів протягом 1973–1976 рр. була досить невиразною та не мала системного характеру. В цьому контексті варто виділити намагання О. Мешко оскаржити вирок свого сина Олеся Сергієнка, який був репресований під час генерального погрому. У 1973–1974 рр. вона старалася надати цій справі громадського розголосу, заручитися підтримкою українських літераторів і науковців. На підтримку О. Сергієнка стараннями О. Мешко виступили депутат Верховної Ради СРСР, письменник Михайло Стельмах та літературний критик І. Дзюба. Останній, навіть незважаючи на свій відхід від середовища руху, 20 травня 1974 р. на прохання О. Мешко написав заяву з проханням скоротити термін покарання її сину [1, арк. 170]. Намагаючись привернути увагу світової громадськості до проблеми незаконного ув'язнення О. Сергієнка, О. Мешко в 1976 р. зуміла передати за кордон заяву на його захист [4, арк. 113]. На початку 1975 р. львівські дисиденти М. Горинь та Л. Попадюк підготували заяву на підтримку українських жінок-політв'язнів, яку вдалося передати московським правозахисникам для подальшого поширення [2, арк. 73].

Поодинокими були випадки використання офіційних масових заходів та організації творчих вечорів для поширення ідей національного руху. У березні й жовтні 1974 р. у Київській філармонії відбулись два такі вечори, присвячені творчості Т. Шевченка, за участі представників дисидентського середовища [2, арк. 78–79]. Увагу органів держбезпеки привернув творчий вечір 24 квітня 1974 р. в столичному кінотеатрі «Зоря», організований співробітницею Центрального історичного архіву УРСР Н. Фаустовою. Це був колективний перегляд кінофільму «Сон» (1964 р.) режисера Володимира Денисенка, знятого за мотивами однойменної поеми Т. Шевченка. Серед глядачів були М. Коцюбинська, І. Русин та ще бл. 30 симпатиків української культури. На думку кадебістів, метою організації цього заходу було «розпалювання антиросійських настроїв» [1, арк. 174–175]. У 1975–1976 рр. кочегар київського заводу «Сокіл» Ю. Смирний (знайомий Ю. Бадзя, Б. Антоненка-Давидовича та О. Мешко) намагався організувати приватну громадську бібліотеку для вільного, позацензурного вивчення філософії та суспільних наук. Активну участь у диспутах на базі цієї бібліотеки взяли більше 10-ти осіб з числа інакодумців [3, арк. 57–58; 4, арк. 111]. Проте в середині 1970-х рр. такого роду масові заходи виглядали швидше пережитком попередньої епохи шістдесятників та не справляли помітного впливу на тогочасне українське суспільство.

Арешти 1972 р. фактично поклали край розгалуженій мережі поширення самвидавної літератури, яка функціонувала в 1960-х – на початку 1970-х рр. Після генерального погрому чимало дисидентів знищили або переховали свої приватні архіви самвидаву, остерігаючись можливих обшуків. Леоніда Світлична у березні 1974 р. твердила, що серед її знайомих нелегальна література не поширювалася, «ніхто не хоче брати її до рук, всі стараються залишитися в тіні» [1, арк. 173]. Тим не менше, окремі дисиденти зберігали у своїх помешканнях самвидавні документи та займалися їх написанням.

Зокрема, у грудні 1973 р. працівники КДБ провели обшуки на квартирах М. Коцюбинської та О. Мешко в Києві. У М. Коцюбинської було вилучено «3 книги націоналістичного змісту і 12 антирадянських і наклепницьких документів», серед яких був памфлет Б. Антоненка-Давидовича «Протеже дяді Васі». У помешканні О. Мешко знайшли 25 найменувань самвидавних документів і матеріалів [1, арк. 168–170]. У 1975–1976 рр. львівські дисидентки Л. Попадюк та А. Пашко зберігали на квартирі М. Гель більше 10-ти рукописних документів, авторами яких були політв'язні Данило Шумук, Василь Романюк, Михайло Осадчий, Богдан Ребрик, Святослав Караванський, Іван Гель та ін. [4, арк. 115].

Створення нових матеріалів антирадянського характеру також залишалося на порядку денному учасників руху. Протягом 1970–1974 рр. як мінімум 16 таких документів написав пенсіонер, колишній науковець Київського інституту педагогіки Кіндрат Сторчак. Зі змістом своєї п'єси «націоналістичного змісту» під назвою «Свині перед вівтарем» він ознайомив Є. та В. Чередниченків [2, арк. 67; 3, арк. 59]. Письменник Б. Антоненко-Давидович у вказаний період написав памфлет «Чистка» про суспільну атмосферу в радянському суспільстві в 1930-х рр. [2, арк. 69], працював над мемуарами під робочою назвою «Що коштує чорний хліб» [3, арк. 60]. Михайло Горинь займався

написанням спогадів «Мій Христос» про часи свого перебування в ув'язненні [2, арк. 70–71].

Літературознавець Ю. Бадзьо протягом 1972–1977 рр. працював над досить об'ємною науково-теоретичною працею «Право жити», яка, за задумом автора, мала б стати новою ідеологічною платформою українського національного руху. У цій роботі літературознавець критикував пропагована владою ідею формування єдиного радянського народу, висував теоретично обґрунтовану вимогу відокремлення України від СРСР і програму дій української інтелігенції для досягнення цієї мети. Попередньо Ю. Бадзьо планував адресувати свою працю за власним підписом XXV-му з'їзду КПРС, а в подальшому – поширити її серед однодумців [2, арк. 65–66]. До серпня 1976 р. йому вдалося написати більше 1 тис. сторінок «Права жити» [4, арк. 110], а до кінця 1977 р. – бл. 1,8 тис. сторінок [5, арк. 82]. У грудні 1977 р. працівники КДБ провели успішну спецоперацію щодо вилучення рукопису праці Ю. Бадзя під виглядом пограбування квартири. Важливу роль при цьому відіграли агенти КДБ, яким вдалося втертися в довіру до літературознавця. Після короткого періоду розгубленості Ю. Бадзьо почав процес відновлення трактату в скороченій версії і до початку 1979 р. написав більше 400 сторінок. Відновлений рукопис був вже офіційно вилучений кадебістами та долучений до кримінальної справи, відкритої щодо автора в лютому 1979 р. [5, арк. 82–83]. Очевидно, трактат «Право жити» Ю. Бадзя міг би стати своєрідним маніфестом українського національного руху на зразок праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби (1965 р.). Проте, на відміну від роботи І. Дзюби, яка свого часу досить активно поширювалася в самвидаві та здобула загальне визнання в дисидентському середовищі, трактат Ю. Бадзя в складних умовах 1970-х рр. через протидію КДБ так і не був завершений автором та оприлюднений.

Найбільшим досягненням і успіхом українського національного руху зазначеного періоду стало відновлення самвидавного часопису «Український вісник», який нелегально виходив протягом 1970–1972 рр. під редакцією В. Чорновола та припинив своє функціонування після другої хвилі арештів. Новий номер часопису (Вип. 7–8) був підготовлений у 1974 р. та успішно переданий за кордон для публікації [2, арк. 73–74; 7, с. 181–182]. Організаторами відновлення журналу виступили лікар-стоматолог із м. Червоноград Львівської обл. Степан Хмара, столичні журналісти Олесь Шевченко та Віталій Шевченко; передачею часопису за кордон займався львів'янин Роман Наконечний. Завдяки успішному використанню конспірації вони протягом тривалого періоду залишалися «в тіні» та потрапили в поле зору КДБ тільки у вересні 1975 р. [3, арк. 63–67]. Епізодичні зв'язки з редакцією «Українського вісника», очевидно, могли підтримувати Ю. Бадзьо, Є. Чередниченко, М. Горинь, А. Пашко та Л. Попадюк [2, арк. 71; 3, арк. 63; 4, арк. 112–113].

На сторінках Вип. 7–8 «Українського вісника» побачила світ об'ємна стаття С. Хмари (під псевдонімом Максим Сагайдак) «Етноцид українців в СРСР», яка відзначалася різко антирадянською спрямованістю та закликами протистояти системі [10]. На відміну від перших 6-ти випусків, відновлений номер майже не поширювався на території України самвидавним способом. У 1975 р. С. Хмарою було підготовлено Вип. 9 часопису, проте через протидію КДБ його так і не вдалося передати за кордон [3, арк. 65–66]. Спроби продовжити підготовку чергових номерів «Українського вісника» було припинено після того, як його видавці стали відомі органам держбезпеки та помітили ознаки стеження за собою [5, арк. 87–88].

Висновки. Отже, середовище українського шістдесятницького правозахисту після генерального погрому 1972–1973 рр., незважаючи на посилення тиску з боку КДБ, не припинило свого існування. Значна частина його учасників, яким вдалося не потрапити за ґрати, намагалась продовжити дисидентську діяльність. Загальна кількість найбільш активних інакодумців протягом 1973–1976 рр., за доповідними записками КДБ, становила бл. 15–20 осіб; зв'язки з ними на ґрунті боротьби проти режиму підтримували бл. 400–600 осіб. Дисидентське середовище складалося з двох взаємопов'язаних груп – київської (лідери – Ю. Бадзьо, Б. Антоненко-Давидович та М. Коцюбинська) та львівської (М. Горинь). Після не зовсім вдалих намагань продовжити антирежимну активність методами шістдесятників тактику було скориговано в сторону посилення конспірації, вичікування та «збереження сил».

У вкрай складних умовах українські дисиденти продовжували зберігати контакти одні з одними, надавали взаємну моральну і матеріальну підтримку, підтримували зв'язки із російськими демократами, організовували творчі вечори, писали заяви на захист політв'язнів, створювали і переховували документи антирадянського характеру, відновили видання нелегального часопису «Український вісник». В умо-

вах фактичної відсутності мережі поширення самвидавної літератури комунікація з українським суспільством здійснювалася через передачу документів за кордон та їх подальшу трансляцію на територію УРСР по радіо. Незважаючи на значно менший рівень активності середовища шістдесятницького правозахисту протягом 1973–1976 рр. в порівнянні з періодом до генерального погрому, дисидентам вдалося зберегти тяглість руху, який значно активізувався в другій половині 1970-х рр. після створення Української гельсінської групи (УГГ).

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1035. 400 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. 377 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. 311 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. 326 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. 362 арк.
6. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
7. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Кліо, 2019. 248 с.
8. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
9. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 198–210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_15_21
10. Український вісник. Випуск VII–VIII. Весна 1974. Париж; Балтимор; Торонто : Смолоскип, 155 с.

Paska B.V. THE ENVIRONMENT OF UKRAINIAN SIXTIERS HUMAN RIGHTS PROTECTION IN 1973–1976 (BASED ON THE MATERIALS OF THE KGB REPORT NOTES)

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the environment of Ukrainian Sixtiers human rights protection in 1973–1976 based on the materials of the analytical report notes of the Committee for State Security (KGB). The source base of the article is based on declassified materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a set of general scientific and special historical methods. The author concludes that the environment of Ukrainian Sixtiers human rights protection of the 1960s did not cease to exist after the general pogrom of 1972–1973, despite increased pressure from the KGB. The total number of the most active dissidents during 1973–1976 was approx. 15–20 people; ties with them based on the struggle against the regime were maintained approx. 400–600 people. The dissident environment consists of two interconnected groups – Kyiv and Lviv. After not entirely successful attempts to continue anti-regime activism using the methods of the Sixtiers, tactics were adjusted in the direction of increased conspiracy, waiting, and "conservation of forces." In difficult conditions, Ukrainian dissidents continued to maintain contact with each other, provided mutual moral and material support, maintained ties with Russian democrats, organized creative evenings, wrote statements in defense of political prisoners, created and hid anti-Soviet documents, resumed publication of an illegal magazine "Ukrainian Herald". Despite the significantly lower level of activity of the Sixtiers human rights environment during 1973–1976 compared to the period before the general pogrom, the dissidents managed to maintain the tenacity of the movement, which significantly intensified in the second half of the 1970s after the creation of the Ukrainian Helsinki Group (UHG).

Key words: *Ukrainian dissident movement, Ukrainian national movement, Sixtiers human rights protection, Soviet regime, State Security Committee (KGB), the case "Block", the general pogrom of 1972–1973.*

УДК 070.23(1-21):352.075:94[304+393] (477.25) «1991»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.20

Сорокін А.А.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

УЧАСТЬ ГАЗЕТИ КИЇВМІСЬКРАДИ «ХРЕЩАТИК» У КОМЕМОРАЦІЇ 50-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ

Стаття присвячена дослідженню ролі газети Київміськради «Хрещатик» у комеморації 50-ї річниці трагедії Бабиного Яру. З'ясовано, що попри активне дослідження процесів комеморації вказаної трагедії в цілому недостатнім є ступінь дослідженості участі у них засобів масової інформації, насамперед місцевих газет і зокрема газети «Хрещатик» як друкованого органу Київміськради. Виявлено, що перші публікації про Бабин Яр вийшли у номерах газети «Хрещатик» за травень–липень 1991 р. й висвітлювали як підготовку до комеморації безпосередньо 50-ї річниці трагедії Бабиного Яру, так і ініційоване керівництвом та депутатами Київміськради дослідження поховань часів Другої світової війни, зокрема на вул. Грекова у Шевченківському р-ні м. Києва. Висвітлення проблематики трагедії Бабиного Яру відновлюється у газеті «Хрещатик» у номері від 18 вересня 1991 р. й активізується в номерах напр. вересня 1991 р. у зв'язку з безпосереднім наближенням 50-ї річниці початку розстрілів у Бабиному Яру. На межі вересня–жовтня 1991 р. в газеті «Хрещатик» спостерігається найбільша щільність матеріалів про Бабин Яр, що складаються з публікацій у межах рубрик названої газети, елементів новинних зведень і телеанонсів. Після початку жовтня 1991 р. окреслення проблематики Бабиного Яру було продовжено у формі двох листів-відгуків на репортаж С. Черненко від 3 жовтня 1991 р. в номері від 12 листопада 1991 р., що супроводжувалися коментарем редакції «Хрещатика». У першому з них за авторством Т. Гунчака містилася критична оцінка репортажу через наявність у ньому твердження про українські формування в якості виконавців розстрілів у Бабиному Яру, натомість автор другого листа В. Дорошук в цілому позитивно поставився до публікації С. Черненко, проте критикував її через відсутність наголосу на загиблих у Бабиному Яру комуністах і вдався до засудження поточних заходів із конфіскації майна КПУ як нібито кроку до повторення подій Бабиного Яру. Позиція редакції газети «Хрещатик» щодо обох листів залишилася нейтральною і спонукала читачів висловити власне оцінки. Надалі ж актуальним є продовження дослідження ролі засобів масової інформації України у комеморації подій Другої світової війни.

Ключові слова: *«Хрещатик», газета, Бабин Яр, трагедія, комеморація, 1991 р., номер, рубрика, публікація.*

Постановка проблеми. На сьогодні актуальним є дослідження специфіки комеморації трагедії Бабиного Яру у вітчизняних друкованих засобах масової інформації (ЗМІ) з кін. 1980-х рр. [20, с. 35]. Вказане обумовлюється як їхнім значенням у політиці пам'яті [16, с. 181; 20, с. 35], так і високим ступенем дослідженості інших інструментів формування колективної пам'яті, насамперед засобів мистецтва [1; 3; 5, с. 169–312]. Висвітлення участі періодичної преси України у вшануванні жертв нацистського окупаційного терору в Бабиному Яру та формуванні суспільних уявлень про нього є неодмінною передумовою для поглиблення досліджень комеморативних практик у незалежній Україні загалом, а також стосовно явищ і подій Другої світової війни, насамперед Голокосту [16, с. 53, 282–289].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль вітчизняних друкованих засобів масової інформації у комеморації трагедії Бабиного Яру досліджувалася у працях Г. Касьянова [16, с. 181], Л. Прилуцької [24, с. 245], А. Медведовської [20, с. 35, 60–62, 73–74, 88–91, 105–107, 186–204]. Дотичною до її вивчення стала монографія про європейський контекст розвитку сучасної єврейської громади України з аналізом проблематики Голокосту в місцевій пресі м. Рівного і Рівненської області у 1991 р. [29, с. 244, 251].

Втім, наразі досить слабко досліджена роль друкованих ЗМІ м. Києва у проведенні комеморативних заходів на честь трагедії Бабиного Яру, що, зокрема, стосується її 50-річчя у 1991 р. [25, с. 125; 26, с. 166; 29, с. 317]. Означене, зокрема, є актуальним стосовно газети «Хрещатик» як друкованого органу Київмісь-

кради [27], тобто важливого агента формування історичної політики [16, с. 103–104, 151], що на поч. 1990-х рр. провадив активну комеморативну діяльність стосовно вшанування жертв названої трагедії [15, с. 106–107, 110; 19, с. 455–456; 28, с. 44–45]. Важливим моментом є також участь «Хрещатика» в синхронних пам'ятних заходах [27], до якої додається використання матеріалів газети у низці видань про трагедію Бабиного Яру [15, с. 144–145, 19, с. 503–505] за відсутності спеціальних досліджень, присвячених значенню «Хрещатика» у комеморації її річниць.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити участь газети Київміськради «Хрещатик» у комеморативних заходах, присвячених 50-річчю початку трагедії Бабиного Яру.

Виклад основного матеріалу. Перша публікація в газеті «Хрещатик» стосовно Бабиного Яру з'явилася у її номері вже від 31 травня 1991 р. у межах рубрики «Ювілеї бувають різні» під назвою «Скорбота Бабиного Яру» [9]. У ній було передано розмову кореспондентки газети з літньою мешканкою Сирця, яка відмовилася емігрувати до Німеччини до власних дітей завдяки викликаному звісткою про плани будівництва у Бабиному Яру великого меморіального комплексу почуттю обов'язку перед власними родичами – жертвами нацистського окупаційного режиму [9], тобто у вказаному випадку відбулася ретрансляція індивідуальної пам'яті [16, с. 18–19]. Також кореспондентка й водночас авторка публікації Т. Захарова розповіла про випадок комерціалізації пам'яті про Бабин Яр, тобто продаж целофанових мішечків із символікою Бабиного Яру, із засудженням його як ганебне спотворення [9] в межах дидактичного підходу до комеморації [16, с. 33–35]. Далі у статті вже в контексті формування колективної пам'яті [16, с. 18–21] повідомлялося про створення при Раді Міністрів Української РСР Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру [9] з викладом розмови Т. Захарової із заступником голови вказаного комітету, публіцистом та кінорежисером О. Шлаєном [5, с. 262–263; 9], під час якої останній розповів про оголошення низкою загальноукраїнських та київських міських організацій конкурсу проєктів меморіального комплексу «Бабин Яр» із визначенням термінів подання та основних концептуальних засад структури майбутнього меморіалу: *«Радянський суспільний історико-освітній центр «Бабин Яр» разом з Міністерством культури УРСР, Спілкою художників України, Держбудом УРСР, Інститутом історії України АН УРСР, головним управлінням культури міськвиконкому оголосили відкритий конкурс на розробку ескізного проекту меморіалу «Бабин Яр». У ньому розміститься Центр досліджень та публікацій, архів, бібліотека. Передбачається площа для проведення меморіальних церемоній, а також «Алея милосердя», де будуть рости іменні дерева, посаджені на честь тих, хто рятував співвітчизників від фашистського геноциду. Роботи на конкурс надсилаються до 31 серпня»* [9]. Епілогом публікації стало передання діалогу її авторки та згаданої на її початку літньої жінки, що утвердилася в рішенні залишитися в Києві: *«…А сьогодні ми знов випадково зустрілися з Фірою Михайлівною, і знову в черзі. «Ми остаточно вирішили з чоловіком не їхати до Німеччини. Хочемо на свої очі побачити новий меморіал, принести туди квіти», – тихо сказала стара жінка»* [9].

Опосередковано вказану публікацію доповнила стаття у номері від 28 червня 1991 р. у межах рубрики «Пам'ять» під назвою «Свідки, відгукніться!» про історію могили невідомих солдатів на вулиці Грекова у Шевченківському р-ні м. Києва [22]. У ній було згадано існування на територіально близькій вул. Щусєва впродовж нацистської окупації міста Сирецького концтабору для радянських військовополонених [15, с. 45; 22], випадкове знаходження поховань напр. вересня 1964 р. й рішення створеної з означеного приводу комісії замість подальшого розслідування [8, с. 24; 22], попри припущення про функціонування вул. Грекова як місця розстрілів нацистами радянських військовополонених та цивільного населення [8, с. 24; 15, с. 92; 22], облаштувати на місці поховань парк з ігровими майданчиками [8, с. 24; 15, с. 92; 22]. У публікації повідомлялося про перепоховання частини решток на Лук'янівському кладовищі [8, с. 24–25; 22], було вказано на ігнорування попередніх звернень місцевих мешканців до різноманітних владних інстанцій з приводу можливої наявності поховань на місці облаштованого парку [22], окреслювалася персональна діяльність депутата Київміськради В. Черінька [22] щодо виявлення документів стосовно діяльності комісії 1964 р. [8, с. 24; 22], наголошувалося на необхідності відновлення досліджень за участю депутатського корпусу та органів Київміськради спільно зі членами групи «Пошук» із подальшим встановленням пам'ятного знака на честь похованих [22]. Закінчувалася стаття проханням редакції «Хрещатика» до читачів відгукнутися на текст записки з реєстраційної книги

поховань Шевченківського районного військового комісаріату: *«Депутат Київради В. Черінько ознайомив нас ще з одним історичним документом. Непримітна записка без адреси і підпису пролежала майже тридцять років у реєстраційній книзі поховань Шевченківського райвійськкомату. Очевидно, вона має відношення до невідомої могили по вулиці Грекова. Тому прохання редакції: відгукніться, хто згаданий у записці чи їх знайомі, і ви допоможете звільнити з полону часу імена загиблих, події періоду війни»* [22].

На продовження вказаної публікації в номері газети «Хрещатик» від 12 липня 1991 р. було вміщено повідомлення під назвою «Земля, багата трагедіями» [10] про організаційне засідання у приміщенні Київміськради за участю керівництва і депутатів Київміськради спільно з представниками прокуратури м. Києва, виконавчого комітету Шевченківської райради, групи «Пошук» та інших установ з приводу досліджень поховань часів Другої світової війни у межах м. Києва [8, с. 24–25; 10]: *«Обговорювалась також можливість дослідження поховання по вулиці Грекова, 14/18, що у Шевченківському районі міста. У дворі цього будинку під шаром грунту лежать останки радянських військовополонених, розстріляних фашистами під час окупації Києва («Хрещатик», № 33). У засіданні брали участь депутати міськради, представники міської прокуратури, Шевченківського райвиконкому, дослідницької групи «Пошук» та інші. Голова міськради Г. Малишевський запевнив учасників зустрічі, що міською Радою та її виконкомом буде зроблено все можливе, щоб допомогти з'ясувати всю правду про численні поховання періоду сталінських репресій і часів Великої Вітчизняної війни на території міста»* [10]. Наприкінці повідомлення йшлося про наслідки проведеного засідання: *«Прес-центр виконкому регулярно знайомитиме киян з ходом проведення і результатами розкопок у різних районах міста. Незабаром мають бути вирішені питання про фінансування таких робіт і залучення до них необхідної кількості людей»* [10].

Висвітлення проблематики трагедії Бабиного Яру пожвавилося у газеті «Хрещатик» впродовж вересня 1991 р. в умовах безпосереднього наближення 50-річчя її початку [5, с. 155; 20, с. 125; 25, с. 125].

У номері від 18 вересня 1991 р. у рубриці «Сторінки нашої пам'яті» було надруковано публікацію С. Черненко під назвою «Бабин Яр – нетерпимість» про однойменний тиждень пам'яті на межі вересня–жовтня 1991 р. [5, с. 155]: «*29 вересня у Києві почнеться Міжнародний тиждень пам'яті «Бабин Яр – нетерпимість»* [32]. Поряд із означенням назви заходу С. Черненко передала і його ідейне наповнення, що знову відображало дидактичну функцію [16, с. 34–35]: *«Як пояснили організатори акції, нетерпимість мусить бути до всього, що в свідомості людей нормального суспільства не може не викликати одразу. Це і фашизм, і геноцид, і байдуже ставлення до екології, інші пороки, які заважають людству»* [32]. Подальший текст повідомлення мав на меті ознайомити читачів з ініціаторами проведення тижня пам'яті та зорієнтувати їх у межах визначених заходів [5, с. 155–157; 19, с. 454–474]: *«Отже, 29 вересня з траурного мітингу біля пам'ятника жертвам Бабиного Яру – перший тиждень з низки заходів, які планується продовжити. Очолили акцію культурні сили України. Афіші нашого міста допоможуть вам детальніше познайомитися з планом проведення тижня»* [32].

Окремий абзац повідомлення С. Черненко було приділено демонстрації кінофільмів у межах тижня пам'яті із називанням місць їхнього показу та окресленням їхнього репертуару [5, с. 155]: *«Широко буде представлено роботи кінематографістів різних періодів історії країни. Свої двері відчинять Будинок кіно, кінотеатри «Зоряний», «Жовтень», «Краків». Ви зможете подивитись фільми-раритети: «Єврейське щастя» з неповторним Міхоелсом, «Єврей на землі» за сценарієм В. Шкловського, режисер А. Роом, «Вигнанець» режисера В. Савельєва, «Зірки, що блукають» режисера В. Шиловського. Фільми Ч. Чапліна, Є. Кавалеровича, А. Вайди, Л. Мааля та інших відомих режисерів світу»* [32]. Завершується ж воно звісткою про останній із заходів тижня пам'яті [5, с. 156]: *«5 жовтня відбудеться Меморіальна церемонія в Бабиному Ярі – хід «Дорогою смерті»* [32].

Відомості про комеморацію 50-ї річниці трагедії Бабиного Яру знову з'явилися в номері газети «Хрещатик» від 25 вересня 1991 р., де у новинному зведенні під назвою «Калейдоскоп новин» в якості другої новини було наведено проведення пресконференції у Республіканському Будинку кінематографістів у межах згаданого вище [32] меморіального тижня [5, с. 155–156; 11]. Окрім повторення інформації про кінопокази [11], названа новина містила суттєве доповнення про проведення інших заходів [19, с. 458–468]: *«Крім того, у Будинку кінематографістів відбудуться «круглі столи», кіновечори, вернісажі, концерти»* [11].

В тому ж номері під назвою «На ваших телеекранах» наявний анонс програм телебачення з 25 по 29 вересня 1991 р. [21]. У ньому, зокрема, вказані наступні позиції: *«До 50-річчя трагедії Бабиного Яру. Документальний фільм «Бабин Яр»* на І програмі Українського телебачення 25 вересня о 17 год. [21], *«Бабин Яр». Документальний фільм»* на І програмі Центрального телебачення 26 вересня о 17 год. 15 хв. [21], *«До 50-річчя трагедії Бабиного Яру. Документальний фільм «Побачення з батьком»* на І програмі Українського телебачення 27 вересня о 16 год. 45 хв. [21], *«До 50-річчя трагедії Бабиного Яру. Прем'єра документального фільму «Дорога довжиною в півстоліття»* там само 28 вересня об 11 год. 05 хв. [21], *«Мітинг-реквієм пам'яті жертв трагедії у Бабиному Яру»* там само 29 вересня о 10 год. 55 хв. [21].

«Калейдоскоп новин» у номері «Хрещатика» від 1 жовтня 1991 р., на відміну від попередніх, вирізнявся більшим наголосом на комеморації трагедії Бабиного Яру, оскільки в якості першої новини було згадано відкриття пам'ятника авторства Ю. Пашкевича та Б. Гіллера [8, с. 30; 17, с. 166]: *«У Києві, на перетині вулиць Шамрила і Дорогожицької, відкрито пам'ятний знак в'язням сирецького концтабору. Автори цього пам'ятника – архітектор Юрій Пашкевич та конструктор Борис Гіллер»* [12]. Одразу ж після неї розташовано новину про відкриття фотовиставки із використанням документів з архівів та усних свідчень на вшанування вбитих у Бабиному Яру: *«В Українському товаристві дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами відкрито фотовиставку, присвячену пам'яті жертв Бабиного Яру. В основу експозиції покладено архівні документи та розповіді свідків цих трагічних подій, що розіграли 50 років тому»* [12].

Вже в наступному номері від 3 жовтня 1991 р. у межах рубрики «Архіви пам'яті» було надруковано репортаж С. Черненко «Бабин Яр: уроки історії» [33] про комеморативні заходи у Музеї історії Києва [33].

Репортаж був обрамлений численними фотоматеріалами, зокрема фотографією відвідувачів музею [33], зафіксованим зображенням свічки та покладених квітів на шану жертв трагедії Бабиного Яру [33], фотодокументами серії «Україна обвинувачує» [33], фотовідтворенням оголошення про наказ німецької окупаційної адміністрації стосовно знищення голубів [15, с. 42; 33] та повідомлення про засудження окупантами до смертної кари 3-х осіб за саботаж [33].

В основній текстовій частині важливими є перші два абзаци нової публікації С. Черненко, де поряд із коротким вступним реченням про відвідувачів музею наявні роздуми авторки про феномен геноциду: *«У ці роки до Музею історії Києва заходять ті, кому не байдуже майбутнє, щоб згадати, пом'янути… Щоразу, коли чуєш про геноцид, його наслідки, думаєш: коріння його з масовим винищенням народів тягнеться із сивої давнини, лягає тяжким хрестом на плечі людству. Воно ж, схаменувшись, нашвидкоруч проводить аналіз наслідків… і знову продовжує «геноцидити», змінивши вивіску. Тільки не слід забувати: винищує він і не грішних дітей, котрі не встигають усвідомити, хто вони на цьому світі»* [33].

У третьому абзаці на продовження попереднього С. Черненко висловила наявне на той час у медіа [24, с. 245] твердження про наявність серед вбитих нацистами у Бабиному Яру половини жертв дитячого віку: *«У «вибуху» геноциду в Бабиному Яру, за статистикою, серед загиблих п'ятдесят відсотків дітей! Це не просто діти націй. Найперше – це діти людства. Його генофонд. Серед них, вірогідно, були означені природою талановиті фізики і крамарі, письменники і теслі… А юні, котрі загинули, ніколи не ставши батьками?»* [33].

Основну частину четвертого абзацу власного репортажу С. Черненко присвятила приїзду до музею німецької делегації з метою спокутування провини [16, с. 53] та свідченням очевидців: *«З Німеччини прибула до нас делегація з молитвою покаяння за сподіяне. У музеї говорили ті, чия доля ще в дитинстві перетнулась із Бабиним Яром. В. Солодар згадував, як була ошукана, виведена до урвища разом з сім'єю його молочна мама. В. Стадник – про загибель матері-єврейки, батько-українець у цей час був на фронті. Згадувались історико-документальні факти, зокрема, про «Зондеркоманду-4-А» з есесівців і гестапівців»* [26, с. 166; 33]. Контраверсійним в історіографічному контексті [4, с. 133; 20, с. 33–34] стало завершення названого абзацу: *«То були виконавці волі свого режиму. Виконавцями волі якого режиму були українські бригади, буковинський курінь із Чернівців, бригади УПА, ОУН?»* [33].

Початок п'ятого абзацу С. Черненко присвятила показу фрагмента фільму О. Шлаєна про трагедію Бабиного Яру [5, с. 262–263] та опису останнього загалом: *«Фрагмент із фільму Олександра Шлаєна, людини, яка йшла до розкриття правди двадцять років, долаючи безліч перешкод, наводить на роздуми. Минуло не так багато часу*

відтоді, як був знятий перший фільм О. Шлаєна «Бабин Яр – уроки історії». Позакадровий коментар – В. Коротича» [33]. Закінчення ж вказаного абзацу цікаве актуалізованим на той час [16, с. 60–61, 81–82; 29, с. 222] зіставленням німецького та радянського тоталітарних режимів: *«У фільмі В. Коротич протиставляє два режими – фашистський і той, від кого звільняємось ми. Щоправда, хвала на адресу нашому «найгуманнішому» тоталітаризмові звучить з вуст одного з найбучніших його хулителів»* [33].

Епілог власного репортажу С. Черненко присвятила песимістичним висновкам із трагедії Бабиного Яру із закликом вшанувати її жертв: *«Бабин Яр – уроки історії. Жорстокі уроки, з якими людство не може розлучитись протягом свого існування. Вічний геноцид. Віддамо ж данину нашої пам'яті мертвим і ненародженим…»* [33].

Вже в наступному номері від 5 жовтня 1991 р. у межах рубрики «Відлуння події» було вміщено фотографію із мітингу-реквієму у Бабиному Яру із покладанням квітів до пам'ятника жертвам нацистського окупаційного режиму 1976 р. [15, с. 182, 189; 17, с. 157, 159; 22] та описом до неї, що відобразив тогочасні уявлення про означений режим [17, с. 157, 165]: *«29 вересня відбувся мітинг-реквієм у Бабиному Яру 50 років тому в цьому урочищі фашисти вчинили масові розстріли радянських людей»* [23].

У розташованому ж одразу нижче від фотографії на опису «Калейдоскопі новин» [14] перші дві новини також було присвячено комеморації жертв трагедії Бабиного Яру.

У першій йшлося про демонстрацію документальних фільмів у готелі «Інтурист» і нагородження осіб, що переховували єврейське населення м. Києва від окупаційного режиму [17, с. 152–153]: *«Учора у приміщенні готелю «Інтурист» відбулись показ та обговорення документальних фільмів про Бабин Яр. Нагороджено тих, хто під час Великої Вітчизняної війни рятував євреїв від фашистських загарбників»* [14], натомість друга була покликана повідомити про ходу жалоби 5 жовтня 1991 р. за участю Л. М. Кравчука та іноземних делегацій [25, с. 125–126; 29, с. 317] поряд із виконанням реквієму [5, с. 155–157, 300–303]: *«Сьогодні о 18.30 біля входу на колишнє єврейське кладовище по вулиці Мельникова, 44 розпочнеться траурний хід, який завершиться на меморіальній площі «Бабин Яр». О 19 годині тут розпочнеться церемонія, участь в якій братимуть Л. Кравчук, голови офіційних делегацій та інші. Просто неба відбудеться перше виконання реквієму «Бабин Яр» на слова Д. Павличка, музика Є. Станковича»* [14].

«Калейдоскоп новин» було тематично продовжено телеанонсом на 5–13 жовтня 1991 р. [30], де було згадано наступні телепрограми: *«…До Бабиного Яру… Літературно-музична композиція»* 5 жовтня о 12 год. 15 хв. на І програмі українського телебачення [30, с. 4], *«Спадщина. Трагедія Бабиного Яру»* 5 жовтня о 15 год. 55 хв. там само [30, с. 4], продовження останньої телепрограми 9 жовтня о 9 год. ранку [30, с. 4].

Вже в наступному номері від 8 жовтня 1991 р. у «Калейдоскопі новин» було згадано про видання мартирологу загиблих у Бабиному Яру [17, с. 152; 19, с. 568]: *«Щойно вийшла з друку книга – мартиролог «Пам'ять Бабиного Яру». Це найповніший на цей час список прізвищ загиблих у Бабиному Яру. Книгу видано газетами «Хвилина мовчання» та «Молода гвардія»* [15].

Продовженням висвітлення проблематики комеморації 50-ліття трагедії Бабиного Яру в газеті «Хрещатик» стало вміщення на 5-й сторінці її номера від 12 листопада 1991 р. під рубрикою «Зустрілися листи» 2-х листів-відгуків [6; 7] на публікацію С. Черненко від 3 жовтня 1991 р. «Бабин Яр: уроки історії» [33] із протилежними оцінками та загальним коментарем редакції «Хрещатика» [2; 6; 7]. Вказані листи відображали суперництво національного та радянського наративів [16, с. 28–31] в умовах наявності постколоніального і постсоціалістичного ландшафтів пам'яті [18, с. 128].

Перший лист належав професорові історії та політології Т. Гунчаку і мав назву «Не рубайте з плеча» [6]. В першому абзаці автор висловив загальне критичне ставлення до репортажу С. Черненко, що відображало досвід автора як історика Голокосту [20, с. 151] і тенденцію до публічної полеміки українських істориків на сторінках періодичної преси [16, с. 197–198; 20, с. 107]: *«Публікація «Бабин Яр» – уроки історії», надрукована 3 жовтня, може послугувати прикладом, як не треба писати, а коли пишеш – знай про що. У цьому дописі автор змішує дії спецвідділів нацистських вбивць, групи зондеркоманд з діями Української повстанської армії (УПА) та членами ОУН»* [6]. Другий абзац власного листа Т. Гунчак присвятив обґрунтуванню власної критики [20, с. 151]: *«Людині з елементарними знаннями про другу світову війну відомо, що в Бабиному Яру нацисти розстріляли багато членів УПА та ОУН, які хоробро воювали проти німець-*

ких окупантів, виступали за вільну самостійну Україну. Про це свідчать цілі томи історії, опубліковано багато документів» [6]. На закінчення ж автор в руслі національного наративу [16, с. 31] наполягав на необхідності перегляду історичних уявлень: *«Отож кінчайте з «історією» доби застою і стереотипами, які вона породила»* [6].

Інакшу оцінку репортажу С. Черненко мав лист під назвою «Беззаконня» [7], автором якого був читач В. Дорошук [7]. Перший абзац його листа також було присвячено загальній оцінці публікації С. Черненко, що загалом була позитивною: *«Дуже мені сподобалась третя сторінка «Хрещатика» за 3 жовтня. Справжній плюралізм! У добірці «Бабин Яр – уроки історії» подано вражаючі фотодокументи про розстріл фашистами мирних людей. Згадується, що серед замучених єврейських сімей – половина діти – від малюків до старших за віком. Це страхіття!»* [7]. Серед недоліків В. Дорошук назвав відсутність наголосу на низці груп загиблих [25, с. 119–120], що відображає «битви пам'яті» довкола трагедії Бабиного Яру [24, с. 255–256], проте опісля відзначив у якості переваги репортажу конкретизацію груп виконавців страт у Бабиному Яру: *«Але у публікації ні слова про загибель військовополонених, перш за все комуністів, комісарів, комсомольців, партизанів і підпільників. У коментарі до цього дуже слушно сказано і про виконавців волі окупаційного режиму»* [7]. Особливістю вказаного листа є пов'язування трагедії Бабиного Яру із поточними політичними подіями у зв'язку із публікацією в номері від 3 жовтня 1991 р. про конфіскацію майна Комуністичної партії України на території м. Києва [31], що засвідчує прокомуністичні погляди автора із репрезентацією ним радянського наративу [16, с. 28–31]: *«Нижче – агітка про конфіскацію компмайна і про його розподіл. Оце так плюралізм та гласність! На одній сторінці. Ось тільки є одна нестиковка. Автор публікації і редакція газети, на жаль, не дають собі ради збагнути, що конфіскація партмайна – безсоромне свавілля, хоч і не таке жорстоке, як згадані вище розстріли у Бабиному Яру. Бо на це немає ніяких законодавчих підстав. Скажете, є відповідна постанова Президії Верховної Ради? Хай так. Але цей документ – зразок політичного авантюризму. Майно компартії нагромаджувалося законним шляхом – за рахунок членських внесків комуністів і тому належить саме їм. Конфіскація партмайна є бандитизм при битій дорозі. І фашизм на окупованій території починався з грабежів, а кінчився Бабиним Яром»* [7]. На завершення В. Дорошук процитував контраверсійне [4, с. 133; 20, с. 33–34; 33] твердження С. Черненко стосовно наявності українських формувань серед виконавців вбивств у Бабиному Яру: *«Виконавцями якого режиму були українські бригади, буковинський курінь, команди УПА, ОУН? І вони брали участь у розстрілах у Бабиному Яру – під жовтоблакитним прапором чи жовтоблакитними пов'язками»* [7].

Редакція ж газети «Хрещатик» оголосила про нейтральну позицію стосовно авторів обох листів: *«Ось так по-різному сприйнято наші публікації. Сподіваємось, читачі чудово розберуться, де переважають аргументи, а де традиційні емоції. Хоч точка зору редакції не в усьому збігається з думками авторів листів, ми й надалі дотримуватимемось плюралізму»* [2].

Стосовно часу виходу досліджених матеріалів газети «Хрещатик» за 1991 р. про трагедію Бабиного Яру його специфічною рисою є найбільша щільність публікацій саме у номерах на зламі вересня–жовтня 1991 р. із наявністю поряд з окремими матеріалами [23; 33] звісток у структурі новинних зведень та анонсів телепрограм [11; 12; 13; 14; 21; 31], яким передували 3 окремі публікації впродовж травня–липня 1991 р. [9; 10; 22] і 1 в другій декаді вересня того ж року [32], а доповнили 2 листи-відгуки і коментар до них в одному із номерів за листопад 1991 р. [2; 6; 7].

Висновки. Таким чином, газета «Хрещатик» активно долучилася до комеморації 50-річчя трагедії Бабиного Яру, інформуючи власних читачів про події в межах вшанування її жертв та водночас активно формуючи шанобливе ставлення до них киян. Щільність матеріалів про Бабин Яр у газеті «Хрещатик» була найбільшою на межі вересня–жовтня 1991 р. в умовах проведення відповідного меморіального тижня, проте перші публікації про Бабин Яр були надруковані вже у номерах газети за травень–липень вказаного року, розповідаючи про маловідомі фрагменти історії Бабиного Яру, зусилля київської міської влади з пошуку в межах підпорядкованої території поховань часів Другої світової війни та увічнення пам'яті про похованих, індивідуальну пам'ять про трагедію Бабиного Яру. На межі вересня–жовтня 1991 р. матеріали газети «Хрещатик» про Бабин Яр вирізнялися найбільшою жанровою різноманітністю, будучи представлені як публікаціями під заголовками, так і складовими новинних зведень і телеанонсів, що репрезентували широке коло комеморативних заходів у межах м. Києва. Проблематика Бабиного Яру знову постала у номері газети «Хрещатик»

від 12 листопада 1991 р. і, на відміну від попереднього часу, була представлена 2-ма листами-відгуками із протилежними оцінками репортажу про комеморацію трагедію у Музеї міста Києва та нейтральним коментарем редакції до них.

З огляду на отримані результати можливо визначити вивчення ролі вітчизняної друкованої преси в комеморативних процесах як перспективний напрям для подальших наукових розвідок.

Список літератури:

1. Брагіна Т., Брагін Ю. Меморіалізація трагедії Бабиного Яру засобами мистецтва як елемент державної політики пам'яті. *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспект:* матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 28 вересня 2021 р. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 20–26. URL: (дата звернення: https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6592/1/Zbirnyk_Holokost_2021.pdf#page=20).
2. Від редакції. *Хрещатик: Газета Київської міської Ради народних депутатів.* 1991. 12 листопада. С. 5.
3. Глазунов Б. Культура вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. *Культура і мистецтво: сучасний вимір:* матеріали ІІ міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів та магістрів, 6–7 груд. 2018 р. М-во культ. України; Нац. акад. кер. кадрів культ. і мистец. Київ: НАКККіМ, 2018. С. 169–171. URL: http://library.vn.ua/downloads/kultura-i-mistecztvo.pdf#page=169 (дата звернення: 30.01.2023).
4. Гончаренко О.М. Голокост на теренах Рейхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). Дніпро–Переяслав-Хмельницький: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 258 с. URL: https://tkuma.dp.ua/images/public_dounload/2017_Goncharenko_for_inet.pdf (дата звернення: 30.01.2023).
5. Гриневич В., Маґочій П.-Р. Бабин Яр: історія і пам'ять. Київ: Дух і Літера, 2016. 352 с., іл.
6. Гунчак Т. Не рубайте з плеча. *Хрещатик.* 1991. 12 листопада. С. 5.
7. Дорошук В. Беззаконня. *Хрещатик.* 1991. 12 листоп. С. 5.
8. Евстафьева Т. Бабий Яр: послевоенная история местности. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього:* Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Видання 2-ге, доп. Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2017. С. 21–31. URL: http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference2012/03.pdf (дата звернення: 30.01.2023).
9. Захарова Т. Скорбота Бабиного Яру. *Хрещатик.* 1991. 31 травня. С. 7.
10. Земля, багата трагедіями. *Хрещатик.* 1991. 12 липня. С. 2.
11. Калейдоскоп новин. *Хрещатик.* 1991. 25 вересня. С. 4.
12. Калейдоскоп новин. *Хрещатик.* 1991. 1 жовтня. С. 4.
13. Калейдоскоп новин. *Хрещатик.* 1991. 5 жовтня. С. 1.
14. Калейдоскоп новин. *Хрещатик.* 1991. 8 жовтня. С. 2.
15. Карамаш С. Бабин Яр – у трагічних подіях 1941–1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження). Київ: КММ, 2014. 256 с., 150 іл.
16. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ : Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
17. Колесник О. Бабин Яр як місце пам'яті: огляд комеморативних практик і пам'ятних знаків. *Actta studiosa historica.* 2014. Ч. 4. С. 146–167. URL: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/511/14.pdf (дата звернення: 30.01.2023).
18. Латиш Ю. Голокост у культурі пам'яті Європи та України. *Трансформації історичної пам'яті:* Збірник матеріалів ІІІ Міжнародно науково-практичної конференції. Вінниця, 2022. С. 128–130. URL: https://jthm.donnu.edu.ua/article/view/12776/12679 (дата звернення: 30.01.2023).
19. Левитас И. Бабий Яр. Книга памяти. Київ: Изд-во «Сталь», 2005. 570 с.
20. Медведовська А.Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ–початку ХХІ ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2016. 239 с.
21. На ваших телеекранах. *Хрещатик.* 1991. 25 вересня. С. 7.
22. Новосвітній В. Свідки, відгукніться! *Хрещатик.* 1991. 28 червня. С. 3.
23. Ободовський В. 29 вересня відбувся мітинг-реквієм у Бабиному Яру [.] 50 років тому в цьому урочищі фашисти вчинили масові розстріли радянських людей. *Хрещатик.* 1991. 5 жовтня. С. 1.
24. Прилуцька Л. Бабин Яр: пам'ять і складнощі меморіалізації (погляди західних аналітиків). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія.* 2021. № 7/49, С. 237–268. URL: http://phh.dspu.edu.ua/article/view/234415/236152 (дата звернення: 30.01.2023).

25. Рамазанов Ш. Ш., Левітас Ф. Л. Бабин Яр. Голокост – табуйовані теми радянської історіографії. *Сторінки історії : Збірник наукових праць.* 2021. Вип. 53. С. 113–130. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2022/03/53_6.pdf (дата звернення: 30.01.2023).

26. Рамазанов Ш.Ш., Левітас Ф.Л. Бабин Яр: трагедія, спогади, сучасні оцінки. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи.* Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20 травня 2022 р. Київ, 2022. С. 162–168. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/42648/1/Konf_III_BY_F_Levitas_IPO_KUGB.pdf (дата звернення: 30.01.2023).

27. Сорокін А.А. Висвітлення відзначення 125-річчя від дня народження М. Грушевського на сторінках газети Київської міської Ради народних депутатів «Хрещатик». С. 37–38. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u362/zbirnik_konf_grush_23-24.09.2021_na_sayt_2.pdf (дата звернення: 30.01.2023).

28. Сорокін А. Відображення в документах президії Київміськради XXI скликання у складі фонду 1697 Державного архіву м. Києва історії єврейської діаспори в Україні. *Дні науки – 2019: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених.* Київ, 2019. С. 44–47.

29. Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 376 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/Monohrafiia-TsIeIK-2022.pdf (дата звернення: 30.01.2023)

30. Телетиждень. *Хрещатик.* 1991. 5 жовтня. С. 4–5.

31. Ходаківський В., Новосвітній В. Компартмайно. Триває інвентаризація. *Хрещатик.* 1991. 3 жовтня. С. 3.

32. Черненко С. «Бабин Яр – нетерпимість». *Хрещатик.* 1991. 18 вересня. С. 3.

33. Черненко С. Бабин Яр: уроки історії. *Хрещатик.* 1991. 3 жовтня. С. 3.

Sorokin A.A. THE PARTICIPATION OF THE NEWSPAPER OF THE KYIV CITY COUNCIL "KHRESHCHATYK" IN THE COMMEMORATION OF THE 50TH ANNIVERSARY OF THE BABYN YAR TRAGEDY

The article is concerned with studying the role of the newspaper of the Kyiv City Council "Khreshchatyk" in the commemoration of the 50th anniversary of the Babyn Yar tragedy. It's found that despite of active research into processes of the commemoration of the called tragedy the degree of knowledge of the role of mass media in the mentioned processes still remains low, which is especially true for local newspapers including "Khreshchatyk" as the newspaper of the Kyiv City Council. It's discovered that the first publications about Babyn Yar had appeared in the issues of "Khreshchatyk" released from May to July 1991 and covered preparations for the immediate commemoration of the 50th anniversary of the Babyn Yar tragedy as well as the investigation of graves of the Second World War initiated by authorities and deputies of the Kyiv City Council, especially on Grekov Street in the Shevchenkivsky district of Kyiv. The coverage of the problems of the Babyn Yar tragedy increases in "Khreshchatyk" again on 18 September 1991 in connection with the direct approach of the 50th anniversary of the beginning of the Babyn Yar massacre. At the end of September and at the beginning of October 1991 "Khreshchatyk" has the highest density of materials about Babyn Yar consisting of publications under the headlines, fragments of the news reports and TV announcements. After the beginning of October 1991 the statement of the problems of Babyn Yar continued on 12 November 1991 in the form of two letters intended to express reader's reviews of S. Chernenko's report on 3 October 1991 and accompamied by editors' comment. The first letter written by T. Hunczak contains a critical assessment of the commented report due to allegiations about Ukrainian formations as executioners during massacres in Babyn Yar, in return the second letter written by V. Doroshuk provides mostly a positive appraisal of S. Chernenko's report but at the same time criticizes it because of the lack of references to Communists executed in Babyn Yar and condemns then forfeiture actions towards the property of the Communist Party of Ukraine as the probable step to a recurrence of the events of Babyn Yar. The editorial view towards the printed letters remained neutral encouraging readers of "Khreshchatyk" to express their own opinions. In the future, especially relevant is the continuation of research of the role of Ukrainian mass media in the commemoration of the Second World War.

Key words: *"Khreshchatyk", newspaper, Babyn Yar, tragedy, commemoration, 1991, issue, headline, publication.*

УДК 94:351 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.21

Чупрінова Н.Ю.
Національна академія Національної гвардії України

Севрук І.І.
Національна академія Національної гвардії України

Соколовська Ю.В.
Національна академія Національної гвардії України

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті висвітлені концептуальні особливості становлення української мови як чинника національної безпеки. З'ясовано, що національна мова, як і територія, історичне минуле, культурні традиції, ментальні особливості, є фактором, що визначає існування нації. Встановлено, що обмеженість використання національної мови в національній державі свідчить про обмежену національність нації, неповне звільнення від колоніального підпорядкування та культурної неповноцінності. Визначено, що основним завданням зміцнення національної ідентичності та консолідації української держави є українізація суспільства на основі мови, культури та цінностей. Виявлено, що будь-яке втручання в правовий статус української мови як національної на території України є неприпустимим, оскільки порушує конституційний державний лад, загрожує національній безпеці та існуванню державності України. Визначено, що мовна проблема часто є дестабілізуючим чинником суспільного життя, гальмуючи процес створення незалежної демократичної правової держави. Виявлено, що відсутність ефективного правового механізму утвердження української мови як національної перешкоджає реалізації української національної державності, соціального партнерства та національної інтеграції українського суспільства. Визначено, що інтеграція українського суспільства, національна єдність, стабільність і безпека не можуть бути досягнуті без національного відродження, належного утвердження української мови, культури та духовності України. Наявність дієвого механізму утвердження української мови як національної прискорить реалізацію української державності, підвищить рівень соціального партнерства та сприятиме національній інтеграції українського суспільства. Важливість мови для нації незаперечна, бо мова може бути силою впливу і, таким чином, засобом маніпуляції, потужною зброєю в гібридних війнах. Мова може впливати на формування індивідуальної ідентичності та світогляду, водночас функціонуючи як компонент у процесі розбудови національної держави.

Ключові слова: *українська мова, національна безпека, національна ідентичність, культура, народ.*

Постановка проблеми. Політика національної безпеки сьогодні спрямована на зміцнення суверенітету, забезпечення територіальної цілісності та недоторканності, зміцнення національної обороноздатності, забезпечення економічної та інформаційної безпеки. Однак, незважаючи на очевидне використання мовних елементів у гібридній війні з Україною, за останні роки суттєвих змін у мовній політиці країни не відбулося. Тому українська мова залишається найбільш вразливою як державний атрибут.

Мовна проблема в Україні завжди була гострою з огляду на тривалий період соборності українців та її вплив на формування мовної ситуації в наших містах, селищах і селах, особливо в міському середовищі в центральних, південних і східних областях України. Мова як національне надбання є і залишається вихідним пунктом політичної боротьби, ареною змагання за право на перемогу. Тому лише тоді, коли немає мовної проблеми, можна гарантувати незалежний розвиток країни.

Аналіз досліджень. Проблематичні аспекти становлення української мови як чинника національної безпеки лежать в основі досліджень багатьох науковців, зокрема ґрунтовні дослідження у цьому напрямку проводять Л. Кравченко, Ю. Макарець, Л. Масенко, М. Степико, М. Чеховська, В. Шлапаченко та інші.

Мета статті полягає у висвітлення концептуальних особливостей становлення української мови як чинника національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Одним із важливих чинників, від якого залежить успіх державотворення, є досі невирішене мовне питання, яке є предметом гострої дискусії серед представників різних політичних кіл.

У зв'язку з розбудовою України, утвердженням її на міжнародній арені, інтеграцією української мови як національної та розширенням процесу демократизації нашого суспільства виникла нагальна потреба впровадження української мови в усі сфери. Актуальною вимогою сьогодення є зміцнення позицій української мови в державному діловому спілкуванні. Це стосується записів і документів, офіційних актів, урядових та адміністративних актів тощо. Це офіційно-діловий стиль, який задовольняє потреби членів суспільства у сфері ділового спілкування.

З огляду на звичність цього стилю, чіткі вимоги щодо дотримання стандартів і широкий спектр функцій, особливо на високому формальному рівні, має моделювати та відповідати встановленим нормам. Досконале та ґрунтовне володіння українською мовою в повсякденній роботі, уміння правильно оформляти ділову документацію відповідно до вимог державних стандартів є обов'язком кожного працівника будь-якого рівня.

Національна мова, як і територія, історичне минуле, культурні традиції, ментальні особливості, є фактором, що визначає існування нації. Натомість іноземні мови завжди були інструментами асиміляції, які слугували для затемнення, а точніше знищення національної ідентичності підкорених народів, щоб сприяти самоідентифікації з народами-загарбниками.

Мовний розкол в Україні – це не лише контраст між двома мовами, а й контраст між ідентичністю населення та його цивілізаційними тенденціями. Асимільоване та деетнізоване середовище блокує процес формування солідарної держави, а людство тут перебуває у стані атомізованого натовпу, яким легко маніпулювати. За демократичних умов вільних виборів таке середовище приводить до влади демагогів і популістів, національні інтереси яких нічого не варті [1, с. 6].

Обмеженість використання національної мови в національній державі свідчить про обмежену національну ідентичність, неповне звільнення від колоніального підпорядкування та культурної неповноцінності. Домінування чужої мови (мови колишніх колоністів, загарбників чи сучасних іммігрантів) на певних територіях національної держави становить загрозу цілісності нації, оскільки різні мови формують різні культурні та духовні традиції, цінності, інтереси, які не завжди збігаються з інтересами титульної нації та створеної нею держави [2, с. 40–41].

Основним завданням зміцнення національної ідентичності та консолідації української держави є українізація суспільства на основі мови, культури та цінностей. У зв'язку з цим важливим пріоритетом є подолання суперництва загальноросійської та української ідентичностей на українській території. Послаблення української ідентичності створює багато загроз національній безпеці, породжує сепаратизм, стимулює бажання сусідніх країн реалізувати ідею федералізації та встановлення національної автономії в Україні [3, с. 7–8].

Всебічний розвиток української мови як однієї з найважливіших складових національної самосвідомості українського народу забезпечує національну безпеку і суверенітет України, забезпечує національну єдність. Швидкий процес глобалізації та інтенсивний технологічний розвиток породили численні нові виклики та загрози, з якими сьогодні стикається Україна, особливо у сфері національної безпеки, економічної, інформаційної та гуманітарної сферах [4].

Українська мова є невід'ємною ознакою української державності. Будь-яке втручання в правовий статус української мови як національної на території України є неприпустимим, оскільки порушує конституційний державний лад, загрожує національній безпеці та існуванню державності України. Метою національної мовної політики є захист національної мови як важливого й ефективного засобу забезпечення національної єдності та захисту національної безпеки. Захист національної мови є легітимною метою, яка має бути досягнута найбільш розумними в даній ситуації засобами [5].

Тому умисне і систематичне невиконання та порушення вимог Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [6] можна розцінювати як втручання в правовий статус української мови як державної. Цей закон визначає правовий статус української мови, оскільки вона є державною мовою на території України, тому зазіхання на юридичний статус української мови порушує конституційний лад країни та загрожує національній безпеці та самому існуванню України.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови» [6] як єдина державна мова України українська мова виконує функції міжнаціонального спілкування, гарантує захист прав всіх громадян України неза-

лежно від національної приналежності, а також є елементом національної єдності та національної безпеки.

Для того, щоб відновити національну безпеку, символічна цінність української мови має бути твердо визнана ознакою національної єдності, національної ідентичності та вирішальним стратегічним фактором у захисті нації та національної безпеки.

Сьогодні розвиток людського капіталу виступає основою економічного зростання та добробуту населення. Інвестиції в людський капітал за своєю суттю є довгостроковими та важливими, що забезпечують значні економічні та соціальні результати. Основними напрямами «інвестиції в людину» є освіта та навчання, культура, охорона здоров'я, виховання дітей, доступ до інформації та мобільність робочої сили. Втілити заявлений напрям можливо через мову, комунікаційну складову, інструменти соціальної згуртованості, зростання та процвітання. Ефективність такого інвестування залежить від того, наскільки розвиненою, функціональною та поширеною є мова. Ця залежність проявляється в найбільш розвинених країнах світу, де функції національних мов виконують рідні мови більшості населення цих країн. Виняток із цього правила становлять, наприклад, Канада, США та Швейцарія, але це через відсутність національних мов. Окрім економічного зростання та розвитку людського капіталу, важливо забезпечити ефективне управління, верховенство права та захист суверенітету та територіальної цілісності України.

Ефективне управління включає впровадження реформ державного управління та децентралізацію, оскільки ефективна система державної влади є одним із ключових факторів національної конкурентоспроможності. Одним із критеріїв успіху цих реформ є впровадження єдиних вимог до послуг національних органів влади та муніципалітетів, зокрема через встановлення мовних стандартів. Те ж саме стосується забезпечення рівного доступу до правосуддя та ефективного захисту прав власності як основи стабільного економічного розвитку в усіх демократичних суспільствах. Як свідчить новітня історія, розвиток і функціонування української мови як національної в усіх сферах суспільного життя на всій території України є важливим фактором забезпечення національної безпеки та національних інтересів України [4].

Єдина національна мова є важливою для об'єднання громадян нової незалежної країни та є одним із інструментів її захисту від можливого втручання в національні інтереси. Звичайно, є ризики, пов'язані з утвердженням такої мови. Це особливо вірно, коли в суспільствах протягом тривалого часу культивувалися глибоко розділені уявлення про мову. Проте, якщо державна мова не стає елементом національної безпеки, мовний зв'язок країни стає загрозою для існування країни [7, с. 40].

Окрім безпекового та соціокультурного аспекту, важливим є також економічний аспект розвитку української мови. Для ефективної конкуренції в умовах відкритого ринку і практично необмеженого доступу до товарів і послуг необхідно виділитися під час спілкування з цільовою групою. Українська мова, яка має міцні позиції в країні, для іноземців є розпізнавальним знаком України на карті світу, а для українців – не найпростішим, але водночас найефективнішим інструментом просування себе та своєї продукції на світовому ринку [4].

Свідоме користування українською мовою сьогодні є виявом лояльності громадянина до України, національної свідомості та самоідентифікації з Україною. Натомість відмова публічно розмовляти українською мовою є неформальним чи іншим свідченням відмови від національної самоідентифікації. Громадяни, які зухвало демонструють свою неукраїнську самоідентифікацію та не є лояльними до української мови, ніколи не будуть лояльними до самої України як національної держави.

Мовна проблема часто є дестабілізуючим чинником суспільного життя, гальмуючи процес створення незалежної демократичної правової держави. Мовна ситуація в країні давно є предметом гострої політичної дискусії. Визначення справжнього патріотизму в нашому суспільстві зводиться до того, що кожен, хто розмовляє українською, вважається патріотом. Але чи так це насправді? Це змусило російськомовних громадян і громадян мов нацменшин України вступити в конфронтацію з українцями, стати в ряди антиукраїнців і зневажати тих, хто з патріотичних міркувань зневажає іншомовних українців. Вважається, що свідченням справжнього патріотизму є не лише виступи, а практична діяльність, спрямована на інтереси українського народу, підвищення його добробуту та культури.

На відміну від усіх прийнятих законів у сфері мовної політики, мовна ситуація сьогодні змінюється на користь української мови, але залишається дискусійною [8, с 24].

Мова є важливим виміром національної безпеки. Лише через зміцнення позицій національної

мови вважається, що Україна нарешті звільниться від загрози колишніх колонізаторів, а сьогоднішніх агресорів. Ситуація навколо української мови небезпечна з кількох причин. З одного боку, тому що система піддається деструктивному впливу. Це небезпечно для носіїв мови, які є надзвичайно маргіналізованими та позбавленими мовного коду, здатного підтримувати власний національний світогляд. І, звичайно, це небезпечно для країни в цілому, що робить її громадян більш уразливими до дезінформації з боку країни-агресора. Адже нетерпимість до національної мови свідчить про нетерпимість до української держави в цілому, тому прояви внутрішнього протистояння залишаться справою часу. Мова є сутністю будь-якої національної держави, і яку б державну структуру не намагалося побудувати українське суспільство, без фундаменту вона з часом розвалиться.

Першочерговим завданням держави є гласність, а також належне використання національної мови. Адже тільки з їх допомогою людина може пізнати і зрозуміти світ, в якому вона живе, живе і планує своє майбутнє. Лише на основі однієї національної мови може бути утворена держава, і тільки з освіченою державою можна говорити про сильну державу та повний і мирний розвиток її основи – народу.

Українська мова є ключовим чинником державотворення та основним фактором єдності України. Тому необхідно відроджувати українську мову і зробити все необхідне, щоб нею могли розмовляти всі, хто проживає на території України. Державна мовна політика в Україні повинна відповідати конституційним нормам, положенням відповідних міжнародно-правових зобов'язань України та стратегії державотворення.

Водночас, оскільки використання мови в країні має бути елементом злагоди, а не розбрату, дуже важливо не лише підтримувати стабільність країни, а й запобігати політичним спекуляціям та етнічним конфліктам.

Виклик, який стоїть перед Україною, полягає в посиленні опору не лише збройній, а й російській лінгвокультурній інформаційній війні. Для подолання загрози мовної, культурної та цивілізаційної роз'єднаності населення необхідно активізувати процес дерусифікації на всіх рівнях, особливо в освітній системи. Це вимагає реалізації національної політики, спрямованої на популяризацію української мови, підтвердження її фактичного, а не декларативного статусу державної та виконання державотворчої функції побудови цілісної політичної держави.

Висновки. Відсутність ефективного правового механізму утвердження української мови як національної перешкоджає реалізації української національної державності, соціального партнерства та національної інтеграції українського суспільства.

Інтеграція українського суспільства, національна єдність, стабільність і безпека не можуть бути досягнуті без національного відродження, належного утвердження української мови, культури та духовності України. Наявність дієвого механізму утвердження української мови як національної прискорить реалізацію української державності, підвищить рівень соціального партнерства та сприятиме національній інтеграції українського суспільства.

Важливість мови для нації незаперечна, бо мова може бути силою впливу і, таким чином, засобом маніпуляції, потужною зброєю в гібридних війнах. Мова може впливати на формування індивідуальної ідентичності та світогляду, водночас функціонуючи як компонент у процесі розбудови національної держави.

Список літератури:

1. Масенко Л. Т. Українська мова як фактор національної безпеки. Наукові записки НаУКМА. Мова і суспільство. 2016. Випуск 2. С. 5–15. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11413 (дата звернення: 29.01.2023).

2. Чеховська М. М., Шлапаченко В. М. Мова як чинник національної безпеки. Держава та регіони. Серія: Право. 2018. № 3 (61). С. 39–46. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2018/9.pdf (дата звернення: 29.01.2023).

3. Степико М. Т. Загальноукраїнська ідентичність–головний об'єкт гібридної війни Росії проти України. Аналітична записка. 2017. С. 1–11. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-12/identychnist-26c0e.pdf (дата звернення: 29.01.2023).

4. Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава»: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 17.07.2019 № 596-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80#Text (дата звернення: 29.01.2023).

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення

функціонування української мови як державної»: Рішення Конституційного суду України від 14.07.2021 № 1-р/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text (дата звернення: 29.01.2023).

6. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (дата звернення: 29.01.2023).

7. Макарець Ю. С. Мовний вимір національної безпеки України. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Острог: Вид-во НаУОА, 2017. Вип. 68. С. 37–44. URL: https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/download/1846/1650/3295 (дата звернення: 29.01.2023).

8. Кравченко Л. Українська мова як засіб об'днання суспільства та чинник національної безпеки України. Українське мовознавство. 2021. № 1 (51). С. 5–21. URL: https://ukr.movoznavstvo.knu.ua/archive/51-1/5-27/ (дата звернення: 29.01.2023).

Chuprinova N.Yu., Sevruk I.I., Sokolovska Yu.V. THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A FACTOR OF NATIONAL SECURITY

The article highlights the conceptual features of the formation of the Ukrainian language as factors of national security. It was found that the national language, as well as the territory, historical past, cultural traditions, mental peculiarities, is a factor that determines the existence of a nation. It is established that the limited use of the national language in the national state indicates the limited nationality of the nation, incomplete liberation from colonial subjugation and cultural inferiority. It was determined that the main task of strengthening the national identity and consolidation of the Ukrainian state is the Ukrainization of society on the basis of language, culture and values. It was revealed that any interference with the legal status of the Ukrainian language as a national language on the territory of Ukraine is unacceptable, as it violates the constitutional state order, threatens national security and the existence of the statehood of Ukraine. It was determined that the language problem is often a destabilizing factor in social life, inhibiting the process of creating an independent democratic legal state. It was revealed that the lack of an effective legal mechanism for establishing the Ukrainian language as a national language prevents the realization of Ukrainian national statehood, social partnership and national integration of Ukrainian society. It was determined that the integration of Ukrainian society, national unity, stability and security cannot be achieved without national revival, proper affirmation of the Ukrainian language, culture and spirituality of Ukraine. The presence of an effective mechanism for the establishment of the Ukrainian language as a national language will accelerate the realization of Ukrainian statehood, increase the level of social partnership and contribute to the national integration of Ukrainian society. The importance of language for a nation is undeniable, because language can be a force of influence and thus a means of manipulation, a powerful weapon in hybrid wars. Language can influence the formation of individual identity and worldview, while at the same time functioning as a component in the process of nation-state building.

Key words: *Ukrainian language, national security, national identity, culture, people.*

УДК 94:338.2(477+438)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.22

Яковенко Ю.Л.
Донбаська державна машинобудівна академія

ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ У ФОРМІ КОНЦЕСІЙ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД

У статті досліджено історію концесій в Україні у порівнянні з польським концесійним досвідом на фоні основних аспектів розвитку цієї форми залучення інвестицій у світі. Концесія є специфічною формою залучення капіталів, об'єднанням зусиль держави та приватних компаній з метою побудови або вдосконалення капіталомістких і важливих об'єктів або надання суспільно корисних послуг. Зазначено актуальність проблеми вивчення концесійного досвіду залучення капіталів у формі концесій, зокрема, прийняття в Україні відповідної законодавчої бази та початок роботи таких підприємств. Підкреслено широку географію та глибоке історичне коріння концесій: підприємства працювали на різних континентах, починаючи з епохи Середньовіччя. Представлено опис роботи окремих концесійних підприємств в Україні у XIX ст. (дореволюційний період) та у 1920-х рр. (радянський період), а також деякі сучасні концесійні проекти в Україні (новітній період). Виявлено, що в історії нашої держави є як успішно реалізовані договори, так і достроково розірвані угоди про концесію. Зазначено, що успішні проекти були ефективною формою співпраці держави з приватним капіталом, були побудовані водогони, дороги, з'явилось вуличне освітлення, трамвайне сполучення, створені нові підприємства, які демонстрували високу продуктивність Досліджено причини невдач менш успішних проектів, серед яких є відсутність підтримки з боку центральної влади чи місцевої адміністрації, низька платоспроможність концесіонера та інші. Проведено порівняльний аналіз роботи концесій в Україні та республіці Польща у різні історичні періоди. Виявлено, що польська концесійна політика відрізнялась більшою масштабністю, ставлення до концесіонерів було більш лояльним, підприємства досягали високих результатів. Українська ж концесійна практика як в дореволюційні часи, так і в роки непу не відрізнялась ані масштабністю проектів, ані їх великою кількістю. Акцентовано увагу на причинах різних темпів розвитку концесій в Україні та Польщі, в першу чергу, на політичних умовах їх реалізації.

Ключові слова: *концесія, концесійна політика, концесійне підприємство, концесійний договір, концесіонер.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України характеризується складним процесом модернізації усіх сфер державного і суспільного життя. У таких умовах важливим кроком для сучасників є вивчення відповідного досвіду інших країн, а також історії власної держави. В умовах реформування політичної, економічної, соціальної сфер актуальним питанням залишається пошук інвестицій, як внутрішніх, так і зовнішніх, співпраця приватного та державного секторів господарства з метою прискорення темпів його розвитку. Формою залучення коштів, поєднання зусиль держави і приватних компаній є концесія. Концесія – це передача приватному оператору права на проектування, будівництво або модернізацію об'єкту, надання послуг. Передавання державних об'єктів у приватні руки має давню історію та широку географію. Починаючи з середніх віків, коли надання об'єктів у концесію було фрагментарним, без відповідної законодавчої бази та спеціальних органів влади, концесійна теорія формувалась, накопичувалась та вдосконалювалась, а практика поповнювалась прикладами реалізації успішних або неуспішних проектів у різних куточках світу – Європі, Америці, Азії. Концесії стосувались будівництва та експлуатації об'єктів інфраструктури, видобування корисних копалин. Договори укладались на тривалий строк. Підприємства, передані концесіонерам, часто демонстрували високі темпи розвитку. Завдяки концесійній практиці були створені великі підприємства, побудовані дороги та канали. Вивчення історичного та сучасного досвіду залучення інвестицій приватних компаній на концесійній основі є актуальною проблемою для науковців України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему українських концесій вивчали такі вітчизняні дослідники, як Ю. П. Волосник, М. Ю. Онацький [1], В. В. Кабачек [2], М. М. Забаштанський [3], А. О. Боженко [4], Г. С. Пілігрім [5]

та інші. Усі вони зробили значний внесок в розуміння специфіки вітчизняної концесійної політики в різні історичні періоди, аналізуючи роботу дореволюційних концесій в цілому та в окремих регіонах країни [4; 5]; розвиток радянських концесій в період непу, форми, масштаби та причини швидкого згортання концесійної політики в УРСР [1]; успішні концесійні проекти [2]. Окремі наукові роботи містять узагальнення українського та світового концесійного досвіду [5; 6].

Дослідження історії українських та іноземних концесій варто продовжувати, враховуючи прийняття та вдосконалення відповідної законодавчої бази в сучасній Україні, укладання концесійних договорів, початок роботи підприємств, їх успіхи та невдачі. Особливо актуальним і цікавим питанням є порівняльний аналіз концесійної політики України та сусідніх держав, наприклад, Польщі.

Мета даної статті – проаналізувати історію концесій в Україні та Польщі, виявити спільні й відмінні риси в українській та польській концесійній політиці в різні історичні періоди.

Виклад основного матеріалу. Концесія – це інструмент залучення приватного сектору до реалізації різноманітних важливих господарських проектів; прийняття приватною стороною функцій управління державним підприємством протягом певного періоду та покладання на себе частини фінансових ризиків [7]. Продаж, приватизація деяких важливих господарських об'єктів без можливості контролю з боку держави є недоцільними і небезпечними кроками. Тому розвиток концесійного законодавства, його ефективне практичне застосування є актуальною проблемою в Україні. Закон «Про концесії» діяв в Україні з 1999 р., значне оновлення змісту цього закону з метою усунення недоліків стосовно ініціювання проектів та розподілу ризиків відбулось у 2019 р. Зазначений ЗУ «визначає правові, фінансові та організаційні засади реалізації проектів, що здійснюються на умовах концесії, з метою модернізації інфраструктури та підвищення якості суспільно значущих послуг» [8]. Серед переданих у концесію об'єктів державного та комунального майна у Реєстрі Фонду державного майна України є дорога Львів – Краковець, автомагістраль Львів – Броди, палац XIX ст. у селі Тартаків та інші об'єкти [9]. Автомобільні шляхи, аеропорти та залізниці потребують значних капіталовкладень для модернізації відповідно до європейських стандартів, а культурно-історичні пам'ятки – для їх збереження. Світовий досвід демонструє результативні приклади передачі державного майна в концесію: будівництво підземної залізничної лінії в Лондоні, швидкісна магістраль в Нідерландах, національні аеропорти в Німеччині та Польщі [10].

Концесії – це розповсюджене у світі явище, яке має глибоке історичне коріння. Перші концесії стосувались будівництва, облаштування, розширення середньовічних міст Південної Франції (XII–XIII ст.). Перша концесія на видобування корисних копалин виникла в Італії (видобування нафти). У XVI–XVII ст. силами концесіонерів у Франції були споруджені канали (у долині Кро та Південний канал) [6, с. 6]. У XVIII ст. на концесійній основі у Мексиці реалізовувався проект спорудження водогону у місті Керетаро, а в Північній Америці з'явилась перша платна дорога у напрямку Філадельфія – Ланкастер. У XIX ст. в Австрії було укладено концесійні договори на спорудження і експлуатацію залізничних ліній (залізниця кронпринця Рудольфа) [6, с. 6–7]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. концесії з'явились у Російській імперії [6, с. 7]. Отже, концесійне законодавство формувалось та вдосконалювалась в різних куточках світу ще з середніх віків, накопичувався практичний досвід, було створено нові господарські об'єкти (підприємства, канали, дороги).

В Україні співпраця держави з приватним сектором розпочалась у XIX ст. Дослідниця Г. С. Пілігрім виділяє три етапи в історії державно-приватного партнерства в Україні у складі Російської імперії та СРСР (середньовічний, дореволюційний та радянський) [5, с. 125]. Перший етап припадає на період Середньовіччя. Концесії у цей час надавались у сфері надрокористування, мали не договірний характер, були проявом волі монарха шляхом видання жалуваної грамоти, базувались на основі субординації [5, с. 125].

Дореволюційний етап (з середини XIX ст. до 1917 р.) був періодом поширення державно-приватного співробітництва на загальнодержавному, регіональному, муніципальному рівнях. Концесії стосувались видобування корисних копалин, будівництва й експлуатації об'єктів інфраструктури [5, с. 125]. Так, у Києві концесіонерам було передано право будівництва централізованого водогону. Договір був підписаний у 1870 р. між Міською Думою та А. Є. Струве, а будівництво завершилось у 1872 р. Концесія проіснувала до 1914 р., коли міська адміністрація викупила об'єкт. Також на концесійній основі діяв контракт на встановлення газових ліхтарів у Києві, будівництво та експлуатацію міської залізниці [6, с. 7–8].

У Харкові бельгійським підприємцям на концесійній основі були передані облаштування та експлуатація кінної залізниці. Перша лінія відкрилась у 1882 р. Однак тривалий конфлікт між адміністрацією міста та концесіонерами призвів до гальмування процесу розвитку міського транспорту у Харкові [4]. Ще одним об'єктом, який був переданий концесіонерам, стало будівництво водогону. Об'єкт був побудований і зданий в експлуатацію вчасно, у 1881 р. Однак адміністрація міста не визнала якість водогону, що спричинило довгий судовий процес [4].

Історія України другої половини XIX – початку XX ст. має яскраві приклади укладання концесійних договорів, діяльності концесійних підприємств. Органи державної влади, місцеві адміністрації в умовах швидкого розвитку промисловості, торгівлі розглядало пропозиції приватних підприємств щодо інвестування капіталів у створення нових господарських об'єктів, надання суспільно важливих послуг. Головною умовою успішної реалізації концесійних проектів є активна підтримка держави. Український концесійний досвід XIX ст. не завжди показував високі результати. Так, концесії Харкова показали свою ефективність лише на початкових етапах реалізації проектів. При цьому було зрозуміло, що шлях розвитку об'єкта силами держави, без залучення приватних інвестицій був невдалою альтернативою, оскільки був довшим у часі та не міг забезпечити високої якості [4].

Цікавим був концесійний досвід Польщі у XIX ст. Так, у той час в країні завдяки приватному капіталу успішно розвивалось місто Лодзь. Прибічником концесій виступав банкір Леопольд Кроненберг. Завдяки його впливу та фінансовій підтримці у місті було створено 550 невеликих компаній, де було зайнято близько 4000 робітників [11, с. 50]. Сам він був засновником Товариства Варшавсько-Тереспольської залізниці, яке отримало концесію на будівництво залізничної лінії у 1864 р. Умови договору було виконано: у 1868 р. розпочалось регулярне сполучення [12]. Концесії в Польщі у XIX ст. стосувались транспорту, сфери обслуговування, виробництва товарів.

Радянський період (1920-ті роки) в концесійній історії України характеризувався діяльністю загальнодержавних концесій. Це був цікавий етап та важливий досвід в історії України, коли більшовики наважились на економічний експеримент в умовах післявоєнної розрухи, голоду, масового невдоволення селян продрозкладкою. Радянський уряд дозволив існування та діяльність приватного сектору економіки під контролем держави (це розглядалось як вимушений і тимчасовий крок), запросив для роботи у СРСР іноземних підприємців на концесійній основі.

Умовно радянську концесійну політику можна поділити на три етапи: 1) 1917–1920 рр. – період планування концесійної політики, створення перших нормативно-правових актів, звернення до іноземних підприємців з пропозиціями; 2) 1920–1929 рр. – період реалізації укладених договорів, вдосконалення нормативно-правової бази; 3) 1930–1937 рр. – період згортання концесійної політики, значне зменшення кількості укладених угод [3, с. 257].

Концесійне питання у радянській державі завжди викликало гострі дискусії. Серед захисників ідеї залучення іноземних капіталів були В. Ленін, Л. Красін, О. Риков. А. Іоффе та Г. Чичерін розглядали концесії як засіб дипломатії. Противниками заохочення притоку іноземних інвестицій в радянську державу були Й. Сталін, М. Рухимович, Ю. Ларін, М. Бухарін, Л. Троцький, Г. Зинов'єв [13, с. 110]. 26 травня 1918 р. була оголошена урядова програма розвитку економічних зв'язків з іншими державами, яка передбачала надання концесій для створення нових господарських об'єктів [13, с. 103]. На основі травневої програми були розроблені «Тези про умови залучення іноземного капіталу» [13, с. 104]. 23 листопада 1920 р. радянський уряд видав Декрет про загальні економічні та політичні умови концесій [14]. X з'їзд РКП(б) у 1921 р. підтримав напрямки концесійної політики та прийняття Декрету [15, с. 612].

Концесії в Україні з'явились у 1922 р. Тоді ще переговори проводили місцеві органи влади. У 1923 р. процес узгодження та затвердження концесійних договорів став централізованим та був переданий Головному Концесійному комітету (ГКК) при Раді Народних Комісарів СРСР [1, с. 34].

В Україні концесії діяли в різних сферах діяльності: будівництво та експлуатація об'єктів інфраструктури, промислове та сільськогосподарське виробництво, торгівля, в тому числі, зовнішньоторговельні операції. Кількість концесій в УРСР була незначною.

Однією з відомих українських концесій стало змішане товариство «Тезфюрель», яке займалось відновленням електричного освітлення, трамвайного сполучення, водогону та каналізації у Києві [1, с. 34]. Німецька сторона зобов'язалась поставити обладнання на 5 млн. марок, отримуючи 7,5 % комісії та 7% річних за надані кредити [16].

Змішане товариство «Деукра» за участю німецького та американського капіталу діяло на концесійній основі у сфері транспорту. Договір був підписаний у 1922 р. [1, с. 35].

Вдалим прикладом державно-приватного співробітництва в Україні стало змішане товариство «Нова Баварія», яке об'єднало п'ять потужних броварних підприємств Харкова. Його засновниками стали Харківська губернська рада народних комісарів та естонський громадянин І. Окман. Товариство швидко стало одним з найпотужніших у промисловості регіону [2, с. 66]. 60% прибутку отримувала радянська сторона, 40% – І. Окман. У 1923 р. на підприємствах працював 421 робітник. Продуктивність праці на концесії була в 3,8 разів вищою, ніж на державних підприємствах [17]. Однак концесія була ліквідована вже у 1924 р. [1, с. 35]. На підприємствах І. Окмана у Ленінграді виникли проблеми, президія Харківського губвиконкому запропонувала негайно приступити до ліквідації концесії в Харкові [2, с. 67].

Ще однією вдалою спробою залучення іноземних коштів на концесійній основі у сферу промислового виробництва стала співпраця радянського уряду зі шведською акціонерною компанією «СКФ». У 1927 р. у Харкові розпочала роботу концесія «Шарикопідшипник», яка мала обладнати заводи та довести виробництво до визначених договором показників [1, с. 38].

Іноземні підприємці охоче вкладали кошти у сферу торгівлі. У 1923 р. в Україні розпочала роботу на концесійній основі змішана Британсько-українська продуктова компанія «Бритого», яка займалась заготівлею та експортом яєць [18]. У тому ж році було створене Німецько-українське змішане товариство «Еге-експорт», яке також здійснювало свою діяльність у сфері заготівлі та експорту продуктів [1, с. 35].

В Україні діяли філії загальносоюзних змішаних товариств. З 1922 р. діяло відділення товариства «Русгерторг» (Російсько-німецьке торгівельне товариство), яке займалось заготівлею та експортом сільськогосподарської продукції та металевого лому. Відділення товариства «Востваг» (також російсько-німецьке) спеціалізувалось лише на сільськогосподарській продукції. Діяла філія «Русавсторгу». Питома вага торгівельних концесій в загальних об'ємах експорту УРСР була незначною, оскільки і кількість таких концесій була невеликою. Однак в експорті окремих товарів частка концесійних підприємств досягала 50% [19, с. 77]. Статистичні дані вказують на високі прибутки від торгівельних концесій [19, с. 72]. В Україні діяли лише представництва загальносоюзних концесій у сфері торгівлі, що свідчило при жорстку централізовану політику радянського уряду у цій сфері [20].

У сфері сільськогосподарського виробництва в Україні з 1923 р. діяла «чиста» концесія «Місія професора Нансена». Норвезький громадянин Ф. Нансен на початку 1920-х рр. керував діяльністю благодійних організацій, які надавали допомогу голодуючим у СРСР. Незважаючи на це, радянська сторона з недовірою поставилась до пропозиції Нансена створити сільськогосподарське підприємство на концесійній основі. Договір був підписаний, радянським урядом розглядався як акт політичного значення. У Криворізькому окрузі УРСР концесіонерам було виділено близько 5 тисяч десятин землі разом з інвентарем, будівлями для розвитку землеробства та тваринництва в регіоні [1, с. 36]. Основну масу працівників на концесії складали місцеві мешканці. Були побудовані заводи, проведена електрифікація, надавалась допомога місцевим селянам посівним матеріалом, інвентарем. Співробітник ГКК у 1925 р. підкреслив велике агрикультурне значення цієї концесії. З 1925 по 1927 рр. концесія отримувала прибутки. У 1927 р. була ліквідована за ініціативою Нансена у зв'язку із нестачею коштів та складними умовами обробки земель [1, с. 37].

Іншою відомою сільськогосподарською концесією в Україні була «Вілінка» синдикату «Україна-Голландія», яка отримала 1200 десятин землі у Мелітопольському окрузі [1, с. 37]

У сфері переробки сільськогосподарської продукції з 1925 по 1929 рр. діяла концесія німецького підприємця А. А. Реша, паралельно займаючись імпортом товарів [1, с. 37].

У цілому, концесій в Україні у 1920-ті рр. було небагато, розірвання договорів часто відбувалось достроково.

У 1920-ті рр. у сусідній Польщі концесійна справа розвивалась більш успішно, ніж в радянській Україні. Польща була відкрита для іноземних інвестицій, особливо в період 1926-30 рр., оскільки саме в ці роки була зроблена перша спроба модернізації економіки. Швидко розвивався Гданськ, оскільки був відкритим містом, там успішно працювали три морські концесії [21, с. 295]. Ефективною була робота концесій у видобувній промисловості Польщі [22, с. 280]. Залізничні концесії не отримали розвитку, оскільки вважались невигідними зі стратегічної точки зору [22, с. 281]. Проти них категорично виступав Юзеф Пілсудський, який закликав розвивати економіку власними

силами, проводити реформи [21, с. 296]. Хоча іноземні економічні радники, які у 1920-х рр. прибули до Польщі, рекомендували міністру скарбу Юзефу Чеховичу розвивати концесії у транспорті та видобувній промисловості (видобування міді та срібла) [21, с. 295].

З концесійними пропозиціями у Польщу заходив німецький капітал, однак сприйняття поляками німців було в цей час різко негативним, що також не стимулювало поширення практики такої форми співпраці держави з приватним сектором [22, с. 281]. Одним з пошукачів концесії на початку 1920-х рр. був наш співвітчизник Петро Даниляк. У 1912-14 рр. він торгував алкогольними напоями на концесійній основі у місті Судова Вишня. У 1921 р. П. Даниляк намагався знову отримати концесію, але йому відмовили і в Мостиському старостві, і в Львівському воєводстві, і в Міністерстві промислу і торгівлі у Варшаві, мотивуючи ворожим ставленням до польської влади [23]. Існуючі ж концесії демонстрували високі показники в роботі, навіть у порівнянні з державними підприємствами [22, с. 281]. Сільськогосподарські концесії у Польщі не отримали розвитку, переважала дрібна власність на землю [22, с. 280]. Суспільна думка щодо концесійної справи у Польщі не була єдиною, одностайною. Деякі сприймали концесії як повільну колонізацію країни іноземцями. Символом руху за концесії у другій половині 1920-х рр. став міністр промисловості і торгівлі Євгеніуш Квятковський [21, с. 296]. За його сприяння концесіонерами була побудована залізнична лінія Шльонськ-Гдиня, а також азотний завод [21, с. 296]. Більш прихильно поляки ставились до англійського капіталу, різко негативно – до господарських відносин з СРСР [22, с. 282]. У 1927 році у Женеві відбулась економічна європейська конференція, під час якої було зроблено заяву про те, що Польща має добрий досвід використання концесій, вони сприяють індустріалізації та модернізації економіки [21, с. 296].

Отже, польський концесійний досвід 1920-х років був більш вдалим, ніж український. Україна у складі СРСР не мала можливості діяти самостійно; управління економікою була жорстоко централізованим, держави з несоціалістичним устроєм сприймались негативно. Слід зазначити, що залучення іноземних капіталів гальмувалось в обох країнах (неоднозначне ставлення до концесій), однак в Україні мала місце більша кількість негативних факторів, які призвели до згортання концесійної політики в 1930-х рр.

Сучасна концесійна політика в Україні не відрізняється активністю, швидкими темпами розвитку, незважаючи на прийняття необхідних законодавчих актів, створення проектів, активний пошук інвесторів. Дослідники відзначають ряд переваг концесії на відміну від інших форм державно-приватного партнерства. Це довгостроковий характер, широкі повноваження концесіонера, наявність державних важелів впливу на нього у випадку порушення ним умов договору і т.д. [24, с. 118]. Для позитивного ефекту від концесійних угод в Україні слід додавати додаткові зобов'язання, такі, як захист оточуючого середовища, розмір платежів та порядок їх виплати, форма участі концесіонера в управління підприємством, пільги та гарантії для концесіонера, правові наслідки розірвання договорів, неприпустимість односторонньої зміни угод [24, с. 119].

Одним з об'єктів сучасної концесійної політики в Україні є автомобільні дороги. В різних країнах світу досить поширена практика будівництва платних автодоріг на умовах концесії (в Австрії – 96% платних доріг, у Франції – 78%, в Іспанії – 40%) [25]. Це пов'язано із високим рівнем автомобілізації країн, невідповідністю стану доріг технічним можливостям сучасних автомобілів. В Україні жодної дороги, побудованої на концесії, немає. Першою платною дорогою в нашій країні мала стати Львів-Краковець. Однак проект не був реалізований за відсутністю державної підтримки і виконавців, які б відповідали вимогам концесії [25]. У 2021 році планувалось передати в концесію шість ділянок доріг, безоплатних для водіїв [26], а також двох платних [27]. Серед причин гальмування концесійної політики в Україні дослідники називають дефіцит бюджету, недосконалий концесійний механізм, недостатній рівень державної підтримки, невідповідність пошукачів вимогам договору і т.д. [25]. Звичайно, що в умовах російської агресії проти нашої держави оголошення конкурсу або реалізація проектів взагалі неможлива.

На відміну від України у Польщі є приклад тривалого функціонування дільниці автостради, яка є прибутковим проектом для концесіонера та вигідною для держави і споживачів послуг. Автострада А4 – друга за довжиною швидкісна траса Польщі. Її протяжність становить 672,75 км і пролягає через всю південну частину країни від польсько-німецького кордону до переходу Корчова-Краківець на польсько-українському кордоні [28].

Ще одним об'єктом сучасної української концесійної політики є підприємства ЖКГ. За

кордоном такі концесії у газопостачанні, водопостачанні, сфері комунального обслуговування успішно працюють у Франції, Німеччині, Великобританії, Італії та інших країнах світу. В Україні працювали невеликі концесійні підприємства у галузі центрального водо-, теплопостачання та водовідведення [29]. У Польщі концесії у галузі ЖКГ не розповсюджені.

У 2020 р. було передано в концесію в Україні два морських порти («Ольвію» та «Херсон»). Планувалась і передача порту «Чорноморськ» [30]. Однак в умовах військового стану та російської агресії їх функціонування неможливе.

Отже, вітчизняний та зарубіжний досвід укладання концесійних договорів залишається актуальною дослідницькою проблемою. У Польщі поширеними є концесії у сфері видобування корисних копалин. Успішно реалізуються концесії у сфері видобування нафти і газу у Рибнику, Катавиці, Бродницову Всході, Рипіному Всході. З 1992 р. ефективно працює концесійне підземне сховище газу «Отен». Видобування золота також у Польщі передано концесіонерам (наприклад, краківська компанія «Амаранте») [31]. Вивчення польського досвіду у концесійному питанні є актуальним і корисним для України. Звичайно, що успіхи та помилки концесійної політики інших країн світу також необхідно досліджувати та аналізувати, щоб використовувати в умовах відносної стабільності з урахуванням специфіки української національної політичної традиції, особливостей економічного розвитку, менталітету.

Висновки. Вивчення історичного та сучасного досвіду розвинених країн світу в галузі реформування різних сфер державного, економічного, суспільного життя є необхідною умовою модернізації цих сфер в Україні. В умовах технічної відсталості та нестатку державних коштів актуальною проблемою залишається залучення інвестицій вітчизняних та іноземних компаній. Коли передача державних об'єктів у приватну власність неможлива, концесія стає найкращім варіантом розвитку та модернізації цих об'єктів. Вона передбачає передачу в експлуатацію об'єктів державної власності у приватні руки на тривалий строк з метою зменшення тиску на державний бюджет та модернізації цих об'єктів. Історія концесій налічує декілька століть, починаючи від середньовіччя. Серед об'єктів переважало видобування корисних копалин та будівництво. З часом вдосконалювалась законодавча база концесійної політики, накопичувався досвід. В Україні концесії розвивались з XIX ст. (дореволюційний період), але кількістю та масштабами вони тоді не відрізнялись. Наступний етап був пов'язаний з періодом нової економічної політики більшовиків, які прагнули вивести країну з економічної кризи. Ставлення до концесій було неоднозначним. Не завжди концесіонери досягали високих показників в роботі. Це було пов'язано з обережністю, яку виявляли більшовики у концесійній політиці, надмірною централізацією управління, тиском з боку органів влади та іншими проблемами. Однак існували приклади успішних концесійних проектів, в яких концесіонер виконував покладені на нього договором зобов'язання, а підприємство ефективно працювало. Нині концесії є поширеним явищем в світі. В Європі це концесії на будівництво автомобільних доріг, залізничних колій, водопостачання, видобування корисних копалин, експлуатацію великих промислових підприємств, надання послуг. В Україні концесійна політика просувається повільно. Це особливо помітно при її порівнянні з досвідом сусідніх країн, в тому числі, Польщі. В процесі вдосконалення вітчизняної концесійної політики вивчення досвіду інших країн може бути корисним. Аналіз іноземних законодавчих актів, договорів, показників роботи концесійних підприємств допоможе нашій державі пришвидшити темпи власної концесійної політики. Досвід Польщі є одним зі шляхів її вдосконалення. Дослідження історії, теорії та практики концесійної політики слід продовжувати з метою пошуку оптимального вектору її розвитку.

Список літератури:

1. Волосник Ю. П., Онацький М. Ю. Процес залучення та умови діяльності іноземного капіталу в економіці України в 1920-ті роки. *Сумський історико-архівний журнал*. 2016. № XXVII. С. 29–44.

2. Кабачек В. В. Товариство з обмеженою відповідальністю «Нова Баварія» як приклад діяльності виробничих підприємств із змішаним (приватно-державним) капіталом за часів непу. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2015. № 38 (1147). С. 63–72.

3. Забаштанський М. М. Розвиток концесійних відносин в Україні. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. 2013. № 2 (66). С. 254–258.

4. Боженко А. О. Рейки, труби, ліхтарі: концесіонери і міська дума у творенні модерної інфраструктури Харкова [Електронний ресурс] // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. URL: http://uamoderna.com/md/bozhenko

5. Пілігрім Г. С. Передумови виникнення концесії в Україні: історико-правовий аспект. *Вісник ДонНУЕТ*. 2013. № 2 (58). С. 119–127.

6. Дубок І. П. Історичний досвід державно-приватного партнерства. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 4–11.

7. Ковальова О. Проблеми розвитку концесійних відносин в Україні. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2014. № 1. С. 55–65.

8. Про концесії: Закон України від 16 липня 1999 р. № 997-XIV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997-14; Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг: Закон України від 15 січня 2009 року № 891-VI // Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1286-14

9. Реєстр концесійних договорів відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України від 18 січня 2000 року № 72 // Фонд державного майна України. URL: https://www.spfu.gov.ua/ua/content/spf-rent-consessions.html

10. Хмурова В. В., Рула О. Г. Особливості концесій в Україні. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій.* 2020. Том 2. № 6. С. 167.

11. Puś W. Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu łódzkiego, 1998, s. 50.

12. Поліщук О. 130-річчя залізничної станції Брест-Центральній присвячується… [Електронний ресурс] // Политика государств: Экономика. URL: 130-ти річчя залізничної станції Брест-Центральний присвячується ... Частина І – Реальний Брест (magma.in.ua)

13. Яковенко Ю. Л. Концесійна політика радянської держави у 20-ті рр. ХХ ст.: дис. … кандидата істор. наук: 07.00.02. Харків, 2007. 223 с.

14. Декрет Совета Народных Комиссаров 23 ноября 1920 г. Общие экономические и юридические условия концессий. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*: В 5-ти т. Т.1 (1917–1928 гг.). М.: Изд-во политической литературы, 1967. С. 181–183.

15. Десятый съезд РКП(б). Март 1921г.: Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1963. 913 с.

16. Экономическая жизнь. 1922. 29 марта.

17. Державний архів Харківської області. Ф.-р. 203. Оп. 2. Д. 74а.

18. Экономическая жизнь. 1923. 29 ноября.

19. Вісник статистики України. 1929. Вип. 4.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Д. 1888. Л. 124.

21. Leszczyńska C., Andrzej Jezierski A. Historia gospodarcza polski. Warszawa: Wydawnictwo KeyText, 2003. 552 s.

22. Tomaszewski J., Landau Z. Polska w Europie i Świecie. 1918–1939. Warszawa: TRIO, 2005. 335 s.

23. Хомяк М. «Засвідчуючи лояльність до польської влади» [Електронний ресурс] // Збруч. URL: https://zbruc.eu/node/75914

24. Куліков А. І. Концесія як форма реалізації спільних проектів держави і бізнесу. *Економіка та держава*. 2013. № 5. С. 117–119.

25. Канур В. Г. Сучасний стан та особливості будівництва доріг в Україні на умовах концесії. *Ефективна економіка*. 2017. № 3. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5488

26. Шість доріг у концесію [Електронний ресурс] // Укрінформ. 15.03.2021. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3208478-sist-dorig-u-koncesiu-do-proektu-planuut-zaluciti-ponad-17-milarda-investicij.html

27. Петрик С. Перспективи концесійних доріг в Україні [Електронний ресурс] // Фінанси. 04 жовтня 2021. URL: https://finance.ua/ua/saving/perspektivy-koncessionnyh-dorog-v-ukraine

28. Ейсмунт В. Перший концесійний довгобуд [Електронний ресурс] // Zaxid.net. 19 березня 1921 р. URL: https://zaxid.net/avtoban_krakovets_brodi_rivne_persha_kontsesiyna_doroga_ukraukra_n1515793

29. Зерова О. М. Можливості застосування концесійного механізму стимулювання інвестиційної діяльності в сфері ЖКГ. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools.* 2014. № 4. URL: http://fund-issled-intern.esrae.ru/pdf/2014/4/57.pdf

30. Хомяков Р. Півтора року тому запрацював закон про концесію. Що змінилось? [Електронний ресурс] // Економічна правда. 12 квітня 2021. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2020/08/20/664226/.

31. Польща ховає під землею 350 т покладів золота [Електронний ресурс] // Українсько-польська медіаплатформа. 18.04.2019. URL: https://upmp.news/ua-in-polish/polshha-hovaye-pid-zemleyu-350-ton-pokladiv-zolota/

Yakovenko Yu.L. ATTRACTION OF INVESTMENTS IN THE FORM OF CONCESSIONS: UKRAINIAN AND POLISH EXPERIENCE

The article examines the history of concessions in Ukraine in comparison with the Polish concession experience against the background of the main aspects of the development of this form of investment attraction in the world. A concession is a specific form of attracting capital, combining the efforts of the state and private companies with the aim of building or improving capital-intensive and important facilities or providing socially useful services. The relevance of the problem of studying the concession experience of attracting capital in the form of concessions is noted, in particular, the adoption of the appropriate legislative framework in Ukraine and the start of the work of such enterprises. The broad geography and deep historical roots of the concessions are emphasized: enterprises have worked on different continents since the Middle Ages. A description of the work of individual concession enterprises in Ukraine in the 19th century is presented. (pre-revolutionary period) and in the 1920s (Soviet period), as well as some modern concession projects in Ukraine (modern period). It was found that in the history of our state there are both successfully implemented contracts and prematurely terminated concession agreements. It was noted that successful projects were an effective form of cooperation between the state and private capital, water pipes, roads were built, street lighting, tram connections appeared, new enterprises were created that demonstrated high productivity. by the central government or local administration, low solvency of the concessionaire and others. A comparative analysis of the work of concessions in Ukraine and the Republic of Poland in different historical periods was carried out. It was found that the Polish concession policy differed on a larger scale, the attitude towards the concessionaires was more loyal, the enterprises achieved high results. Ukrainian concession practice, both in pre-revolutionary times and in the years of the NEP, did not differ either in the scale of the projects or in their large number. Attention is focused on the reasons for the different rates of development of concessions in Ukraine and Poland, first of all, on the real political conditions of their implementation.

Key words: *concession, concession policy, concession enterprise, concession agreement, concessionaire.*

УДК 94(477)“1932–1933”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.23

Якубовський І.В.
Київський національний університет будівництва і архітектури

ВІДОБРАЖЕННЯ В РАЙОННІЙ ПРЕСІ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ПРОБЛЕМИ ПРИЧЕТНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ ВЕРХІВКИ ДО ЗАХОДІВ ВЛАДИ З ОРГАНІЗАЦІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.

Мета дослідження статті полягає у з’ясуванні специфіки висвітлення на шпальтах районної преси Київської та Чернігівської областей різних форм причетності сільської верхівки до втілення в життя стратегій влади, спрямованих на створення механізму Голодомору 1932–1933 рр. Методологія дослідження передбачає поєднання джерелознавчого, контекстуального, проблемно-хронологічного, порівняльного аналізу. Наукова новизна статті визначається тим, що вперше з’ясовано інформаційний потенціал районної преси для дослідження специфіки підтримки частиною сільської верхівки заходів влади, що формували підґрунтя для виникнення Голодомору. Доведено, що районні газети активно висвітлювали позитивні для влади практики сільської верхівки, внаслідок чого набули значення ключового джерела з цієї проблематики. Висновки. Районна преса Київщини та Чернігівщини містить багатоплановий емпіричний матеріал про позитивні для влади практики діяльності частини управ колгоспів, сільських рад та активістів під час Голодомору. Однак він явно поступається повідомленням про різні форми пасивної протидії. Враховуючи, що районні газети мусили тримати баланс й були зацікавлені пропагувати саме зразки виконання на місцях хлібозаготівельних планів, формування насіннєвих фондів, мобілізації коштів, таке співвідношення однозначно свідчить про опозиційність величезної частини сільської верхівки. Інформаційний потенціал районних газет дозволяє простежити особливості підтримки частиною сільського активу зусиль влади включно з просопографічним рівнем проблеми. При цьому з’являється перспектива через дослідження множинності життєвого вибору сільської верхівки конкретних сіл вийти на закономірності створення там умов для вбивства голодом. А це вже корелюється з проблемою визначення рівня смертності від Голодомору.

Ключові слова: *сільська верхівка, влада, Київська область, Чернігівська область, районні газети, Голодомор.*

Постановка проблеми. Як складова сільського населення керівний прошарок, а також селяни, навернуті у різний спосіб до членства в КП(б)У та ЛКСМУ, були безпосередньо причетними до втілення в життя задумів влади, спрямованих на організацію Голодомору 1932–1933 рр. Від цих груп суттєво залежав кінцевий результат й у сухому залишку – рівень смертності в кожному конкретному селі. Тому вони постійно перебували під прицілом влади, яка намагалася всіма способами добитися від них очікуваної віддачі. За таких обставин районні газети не просто не могли оминати сільський актив, а й повинні були поставити висвітлення позитивної для влади складової його діяльності в центр уваги. І це спонукало до постійної появи газетних публікацій про діяльність сільської верхівки в контексті реалізації стратегій влади щодо створення на селі умов несумісних із життям. Засади інформаційного потенціалу районної преси формувалися саме під такою призмою. Відповідно її використання суттєво розширює можливості дослідження історії Голодомору. Зокрема, вкрай важливим є залучення матеріалів газет для з’ясування позиції сільської верхівки на території Київської та Чернігівської областей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не зважаючи на очевидну актуальність, вказана проблематика не зазнала системного дослідження. Матеріали районних газет Київської та Чернігівської областей не вивчалися як джерело дослідження життєвих стратегій сільської верхівки загалом та її зусиль з утілення курсу влади на надмірне вилучення зерна та вбивство голодом, зокрема. Історіографічній традиції притаманне лише вибіркове використання окремих газетних публікацій [3, с. 182–184; 14, с. 145–156]. Водночас зроблено низку цінних спостережень безпо-

середньо про позицію сільської верхівки в період Голодомору [1, с. 67–79; 2, с. 20–26; 16, с. 191–213].

Постановка завдання. Мета статті полягає у з'ясуванні специфіки висвітлення на сторінках районної преси Київської та Чернігівської областей різних форм причетності сільської верхівки до втілення в життя зусиль влади з організації Голодомору1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Порівняно з іншими різновидами джерел саме районна преса закономірно містить найбільший масив повідомлень про конкретні практики сільської верхівки. Але матеріали районної преси були різноспрямованими. Одні газетні повідомлення пропагували позитивні для влади моменти, інші – таврували негативні. Показово що в усіх газетах Київщини та Чернігівщини баланс публікацій був явно на користь останніх. Кожна з таких публікацій зосереджувалася на викритті різного роду протидії з боку сільської верхівки, що, крім іншого, демонструвало редакцію у сприятливому світлі як невтомного борця за реалізацію поточної політичної лінії. При цьому виникає питання про те, наскільки публікації про позитиви для влади відображають кількісні та якісні характеристики таких випадків у кожному районі. Однозначну відповідь на це питання дати складно. Існує теоретична можливість, каталогізуючи матеріли преси, враховуючи кількість сільрад, з'ясувати питому вагу обох типів поведінкових стратегій сільської верхівки. Однак такі підрахунки все одно не можуть не бути приблизними, вони покажуть тенденцію, але не абсолютні показники. Крім того, виявлено випадки, коли виконання планів досягалося якраз усупереч позиції сільрад чи правлінь колгоспів, завдяки районним уповноваженим чи діяльності надісланих буксирних бригад.

Наявний в районних газетах комплекс матеріалів про задовільну чи очікувану владою реалізацію в сільрадах і колгоспах спущених згори настанов фокусується на виконанні хлібозаготівельних планів 1931–1932 та 1932–1933 рр. і суміжних політично-господарських кампаній. Першість тут належить інформації про успішне завершення хлібозаготівлі як неодмінному атрибуту усіх районних газет. В умовах, коли хлібозаготівельні плани для більшості суб'єктів господарювання були нереальними, а завдання з виконання державної позики лише підсилювали зловісний для селянина ефект, поява таких відомостей по конкретних сільрадах і колгоспах переважно свідчить про те, що керівництво добровільно чи під тиском, але по факту підтримало курс влади. Надмірно вилучивши хліб, воно створило умови для виникнення Голодомору. Подеколи газети містять повідомлення, які є додатковим аргументом на користь визнання того, що сільська верхівка доклала всіх зусиль для виконання плану. М'якший варіант полягав у тому, що ті ж таки суміжні матеріли газет свідчать про початкові спроби голів сільрад та колгоспів спустити справу на гальмах, однак у подальшому це керівництво піддалося тискові й вимушено реалізувало вимоги влади. Обидва підходи широко представлені в районній пресі.

Взагалі списки колгоспів, які виконували й перевиконували плани, були візитівкою кожної газети упродовж усіх кампаній, починаючи з осені 1931 р., що, зрозуміло, відкриває можливості для дослідження різних аспектів Голодомору, а не тільки поведінкових стратегій сільської верхівки. Аналогічно й преміювання окремих активних виконавців. Звертає на себе увагу, наприклад, випадок з бригадиром хлібозаготівельної бригади на ділянці «Закревщина» Тиницької сільради Бахмацького району. Про видану цій особі премію на суму 100 крб. з'явилася окрема постанова Бахмацького райвиконкому «Про преміювання бригадира хлібозаготівельної бригади тов. Струця» від 20 листопада 1932 р. [4, с. 1].

Кожна газета використовувала й такий шаблон як рапорти від імені сільрад та колгоспів про виконання планів. Ці документи обов'язково друкували на першій сторінці й виділяли поліграфічними засобами, щоб одразу кидалися в око. Здебільшого рапорти підписували голова, секретар партійного осередку та уповноважений, приставлений райкомом КП(б)У, райвиконкомом чи господарською структурою районного масштабу. Інший варіант був у тому, щоб обійтися без уповноваженого, як-от у рапорті Новобасанського колгоспу «Пролетар» Бобровицького району про виконання станом на 19 лютого 1932 р. зустрічного плану на 101%. Підписантами тут були голова колгоспу Халімон та секретар партійного осередку Єременюк [6, с.1]. Або в рапорті голови сільради с. Рудьківка цього ж району про те, що колгосп «Червоний Борець» вже виконав зустрічний план в 30 центнерів і на честь річниці РСЧА висуває додаткове зобов'язання організувати червону валку на 17 центнерів хліба [6, с. 1].

Районна преса початку 1932 р. наповнена подібними зобов'язаннями сільрад і колгоспів про взяття зустрічних планів, їх виконання та заклики до так званого соціалістичного змагання з цього приводу. Без огляду на те, що відповідні ініціативи здебільшого були спущені «згори» й висувалися

«з-під палки», у випадку їхньої реалізації украй негативний ефект наступав незалежно від того, яким було моральне ставлення сільської верхівки.

У чистому вигляді «режисура» влади та її втілення місцях добре помітна на прикладі Малинського району. 18 лютого 1932 р. місцева газета ощасливила виснажених хлібозаготівлею селян повідомленням: «Малинський район висуває зустрічний план хлібозаготівель в 1000 тон», бо нібито є лишки. Й тут таки (!) вміщується повідомлення, що в с. Татарновичі голова сільради Костюченко та бригадир Мельниченко нібито вже уклали угоду з бригадирами Савчуком і Воловчуком про змагання за виконання зустрічного плану: за 3 дні викачати 110 пудів на вул. Обиходівській та 225 пудів по вул. Дідківській [10, с. 1]. Того ж дня «Колективіст Глухівщини» писав, що президія Фотевизької сільради висунула зустрічний план на 185 ц, а колгоспники почали додатково здавати хліб із домашніх сховищ. Наводився і список таких колгоспників та показники зданого хліба [9, с. 2]. 24 лютого бахмацька районна газета надрукувала замітку про зустрічний план в артілі «Жовтнева перемога» Курінської сільради. Ця артіль перевиконала план, здавши 180 ц хліба замість 98ц, і тепер висуває зустрічний план в 15 ц продовольчих культур [4, с. 1].

Не менш показовим є й повідомлення білоцерківської «Радянської ниви» вже з хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 р., яке проливає світло на «кухню» взяття колгоспами й сільрадами на себе зобов'язань: «Провід колгоспів «Нове життя» (В. Новоселиця), ім. Якіра (В. Стави), «Більшовик» (Устимівка), «Ударник» (Мар'янівка ІІ), «Червоний Маяк» (Лосятин), що дали урочисту обіцянку на розширеному пленумі РВК організувати маси на дотермінове виконання серпневого та річного планів хлібозаготівель та викликали на змагання інші колгоспи району, не здійснює своїх зобов'язань. Замість справжньої більшовицької організації хлібозаготівель провід цих колгоспів нахабно обдурює і районні організації й колгоспні маси» [5, с. 1].

Містять районні газети і матеріали про репресивні ухвали сільрад стосовно тих, хто відмовлявся здавати хліб чи відбирати його у селян. Приміром, Тарасівська сільрада Рокитнянського району у листопаді 1932 р. преміювала братів Івана та Миколу Бирюка на відповідно 15 і 25 крб., натомість клопоталася про виселення з села за відмову виконувати непосильний план Миколу Самару та Лазаря Давиденка [11, с. 2].

Зрештою, у газетах масово знайшла відображення і найзловісніша сторінка діяльності частини сільської верхівки, пов'язана із застосуванням фізичного тиску на селян з метою змусити їх виконати хлібозаготівельний план. Подібні матеріали потрапляли на сторінки газет як відгомін лицемірної стратегії влади, поданої як боротьба з «порушеннями соціалістичної законності», «лівими закрутами», «правим опортунізмом». Географія охоплює всі без винятку райони, що відображає типовість явища а з іншого – запуск відповідної кампанії по всій Україні. Різновиди жорстокості, притаманні обом хлібозаготівельним кампаніям, вражають. Хіба, що кампанія 1932–1933 рр. призвела до масового вбивства голодом, тому фокусувала на себе увагу. Хоча звірств вистачало і під час хлібозаготівлі 1931–1932 рр., яка, позбавивши величезну кількість селян запасів зерна, відкрила шлях до Голодомору.

Наприкінці весни – в першій половині літа 1932 р. газети масово друкують постанови та супутні матеріли про «порушення революційної законності», як правило, порівнюючи все з добре відомою «драбівською справою». Наведемо декілька промовистих прикладів. Тальнівська газета 10 січня 1932 р. бідкалася, що за декаду район виконав лише 0,8% плану, критикуючи голе адміністрування й наводячи приклади. Зокрема у с. Кайтанівці забирали хліб, виданий колгоспникам на трудодні [13, с. 1]. 26 січня вона ж писала про масові труси у с. Радчиха [13, с. 1]. Аналогічна ситуація склалася с. Водяне Шполянського району, а в с. Васильків комісія на чолі з Федором Бакаликою забирала в селян печений хліб та крупи [14, с. 1]. У с. Капустине Шполянського району член хлібозаготівельної комісії Андрій Гукало, як писала газета, коли приходив до чийогось двору, кричав і гамселив у хаті по столу, залякував селян, виганяв з хати заявляючи: «Коли так не можна робити, то нехай сам комсомол заготовляє хліб» [14, с. 1]. 5 січня 1932 р. місцева газета помістила промовистий матеріал, що навіть міліція забороняла у Шполі виселяти заможних селян та «дискредитовувала уповноваженого РПК» [14, с. 1].

У лютому 1932 р. у с. Дешки Богуславського району, за повідомленнями районної газети, голова сільради Тридід, уповноважений райвиконкому Загребельський, члени бригади Ф. Кліщак, І. Калініченко, О. Сидоренко «перекручують настанови», садять контрактантів на цілу добу в темну комору, плюють їм в обличчя, пускають цигарковий дим у рот, по хатах розвалюють печі та лежанки [7, с. 1]. А 17 лютого ця газета подала розгорнуту картину знущань над селянами одразу

в кількох селах району. Зокрема, в с. Закутинці голова колгоспу Купрієнко (він же голова буксирної бригади) влаштовував у селянських садибах справжні погроми: «Наприклад, нещодавно він взяв свою бригаду і пішов до члена колгоспу Костенка Гаврила, що має 70 років, забрав у нього увесь одяг, взуття та 30 фунтів борошна. Та крім того Курпієнко побив у хаті увесь посуд, миски та горшки. Забравши одяг у Костенка, Купрієнко ще й набив його, а потім пішов по селу роздавати одежу таким же п'яницям, як і сам». У згаданому вище с. Дешки голова колгоспу Горовенко «трусить нещадно все перевертає в хаті. Кричав, що змусить купувати хліб по 40 крб і виконати план». А 30 січня богуславська районна газета повідомляла про ухвали суду щодо сільського голови с. Синиці Чупира, який дозволяв бити контрактантів, арештовував їх і тримав при сільраді [7, с. 1].

Не менш жахливі знущання над селянами фіксує сквирська «Колективне село». Моторошна картина терору селян у с. Мовчанівці з боку голови управи колгоспу «Змичка» Тарасенка та голови сільради Пустовіта постає з розлогої статті, надрукованій 5 липня 1932 р. Посадовці проводили масові обшуки та вдавалися до побиття: «Тільки по одному кутку ці заправила побили щось до 20 колгоспників. Ось Тарасенко, підозрюючи Дмитрук Мотрю у крадіжці, звернув їй в'язи. В колгоспниці Кротов Явдохи Тарасенко, знайшовши квашені буряки, то крадені буряки, почав знущатися над нею, коли ж дочка почала кричати, він її збив… За будь-яку провину вони карали колгоспників штрафом, забирали різне майно, речі хатнього вжитку. За невихід на роботу колгоспників штрафували, забирали деяке майно». Крім того, посадовці відібрали в колгоспників худобу, зарізаючи на м'ясо для себе [12, с. 1].

Постанова президії Глухівського РВК від 27 березня 1932 р. «Про припущення грубих викривлень Черторизькою сільрадою» констатувала «припущення найгрубіших викривлень Черторизькою сільрадою, що виявилась в бійці та примушенні індивідуальників методами найгрубішого адміністрування усуспільнювати посівматеріали» [9, с. 2]. А бориспільська районна газета надрукувала постанову місцевого райкому КП(б)У «Про партосередок села Сошникова», де в межах позірної кампанії влади з покарання порушників «соціалістичної законності», констатувалося, що цей осередок «*перекручував лінію партії, припускався масових трусів і наскоку не на куркуля, а на бідняка й середняка*». У підсумку 8 з десяти членів виключили з партії [8, с. 1].

У Білоцерківському районі газета в кількох червневих числах ганила сільську верхівку за «ліві закрути» та порушення «революційної законності». 4 червня передовиця узагальнено визнавала: «Крім того, перегини в хлібозаготівлі підірвали кормову базу району. Методи хлібозаготівель тут багато були подібні до способів драбовських адміністраторів, що допускали сваволю й самоправство. Ніякої масово політичної роботи серед колгоспників і трудящих одноосібників не проводили... Хлібозаготівлі проводили методами голого адміністративного тиску» [5, с. 1]. 9 червня газета друкувала постанову райкому КП(б)У від 6 червня, яка за «знущання над селянами під час хлібозаготівель, адміністрування над колгоспами разом з прокуратурою негайно притягти до партійної і судової відповідальності голову сільради с. Пинчуків т. Шевченка» [5, с. 1]. 12 червня було надруковано матеріал про результати слідства з приводу застосування репресій у с. Пинчуки. Слідство виявило, що Шевченко та його прибічники Ф. Павленко, Х. Павленко, С. Кузьменко «брутально поводились з бідняками й середняками, систематично били, забирали с-г продукцію, привласнювали собі різні речі. Заборгованість куркульських господарств за податок та інше покривали коштом одноосібників – бідняків та середняків. Голова сільради Шевченко за сільвиконавців виключно призначав жінок і примушував їх до полових стосунків. Коли жінки від цього відмовлялися, Шевченко знущався з них і бив. Колишній уповноважений РНК Служавий замість того, щоб припинити ці неподобства, передати злочинців до суду – потурав Шевченкові та його прибічникам сам припускав викривлення політики партії» [5, с. 2].

Водночас районна преса фіксує непоодинокі випадки, коли представники сільська верхівки під час насильницького вилучення хліба привласнювали відібране у селян. Так, у с. Красногородка Богуславського району голова сільради Гогуля змолов для себе відібрані у селян 4 пуди пшениці, на загал заявивши, що вона призначена для харчування бригад. Також разом із поплічниками забирав м'ясо та сало у тих, хто забивав свиней без дозволу сільради, говорячи, що продукти призначені на харчування дітей у школі [7, с. 1]. У Бобровицькому районі члени Осовецької сільради при вилученні майна у заможних селян забирали речі собі, не здавали до каси гроші, вилучені за продаж майна [6, с. 1]. 15 травня ця газета друкувала ухвалу суду з приводу звірств верхівки с. Свидовець. Там переселяли селян з одного кінця села в

інший, забирали майно навіть у тих, хто не мав боргів, під приводом усуспільнення конфісковували різні крупи (пшоно, гречка) та борошно, привласнюючи собі; довільно накладали штрафи і тут же за їх несплату виносили більш-менш цінне майно з хати, били тих хто подавав скарги на подібні дії, калічили коней які перебували у власності селян. За це голова сільради кандидат у члени КП(б)У Степан Костюченко отримав 5 років ув'язнення, секретар кандидатської групи Олександр Сова – 1,5 роки; член президії сільради Федосій Чорнобай – 4 роки ув'язнення; студент Майнівського технікуму Іван Дяченко – 2 роки [6, с. 1].

Починаючи з серпня 1932 р., перелічені вище практики включно з цинічними судовими процесами проти перекрутників політичної лінії влади перекочували до методів хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. Про те, що лицемірство влади стосовно методів хлібозаготівлі продовжувало квітнути, надзвичайно виразно видно, наприклад, з тексту постанови Тальнівського райкому КП(б)У від 12 листопада, через чотири дні видрукуваній у місцевій газеті. У документі вживаються взаємовиключні настанови, адресовані рядовим виконавцям. З одного боку постанова таврує «голе адміністрування», наголошуючи, що «всякий лівацький заскок є ковинька на руку класовому ворогу». Лунає вимога викорінити зловживання, перераховуються такі в с. Майданець (нічні обшуки), Романівка (масове безспірне вилучення хліба у контрактантів), Кобрина Гребля (нічні виклики до сільради та арешти). Однак у сусідньому пункті ставиться пряма вимога застосовувати репресивні заходи до злісних не здавців хліба: «Поряд масово-політичної роз'яснювальної роботи до злісних ухильників та саботажників контрактантів застосовувати рішучі репресивні заходи та провадити моральний вплив, як-то: громадський бойкот лінією споживчої кооперації, чорні дошки в залюднених місцях. Судово-слідчим органам треба врешті рішуче взятися за виконання революційної законності, особливо застосовувати її до саботажників-зривачів плянових завдань господарсько-політичних кампаній» [13, с. 1]. До всього наступне число тальнівської газети закидає сільраді с. Мошурів те, що на території сільради «не застосовано зовсім репресивних заходів до злісних нездатчиків контрактації, не натиснуто як слід на глитая. Окремі партійці свідомо йдуть на поступки капіталістичним елементам села» [13, с. 1].

Газеті матеріали з приводу натхненного виконання верхівкою багатьох сіл хлібозаготівельних планів із застосуванням репресій розпочинаються уже в серпні. Так, 21 серпня бобровицька районна газета інформувала про пропагандистське рішення суду з приводу наскрізної буксирної бригади, призначеної на весь район, члени якої «грубо нехтували лінію партії по відношенню до бідняцько-середнянського селянства с. Веприк та Свидовця, розтринькували вилучене в селян майно та проводили інші злочинні дії». 17 чоловік, перерахованих поіменно, отримали суворі покарання від 6 місяців примусової праці до 8 років ув'язнення [6, с. 1].

Зразком вбивчої для селян позиції сільської верхівки є інформація «Колгоспника Рокитянщини» від 28 листопада 1932 р. про репресії, застосовані в с. Тарасівці. Там доведений план не виконали одноосібники Данило Глиняний, Іван Будкевич, Євмен Козел, Тодось Капля, Марія Козел. Санкції, накладені безпосередньо в селі, повністю вписувалися в курс влади на товарний бойкот та режим «чорних дощок». «За ухвалою всіх сільських організацій їм оголошено бойкот аж до виконання ними своїх завдань. Жодна з сільських організацій та установ не буде обслуговувати цих контрактантів, які стали на бік класових ворогів і разом з ними зривають державні мероприємства. Окремо в споживчому товаристві позбавлено їх права купувати речі широкого вжитку доки не знімуть вони бойкоту, виконавши повністю свої завдання» [11, с. 1]. А постанова бюро Глухівського райкому КП(б)У від 14 квітня 1933 р. зазначала, що президія Березівської сільради та партосередок с. Берези відібрали у селян А. Луценка, М. Лук'яненка та Д. Трофименка землю, тягло, реманент, насіння, бо вони нібито відмовились обробляти і засівати ріллю [9, с. 1].

Висновки. Районна преса Київщини та Чернігівщини містить багатоплановий емпіричний матеріал про позитивні для влади практики діяльності частини управ колгоспів, сільських рад та активістів під час Голодомору. Однак він явно поступається повідомленням про різні форми пасивної протидії. Враховуючи, що районні газети повинні були тримати баланс й були зацікавлені пропагувати саме зразки виконання на місцях хлібозаготівельних планів, формування насіннєвих фондів, мобілізації коштів, таке співвідношення однозначно свідчить про опозиційність величезної частини сільської верхівки. Інформаційний потенціал районних газет дозволяє простежити особливості підтримки частиною сільського активу зусиль влади включно з просопографічним рівнем проблеми.

При цьому виникає перспектива через дослідження множинності життєвого вибору сільської верхівки конкретних сіл вийти на закономірності створення там умов для вбивства голодом. А це вже корелюється з проблемою визначення рівня смертності від Голодомору.

Список літератури:

1. Дровозюк, С. Поведінка сільських активістів пі час суцільної колективізації та Голодомору українського народу (1932–1933). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Праць. Київ: Ін-т історії України НАН України*. 2007. Вип. 34. С. 307–315.

2. Коваленко, О., Подкур, Р. Джерела дослідження настроїв населення Чернігівщини у 1920–1930-х рр. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції згори 1928–1938. Збірник документів матеріалів* / упор. О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів, 2012. С. 10–27.

3. Костів, М. Б. *Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929 – 1933).* Дис. на ступінь доктора філософії. Запоріжжя. 2021. 297 с.

4. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Прапор комуни». Бахмач. 1932. № 41–154.

5. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Радянська нива». Біла Церква. 1932. № 1–184.

6. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «За суцільну колективізацію». Бобровиця. 1932 р. № 1–145.

7. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Шлях колгоспника». Богуслав. 1932 р. № 1–151.

8. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колективіст», Бориспіль. 1932 р. № 1–124.

9. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колективіст Глухівщини», Глухів. 1932, № 1–178).

10. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «За більшовицькі темпи». Малин. 1932 р. № 1–149.

11. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колгоспник Рокитянщини». Рокитне.1932. № 1–157.

12. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колективне село». Сквира. 1932 р. № 1–146.

13. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «За суцільну колективізацію». Тальне. 1932 р. № 1–136.

14. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Шлях колективіста». Шпола. 1932 р. № 1–154.

15. Папакін, Г. *«Чорні дошки»: Антиселянські репресії (1932–1933*). Київ: Інститут історії України, 2013. 412 с.

16. Романець, Н. *Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939*). Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2014. 456 с.

Yakubovskyy I.V. REFLECTION BY THE LOCAL MEDIA OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS THE PROBLEM OF COMPLICITY OF VILLAGE TOP TO THE AUTHORITY MEASURES AIMED TO THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The article aims to research the reflection of the involvement of the Kyiv and Chernigiv regional village top to the realization of the authority strategies led to Holodomor of 1932–1933. The research methodology includes the combination of number of historical methods: comparative, source studies, contextual analyses, structural and functional analyses. The scientific novelty. The article is a pioneer research of the informational potential of local media regarding the supporting by part of the village top for authority measures which formed the mechanism of the Holodomor of 1932–1933. It was argued that the local media in the course of the Holodomor of 1932–1933. published a lot of articles and other notes about village top's practices which were positive for authority. Under this condition the media are important sources on history of existential choice of the different categories of the peasants. Conclusions. The local media of Kyiv and Chernihiv region contain representative empirical information related to the supporting by village top of the authority efforts aimed to the Holodomor of 1932–1933. However there is much less above-mentioned information than notes about different form of village top's passive resistance. Taking into account that the local media needed to propagandize the facts of the implementation of the grain procurement plan such correlation shows that majority of the village tops were opponent to the authority strategies. The informational potential of the local media will make it possible to research the practices of supporting by village top the authority measures. The results will be of interest to the perspective of the research of the village top's existential choice and of process of the creation Holodomor of 1932–1933.

***Keywords**: village top, directives, grain procurement, Kyiv region, Chernihiv region, local media, repression.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(470+571) «1860/1917»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.24

Верховцева І.Г.
Державний університет інфраструктури та технологій

ЦІНА ІМПЕРІЇ: СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В АЗІЙСЬКИХ РЕГІОНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1860-ТІ – 1917 РР.)

З початку 2000-х рр. в російських політичному й публіцистичному дискурсах, творах псевдонаукового характеру присутній концепт «історична Росія», кривава основа якого повною мірою проявилась під час розпочатої 24 лютого 2022 р. повномасштабної військової агресії російської федерації проти України. З метою дезавуації[1] цього штучно створеного концепту проаналізовано управлінську модернізацію Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Увагу зосереджено на запровадженні впродовж 1860-х – 1917 рр. інституту сільського самоврядування в найменш дослідженій в цьому аспекті частині імперського простору – азійській, де понад 9/10 мешканців були аграріями з традиційним, практично середньовічним, укладом життя. Наголошено, що в організаційно-правовому відношенні цей інститут відповідав такому ж у європейській частині країни, сформованому засобом гібридизації модерних самоврядних технологій з традиційними практиками великоруських губерній (руського миру). Це реформаторство мало сприяти формуванню єдиного адміністративно-управлінського поля держави та свідчило про штучність її простору, сконструйованого експансією Романових і їх попередників на євразійських теренах. Акцентовано на суперечливості й незавершеності управлінських новацій, їх зв'язку з масштабними селянськими повстаннями початку XX ст., що охопили азійські регіони. Імпульс цьому дало грубе втручання в самоврядну діяльність сільських громад держави, яка вирішувала завдання імперіобудівництва й стимулювання надходжень до скрабниці. Це інтенсифікувало революціонізацію країни, її розпад. Авторка резюмує, що це повністю знецінило модернізаційний характер управлінських реформ, а ціною спроб поставити на службу аграрній імперії самоврядні технології, запозичені з арсеналу європейського реформаторства, стала сама «єдина і неділима».

Ключові слова: *азійські регіони Російської імперії, сільське самоврядування, сільські громади, антиімперські виступи селян початку XX століття.*

Постановка проблеми. З початку 2000-х рр. у демагогічних заявах представників політичного істеблішменту, публіцистів та псевдонауковців російської федерації (далі – рф) лунають заклики розсунути її кордони до меж СРСР і навіть Російської імперії фінального періоду існування, коли остання обіймала чи не одну шосту земного суходолу. В цьому контексті часто вживається концепт «історична Росія», до складу якої включаються території багатьох суверенних держав пострадянського простору [24; 29; 41, с. 488–498, 521–523, 529; 42; 48; 51; 52; 56]. Кривава імперська основа цього концепту повною мірою проявилась після початку 24 лютого 2022 р. повномасштабної військової агресії рф проти України. З огляду на це, доцільним є осмислення досвіду управлінської модернізації пізньої Російської імперії, в контексті чого впродовж періоду 1860-ті – 1917 рр. реалізовувався курс на створення її єдиного адміністративно-управлінського простору. Ураховуючи, що понад 9/10 населення імперії мешкало на селі, критичним було інтегрувати в цей простір всі її частини, уніфікуючи управління на нижчому, сільському, рівні. Азійський сегмент цього простору складався з батьківщин корінних народів континенту, захоплених Романовими та їх попередниками. Потреба в такому реформаторстві насамперед свідчила про штучність імперського простору. Відтак висвітлення проблем вказаних управлінських новацій слугуватиме доведенню

[1] Вжито в значенні «публічне викриття», І. Верховцева.

антинауковості та антиісторичності концепту «історична Росія» та унаочненню імперських амбіцій рф, яка злочинними діями військового характеру, анексією територій суверенних сусідніх країн, мовою ворожнечи своїх політиків і публіцистів, що роздмухують територіальні конфлікти на пострадянських теренах, намагається втілити в життя архаїчні плани імперських урядів попередніх століть.

Аналіз останніх досліджень. Тема управлінської модернізації пізньої Російської імперії на сільському рівні в ракурсі її азійського сегменту істориками кінця XIX – початку XX ст. висвітлювалась фрагментарно й побіжно [18; 40], а радянськими дослідниками зі зрозумілих причин ігнорувалась, хоча окремі автори приділили увагу цій темі в контексті проблем імперського адміністрування чи антиімперської боротьби корінних народів [5; 17; 28; 33; 53; 61]. У сучасній науковій літературі тема розробляється активно. Імпульс цьому дали процеси суверенізації колишніх республік СРСР та поглиблення імперіологічної тематики в історичних студіях. Дослідження здійснюються як у ракурсі імперіології загалом [7; 26; 51], так і в розрізі регіональних студій зокрема [1; 2; 4; 6; 8–11; 19–22; 25; 26; 30–35; 44; 45; 49; 50; 54; 57; 59; 62; 63]. Слід вказати, що науковці рф у цьому контексті продукують різні наративи. У своїй масі вчені намагаються висвітлювати реформаторську діяльність влади з позицій «прагматичних завдань» управлінського та соціального впорядкування Російської імперії в цілому чи її окремих регіонів зокрема [1; 4; 8–11; 19–22; 25; 26; 32–34; 44; 45; 49; 50; 54; 57; 59; 62; 63]. Натомість незначна частина дослідників – а це в основному представники тих суб'єктів рф, які в минулому зазнали впливу русифікації й зневажання правами «неруських» народів однієї шостої суходолу, – осмислюють негативні аспекти управлінського реформаторства «довгого XIX ст.» [2; 6; 30; 31; 35].

Історики азійських країн пострадянського простору студіюють проблеми сільського розвитку азійських регіонів Російської імперії, тією чи іншою мірою висвітлюючи функціонування в них органів сільського самоврядування [3; 36; 38; 39]. Західні науковці, зокрема італійський дослідник М.Буттіно [12], японський історик Т.Уяма [60], американська вчена Т.Скочпол [55], приділили увагу проблемам волосного самоврядування та антиімперських виступів селян на початку XX ст. Натомість лічені автори сфокусувалися на узагальненні сільського самоврядного досвіду в масштабах країни. Зокрема О.Правілова, яка вивчає фінансові аспекти управлінської модернізації регіонів Російської імперії [46; 47], та І.Верховцева, котра, узагальнивши досвід функціонування інституту сільського самоврядування в європейській частині Російської імперії [16], студіює управлінську модернізацію всієї країни в ракурсі сільського самоврядування [13–15]. На часі – детальне вивчення управлінського оновлення азійського села, з'ясування вад реформаторського процесу та впливу сільських реформ 1861-х–1900 рр. на потужні акції опору селян початку XX ст., які інтенсифікували процеси революціонізації Російської імперії.

Формулювання цілей статті. Авторка визначила за мету дослідити реформаторський процес у сфері сільського самоврядування в азійських регіонах Російської імперії впродовж 1860-х – 1917 рр., з'ясувати основні проблеми реформаторства, його вплив на розгортання в цій частині країни на початку XX ст. масштабного селянського опору. Специфіка теми зумовила методи її студіювання: крім загальнонаукових, спеціально-історичні історико-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний. Це сприяло осмисленню предмету вивчення в органічному взаємозв'язку загального й частного з урахуванням їх реального контексту. В рамках історико-типологічного методу щодо мешканців країни, які проживали в населених пунктах сільського типу (селах, селищах, аулах, кішлаках тощо), з огляду на аграрне господарювання і відповідний спосіб життя, в статті вживається термін «селяни», а щодо цих населених пунктів – термін «село».

Виклад основного матеріалу. З середини 60-х рр. XVIII ст. та впродовж усього «довгого XIX ст.» у Російській імперії відбувалося масштабне управлінське впорядкування села, зумовлене необхідністю розбудови в ній ефективного урядування в контексті імперіобудівництва загалом та намаганнями урахувати європейські новації в аспекті модерного місцевого самоврядування. Вагомим складником програми управлінської модернізації стало запровадження в панімперському масштабі інституту сільського самоврядування – станового й транзитивного за своїм характером, покликаного трансформуватись у перспективі в територіальне безстанове самоврядування. Активна фаза реалізації цього сегменту управлінського оновлення «однієї шостої суходолу» припала на 1860-і – 1900-і рр., унаслідок чого в цій аграрній за своєю господарською спеціалізацією, етно- й соціокультурно строкатій за складом населення країні (9/10 її

мешканців становили аграрії/селяни), по суті, було реалізовано Велику реформу сільського самоврядування 1861–1900-х рр. Однак з другої половини 1850-х – упродовж 1870-х рр. у реформаторстві стався перехід з модерних рейок на традиційні. Причиною були насамперед самоврядні практики руського миру (великоруської общини), які архітектори сільського самоврядування взяли за основу та поширили на європейські регіони. Основними чинниками цього стали загострення в країні загальної фінансової кризи (державний борг сягнув 1 млрд крб при зростанні дефіциту бюджету в 6 разів – з 52 до 307 млн) та провал банківської реформи 1857 р., яка мала забезпечити викупну операцію для посткріпаків і встановлення контролю держави за оподаткуванням у новому селі, де безграмотні в своїй масі вчорашні колективні користувачі поміщицької чи державної землі стали сільськими обивателями й з моменту підписання відповідних угод про викуп наділів формально – землевласниками, залишаючись при цьому боржниками держави та маючи своєю працею наповнювати її скарбницю, виконувати повинності (саме тому за всі зобов'язання сільську громаду примусили відповідати колективно, круговою порукою, зокрема, «уставні грамоти» приймалися сільськими сходами колективно). Крім того, застосування практик руського миру позбавляло чиновництво та імперську скарбницю чималого тягаря: громади мали утримувати власне управління, здійснювати соціальну самопоміч тощо. Хоча ліберали резюмували, що країна вирушила до нового суспільного і державного життя, до нового місцевого управління, а «вільний селянський світ» став ланкою провінційної адміністрації, «одиницею» державного ладу, насправді сконструйовані за лекалами руського миру сільські громади, перетворені «реформаторським генієм» на «наймогутніші установи уряду», по суті, стали плодом одержавлення традиційних самоврядних практик (великоруських) регіонів і нав'язування цих практик сільським мешканцям інших, неруських, регіонів [13, с. 19].

Певний імпульс поширенню цієї системи на окраїнні регіони країни дало антиімперське повстання 1863 р. у польських губерніях. Шукаючи шляхи консолідації країни та засоби подолання сепаратистських настроїв місцевих еліт, модернізуючи для потреб імперії управління цими регіонами й осмислюючи проєкт «великої руської нації», реформатори наголосили на необхідності законодавчої та управлінської уніфікації країни. У вимірі управління селом це передбачало його «повну і безумовну» узгодженість в окраїнних регіонах з відповідним у регіонах «внутрішнього ядра». Слов'янофіли знов акцентували на використанні традиційних практик руського миру, з огляду на що було переглянуто програму облаштування неруських народів – їх слід було «перевиховати» в дусі «руської народності», перетворити на «свідому освічену силу», адже єдність «державна» мала бути виявом єдності «населеної країни». Відтак, за висловом речника слов'янофільства І.Аксакова, «назріло» однакове вирішення селянського питання «по всій Русі». У практичному вимірі це означало штучне створення селянського стану там, де його не було (саме так, приміром, було сконструйовано селянський стан у польських губерніях), і в такий спосіб, по суті, зшивання країни своєрідними становими, селянськими, скріпами [13, с. 19; 46, с. 298].

По реалізації основних завдань уніфікації сільського самоврядування в європейській частині країни активувалося розв'язання управлінських проблем в азійському селі, де понад 9/10 мешканців були аграріями з традиційним, практично середньовічним, укладом життя (в деяких регіонах навіть рабовласницькими відносинами [5, с. 191]). Насамперед це, як і європейській частині імперії, зумовлювалося необхідністю інтенсифікації фіскального адміністрування. Безлад в оподаткуванні цих сіл, пов'язаний із корумпованістю структур, що здійснювали такі функції (пересічними були факти «чорної бухгалтерії» в оподаткуванні місцевими управителями), зумовлював постійне зменшення надходжень до імперської скарбниці від основних товаровиробників – селян. На цьому тлі величезні видатки державної скарбниці на утримання окраїн, таких, приміром, як Туркестан і Кавказ (вони посіли перші місця серед регіонів, що потребували величезних обсягів імперського фінансування; зокрема, на потреби забезпечення імперської влади в Туркестані держскарбницею із середини 1860-х рр. до 1882 р. було витрачено понад 85 млн крб) ставили питання про «ціну імперії» (вислів О.Правілової [46; 47]) й спонукали вищий істеблішмент шукати засоби, аби примусити окраїни оплачувати імперські видатки. Натомість запровадити інші системи оподаткування селян, крім тої, що базувалась на самостягненні в громадах та їх колективній відповідальності за виконання повинностей, імперський істеблішмент був не в змозі через незнайомі чиновництву соціальні традиції окраїнних регіонів. Відтак на чільне місце у впорядкуванні азійського села вийшло завдання його «органічного

злиття» з «внутрішніми» частинами, що в аспекті управлінського оновлення означало поширення на азійські регіони сільського самоврядування за відповідним шаблоном «європейського» села, впорядкованого за лекалами руського миру.

У вимірі сільського оподаткування це означало поширення на азійське село фіскальних практик внутрішніх губерній. З огляду на це, азійські сільські громади слід було інкорпорувати до місцевого управління своїх губерній та поставити під контроль уніфікованих органів державного управління. А це було можливо лише інтеграцією цих сіл до «європейської» системи сільського самоврядування, що функціонувала на базі практик руського миру. Шаблоном стало «Загальне положення про селян» 1861 р.

З кінця 1860-х рр. процес інтеграції азійського села до загальноімперського адміністрування вступив у стадію детальної розробки місцевих відповідних положень та практичного втілення. Слід наголосити, що до стану сільських обивателів з усіма їх становими привілеями (володіти землею, брати участь в управлінні повітами й губерніями через органи свого самоврядування тощо) інтегрувати сільських мешканців окраїнних регіонів було справою не з легких, адже потребувало реалізації багатьох правових і бюрократичних процедур, чималих чиновницьких ресурсів та практичного досвіду з вирішення завдань, приміром, регламентації фіскальних практик у розрізі кожного окремого регіону, губернії чи повіту, мешканці яких в минулому належали до різних соціальних груп та мали відповідні, напрацьовані історичним досвідом, майнові чи соціальні привілеї / обов'язки. Крім того, наділяючи сільські громади землею, як правило – колективно (тобто всю громаду як колективного власника), слід було урахувати природну специфіку та господарські й соціокультурні традиції місцевості тощо. Приміром, у європейській частині країни специфікою польських та остзейських губерній були їх традиції індивідуального землеволодіння та соціальні взаємини, що зумовили розробку в 1860-х рр. особливих моделей сільського самоврядування – польської та остзейської, відповідно. Останні мали відмінності як у аспектах селянської землевласності, так і в аспектах оподаткування сільських громад та виконання повинностей. В азійській частині країни яскравим прикладом був Туркестан, куди механічне перенесення самоврядних практик «європейських» регіонів на початку XX ст. було визнано неприйнятним, оскільки оподаткування тут відповідно до природної й господарської специфіки ефективніше було здійснювати за історичними традиціями – ураховуючи доступ до водних ресурсів. Зневажання цими традиціями під час реалізації реформ 1870-х–1880-х рр., зокрема, несумісність з ними нав'язаного імперськими реформаторами колективного господарювання в сільських громадах, спричинило значне зниження ефективності місцевого бавовництва, відтак – суттєве зменшення надходжень від цього регіону до імперської скарбниці. Натомість, попри систематичне обговорення впродовж майже півстоліття цієї проблеми на численних нарадах, місцеві адміністратори так і не спромоглися розробити більш ефективну систему оподаткування й самоврядування сільських громадах, які б, окрім економічного ефекту, відповідали завданням імперіобудівництва на цій азійській окраїні [13, с. 20; 46, с. 286–288].

Свій вплив на запровадження в азійській Росії сільського самоврядування за шаблоном «європейського» села справили завдання імперської експансії, що вирішувалися на азійських окраїнах. Приміром, стратегічні цілі «прокласти шляхи» подальшій експансії в напрямку Індії вимагали насамперед вирішення питань організації основного товаровиробника – аграрія, який до того ж був і виробником збіжжя, фуражу тощо для потреб армії й основною фізичною силою для комплектування останньої. Вагомою мірою через це було активовано переселенську політику переміщення селян з європейських регіонів на азійські окраїни. А оскільки прибульці вже мали досвід соціальної організації в рамках «руськомирських» сільських громад (у європейських регіонах країни обов'язки з організації переселень селян – від надання відповідних документів до забезпечення продуктами, фуражом, доставки до залізничних станцій тощо покладалися на місцеві волосні правління). Розміщення колоністів та їх організація на нових місцях також полегшувалася саме «водворенієм» у нові сільські громади такого ж «руськомирського» типу. Саме цей процес історики кінця XIX – початку XX ст. називали «відтворенням общини на окраїнах» [7, с. 5, 294; 8, с. 145–147; 23, с. 42; 45, с. 438; 46, с. 272–273, 299–301; 54, с. 19–20].

У Сибіру, який адміністративно ділився на генерал-губернаторства Іркутське та Приамурське (Далекий Схід), облаштування нового села відбувалось за різними сценаріями. На землях першого в різних його частинах (Забайкаллі, Хакасії, Якутії тощо) упродовж 1860-х – 1880-х рр. відбувалась поступова управлінська уніфікація спо-

чатку шляхом реформування степних дум, що замінювалися управами інородців, та уніфікацією управління державних селян за взірцями сільського самоврядування «європейських» губерній поширенням правових норм останніх на цю частину Сибіру. Надалі реформами 1895–1900-х рр. створили органи сільського самоврядування за взірцями громадського управління селом відповідно до «Загального положення по селян» 1861 р. На Далекому Сході, де відчувався брак бюрократії, але було чимало загратованих і виселених з внутрішніх губерній, стали суміщати тюремну й загальну адміністрацію, поєднуючи це з практиками сільського самоврядування та спираючись на техніки конструювання сільських громад, що використовувалися губернськими чиновниками на решті території Сибіру. Попри нав'язану владою релігійну уніфікацію (оправославлення) та акультурацію автохтонів в напрямі їх русифікації, це не сприяло уникненню конфліктів новоприбулих колоністів із колоністами-старожилами та корінними мешканцями за домінування насамперед у господарюванні на нових землях. Навпаки: за законодавством прийняття в нову сільську громаду відбувалося за рішенням її сходу. На практиці ж питання вирішувалося самочинними захопленнями землі новоприбульцями та зіткненнями корінних мешканців із ними, що не тільки не сприяло соціальній стабілізації місцевих громад, а радше робило їх осередками нестабільності й вимагало мід місцевої адміністрації чималих ресурсів для контролю над ситуацією [6, с. 18; 13, с. 20; 19, 18; 20, с. 9, 24, 56; 21, с. 40; 22; с. 72; 25, с. 48–50; 27; 484–486; 31, с. 141–142; 34, с. 32; 35, с. 48; 43, с. 158; 44, с. 209; 49, с. 170; 50, с. 310].

За подібною схемою впродовж 1870-х – 1900-х рр. відбувалося запровадження сільського самоврядування і в Степовому краї (Оренбурзьке та Степове генерал-губернаторства). На тлі активної інтеграції краю в адміністративний простір імперії, відбувалась його акультурація в напрямі русифікації автохтонів. У примусовий спосіб влада зобов'язувала місцевих кочовиків виділяти ділянки для розвитку землеробства, що сприяло соціокультурній інтеграції регіону до землеробських частин країни та сприяло вкоріненню тут руськомирського сільського самоврядування [13, с. 20; 30, с. 110; 32, с. 155–156, 159; 57, с. 172–174; 59, с. 186–188].

Процес уніфікації сільського управління в Туркестані (Туркестанське генерал-губернаторство) супроводжувався упродовж 1860-х–1880-х рр. напруженими дискусіями в середовищі імперського істеблішменту, де панувало помилкове переконання, що в цьому краї існує такаж «община» з круговою порукою, як і у «внутрішніх» губерніях. І хоча в 1886 р. було прийнято «Положення про управління Туркестанським краєм» (набуло чинності з 1887 р.), дискусії продовжувалися і в 1890-х – 1900-х рр., оскільки, як виявилося, не всі аспекти громадського управління селом були придатні для застосування в цьому регіоні. Зокрема, не прийнятними в природних умовах та специфічного господарювання регіону були кругова порука в оподаткуванні громад і колективна власність на землю (як вказувалося вище, традиційним тут було спільне водокористування). Деяки аспекти організації життя самоврядних громад, зокрема, їх оподаткування, тривалий час так і не були вирішеними через «незрозумілість» імперському чиновництву «поземельного питання». Коливання адміністраторів – за прибутковим принципом чи податковими ставками стягувати податки з громад, завершились запровадженням у 1914–1915 рр. тимчасового податку з пуду бавовни, встановленням акцизів на цукор, освітлювальні нафтові олії тощо. Насамперед це означало, що зазнали краху плани запровадити в цій частині азійських володінь Романових систему оподаткування сільських громад із колективною відповідальністю всіх за всіх, що функціонувала у «європейських» губерніях. Значним напруженням відносин між новоприбулими звідти колоністами та корінними мешканцями супроводжувалося, як і в інших частиах азійської Росії, переселення до Туркестану селян із «внутрішніх» губерній. Реалізовувався, як і в решті азійських регіонів, курс на русифікацію адміністрування та загальну акультурацію корінного населення [1, с. 394–407; 4, с. 29–30; 7, с. 291–294; 11, с. 622; 13, с. 20; 28, с. 36; 36, с. 147; 37, с. 15–16; 38, с. 163; 39, с. 46; 40, с. 16–17, 82–84, 94, 107–108, 139; 46, с. 286–288; 62, с. 128, 249–256].

На Кавказі (Кавказьке намісництво та Чорноморська губернія), як і в Туркестані, уявлення імперських чиновників про специфіку господарювання та співжиття місцевих мешканців були також доволі смутними. Реформатори ретельно вивчили досвід колоніального управління Франції та Британії. Першочерговим було завдання податкового впорядкування, адже, як вказувалося вище, разом із Туркестаном цей важливий з точки зору геополітичних інтересів імперії регіон «відтягував» на себе величезні кошти держскарбниці для утримання його військової та управлінської інфраструктур. Реформами 1860-х–1871 рр. на Кав-

казі запровадили військово-народне управління з елементами самоврядування на низовому, сільському, рівні, що надалі поступово трансформували в цілком світське сільське самоврядування за взірцями громадського управління селом 1861 р. З 1901 до 1912 р. в регіонах краю тривав процес скасування тимчасовозобов'язаного стану селян та їх «поземельного устрою», головною проблемою чого була нестача власне самої землі, відтак – неможливість розбудувати стан селян-землевласників, як це мало бути за «стандартом» губерній «внутрішнього ядра». Русифікація місцевого діловодства та облаштування «руських» переселенців – «оплот імперської місії на Кавказі», як і в інших азійських окраїнах, зумовлювали соціальне напруження, що часто переходило у протистояння корінних мешканців із колоністами. У прикордонних районах військова справа ставала повинністю, яку сільські громади мали виконувати колективними зусиллями, самоорганізуючись [3, с. 268–278; 13, с. 20–21; 9, с. 376–377, 383, 387; 10, с. 119, 122–123, 128–130; 62, с. 468–469].

Відтак на початку ХХ ст. практично по всій азійській Росії управління селом на нижчому, сільському, рівні було уніфіковано за шаблоном «європейського» села, тобто – за лекалами руського миру. За висловом намісника Кавказу І.Воронцова-Дашкова, усюди «виборні від народу» вирішували все «в дусі народних воззрєній», зберігаючи традиційні родові зв'язки й заводячи «общинні порядки», як у великоруському селі [18, с. 125]. Проте реформаторство було далеким від завершеності та мало доволі суперечливий характер. Сільське самоврядування створило своєрідні «станові» скріпи державного простору та практично знецінило модернізаційний характер управлінських реформ. В економічному відношенні однією з найбільших проблем було питання землеволодіння / землекористування азійських сільських громад як корінних мешканців, так і переселенців (їх стали поєднувати в спільні сільські громади). Пересічним явищем став перерозподіл земель автохтонів на користь колоністів, що, природно, викликало невдоволення корінного населення. На початку 1900-х рр. імперська влада вдалася до земельного впорядкування в громадах аборигенів, зменшуючи обсяги («норми») земельних наділів, чим суттєво утиснула самоврядні права громад і, по суті, грубо втрутилася в управління ними, регламентоване реформами 1861–1900-х рр. Землі, що відрізалися у автохтонів, передавалися переселенцям з внутрішніх губерній. Унаслідок такого втручання, приміром, у Туркестані в 1916 р. 6% переселенців володіли 57,7% орної землі, що зрошувалась, тоді як корінні аграрії, які становили 94% населення, обробляли 42,4% в основному богарних земель і володіли в середньому в 15 разів меншою кількістю землі [7, с. 294; 12, с. 55–56, 59, 62–75; 13, с. 21; 37, с. 15–16; 58, с. 201; 60, с. 105; 62, с. 249–256, 469].

У 1902–1907 рр. по всім азійським окраїнам прокотилася низка масштабних селянських бунтів. Як вказують історики, чималою мірою це зумовлювалося змінами в управлінні ними, насамперед – в управлінні селом. Разом з їх русифікацією, на тлі свавілля і беззаконня в самоврядних сільських громадах, що не останньою чергою уможливлювалося підтримкою корумпованими імперськими адміністраторами, – усе на початку ХХ ст. зумовило масштабний опір корінного населення азійських регіонів. Певний імпульс їм дали сутички між автохтонами та переселенцями через самочинні захоплення землі останніми, а також заходи з русифікації діловодства в сільських громадах. Каталізуючу роль відіграла соціалістична пропаганда. Зокрема, в сибірських регіонах, куди висилали політв'язнів з європейських регіонів, активною була агітація соціалістів-революціонерів та більшовиків. Під їх впливом постали політичні організації «інородців», приміром «Союз сибірських інородців» у Мінусинському повіті. Вимогами селян, крім наділення їх землею, були дерусифікація освіти й діловодства, проголошення демократичних прав і свобод та демократизація урядування в громадах. Агітували, крім невеликих груп чи індивідуально, й на сільських сходах. Територіально-організуючу роль під час виступів відігравало сільське самоврядування. Акції опору носили і мирний характер – надсилалися петиції, звернення царю, сановній бюрократії, що приймаи на сільських сходах [7, с. 291; 13, с. 22; 15, с. 124; 35, с. 48; 53, с. 3, 20–21; 63, с. 209].

З початком Першої світової війни країну сколихнула нова хвиля повстань. Наймасові та найкривавіші приборкання повстань сталися саме в азійських регіонах. Зокрема, потужне повстання антиімперського характеру в 1916 р. стрясло Туркестан. Прецедентом стало як втручання держави в самоврядну діяльність сільських громад, так і корумпований характер виконання розпоряджень імперських чиновників сільським істеблішментом щодо мобілізації автохтонів на роботи із забезпечення потреб оборони в інших регіонах. Повстання сталося неочікувано та вибухнуло, охопивши всі частини краю. У деяких областях

громади розправлялися зі своїми продажними управлінцями, в інших – навпаки, волосні управителі ставали на бік повстанців. Селянський протест початку XX ст. в історичній літературі отримав назву селянської революції. Вона мала антиімперський характер і засвідчила значну організуючу роль у виступах сільського самоврядування. Загалом це сприяло революціонізації імперії Романових та пришвидшило її фатальний фінал [7, с. 291, 305–306; 12, с. 55–56, 59, 62–75; 13, с. 22; 17, с. 12; 28, с. 32–52; 33, с. 3–41; 53, с. 3, 20–21; 55, с. 251–253; 60, с. 111–112; 61, с. 24, 35–70; 62, с. 469].

Висновки. Упродовж 1860-х – 1917 рр. в азійських регіонах Російської імперії було запроваджено інститут сільського самоврядування. В організаційно-правовому відношенні він відповідав такому ж у європейській частині країни, сформованому засобом гібридизації модерних самоврядних технологій з традиційними практиками великоруських губерній (руського миру). Реформаторство мало сприяти формуванню єдиного адміністративно-управлінського поля держави та водночас свідчило про штучність її простору, сконструйованого експансією Романових і їх попередників на євразійських теренах з батьківщин корінних народів. Управлінські новації мали суперечливий та незавершений характер і чималою мірою вплинули на розгортання в цій частині країни на початку XX ст. масштабного селянського опору. Імпульс цьому дало грубе втручання в самоврядну діяльність сільських громад держави, яка вирішувала завдання імперіобудівництва й стимулювання надходжень до скрабниці. Ціною спроб поставити на службу аграрній імперії самоврядні технології, запозичені з арсеналу європейського реформаторства, стала сама «єдина і неділима».

Список літератури:

1. Абашин С.Н. Империя и местное самоуправление : идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX – начале XX вв. *Пространство власти : исторический опыт России и вызовы современности* : сб. ст. Москва : МОНФ, 2001. С. 391–412.
2. Абдулаева М.И., Далгат Э.М. Дагестанское общество после Кавказской войны : интеграция в общероссийское пространство. *Вопросы истории*. 2019. № 6. С. 73–80.
3. Агаджанян С.Ш. Ликвидация временнообязанного состояния крестьянства в Закавказье : закон от 20 декабря 1912 г. *Метаморфозы истории*. 2013. Вып. 4. С. 259–290.
4. Алимджанов Б.А. Налоговая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве. *Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Исторические науки».* 2015. № 3(19). С. 27–33.
5. Аминов А.М., Бабаходжаев А.Х. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент : Узбекистан, 1966. 212 с.
6. Балданов С.С. Административное управление Российского государства Бурятией (вторая половина XVII века – 1917 года) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.02 / Бурятс. гос. ун-т. Улан-Удэ, 1998. 26 с.
7. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи : государственной управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва : РОССПЭН, 2004. 392 с.
8. Безвиконная Е.В. «Административное пространство «азиатского пограничья» Российской империи в XIX веке. *Азиатская Россия : люди и структуры империи : сб. науч. ст.* Омск : ОмГУ, 2005. С. 134–149.
9. Бобровников В. Военно-народное управление на Северном Кавказе (Дагестан) : мусульманская периферия в российском имперском пространстве, XIX–XX вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности :* сб. ст. Москва : МОНФ, 2001. С. 372–390.
10. Бобровников В. Имперская интеграция или колониальная сегрегация в управлении восточными инородцами? (военно-народное управление на Кавказе и в Туркестане в 1860-х – 1917 гг.). *Центральная Евразия : Территория межкультурных коммуникаций :* коллект. моногр. Москва : ИВ РАН, 2020. С. 110–141.
11. Брежнева С. Отражение идеи аккультурации в переселенческой политике Российской империи в Туркестане на рубеже XIX−XX вв. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : история России*. 2018. Т. 17. № 3. С. 608–638.
12. Буттино М. Революция наоборот : Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. Москва : Звенья, 2007. 499 с.
13. Верховцева І.Г. Одна з «великих» : реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проєкт (1861–1900-і рр.). *Київські історичні студії.* 2022. № 2. С. 15–27.
14. Верховцева І.Г. Панімперський проєкт з управлінської модернізації Російської імперії : етапи реалізації (ракурс глобалістики). *Politicus.* 2022. № 4. С. 85–93.

15. Верховцева І.Г. Руський мир як традиційні соціальні практики «довгого XIX ст.» : до витоків російського фашизму. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33(72). № 3. С. 117–127.

16. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. … д-ра іст. наук : 07.00.02 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. 701 с.

17. Восстание 1916 года в Кыргызстане. Москва : Соцэкгиз, 1937. 169 с.

18. Воронцов-Дашков И.И. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адьютанта графа Воронцова-Дашкова. Санкт-Петербург : гос. тип, 1907. 161 с.

19. Гермизеева В.В. Деятельность органов крестьянского самоуправления Западной Сибири (1898–1917). *Вестник Нижневартовского государственного университета.* 2018. № 1. С. 16–24.

20. Гордеева М.А. Органы крестьянского самоуправления в Томской губернии (1898–1917 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.02 / Ин-т ист. Сибирс. отд. РАН. Новосибирск, 2019. 25 с.

21. Дашковский П.К., Шершнева Е.А. Политика аккультурации в отношении мусульманских общин Сибири во второй половине XIX – начале XX в. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : история России*. 2022. № 21-1. С. 34–44.

22. Дорофеев М.В. Земельная реформа в Сибири 1896–1916 гг. (аспекты взаимоотношений власти и крестьянства). *Вестник Томского государственного университета*. 2007. № 303. С. 69–73.

23. Ерохина Е.А. Российская геополитика в имперском дискурсе второй половины XIX – начала XX вв. *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 42–48.

24. Историческая Россия. 2021. URL: https://cyclowiki.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F

25. Казанцев В.П., Салогуб Я.Л. Организационно-правовые основы Главного управления Приамурского генерал-губернаторства по административно-территориальной реформе 1884 г. *Вестник Омского университета. Серия «Право».* 2014. №2(39). С. 45–53.

26. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Укр. катол. ун-т, 2005. 360 с.

27. Кириллов А.К., Караваева А.Г. Скрытые технологии Великого сибирского переселения : взлом старожильческого общества переселенцами (Харловский конфликт 1893 года). *Историко-экономические исследования*. 2018. Т. 19. № 4. С. 479–513.

28. Ковалёв П.А. Кризис колониального режима и реформы Куропаткина в Туркестане в 1916 году. *Труды Среднеазиатского государственного университета. Новая серия*. Вып. 57. Ташкент, 1955. С. 35–63.

29. Кто и зачем изобрел «историческую Россию»? 29.06.2022. URL: https://posle.media/kto-i-zachem-izobrel-istoricheskuyu-ros/

30. Куйбагарова Д.У. Система волостного управления в Степных областях и Туркестанском генерал-губернаторстве во второй половине XIX века : сравнительный анализ. *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 105–112.

31. Курас Л.В. Национальное и аграрное движение бурят в начале XX века. *Власть*. 2011. № 4. С. 140–143.

32. Лысенко Ю.А., Рыгалова М.В., Егоренкова Е.Н. Русский язык как механизм интеграции Степного генерал-губернаторства России в общеимперское пространство (вторая половина XIX – начало XX в.). *Вестник археологии, антропологии и этнографии.* 2021. № 1(52). С. 154–163.

33. Максаков А.А. Революция и контрреволюция в Сибири в 1905–1906 гг. *Карательные экспедиции в Сибири в 1905–1906 гг.* : док. и матер. Москва-Ленинград : Соцэкгиз, 1932. С. 3–41.

34. Малыгина О.А., Кондратьев П.Д. История управления Брянской волостью Забайкальской области (конец XIX – начало XX вв.). *Вестник Бурятского гуманитарного университета. Гуманитарные исследования Внутренней Азии.* 2020. № 3. С. 30–40.

35. Мамышева Е.П., Тышта Е.В. Из истории становления национальной государственности хакасов. *Азиатские исследования : история и современность*. 2022. № 1(1). С. 46–57.

36. Махмудова Н.Б. Сенаторская ревизия графа К.К. Палена в Туркестане : причины, ход, последствия. *Метаморфозы истории*. 2016. Вып. 7. С. 134–150.

37. Муканбетова Р.Б. Восстание 1916 года в Кыргызстане. *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история.* 2016. Вып. 11–12(60). С. 13–19.

38. Мухамедов Ш. Восстание 1916 г. в Средней Азии. Взгляд в прошлое. *Метаморфозы истории*. 2016. Вып. 7. С. 151–181.

39. Мухаммедов Ш.Б. Русская колонизация Туркестана : изменения в быту и нравах коренного населения. *Социальная жизнь народов Центральной Азии в первой четверти XX века : традиции и инновации* : матер. межд. конф. (Ташкент, 12–13 сентября 2008 г.). Ташкент : 000 «АКТ FLEX», 2009. С. 44–48.

40. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. Ташкент : Туркес. т-во печ. дела, 1913. 144 с.

41. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории. Москва : Межд. отношения, 2004. 536 с.

42. Откуда есть пошла историческая Россия? 11.10.2021. URL: https://liberal.ru/authors-projects/otkuda-est-poshla-istoricheskaya-rossiya

43. Почеревин Е.В. Имперские проекты в Сибири : провинциальное измерение. *Исторический курьер*. 2021. № 5(19). С. 155–164.

44. Почеревин Е.В. Финансирование крестьянских учреждений Сибири : полемика между местными органами власти и центральными ведомствами России. *Известия Иркутского государственного университета. Серия : История.* 2022. Т. 39. С. 208–220.

45. Правилова Е.А. Река империи Амударья в геополитических и ирригационных проектах второй половины XIX века. *Азиатская Россия : люди и структуры империи : сб. науч. ст.* Омск : ОмГУ, 2005. С. 438–470.

46. Правилова Е.А. Финансы империи : Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801–1917. Москва : Новое изд., 2006. 456 с.

47. Правилова Е.А. «Цена» империи : центр и окраины в российском бюджете XIX – начала XX вв. *Ab Imperio*. 2002. № 4. С. 115–144.

48. Путин считает весь Советский Союз исторической Россией. 17.06.2022. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/06/17/7353151/

49. Ремнев А.В. Степное генерал-губернаторство в имперской географии власти. *Азиатская Россия : люди и структуры империи : сб. науч. ст.* Омск : ОмГУ, 2005. С. 170–228.

50. Ремнев А.В., Суворова Н.Г. Волостной писарь : слуга двух господ, или хозяин сибирской деревни. *Азиатская Россия : люди и структуры империи : сб. науч. ст.* Омск : ОмГУ, 2005. С. 291–321.

51. Российская модернизация : размышляя о самобытности : сб. ст. Москва : Три квадрата, 2008. 416 с.

52. Россия – правопреемница СССР или Российской империи? 15.12.2020. URL: https://rus.azattyq-ruhy.kz/world/18631-rossiia-pravopreemnitsa-sssr-ili-rossiiskoi-imperii

53. Рыскулов Т.Р. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 г. Кзыл-Орда : Госиздат КССР, 1927. 124 с.

54. Сенина Е.А. «Инородческий» вопрос на страницах сибирской периодической печати второй половины XIX – начала XX века : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : 07.00.02 / Иркутс. гос. пед. ун-т. Иркутск, 2005. 32 с.

55. Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / пер. с англ. Москва : Ин-т Гайдара, 2017. 552 с.

56. Советский Союз – это историческая Россия, заявил Путин. 17.06 2022. URL: https://nangs.org/news/authorities/sovetskij-soyuz-eto-istoricheskaya-rossiya-zayavil-putin

57. Сорока Н.Н. Эволюция взглядов правительственных органов на регулирование аграрных отношений казахского населения степных областей в 1860–1890-е гг. *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 170–176.

58. Сословно-правовое положение и административное устройство коренных народов Северо-Западной Сибири (конец XVI – начало XX вв.) : сб. правовых актов и док. / ред.-сост. А.Ю. Конев. Тюмень : ИПОС СО РАН, 1999. 238 с.

59. Токмурзаев Б.С. Аграрная колонизация Степного края во второй половине XIX – начале XX вв. : имперский вектор (современные подходы в историографии Республики Казахстан). *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 183–190.

60. Уяма Т. Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года. *Международное научное совещание «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии» : сб. ст*. Бишкек : Нео Принт, 2017. С. 104–112.

61. Фёдоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Ташкент : Госиздат Узбекс. АССР, 1925. 81 с.

62. Центр и регионы : экономическая политика правительства на окраинах Российской империи (1894–1917). 2 изд. Санкт-Петербург : С.-Петерб. ун-т, 2021. 660 с.

63. Шекшеев А.П. «Пришлые люди» в социально-политической жизни Азиатской России «смутного времени» (на примере енисейской деревни). *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 208–220.

Verkhovtseva I.G. THE PRICE OF EMPIRE: RURAL SELF-GOVERNMENT IN THE ASIAN REGIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE (1860s – 1917)

Since the beginning of the 2000s, the concept of "historical Russia" has been present in Russian political and journalistic discourses and works of a pseudo-scientific nature, the bloody basis of which was fully manifested during the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine that began on February 24, 2022. In order to disavow this artificially created concept, the administrative modernization of the Russian Empire in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries was analyzed. Attention is focused on the introduction of the institution of rural self-government during the 1860s – 1917 in the least studied part of the imperial space in this aspect – the Asian part, where more than 9/10 of the inhabitants were agrarians with a traditional, almost medieval, way of life. It is emphasized that in organizational and legal terms, this institution corresponded to the same one in the European part of the country, formed by means of hybridization of modern self-governing technologies with traditional practices of the Great Russian provinces (of the Russian world). This reformism was supposed to contribute to the formation of a unified administrative and management field of the state and testified to the artificiality of its space, constructed by the expansion of the Romanovs and their predecessors on the Eurasian territory. Emphasis is placed on the inconsistency and incompleteness of management innovations, their connection with the large-scale peasant uprisings of the beginning of the 20th century, which covered the Asian regions. The impetus for this was given by gross interference in the self-governing activities of rural communities of the state, which solved the tasks of empire-building and stimulation of revenues to the treasury. This intensified the revolutionization of the country, its disintegration. The author summarizes that this completely devalued the modernization character of management reforms, and at the cost of attempts to put self-governing technologies at the service of the agrarian empire, borrowed from the arsenal of European reformism, it became "one and indivisible".

Key words: *Asian regions of the Russian Empire, rural self-government, rural communities, anti-imperial peasant demonstrations of the 20th century.*

УДК 93/94(091)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.25

Войтенко Ю.М.
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

«ШОКОВА ТЕРАПІЯ» У КРАЇНАХ БАЛТІЇ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НИМИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

У даній статті здійснено спробу розглянути ситуацію у якій опинились країни Балтії після розпаду Радянського Союзу, а також ситуацію в економіці та житті населення цих країн. Дана стаття відображає ситуацію у якій мала діяти влада кожної з країн Балтії, а також які реформи були запроваджені для стабілізації ситуації в економічній сфері цих держав. Зазначено, що у перші роки відновлення незалежності влада цих країн взяла курс на перехід з планової економіки, яка використовувалась радянською владою у цих країн біля 50 років, до ринкової моделі з вільними цінами та приватною власністю, зокрема і на підприємства які раніше були у розпорядженні держави. Бажання змінити існуючий лад на демократичний, політична еліта намагалася вийти на оптимальні шлях, особливо у економічній сфері, що мало як позитивні, так і негативні наслідки. Зокрема, останні й стали для суспільства своєрідною «шоковою терапією», адже у даних країнах під час проведення економічних реформ їхніми урядами спостерігалися: падіння ВВП, купівельної спроможності населенням, інфляція, банкротство ряду підприємств, безробіття тощо. Проте, за декілька років цей «шок» минув і країни почали розвиватися і наздоганяти втрачене і показувати приклад для інших пострадянських країн успішної трансформації у транзитний період. Такі успішні зразки моделей через «шокову терапію» до успішних економічних та політичних маркерів розвитку можуть лягти в основу порівняльної історії та політології з метою часткового перенесення їх на інші пострадянські країни, котрі не змогли трансформуватися у повній мірі і стати на ринкові та демократичні рейки. Більше того, країни Балтії, завдяки успішному реформування своєї економіки та інших сфер суспільного життя у вигляді «шокової терапії», змогли досягти рівня розвинених європейських країн, що дозволило їм стати повноправними членами ЄС та НАТО у недалекому майбутньому. Це є свідченням того, що радикальні та швидкі реформи у вигляді «шокової терапії», з перших років відновлення незалежності, виправдали себе.

Ключові слова: *«шокова терапія», підприємства, криза, безробіття, країни Балтії.*

Постановка проблеми. Країни Балтії, вийшовши зі складу Радянського Союзу, відновили свою незалежність на початку 90-х рр. XX ст. і почали розбудовувати свої суверенні держави. Хоч кожна пішла своїм шляхом у методиці реалізації власного суверенітету, проте, стратегічно ці країни мали один напрям – побудова демократичного режиму та ринкової економіки. Так, реалізація цього напрямку залежала від багатьох факторів, зокрема і вміння нової політичної еліти проводити ряд необхідних та швидких реформ у соціально-економічній сфері держави. Ряд змін, які запроваджували нові уряди молодих суверенних держав призводили не лише до позитивних наслідків, а й до негативних (інфляції, безробіття, банкрутства, корупції тощо). Це все впливало на пересічних мешканців даних країн (Латвії, Литви та Естонії) через падіння їх купівельної спроможності та низького рівня життя. Такі швидкі та радикальні реформи є «шоковою терапією», яка має у недалекому майбутньому позитивні наслідки, як для суспільства, так і для економіки у вигляді росту головних макроекономічних показників. Тому, країни які на початку своєї незалежності використали цей складний і непопулярний для виборців метод («шокової терапії») значно швидше розвинули свої економіки і наздогнали втрачене, ніж ті країни, котрі цього не зробили на зорі своєї незалежності.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз варіантів запровадження методів «шокової терапії» у країнах Балтії, котрі першими вийшли з Радянського Союзу і своїм не простим прикладом показали який шлях є найбільш ефективним у транзитний до ринкової економіки період з усіма його особливостями та результатами.

Виклад основного матеріалу. Під «шоковою терапією» варто розуміти комплекс реформування економіки у перехідний від планової до ринкової економіки період, який ознаменується радикальними змінами у торгово-грошових відносинах, відкриття вільного ринку, вільного

ціноутворення на товари та послуги, переорієнтацією ринків і товарів з одного напрямку на багато різних, в наслідок чого суспільство (як споживачі, так і виробники) тимчасово відчуває занепад, кризу, котра змінюється стагнацією, а пізніше зростом всіх макроекономічних показників. Така «терапія» як правило відбувається у транзитний період з авторитарного режиму, зокрема у пострадянських країнах, які взяли курс на ринкову економіку та демократичний лад.

Проте, варто зазначити, що різке та докорінне реформування економіки у вигляді «шокової терапії» відбувається не у всіх перехідних країнах, а лише у тих, де еліта використовує такі методи і засоби задля якнайшвидшого переходу до вільного ринку, намагаючись врахувати «побічні ефекти» (наслідки для населення) таких радикальних дій. Зазвичай, такі реформи є досить непопулярними для їх організаторів з політичної точки зору, оскільки вони призводять до великий відсотку невдоволених ними громадян, що відображається на рейтингах тих чи інших політичних сил та їх лідерів. Але, як показує історична практика, що у перехідних до демократії країнах східної Європи відбувається «обнулення» старої системи і згодом починається справжній ріст усіх економічних показників в умовах ринкової економіки. Чим раніше країна використає такий радикальний і непопулярний у перший час для громадян, спосіб реформування економіки у вигляді «шокової терапії», тим швидше країна стане на стартові позиції і почне свій економічний розвиток.

Країни Балтії вибрали для реформування своєї економіки хоч і поступовий, проте радикальний шлях у вигляді м'якого варіанту «шокової терапії».

Так, у Латвії ця модель передбачала швидкий та одночасний перехід до ринкової економіки при паралельному формуванні адміністративної та правової основи. На відміну від поступового переходу до ринку, який обумовлюється вже існуючою новою адміністративною та законодавчою базою, Латвія обрала більш швидку та радикальну модель «шокової терапії».

Латвія надавала перевагу неоліберальній моделі розвитку економіки, популярність якої знайшла своє відображення у сусідніх скандинавських країнах. Дана модель передбачала проведення грошової та податкової реформи, наявність бюджетної дисципліни, лібералізація зовнішньої торгівлі та фінансів, приватизація державних підприємств тощо. Проте, просте запозичення готової моделі не дає можливості її ефективної реалізації, особливо у пострадянській країні, котра понад 50 років знаходилась під окупацією з плановою економікою та недемократичним режимом.

1991 року латвійський уряд, після проголошення відновленої незалежності, відмінив державне регулювання цін на товари та послуги, що є однією з ознак переходу до ринку у перехідний період. Наступного року було тимчасово введено грошову одиницю – латвійський рубль, котрий був замінений 1993 року на нову постійно діючу національну валюту – лат у співвідношенні до попередньої 1:200 [4]. Досить важливим кроком у цій грошовій реформі стало те, що курс лату поєднали з т.зв. «валютним кошиком SDR» – розрахунковій одиниці МВФ. Ця реформа сприяла досягти відносно швидко макроекономічній стабільності, згідно якої стабілізувався валютний курс та зменшилась інфляція.

Одним з складних наслідків для економіки та населення Латвії стала банківська криза. Масове банкротство банків, котрі намагалися втриматись в економіці країни та заохочували вкладників здійснити депозити під високі відсотки, проте в умовах високого рівня інфляції та відсутності коштів значної частини населення, не врятувало багатьох з них. Найбільш складний період у цій сфері настав 1995 року, коли було закрито ряд комерційних банків, зокрема і відомий банк «Балтія». З часом закриття банків призвело до наведення більшого порядку в банківській сфері в умовах ринку і ті, котрі змогли втриматись у цей кризовий період змогли збільшити свій актив.

Перехід до ринкової економіки у Латвії обумовив значний ріст цін на сировину та енергоносії, а також зміни ринків сировини та збуту.

Одночасно з цими змінами в економіці Латвії, відбувалась також зміна форм власності, особливо внаслідок процесу приватизації як малих, так і середніх підприємств. Так. У Латвії на першому етапі було запроваджено ваучерну приватизацію державних підприємств (тобто, продаж їх населенню за надані урядом ваучери), а на другому етапі уряд дозволив продавати їх аутсайдерам (тобто, іноземцям).

Також, у перші роки реформ доходи населення значно відставали від росту цін, особливо це стосується працівників бюджетної сфери, пенсіонерів тощо. Окрім того, висока інфляція значно впливала на купівельну можливість пересічного мешканця країни. Так, інфляція у 1991 р. – 272%, 1992 – 1051%, 1993 – 209%, 1994 – 119% [2, с. 452]. Поступове реформування ряду галузей господарства і ринок суттєво зменшили показник інфляції, котрий на початок 2000-х рр. склав вже біля 3%.

Запроваджуючи ряд реформ в економіці у перші роки незалежності, сприяло росту ВВП. Так, починаючи з 1996 року темпи приросту ВВП склали до 6% за рік, а частка ВВП на душу населення зросла з 1142 лата 1996 р., до 2525 лата 2003 р. [6]. Окрім того, уряд спромігся стабілізувати та покращити ситуацію з бюджетним дефіцитом та зовнішнім державним боргом.

При цьому, у Латвії як і у інших пострадянських країнах, особливо у східній Європі, виникло ряд проблем пов'язаних з реалізацією деяких реформ, що і було наслідком т.зв. «шокової терапії». До них відносяться: нездатність поєднувати лібералізацію економіки з введенням відповідних законодавчих норм та інститутів; одночасно вирішувати всі пов'язані з процесами перехідного періоду процесами питаннями тощо. Це сприяло появі такого явища як корупція, основу для якої створювало відсутність ряду законів та інститутів і дублювання функцій тих, що вже створені.

Ці та інші «побічні ефекти» продукують ще інші, зокрема у соціальній сфері. Так, це сприяє росту безробіття серед населення, яка у період з 1996 по 2002 рр. становила біля 8%, яка навіть під час покращення макроекономічних показників залишається на такому ж рівні. Особливо відчутною є диспропорція між столицею та іншими регіонами. При цьому всьому, загальний рівень доходів населення з 1996 року піднявся, також відбулося збільшення пенсії для пенсіонерів. Підняття макроекономічних показників сприяє збільшенню народжуваності, збільшенню шлюбів, зменшенню смертності населення та злочинності.

Економічна криза 1998 року хоч і завдала збитків по підприємствам харчової промисловості, проте сприяла переорієнтації латвійських товарів з російського на ринки ЄС. Так, 2001 р. 61% латвійських товарів припадав на експорт до ринку ЄС і 53% було у структурі імпорту з цих країн у товарообігу Латвії [2, с. 454].

В цілому, хоч для економіки та населення Латвії запроваджені урядом реформи на початку 90-х рр. і мали ознаки «шокової терапії», проте ця країна відносно швидко стала на рейки ринкової економіки, що сприяло розвитку її ВВП та інших макроекономічних показників та політичному поступу у бік демократії.

Ще однією з країн Балтії, котра бажала швидких та якісних змін у транзитний період та докладала до цього свої сили була Литва.

Внаслідок розпаду СРСР, нова суверенна Латвія, як і інші пострадянські країни втратила як ринки збуту своїх товарів, так і сировину для державних підприємств які їх виготовляли. Це спричинило закриття, банкротство цих підприємств, що потягнуло за собою безробіття, інфляцію, падіння ВВП та інші негаразди. Так, ВВП країни у 1993 році становив лише 40% від ВВП 1988 р., проте вже 1995 року економіки країни почала видужувати і почався ріст [3, с. 381].

1993 року Литва вводить власну національну грошову одиницю – літ, яку почали використовувати під час товарно-грошових зв'язків з березня 1994 р. та прирівняли курс до долара США у співвідношенні 4:1.

Економічна криза 1998 року сприяла переорієнтації ринків збуту товарів з СНД на ринки ЄС. Так, цього року експорт литовських товарів до країн СНД становив 36% від валового експорту, то 1999 року цей експорт становив лише 18% від усіх товарів, з них на росію припадало лише біля 7%, проте імпорт товарів складав біля 20% [3, с. 382].

Головними союзниками у товарообігу з Литвою стали Німеччина та Польща, котрі змогли відшукати сприятливі ринки для своїх товарів один у одного.

Окрім того, у Литві в перші роки відновленої незалежності почалася банківська криза, яка досягла свого піку наприкінці 1995 року, внаслідок падіння на ринку двох великих банків. Так, це спричинило значні збитку у державному бюджеті країни, оскільки це вплинуло на майже 70% суб'єктів господарювання, а також була підірвана довіра до банківської системи країни всередині і ззовні [3, с. 385]. Проте, така ситуація мала й позитивні результати: ті банки, що залишились на ринку зміцнились і були більш обережні, маючи таку прецедентну кризу в минулому, над ними здійснювався значний моніторинг.

У сільському господарстві протягом 1991–1992 рр. фактично було ліквідовано всі колгоспи, так хоч у перші роки незалежності була повернена земля попереднім власникам, проте не було ні вмінь, ні коштів для розвитку фермерства на селі, яке почало виникати згодом (після 1993–1994 рр.).

Для цього періоду властивим є пошук нового власника на колишніх державних підприємствах. Тому, країни Балтії у перші роки відновленої незалежності почали процес приватизації малих, середніх та великих підприємств, адже вони залишились без головного свого власника – держави, котра в нових ринкових реаліях не мала далі наміру здійснювати їх менеджмент та шукати ринки збуту товарів та надходження сировини.

Окрім того, для ефективного ведення управління на приватизованих підприємствах необхідні

фахівці та недорогі енергоресурси. Якщо нові власники, особливо іноземні (наприклад у Естонії) ще намагалися використати свій досвід у підприємництві зі своєї країни (Фінляндії, Швеції тощо), то проблема здороження енергоносіїв, котрі переважно були з росії, створила відчутні для них проблеми у перші роки. Перехід на ринкові ціни енергоносіїв (передусім на нафту і газ) та переорієнтація ринків у перші роки призвело до падіння економіки, що й було ознакою «шокової терапії».

Проте, уряд здійснював реформи, розуміючи історичну значимість даного періоду. Так, у перші ж роки країни Балтії змогли реалізувати швидку дерегуляцію економіки та лібералізацію цін у торгівлі, що спонукало до підприємницької ініціативи на себе ряду господарників, котрі змогли приватизували деякі колишні державні підприємства та розвивати їх, навіть у таких складних умовах. Цьому також сприяла нова законодавча база, котра була створена владою за відносно короткий період в нових, ринкових умовах.

Досить вагомим фактором успішності змін вцілому у країнах Балтії, було успішне виконанням з боку населення розпоряджень та інших актів з боку влади. Цей фактор був одним з тих, що спонукав потенційних іноземних інвесторів вкладати кошти у ці країни. Окрім того, політична стабільність та економічні реформи у країнах Балтії поступово приваблювали інвесторів у ці молоді пострадянські демократії. Запровадження невисоких податків, розвиненість транспортної інфраструктури, відносно дешева робоча сила, вигідне географічне положення стали запорукою таким інвестиціям. Найбільшими інвесторами стали Швеція, Німеччина, США та Фінляндія.

Окремо варто відмітити детінізацію економіки у країнах Балтії. Розуміючи, що виплата зарплати у «конвертах» призводить до проблем з отриманням кредитів та дефіциту бюджету, нові підприємці у перші ж роки відмовились від такої практики на користь держави.

На середніх та великих підприємствах, котрі залишились у власності держави (таких у 1996 р. в Естонії було лише 4%, а у Литві аж 25%) [4] відбувалася заміна менеджменту з комуністичним минулим на нових, котрі могли працювати в ринкових реаліях. Те саме стосується і держслужбовців на різних рівнях, яких зачепила люстрація.

У цей період практично у всіх країнах Балтії відбулася міграція, адже кордони стали відкритими, тому багато фахівців з різних галузей їхали на Захід з метою більшого заробітку. Це спонукало залучати робочу силу зі Сходу, куди охоче їхати на роботу різні фахівці (особливо, різноробочі робітники). Щодо працевлаштування молоді, то брак досвіду не сприяв широкому її залученню у різні сфери, де був брак, особливо кваліфікованої робочої сили. Проте, у тих сферах де праця не вимагала значного досвіду та фаху, молодь могла знайти собі певний підробіток.

У перші роки практично у всіх трьох країнах Балтії у перші роки незалежності спостерігалося скорочення виробництва промислових товарів, галопуюча інфляція, економічна нестабільність, бюджетний дефіцит тощо.

Наприклад, на початку 90-х рр. XX ст. у Естонія було падіння ВВП на 40%, а промислового виробництва на майже 60% [6]. Враховуючи відсутність власного видобутку енергоносіїв, Естонія мусила якомога швидше та радикальніше реформувати власну економіку та поставити її на ринкові рейки, навіть швидше за своїх «Балтійських сестер» (Литви та Латвії). Ряд реформ (приватизація підприємств, грошова, банківська тощо реформи) сприяли у подальшому успішній інтеграції цих країн до ЄС та НАТО.

Варто зазначити те, що Естонія, на відміну від своїх південних сусідів (Латвії та Литви, котрі зробили акцент на ваучерній приватизації всередині країни), провела політику приватизації державних підприємств, шляхом продажу їх активів іноземним інвесторам, переважно з сусідніх країн, таких як Швеція, Фінляндія, Німеччина тощо, розміщуючи оголошення про продаж у відповідних бюлетенях даних країн. Така політика виявилась досить успішною і Естонія у частині таких інвестицій на початку 90-х рр. зайняла третю позицію в Європі (після Чехії та Угорщини).

Окрім того, Естонія провела ліберальну торгову політику, зокрема – вільну торгівлю товарами, на кшталт тих, які були проведені у Сінгапурі та Гонконзі. При цьому, така політика сприяла розвитку конкуренції, внаслідок якої значна частина підприємців збанкрутувала, проте інші змогли пристосуватися до нових ринкових умов і розвинути свій бізнес.

Іншим позитивним аспектом у естонському транзиті було запровадження у 1994 р. щодо зняття усіх обмежень на конвертацію власної валюти котра здійснювалася згідно обмінного курсу котрий був на ринку. Така політика сприяла тому, що нововведена валюта естонська крона фактично уникнула знецінення (девальвації), що значно пом'якшило той «шок», котрий відбувся у транзитний від плану до ринку період.

Окремо варто зауважити на ситуацію з товарообігом, зокрема у Естонії. Враховуючи те, що дана країна не мала значних природніх ресурсів, які б можна було експортувати та зовнішні ринки, особливо у перехідний період, а альтернативних власних товарів для продажу за кордон у нових умовах ще не було, то це спричинило перекоси у торговому балансу, адже імпорт значно перевищив експорт. Так, наприклад, експорт товарів з Естонії у 1998 р. становив 2,9 млн.дол., то імпорт – 4,3 млн дол., а у 2000 р. – 4,1 млн дол. та 5,5 млн дол. відповідно [4].

Проте, швидкій трансформації естонського ринку також сприяла активність іноземних інвестицій, котрі підтримували появу нових технологій у різних галузях господарства. Це створювало нові робочі місця, виплату зарплат працівникам, наповнення бюджетів, отримання досвіду роботи у відповідних галузях тощо. Так, уряд сприяв тому, щоб нові технології були залучені фактично у всі сфери, зокрема було запроваджено електронне урядування та широка діджиталізація (цифровізація). Великі колись черги біля кабінетів розгалуженого бюрократичного апарату змінилися цифровим підписом, електронною ідентифікацією особи тощо, тобто на сьогодні он-лайн послуги в Естонії складають 99% [4].

Також одним з завдань для уряду Естонії у 1991–1992 рр. стало зупинення та зменшення гіперінфляції, яку відчули на собі все населення країни. Влада провівши ряд реформ в економічній та фінансовій сфері змогла зменшити інфляційні показники до 12% у 1993 році і пізніше вивести її на середній для європейських країн рівень [4].

Висновки. Таким чином, країни Балтії та їх населення відчули на собі період транзиту від планової до ринкової економіки та спромоглися у відносно короткі строки (до шести років) перелаштуватись на нові капіталістичні рейки. Весь цей період запровадження нових реформ у різних галузях (починаючи від приватизації підприємств, землі, житла до «держави у смартфоні») не міг не відобразитись на житті людей, котрий визначають як «шокова терапія». Так, у країнах Балтії це не була класична «шокова терапія», на кшталт польського варіанту (комплекс економічних реформ здійснених політиком та економістом Лешеком Бальцеровичем), проте, суспільство відчуло на собі своєрідний «відкат» та кризу у зв'язку з переходом від плану до ринку, що і було таким собі «шоком». Кожна з країн Балтії намагалася по своєму здійснити цей перехід найменш болісно для населення своєї відновленої держави, але еліта ще не у повній мірі розуміла наслідків своїх дій, проте бажання відійти від окупаційної радянської планової системи було великим. Влада розуміла те, що радянська система після окупації країн Балтії влітку 1940 р. фактично знищила їх усталений та напрацьований за понад 20 років незалежності спосіб життя з наявною приватною власністю та невтручанням влади у суспільні відносини між громадянами, тому, існувала історична пам'ять про те, як жили їх мешканці у доокупаційний період. Це все давало наснаги якомога швидше відродити ці порядки у нових умовах.

Тому, не зважаючи на високі показники інфляції у країнах Балтії, низьку купівельну спроможність у населення, велике безробіття, банківські кризи, банкрутства підприємств, значну міграцію тощо, що були ознаками «шокової терапії» для населення у перші роки відновлення незалежності цими країнами, їх уряди успішно справились з цією економічною «турбулентністю» та змогли вийти з цього «піке», а згодом – підняти макроекономічні показники до рівня розвинутих країн Європи, що дозволило їм стати повноцінними членами ЄС та НАТО.

Список літератури:

1. Гайтан В. В. Структурна модернізація економічного та соціального потенціалу пострадянського простору. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 54. С. 137–146.
2. Історія Латвії XX ст. / Блейере Д. та ін. Рига: «Юмава», 2005. 500 с.
3. Історія Литви кожному / Бумблаускас А., Ейдинтас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. Київ: «Балтія-Друк», 2018. 423 с.
4. Ліберальні реформи: з чого складається «економічне диво»: Грузії, Словаччини. Естонії, Великої Британії та Польщі. URL: https://mind.ua/publications/20209677-liberalni-reformi-z-chogo-skladaetsya-ekonomichne-divo-gruziyi-slovachchini-estoniyi-velikoyi-britan
5. Онацький М.Ю. Соціально-економічні перетворення в Естонії у пострадянський період: досвід модернізаційних змін. *Бізнесінформ*. 2020. № 12. С. 72–81.
6. Рівень ВВП на душу населення (Україна, Латвія, Литва, Естонія). Світовий банк: URL: https://data.worldbank.org/country/ukraine?locale=uk
7. Ткачук А. Латвія: довга дорога реформи / робочі записки. Київ, 2015. 54 с.

Voitenko Yu.M. "SHOCK THERAPY" IN THE BALTIC COUNTRIES AFTER THEIR RECOVERY OF INDEPENDENCE: FEATURES AND RESULTS

This article attempts to consider the situation in which the Baltic countries found themselves after the collapse of the Soviet Union, as well as the situation in the economy and life of the population of these countries. This article reflects the situation in which the authorities of each of the Baltic states had to act, as well as what reforms were introduced to stabilize the situation in the economic sphere of these states. It is noted that in the first years of the restoration of independence, the authorities of these countries took a course to transition from a planned economy, which was used by the Soviet authorities in these countries for about 50 years, to a market model with free prices and private property, in particular, for enterprises that were previously at the disposal of the state . Wanting to change the existing system to a democratic one, the political elite tried to find the optimal path, especially in the economic sphere, which had both positive and negative consequences. In particular, the latter became a kind of "shock therapy" for society, because in these countries, during the implementation of economic reforms by their governments, the following were observed: a drop in GDP, purchasing power of the population, inflation, bankruptcy of a number of enterprises, unemployment, etc. However, in a few years this "shock" passed and the countries began to develop and catch up and set an example for other post-Soviet countries of successful transformation in the transit period. Such successful examples of models through "shock therapy" to successful economic and political markers of development can form the basis of comparative history and political science with the aim of partially transferring them to other post-Soviet countries that were unable to fully transform and get on the market and democratic rails. Moreover, the Baltic countries, thanks to the successful reformation of their economy and other spheres of public life in the form of "shock therapy", were able to reach the level of developed European countries, which allowed them to become full members of the EU and NATO in the near future. This is evidence that radical and quick reforms in the form of "shock therapy" from the first years of independence have justified themselves.

Key words: *"shock therapy", enterprises, crisis, unemployment, Baltic countries.*

UDC 94
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.26

Jabbarov E.V.
A.A. Bakikhanov Institute of History of the National Academy of Sciences of Azerbaijan

REFUTATION OF ALLEGATIONS ON "GERMAN FASCISM AND ARMENIAN GENOCIDE" IN THE CONTEXT OF "SOFT POWER" TERROR

The research object of the article is using the comparative analyses to investigate whether the material cited by authors, who try to justify the claims of Armenian genocide, who try to create the cruel portrait of perpetrators, and the scientific conclusions put forward by them are true or not. For more than 50 years Armenianist authors have been presenting the events to the public against the background of Adolf Hitler's ruthlessness in World War II in order to show the severity of the tensions around the Armenians living in Ottoman Turkey at the beginning of World War I. Although a specific newspaper article is referred to for this, but the journalistic facts in those articles are not confirmed by official documents. Other authors intervene in the topic without investigating the facts, either carry out populist ideas and anti-Turkish propaganda among the public by referring to their predecessors, or develop the essence of the issue in the direction of probabilism by propagating pseudo-facts to the scientific community.

In the 70s and 80s of the last century, certain scientific and scientific-mass books were published on this topic, but the problem was not reported at the level of comparative analysis of specific journalistic facts and official documents.

The scientific novelty of the article is that the claims in the mentioned newspaper materials are compared with the relevant official documents of the Nuremberg trial, and it is determined that the Armenianist claim is a fake fact.

Key words: *terror, soft power, fascism, Armenian genocide, Armenian probabilism.*

Problem statement. Discussions of "Armenian genocide" allegations at the scientific level are in the interest of modern historiography. In order to prove the scientific basis of the problem, Armenianist authors even involve pseudo-facts in the socio-political circulation as a historical truth. Another aspect of the urgency of the problem is that there are politicians who present the new Armenian – Azerbaijani conflict in the context of the "Armenian genocide" (President of France Emmanuel Macron). Thus, the resurgence of Armenian terror as the revenge of the "Armenian genocide" made it necessary to investigate the problem at the level of terrology.

Analysis of research and publications. In the article is touched on the refutation of allegations on the "Armenian genocide" in the context of the fight against "soft power" terror, the origin of the basic facts is investigated, and using the method of comparative analysis a scientific approach is given to positions that based on unsigned newspaper articles rather than official documents. Even today, those authors are trying to disseminate their allegations among the world community through the populist tactics, and do not hesitate to use the name of Adolf Hitler further to strengthen their views.

Spreading the events of 1915 in Ottoman Turkey by equating "fascists and Turks" among the public and forming the oppressed Armenian image against this background has reached the level of "soft power" terror. The goal of the "soft power" terrorists is to bring the "Armenian issue" to the agenda again, to create a cruel portrait of Azerbaijanis in order to protect the Armenians living in Karabakh from someone and something, also to connect the root of the Armenian –Azerbaijani conflict to the antiquity of the enmity between the two nations. Since the probabilistic approach to the problem continues, an attitude to it is shown based on real history.

The scientific position is investigated in the context of a comparison of the allegations in the relevant articles published in "The New York Times" and "The Times" on November 24, 1945 with the documents No. "798 – PS" and "1014 – PS" officially referred at the Nuremberg trial and the opinion concerned to A. Hitler is proven to be a pseudo fact.

Task statement. The purpose of the article is to support the formation of an objective position on the problem in the international social-theoretical opinion by examining the basics of the topic. The refutation of the false facts that caused the modern Armenian –

Azerbaijani ethno-political conflict will ensure the creation of peace in the region.

Presentation of the main research material

a – John Kirakosyan – Adolf Hitler: a violent alliance

a – 1. A brief overview on the journalistic notes in two different newspapers based on the motives of the two reports

Adolf Hitler spoke twice at a military conference in Oberzalsburg before the war in 1939. John Kirakosyan wrote on behalf of A. Hitler with reference to newspaper materials published on the basis of the motives of those reports: "... if we want to create a great German empire, we must suppress and destroy the Slavic peoples – Russians, Ukrainians, Czechs, Bulgarians, Poles, Slovaks, Belarusians. He (A. Hitler. – *E.J.*) reminded the participants about the massacres of Western Armenians (he meant ethnic Armenians living on the Erzurum plateau. – *E.J.*) in 1915 to justify the Hannibalist demands: "Who still talks nowadays of the extermination of the Armenians?" [2, p. 355]. By quoting A. Hitler's opinion as a source, J. Kirakosyan tried to create the impression that the "truth" he needed himself have a proof as well. Therefore, the confident approach to Kirakosyan's position of the authors who defended the idea of "A. Hitler and the Armenian genocide" shows that they did not want to thoroughly investigate the fact (this tendency continues today as well).

They also did not objectively consider the idea of including the relevant issue of "The Times" in scientific circulation. The issue of publicizing articles on the same subject published in both "The New York Times" [4] and "The Times" [5] on the same day could not be accidental. Since a comparative analysis of the relevant facts in those articles with the known documents on which the Nuremberg trials were based, could support scientific accuracy, which the authors did not do.

Both articles are alleged to have been based on Hitler's speeches at a military conference in Oberzalsburg on August 22, 1939, and is repeated today by J. Kirakosyan and authors who share the same opinion as support for the fact of the "Armenian genocide".

a – 2. Comparison of official documents and journalistic facts

A comparative analysis of official documents with articles based on Hitler's views on Poland and the international situation on the eve of World War II shows that both editorships made mistakes in preparing the material for publication. Therefore, it is necessary to reveal the populism and probabilism in the essence of these articles. First of all, we should note that:

1. The publication of the same type material (almost the same) on the same day both in England and the United States is no coincidence;

2. The fact that both articles were published unsigned and insured with a note *"The New York Times" received it by radiogram*, and "The Times" "*from our special correspondent*" casts doubt on the scientific origin of the materials;

a – 3. Forcible scientificization of a journalistic fact

The content of the documents adopted by the Nuremberg trials was distorted in both articles, and by "enriching" with additions and amendments for the perspective of publicist thought, but not the scientific one was conveyed to the international community. Also, in order to strengthen the foundations of scientific falsification, a foothold has been formed by referring to the relevant issues of American and British newspapers added to scientific circulation as the only source. The fact system and real content of the articles were involved in the settlement of the historical claim without specifying the facts confirmed by the documents.

Document No. "798-PS" covers A. Hitler's first speech at a known meeting [6, p.338-344]; another official document related to that meeting – "1014 – PS" – refers to A.Hitler's speech at the meeting after a lunch break [6, pp. 523–524]. A. Hitler advises his confederates to wage a life-and-death war in the forthcoming war. The report is terrifying, but not as J. Kirakosyan insists, the idea is not based on "oppressing and destroying the Slavic peoples". J. Kirakosyan equated the perpetrators of the "Armenian genocide" with the German fascists who massacred the Slavic peoples and acted probabilistically in accordance to his wishes and additions [3, p. 373].

The end of the article in "The New York Times" may be an additional support to the allegations about the falsification of the speech. "The New York Times" concludes: "Hitler's speech was listened to enthusiastically. Goering jumped from the table. He showered blood thirsty thanks and promises. He started dancing wildly". However, the document states that Goering simply thanked Hitler on behalf of the participants.

a – 4. Did Adolf Hitler use that expression?

Speculation by some authors about this idea has, in fact, fueled irony and doubtful approaches. The book, published by the Turkish-American Association Assembly, once was also prepared from an alternative position [1]. However, this did not

prevent those authors from taking a wrong position as well. Therefore, there is a need to overview the issue in a new context. Another factor is that the confrontation of facts was mainly based on the potential of the material in "The New York Times". The relevant article in "The Times" was overshadowed (J. Kirakosyan considers the article published in "The Times" to be the first [3, p. 373]). Thus:

1. A comparison of articles published in parallel shows that the New York version relied on London edition.

2. At the afore-mentioned meeting, A. Hitler had not expressed the term "Armenian genocide" or the socio-legal views to support it.

3. The authors put forward their views without examining the text of the relevant articles in "The New York Times" and "The Times" as a source, but only indicated the title, date and page of the publication, leaving both readers and researchers under the emotional influence of the misconception. At present, many authors are following this path: they refer either to the monograph of J. Kirakosyan, or to the relevant issue of the newspaper like him; the original of the documents are not addressed.

An article in "The New York Times" is entitled: "Partial Text of Talks on Poland". The article was published in London newspaper under the title "Nazi Germany's road to war". Although developed in a different format and with different sub-headings, with a few exceptions it contains the above-said pro-Armenian views.1 It appears from the well-known documents adopted by the Nuremberg Trials that A. Hitler spoke at that meeting not in the context of the deliberate destruction of certain peoples, but in the context of a life-and-death war on the whole.

a – 5. Where do the populism of John Kirakosyan and his confederates come from?

The same expression – ***extermination*** was used in the articles in relation to both Armenians and Poles: ("extermination of the Armenians", "extermination of the Poland").[2] Populist authors also based their position just on that journalistic statement. By ramming the word "extermination" as "genocide" into brains both the meaning and the legal and political meaning of the word are falsified. On the other hand, the lexical unit "genocide" as an international legal term was known to public and scientific community before World War II (since 1933,We consider the date of the term entered to the circulation).

"Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" was ratified after the Nuremberg Trials in 1948. If the term was not brought to the spot by the lawyers conducting the trial, it means there was an objective reason for it; or if brought, correspondents participating there would have published and insisted on spreading it as a legal term, especially in relation to Poles (the term "genocide" was brought to into legal and political circulation by a Polish-born US expert on international criminal law, Rafael Lemkin. – *E.J.*). But none of this has happened.

a – 6. What do official documents say?

Based on the official documents adopted by the Nuremberg trial, it can be said that A. Hitler's report does not contain any factor that would remind and justify the "Armenian genocide". At present, the fact that some states react to the events happened in Armenian – Turkish relations in 1915 not by using the word genocide, but other words and phrases from a humanitarian position (eg, meds yegern, great crime, or their synonyms) also stems from this logic, that is, there are no real facts and documents to support it. That's why in "The Times" and "The New York Times" newspapers in relation to both Armenians and Poles not *genocide*, which is a political and legal expression, but just the humanitarian-publicist lexical unit of *extermination* was used.

Another subtlety shows that the problem is deliberately falsified: In the subtitle entitled "A Conversation with Goering", in "The New York Times" article, is hinted to Genghis Khan's despotism. This fact was also falsely included to the article. This name is not mentioned in documents No. "798-PS" and "1014-PS". However, those who prepared the material for publication reminded of Genghis Khan's despotism in order to increase the emotion of the text.

It does not make exception that the source of this the claim was a famous note issued by the Soviet state during the worst period of the war. The note, which coincided with the publication date of the book (1942) "What About Germany?" by Louis Lochner, stated: "The atrocities and crimes committed by Genghis Khan, Batu, and Mamai is nothing in comparison with the savagery made by the Nazi bandits against

[1] *Note*: Taking into account the time difference between London and New York, one can understand which article was published first. The manipulation of time and place, as well as the high level of identity between the articles, do not exclude the possibility that they were written by the same author.

[2] *Note*: The mentioned articles say: "*Who still talks nowadays of the extermination of the Armenians?"; "The invasion and extermination of Poland begins Saturday morning*"; "*to kill without pity or mercy all men, women and children of the Polish race or language*". And document No."1014-PS" states: "*Restlose zertriimmerung Polens ist das militarische ziel"*. Apparently, the database for confirming the term genocide in relation to Poles is stronger. Although the opinion about Armenians is presented in a completely different context, it is being introduced to the public as an "Armenian genocide".

the civilian Soviet population and Soviet prisoners of war" [7, p. 3].

Conclusion. Thus, keeping the events of 1915 on the agenda at the level of "Adolf Hitler and the Armenian Genocide" is a populist allegation and aims to politicize the problem with a probabilistic approach. The official documents of the Nuremberg trial refute the journalistic position of the Armenianist authors.

Bibliography:

1. *Assembly of Turkish American Associations*. *Armenian allegations: myth and reality*. A handbook of facts and documents, Washington, DC 1987, 180 pp.

2. Киракосян Дж. *Западная Армения в годы первой мировой войны.* Под редакцией проф. М.Г.Нерсисяна. Ереван, Издательство Ереванского Университета, 1971, 478 с.

3. Киракосян Дж. *Младотурки перед судом истории*, ред. М.А. Гасратян, предисловие Г.Г. Азатяна, прим. Р.П. Кондакчяна, заклю. А.Дж. Киракосяна, Ереван, Айастан, 1989, 495 pp.

4.'Partial Text of Talks on Poland', *The New York Times,* 24 november 1945, p. 7.

5. 'Nazi Germany's road to war', *The Times,* 24 november 1945, p. 4.

6. *Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal*, vol. XXVI, Nuremberg 14 November 1945-1 October 1946, published at Nuremberg, Germany, 1947, 705 pp.

7. 'Нота Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В. М. Молотова', *Правда,* Москва, 28 апреля 1942 г., с. 1–3.

Джаббаров Е.В. СПРОСТУВАННЯ ЗАЯВ ПРО «НІМЕЦЬКИЙ ФАШИЗМ І ГЕНОЦИД ВІРМЕН» В КОНТЕКСТІ ТЕРОРУ «М'ЯКОЇ СИЛИ»

Наукові дискусії навколо теми «геноциду вірмен» становлять інтерес для сучасної історіографії. Деякі автори – вірменофіли у суспільно-політичний та науковий обіг впровадили недостовірні факти. Іншим аспектом актуальності цього питання є те, що є політики (президент Франції Еммануель Макрон), які трактують сучасний вірмено-азербайджанський конфлікт у контексті «вірменського геноциду».

Таким чином, у статті робиться спроба розгляду теми «геноциду вірмен» із позиції «м'якої сили».

Ця тема досліджується з позиції деяких авторів, які поширюють серед світової громадськості інформацію про «геноцид вірмен», використовуючи популістські методи та обґрунтовуючи свої висновки посиланнями на промови Адольфа Гітлера. Головною метою цих авторів є інтерпретація подій, що відбулися в Османській Туреччині в 1915 році, шляхом прирівнювання дій німецьких фашистів у роки Другої світової війни та турків Османа в період Першої світової війни та формування на цьому тлі образу багатостраждального вірменського народу. Їх задумом є за допомогою такої тактики «м'якої сили» реанімувати «вірменське питання», вказати на продовження вірмено-турецької ворожнечі. Оскільки підхід вірменофілів до проблеми слугує розпалюванню національної ворожнечі з перспективами домогтися особливого статусу для вірмен, які проживають у Карабахському регіоні Азербайджану, необхідний аналіз цієї теми на основі документів.

Наукові висновки автора статті ґрунтуються шляхом зіставлення фактів, наведених у монографіях Кіракосяна та статей з цієї проблеми, опублікованих у газетах The New York Times та The Times від 24 листопада 1945 року, з офіційними документами Нюрнберзького процесу 1946 року над фашистськими військовими «798-ПС» та «1014-ПС».

Ключові слова: *терор, «м'яка сила», фашизм, «геноцид вірмен», вірменський пробабілізм.*

УДК 94 (47+497.2) «1960/1980»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.27

Каковкіна О.М.
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

БОЛГАРСЬКІ ТУРИСТИ У ЗВІТАХ РАДЯНСЬКИХ ГІДІВ-ПЕРЕКЛАДАЧІВ[1]

Стаття присвячена українсько-болгарським туристичним зв'язкам 1960-х – 1980-х років. Звернення до теми обумовлено маловивченістю цього дослідницького напряму та проблемою слабкого представлення у наукових розвідках місця України в радянсько-болгарських відносинах. Джерельну основу розвідки склав комплекс джерел, які відклались у фондах ЦК КПУ та ЦК ЛКСМУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України, зокрема матеріали про діяльність Київського відділення Бюро молодіжного туризму «Супутник». Аналізуються звітні документи найбільшого за масштабами діяльності українського відділення туристичного бюро, розкривається інформаційний потенціал звітів гідів-перекладачів, які супроводжували групи болгарських туристів, що подорожували Україною або через Україну. Результати дослідження свідчать про багатовимірність відносин України і Болгарії у сфері туризму. Образ «друга» стосовно Болгарії, розтиражований радянською та болгарською пропагандою, іноді суперечить інформації використаних джерел. Їх осмислення розкриває не вихолощений портрет болгар та їх ставлення до радянських реалій. У джерелах присутня критика з боку болгарських туристів щодо заідеологізованості програм відвідування СРСР, їх переобтяження військово-патріотичною тематикою та постійним нагадуванням про «вічну» радянсько-болгарську дружбу. Предметом більш ретельного дослідження стали 56 звітів гідів-перекладачів Київського відділення «Супутника» за один рік – 1986-й. Їх зміст відбиває як кількісні показники, так і характеристики груп, відгуки щодо програми, обслуговування, питання, зауваження і побажання туристів. Осмислення та узагальнення викладеної у звітах інформації свідчить про більш високі запити болгарських туристів в обслуговуванні, порівняно з попередніми роками, прагнення розширити програму за рахунок культурно-мистецьких або розважальних заходів. На їх перебуванні відбились настрої радянської «перебудови» та трагічні події аварії на Чорнобильській АЕС. Уперше публікується один із звітів гіда, яка супроводжувала групу туристів з Болгарії у 1971 р., і який виразно ілюструє особливості роботи з болгарськими туристами, їх ставлення до СРСР.

Ключові слова: *туризм, Україна, Болгарія, СРСР, Бюро молодіжного туризму «Супутник».*

Постановка проблеми. З-поміж явищ, які виразно відтворюють феномен «радянського», міжнародний туризм посідає особливе місце. В умовах тоталітарної держави і системи, йому була притаманна контрольованість, підпорядкованість з боку влади, політизованість та заідеологізованість. Поряд з цим, він мав для держави економічну вигоду, а для населення туризм, особливо виїзний, слугував значним інформаційним каналом, який руйнував спроби влади повністю його контролювати. У 1960-х – 1980-х рр. Україна була важливою частиною міжнародного туризму, окремим об'єктом туристичних маршрутів або їх складовою, транзитом у подорожах по СРСР, що призвело до формування розлогої туристичної індустрії республіки, діяльність якої відклалася у значних за обсягом джерельних комплексах. Їх опрацювання дає підстави поставити нові питання як до відомих, так і не вивчених у повному обсязі джерел з історії радянсько-болгарських/українсько-болгарських туристичних відносин у роки існування Народної Республіки Болгарія. У фокусі цього дослідження – матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Болгарські туристи в СРСР і радянські в Болгарії – популярний сюжет преси обох держав, на шпальтах якої зосереджувалася інформація про стан туристичних контактів. Потрапляла вона у різного роду науково-популярні публікації, які разом із ЗМІ тиражували ідеологеми про «вічну» дружбу радянського (російського) і болгарського народів. У контексті радянсько-болгарських від-

[1] В основі статті – доповідь, виголошена авторкою на Сьомому Міжнародному науковому Славістичному колоквіумі (м. Київ, 18 листопада 2021 р.).

носин фрагменти туристичних історій розглядалися й науковцями, але самостійним предметом їх уваги вони не стали. Публікація, де вони представлені у контексті туристичних відносин СРСР з країнами соціалізму, належить М. Знаменській, яка оприлюднила її у «перебудовний» час [4]. Із сучасних досліджень українських учених, найбільш дотичних до теми, варто назвати статті Т. Сокол (1998) [11] та Г. Злагодух (2013) [3], у яких використано матеріали діяльності «Супутника» з фонду ЦК ЛКСМУ ЦДАГОУ. Авторка останньої залучила декілька звітів «Супутника» для характеристики культурно-дозвіллєвої роботи Бюро з іноземними туристами у 1970-х рр. Окремо слід назвати дисертації В. Зінченка (2003) [2] та О. Радченко [10] де, крім залучення того ж фонду ЦК ЛКСМУ, міститься історіографічний огляд праць з історії міжнародного туризму періоду УРСР. Болгарія фігурує в узагальненій інформації поряд з іншими країнами, туристів яких приймали в Україні. Безпосередньо Болгарія як об'єкт туризму проаналізована у статті О. Попова, який за основу дослідження використав звіти керівників груп з СРСР, які виїздили до Болгарії, з російських архівів [9]. Окремі джерела з історії українсько-болгарських туристичних зв'язків 1960-х – 1980-х рр. проаналізовано й авторкою цієї статті. Використані документи фонду ЦК КПУ ЦДАГОУ дозволили з'ясувати проблеми з болгарськими туристами, які подорожували в Україну, СРСР Дунаєм і Чорним морем [7].

Тема міжнародного туризму часів «холодної війни» представлена значною кількістю зарубіжних праць, які значно розширили уявлення про туризм як особливе явище у міжнародних відносинах, запропонували цікаві методологічні підходи до його вивчення. Із робіт болгарських учених варта уваги дисертація М. Іванової (Софія, 2016), у якій у контексті економічних та політичних реалій НРБ 1970-х – 1980-х рр. досліджено діяльність «Балкантуриста» [5]. Виїзний та в'їзний туризм «по-радянськи» студіюється росіянами, які використовують ресурс центральних архівів Росії [1; 8]. Діяльність БММТ «Супутник» у розвитку виїзного туризму в СРСР аналізується у дослідженні британського ученого Р. Хорнсбі [19]. Народна Республіка Болгарія й болгарські туристи фрагментарно представлені у цих розвідках.

Видається назрілою проблема залучення і осмислення нових, неопублікованих джерел для дослідження туристичних зв'язків СРСР і Болгарії, України і Болгарії. Залишається відкритим питання стосовно того, чим Болгарія і болгарські туристи вирізнялися з-поміж численних «друзів» СРСР по соцтабору, зважаючи на вихолощену історію цієї дружби в офіційному й публічному просторі обох держав «доби соціалізму».

Постановка завдання. Мета цієї розвідки – визначити інформаційний потенціал та цінність для дослідження радянсько-болгарських відносин, власне туристичних зв'язків, звітів гідів-перекладачів, які супроводжували групи болгарських туристів в СРСР, безпосередньо в Україні, з'ясувати особливості болгарських груп і туристів. Основу дослідження склали джерела, які відклались у фондах Центральних Комітетів компартії та комсомолу України, насамперед – документи про діяльність Київського відділення Бюро молодіжного туризму «Супутник» за 1970–1980-ті роки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Десталінізація дала поштовх розвитку міжнародному туризму, де країни соціалізму посідали чільне місце, серед них – й Болгарія. Організаціями, які брали на себе опіку над іноземцями, були «Інтурист», утворений ще у 1928 р. У 1958 р. було утворено БММТ «Супутник» з центральним офісом у Москві, який мав філію в Україні, а у 1972 р. був створений його підрозділ при ЦК ЛКСМУ. Протягом 1960-х – 1980-х рр. зросли масштаби діяльності, урізноманітнилися форми діяльності «Супутника», підвищилася якість обслуговування «Інтуриста», виникли нові інституції, які координували туристичну галузь, вкладалися значні кошти у її розвиток, зважаючи, що туризм давав значний прибуток, зокрема й у валюті, завдяки туристам з країн «капіталізму». Такі позитивні зміни дали підстави назвати період 1970-х – 1980-х рр. «зоряним часом» [12, с. 92].

Збільшення «туристообігу» та його масштабів об'єктивно призводило й до збільшення проблем, які не оминули й прийом болгар. Наприклад, такою напруженою темою для українського керівництва була Одеса як центр українсько-болгарського чорноморського й дунайського туризму. З кінця 1950-х років, коли кількість туристичних турів до Одеси, або через Одесу збільшилася в рази, зросли обсяги контрабанди, відвертих порушень кордону й митних правил з боку болгарських суден та громадян. Цікаво, що ці порушення виправдовувалися з їх боку саме «особливо дружніми» відносинами Болгарії та СРСР. У деяких випадках болгарська сторона про своє прибуття не повідомляла представників «Інтуриста» чи інших організацій в Україні, що робило митників заручниками такої дружби [7, с. 198]. Не менш серйозною проблемою Одеси ставала

контрабанда, зацікавленими учасниками якої були громадяни обох держав [7, с. 200–201].

З 1960-х рр. «Супутник» проводив моніторинг своєї діяльності і його результати узагальнював у доволі розлогих звітах. Київське відділення Бюро публікувало такі звіти окремими брошурами, призначеними для «внутрішнього вжитку». У таких звітах болгари поставали однією з найбільш лояльних іноземних гостей, і по кількості позитивних відгуків і характеристик є одними з лідерів [15, арк. 128–130, 151–153; 17, арк. 6–8], що доводять й документи ЦК КПУ [13, арк. 92, 102]. Критичні зауваження, як правило, фіксувалися за туристами з країн Заходу. Головний критерій, за яким оцінювалися групи, – їх лояльність до СРСР, його влади, політики.

Відхилення від такої лояльності ставали предметом уваги радянських владних органів, про що свідчить звіт гіда-перекладача В. Ніколової, яка супроводжувала «Потяг дружби» з Болгарії 8–20 серпня 1971 р. [16]. Її звіт було направлено з Комітету молодіжних організацій УРСР – складової Комітету молодіжних організацій СРСР, заснованого у 1956 р. як громадська організація, що опікувалася міжнародними молодіжними зв'язками, до ЦК ЛКСМУ. Звіт було підписано 25 вересня, і, ймовірно, мав попередню історію, яка обумовила появу окремої справи. Цей звіт опубліковано повністю як додаток до статті. Маршрут «Потяга дружби» пролягав з Болгарії через Україну до Москви й Ленінграда, в зворотному напрямі також через Україну, зокрема Одесу. Загальна кількість туристів – 297 осіб, поділених на 9 груп, які складалися з офіцерів Болгарської народної армії, курсантів військових училищ з міст Шумен, Тирново, Плевен, Софія, а також викладачів військових закладів, дружин керівників груп та офіцерів. Поведінка та висловлювання критичного змісту з боку найбільш, здавалося б, підготовленої у політичному та ідеологічному сенсі частини болгарського суспільства, – армії, привернули увагу гіда-перекладача і «дали хід» справі.

За словами В. Ніколової, довелося докладати багато зусиль, щоб організувати групи, у чому не змогли допомогти керівник потяга полковник Різов та його помічник підполковник Желєв. «Скромний по натурі» Різов «не користувався авторитетом і вважав, що заходи виховного і пропагандистського змісту не варто проводити під час туристичної подорожі» [16, арк. 6]. Одним з перших аргументів, який доводив «проблемність» групи, стала статистика відвідування запланованих програмою місць, кожне з яких було невід'ємною складовою затверджених відповідними органами маршрутів. Так, панораму «Бородинська битва» відвідали 25 з 35 туристів, «Музей Революції» в Ленінграді – 150 із 297-и, «Могилу Невідомого солдата» в Києві – «тільки» 200 осіб з 297-и, частина болгар проігнорували меморіал на Піскарьовському кладовищі у Ленінграді [16, арк. 6]. Кульмінаційною подією, яка спровокувала конфлікт туристів з гідами, стало перебування в Одесі, де організатори не змогли забезпечити умови, на які розраховували туристи. Відверта критика програми перебування поряд з антирадянськими висловлюваннями гостей не могли не викликати реакцію перекладачів. Занепокоєння викликала й мовчазна підтримка групою такої не гідної поведінки окремих офіцерів: «Вони залишилися пасивними спостерігачами і слухачами добірних лайок своїх вихованців на адресу нашої країни…» [16, арк. 12].

Проблеми в організації подорожей, зокрема побутові, не варто вважати притаманною тільки туристичній галузі СРСР, не менше їх було й в болгарському сервісі, який, однак, був більш якісним і гнучким до запитів туристів [6, с.154]. Увагу привертає саме зміст туристичних програм та їх супровід, перенасичених радянськими ідеологемами. Та й болгарська сторона не поступалася використанню туризму як засобу їх пропаганди і культивування [6, с. 151]. Причини жорсткої реакції болгар можна шукати й у більш прозаїчних речах – бажанні провести час відпустки в іншій, не заполітизованій, атмосфері, приділити час буденним речам.

Предметом окремого дослідження стали матеріали діяльності Київського «Супутника» за один рік – 1986-й. Це 56 звітів гідів-перекладачів болгарських груп, маршрути яких проходили Україною або через Україну [18]. Переважна їх частина – формалізовані бланки, які заповнювалися від руки (у деяких випадках звіти повністю написано від руки), які містять відомості про час подорожі, склад групи, терміни перебування, маршрут руху. Найбільш оригінальна їх частина – характеристика керівника групи та самої групи, відгуки туристів щодо програми, обслуговування, питання, власні зауваження гіда. Особливість деяких гідів-перекладачів для груп з Болгарії полягала в тому, що вони належали до етнічних болгар, переважна частина яких мешкала і мешкає сьогодні в Одеській області.

Опрацювання звітів дозволяє відтворити «образ» болгарського туриста (очима гіда-перекладача) та розкрити специфіку подорожей та

сприйняття ними радянської дійсності, її українського виміру. Зважаючи, що туристи приїздили по лінії «Орбіти» (болгарського аналога «Супутника») й «Супутника», групи були молодіжними, але у деяких групах вікова амплітуда коливалася від 14 до 50 років, хоча основний склад був молодіжним – 16–25 років. Як правило, це були цільові групи, однорідні за професійною або соціальною ознакою, місцем комплектування. Групи мали різні програми перебування в СРСР, що обумовлювало й характер поїздки, – ознайомлювальна, спеціалізована, «по лінії побратимських відносин». Пропонувалися й змішані маршрути, коли, наприклад, до ознайомлювальної подорожі включалося відвідування міста-побратима. НА середину 1980-х рр. таким побратимськими відносинами були пов'язані 11 регіонів (областей і округів) України і Болгарії. Стосовно чисельності груп, то у середньому вона складалася з 35 осіб. Тобто число болгарських туристів з 56 груп, які відвідали Україну через «Супутник» сягало 1960 осіб. До них необхідно додати два «Потяги дружби» чисельністю понад 300 осіб. Стосовно учасників одного з потягів – учнівську молодь, то програма їх перебування за багатьма пунктами співпадала з програмою «Потягу дружби» 1971 р. [18, арк. 17–19 зворот], та обійшлася без критичних зауважень. В другому випадку «Потяг» включав переїзд до міст-побратимів в Україні та РРСФР [18, арк. 106–110], був надзвичайно насиченим «ідейно-політичними» заходами і зустрічами, частину з яких не вдалося реалізувати.

Засобом пересування слугував переважно потяг, автобус (часто – власний з Болгарії), рідше – літак. Потягом в'їжджали в Україну або через Чоп з боку Угорщини або Унгени з боку Румунії. Іноді транспортні засоби комбінувалися. Найбільш популярні маршрути: Унгени – Москва – Київ – Вадул-Сірет; Унгени – Москва – Київ – Унгени; Москва – Ростов-на-Дону – Київ; Одеса – Суми – Київ; Москва-Київ; Тернопіль – Київ – Кишинів – Одеса; Чоп – Рівне – Київ – Одеса – Ляушени; Київ – Волгоград – Москва; Москва – Ленінград – Київ – Унгени. Літаком з Софії подорожували маршрутом Москва – Ленінград – Москва – Київ.

Керівники груп з Болгарії у більшості випадків не уперше були за кордоном, в СРСР, мали досвід знайомства з балканськими сусідами, зокрема з Югославією, Туреччиною, Грецією, а також із Польщею, Румунією, Східною Німеччиною, Чехословаччиною, Австрією, Італією, дехто бував в Австралії. Не більше 15 відсотків володіли російською, в основному – шкільні учителі. У такому випадку на гіда-перекладача покладалася головна задача налагодження комунікації із болгарськими туристами. Частина керівників (близько 20-и відсотків), інших членів груп, були не вперше в СРСР, і мали можливість порівняти стан радянського сервісу у попередні роки, про що залишали схвальні відгуки [18, арк. 63 зворот, 103].

Та зауваження залишалися. Так, «шкутильгав» сервіс в Москві та Ленінграді, в окремих випадках туристи були готові доплатити за більш комфортні номери, але цього не передбачали правила [18, арк. 45]. Стосовно харчування висловлювалося прохання більше подавати національних українських страв, якими вважали «борщ, пельмені, пиріжки» [18, арк. 21 звор.], подавати влітку напої охолодженими (а не теплими), покращити якість харчування (стосувалося ресторанів Москви і Ленінграда) [18, арк. 105].

Найбільше нарікань викликали програми перебування, перенасичені відвідуванням різних місць, у першу чергу це стосувалося виробництв та обов'язкових музейно-меморіальних комплексів. Нестача вільного часу та прохання його додати до програм – найпоширеніше зауваження і прохання [18, арк. 45 зворот, 65, 109, 112 зворот, 113]. Один з автобусних маршрутів болгари прозвали «штрафним»: переїзд дорогою Болгарія – Кишинів – Одеса – Київ – Болгарія забирав багато часу в дорозі, що поряд з цільовими візитами, не давало змоги відпочити навіть фізично [18, арк. 56, 76]. Щодо програми, то лунали побажання наповнити її відвідуваннями історико-культурних пам'яток, наприклад, Петергофа, Києво-Печерської лаври, відвідуванням театрів, концертів, цирку [18, арк. 29 зворот, 101 зворот, 109]. Поряд з цим, позитивні відгуки стосувалися панорами «Бородінська битва», музею Великої вітчизняної війни у Києві [18, арк. 14, 19].

Яка частина програм перебування компенсувала певні їх недоліки, – то це не формальні зустрічі з дискотеками і можливістю поспілкуватися, що мало особливо схвальні відгуки у молоді. Організаторами таких «Вечорів дружби» виступали райкоми комсомолу, представники міст-побратимів. У такому разі туристичні подорожі ставали найкращим засобом впливу і пропаганди, і якнайкраще сприяли налагодженню особистих щирих взаємин. Майже половина з груп складалася з учнівської молоді – старшокласників, студентів технікумів, які висловлювали захоплення подорожами до СРСР [18, арк. 79, 113, 114].

Одна з цікавих для дослідження частин звіту – поширені питання від туристів. Іноді вони були пов'язані із зауваженнями або побажаннями і стосувалися практично усіх сторін життя в СРСР, Україні – від побутових, соціальних до політичних. Першість мали питання про зарплатню в СРСР, зокрема різних категорій населення; про кордони усередині СРСР – чи потрібна віза для їх перетину, окремі документи, щоб поїхати до якоїсь республіки. Часто цікавили про пільги ветеранам Великої вітчизняної війни та їх дітям, пільги молодим родинам, хто має право на житло, умови вступу у виші СРСР. Поширеним було питання про можливість виїзду за кордон та ставлення молоді до західної культури. Щодо молоді, то болгарські ровесники цікавилися, де молодь відпочиває, «адже дискотеки й ресторани зачиняються рано – не пізніше 11 вечора» [18, арк. 34, 109].

Було поставлено декілька питань «національного» змісту: про викладання українською мовою та обов'язковість її вивчення у школах [18, арк. 21, 67]; ставлення до німців та почуття до них, «коли вони відвідують священні для вашого міста місця» [18, арк. 101], національний склад населення Одеси [18, арк. 97]. «Провокативних» питань, на кшталт такого, були одиниці: «Ви говорите, що національне питання у вас вирішено, чому ж ми у Прибалтиці відчули упереджене ставлення до тих, хто говорить російською?» [18, арк. 43]. Цікавила й болгарська тема: «Чому всі вважають Болгарію 16-ю республікою?», «Чому по телебаченню немає болгарських передач» [18, арк. 109] (імовірно питання виникало, зважаючи на наявність радянських програм в Болгарії); «У яких навчальних закладах вивчають болгарську мову?» [18, арк. 28].

У пам'яті та свідомості частини болгар певне місце посідала особа Сталіна, що також відбилося на змісті побажань і питань:

«Хотілося б побачити в музеї Великої Вітчизняної війни бюст Сталіну чи пам'ятники на його честь, вулиці»;

«Як змінилось ставлення до Сталіна у зв'язку із останніми подіями в країні?» (ймовірно йшлося про початок «перебудовних» процесів в СРСР);

«Що молодь знає про життя Сталіна?»;

«Чому тов. Сталін похований не в мавзолеї?».

Зважаючи на те, що 1986 рік – другий рік «перебудови» в СРСР, яка була сприйнята болгарським керівництвом без ентузіазму й прагненням дистанціюватися у цьому від радянської політичної еліти, цікавились реформами в СРСР (зокрема антиалкогольною кампанією) та ставленням до них та до Горбачова [18, арк. 77 зворот, арк. 85].

Чорнобильської катастрофа не стала перешкодою для прийому іноземних туристів в СРСР. Одна з болгарських груп з 42 осіб із Сілістри – міста-побратима Хмельницького, саме у дні аварії – 24 квітня – 4 травня, переїздила маршрутом Чернівці – Вінниця – Хмельницький – Київ – Одеса [18, арк. 24–28 звор.]. Крім 33 працівників сфери зв'язку, які купували путівки самостійно, семеро студентів отримали їх як нагороду за роботу у будівельному загоні. Уперше питання про аварію зафіксовано у звіті про групу, яка перебувала в Україні протягом 13–24 травня і подорожувала маршрутом Унгени – Київ – Харків – Суми – Москва. Болгарські туристи були з Враци – міста-побратима Сум, що обумовило включення його до маршруту. Питання про Чорнобильську аварію поставив керівник групи: «До нас доходили чутки, в основному, від югославів. Вони говорять, що це дуже небезпечно для людей. По моєму, вони просто сіють паніку». Інший запис: «Це, без сумніву, страшна аварія, але американські ракети, розташовані у деяких європейських країнах, несуть набагато більшу загрозу, чому вони (югослави – О. К.) говорять тільки про це?» [18, арк. 29–31 зворот]. Практично у кожному звіті, починаючи з травня 1986 р., містяться питання стосовно аварії на Чорнобильській АЕС:

«Який рівень радіації у м. Києві після аварії?»;

«Що робиться для ліквідації осередку зараження у Чорнобилі?»;

«Чи були випадки паніки в Києві у зв'язку із аварією на Чорнобильській АЕС?»;

«Які заходи безпеки були вжиті у Києві після аварії на ЧАЕС?»;

«Чи небезпечний рівень радіації? Де діти проводять канікули?»;

«Чи давала Алла Пугачова благодійні концерти для жертв Чорнобиля?»;

«Чи відчувається зараз радіація і в яких містах?»;

«Чи є небезпека радіаційного зараження для туристів?»;

«Який зараз рівень радіації у Києві?».

Найчастіше туристів цікавило питання, що зроблено для убезпечення населення від наслідків аварії. Чорнобильська катастрофа стала серйозним випробуванням для європейських туристичних ринків, не тільки в СРСР, а й болгарського, який втратив значну частину туристів з різних країн, зокрема соціалістичних, а туристичні оператори в СРСР та Болгарії, не ознайомлені із

загрозою радіаційного зараження, вважали, що її «роздуває» Захід [6, с. 155–156]. Більш того, протягом травня 1986 р. у Києві українське компартійне керівництво організовувало зустрічі із журналістами багатьох європейських країн, представниками туристичних фірм, з метою довести марність їх хвилювань [13, арк. 13–15].

Серед питань, на які гід-перекладач не змогла дати відповідь і зобов'язана була це вказати: «Коли у Росії почала вироблятися цегла? Скільки в СРСР є діючих чоловічих монастирів?» [18, арк. 101].

Випадки неналежної поведінки болгарських туристів були рідкістю. Окремі скарги гідів були зумовлені організаційними проблемами, не виконанням запропонованих у програмі заходів. Наприклад, один з керівників груп в Москві, коли туристи не змогли потрапити до мавзолею, позаяк той був закритий для відвідувачів, вимагав компенсувати це відвідуванням одного з найдорожчих ресторанів – «Сьоме небо» (в Останкінській телевізійній башті) [18, арк. 107]. У Ростові-на-Дону болгарських гостей не чекали, і «не вийшло дружнього спілкування» [18, арк. 108]. Фіксувалися факти крадіжки грошей і речей [18, арк. 59, 88, 105], у різних містах траплялися громадяни, які «підходили до болгар і просили щось продати» [18, арк. 105].

Варто підкреслити, що висловлені зауваження, побажання як гідів, так і туристів, ставали підставою для реагування. Так, за дорученням ЦК КПУ на початку 1987 р. було проведено перевірку роботи більшості туристичних відомств України з метою виявлення таких недоліків та їх усунення [14, арк. 36–37]. У цілому, «проблемна» частина звітів значно поступається позитивним відгукам і характеристикам. В українській частині програм особливе враження справляв Київ, де, за висловом одного з туристів, «почувалися, як в 16-й республіці» [18, арк. 32 зворот], болгарські туристи висловлювали зацікавлення національною культурою та традиціями українців, називали Україну «багатою і гарною республікою».

Висновки. Дослідження болгар як туристів не мало на меті спростувати наявність дружніх відносин НРБ та СРСР, українців і болгар, а звернути увагу на їх неоднозначність, складність, залежність від багатьох політичних, економічних та соціальних проблем обох держав, нав'язування владою певних ідеологем та наративів. Звіти гідів-перекладачів болгарських груп без сумніву є специфічним джерелом, де перед авторами стояло завдання збалансувати «вічну дружбу» та допустиму об'єктивність характеристик. Матеріали ЦДАГОУ долають деякі стереотипи стосовно радянсько-болгарських, українсько-болгарських відносин, як абсолютно «безхмарних». Це, своєю чергою, дозволяє інакше сприймати Болгарію та власне болгар – різних за смаками, вподобаннями, настроями та інтересами. Деякі болгарські туристи частіше бували за кордоном, мали більш якісний сервіс у власній країні, тому очікували відповідного в СРСР. Поряд з цим, звіти свідчать й про належний рівень обслуговування, який влаштовував більшість болгарських гостей. Документи демонструють високий ступінь задеідеологізованості, заполітизованості туристичної індустрії, при чому не тільки в СРСР, а й в Болгарії. Ця обставина поряд з зростанням невдоволення іншими сторонами відносин у «соцтаборі», спричиняла антирадянські, критичні висловлювання болгар. Більшість маршрутів обмежувалися великими містами, зокрема, столицями. Подорожі до регіонів обумовлювали у першу чергу побратимські зв'язки, де «народна дипломатія» компенсувала недоліки програм.

* * *

Документ, який публікується як додаток до статті, представлений мовою оригіналу. Текст звіту, надрукований на друкарській машинці, збережено без змін, за винятком окремих граматичних помилок або одруківок, які виправлено.

[Вхідна дата документу – 24 грудня 1971 р.]
Напис від руки – «Терміново ознайомити секретарів ЦК»
Таємно
Секретаріату ЦК ЛКСМУ

Подаємо для інформації витяг із звіту гіда-перекладача Київського відділення БММТ «Супутник» тов. Ніколової В. М., яка супроводжувала з 8 по 20 серпня 1971 року поїзд Дружби з Народної Республіки Болгарії.

Комітет молодіжних організацій УРСР

В состав поезда Дружбы входили, в основном, молодые офицеры БНА, курсанты высших военных училищ (из городов – Тырново, Шумен, Плевен, София) и несколько гражданских лиц – преподавателей соответствующих училищ, жён руководителей групп и других офицеров.

Программа пребывания была выполнена полностью, туристы остались очень довольны увиденным и услышанным, но всё же многие из них не

являлись на посещение мероприятий. Например, из 35 человек группы №1 посетили Бородинскую панораму – 25 чел. (и это одна из организованных групп). Таже картина повторилась и в Ленинграде. Из 297 чел. Поезда музей Революции посетили 150 человек. В Киеве на возложении венков у могилы Неизвестного солдата присутствовали лишь 200 человек. Чтобы организовать группы на мероприятия пришлось немало сил приложить переводчикам. Каждый день вечер мы обсуждали прошедший день и решали каким образом организовать группы на выполнение программы следующего дня. Несколько раз на эту тему я беседовала с полковником Ризовым (руководителем группы) и его помощником подполковником Желевым, но положительных результатов не добилась. По своим личным качествам они не могли организовать людей на выполнение экскурсионной программы. Скромный по своей натуре и не настойчивый полковник Ризов не пользовался должным уважением и авторитетом у курсантов. Он не умел довести до сведения руководителей групп всю важность проводимых мероприятий и участия в них молодых офицеров и курсантов БНА. Почему-то он считал, что воспитательную работу, а тем более пропагандистскую, среди участников не обязательно проводить во время туристкой поездки:

– Они так много читали и слышали о Советском Союзе.

– Но они же не видели.

– Кому надо, посмотрят.

– А остальные?

– Не волнуйтесь, остальные найдут, чем заняться.

В такой обстановке трудно было работать с группами, с руководителями.

Неоднократно я встречалась с руководителями группы, чтобы поговорить о цели поездки, о выполнении программы, о том, что они больше всего хотели бы посмотреть, кроме предлагаемой программы, и от чего они отказываются. Почему группы так пассивны, без энтузиазма, без особого интереса посещают мероприятия. Ответ был один: «Они всё знают».

Очень неприятно было смотреть на колонну участников на Красной площади во время возложения венков у мавзолея В. И. Ленина. Вид у некоторых был такой, как будто они вышли на прогулку по бульвару. Не было впечатления, что это идут воины. В Ленинграде накануне посещения Пискарёвского кладбища состоялся особый разговор с руководителями групп. И опять же человек 60 не посетили кладбище.

Что касается спецпрограммы, то она была выполнена. В Москве группа авиаторов посетила музей авиации в Монино, в Ленинграде – авиачасть, в Киеве – высшее инженерно-авиационное военное училище. Эту группу считаю необходимым особо отметить. Отличались авиаторы вместе с пограничниками отменной организованностью (руков. капитан Димитров – инструктор по комсомолу в главполитуправлении), дисциплинированностью, пониманием того, насколько важно им узнать больше, чем знали. Они увезли с собой на родину отличные впечатления о Москве, Ленинграде, Киеве, Одессе, о людях, с которыми встречались, а встреч было немало.

Остальные участники поезда посетили Ленинградское высшее артиллерийское училище им. С. М. Кирова, высшее зенитное училище. Везде гостей принимали на уровне делегаций. Как правило, встречали начальник училища, начальник политотдела, заведующие кафедрами. Гостей знакомили со структурой училища, с учебной работой, подготовкой кадров, работой партийной, комсомольской организаций, с учебной базой. Немало внимания было уделено рассказам о воспитании высоких моральных качеств будущего воина-специалиста, патриота, интернационалиста.

С таких встреч большинство участников поезда уходили взволнованные, полные впечатлений, но сколько стоило труда обеспечить присутствие туристов на подобных мероприятиях. Насколько это было сложно, можно представить, если только знать некоторые факты поведения, высказывания отдельных лиц и даже групп.

Многие из них не желают знакомиться с нашей действительностью, проявляя при этом этакое обывательское отношение ко всему, чего достиг наш народ, что имеет Болгария сегодня, благодаря этим достижениям. Скептически относятся ко всему, что им показывают и рассказывают. Сержант Динев высказался: «Если бы не мы в 1920 годы, вы бы все умерли с голоду. И вообще дали вам христианство, иначе не было бы Киевской Руси. Я болгарин и не желаю кормить Союз помидорами». Разумеется, высказывается недалёкий человек. Но возникает вопрос, почему подобные высказывания всё чаще и чаще можно слышать от болгарских туристов. И говорят это люди, которые считаю, что они и только они – истинные патриоты Болгарии, люди со сформировавшимися взглядами, характером, убеждениями.

Майор Рачо Михайлов (5 гр.), член БКП, преподаватель высшего военного училища им. Г. Димитрова в г. Шумен, как-то в беседе сказал: «Вечная

дружба. Мы о ней много говорим. Какое мне дело до того, что говорили наши прадеды. Я хочу сейчас всё иметь у себя в Болгарии. Не хочу, чтобы за бесценок вывозили вам сигареты, виноград и пр. Меня не интересует политика СЭВ». Это говорит человек, который воспитывает будущего воина Народной Армии. Естественно, отсутствие всякого воспитания тут налицо. Очевидно, из-за таких вот, казалось бы, незначительных ньюансов приходится с каждым годом всё сложнее работать с болгарскими туристами.

Один из офицеров высказался таким образом: «А что мне делать на Пискарёвском кладбище? Насколько мне известно я там ничего не потерял. Черный хлеб едите и хвастаетесь своими достижениями. Мой народ ест белый и каждый вечер посещает рестораны. Ваша «вечная дружба» держится на том, чтобы мы вас кормили». Подобные высказывания не единичны. Некоторые вещи, происходящие в группах были более, чем странны и непонятны. Если исключить отсутствие торжественного обеда в Москве 9. IX, поездку в плацкартных вагонах из Ленинграда в Киев, то вся программа пребывания в СССР прошла очень хорошо. Но чувствовалось, что всё-таки чем-то недовольны, какая-то часть туристов всё время становилась в позу «ворчливой свекрови». Состояние в Москве ещё можно было объяснить. Очень мало поменяли денег и некоторые постоянно находились в бегах, изыскивая пути приобретения советских денег. Но в последующих пунктах пребывания по этому вопросу несколько поостыли. И всё-таки недоброжелательность со стороны определённой части туристов чувствовалась. Всё стало ясным в Одессе. Из Киева в Одессу группы были отправлены двумя поездами, чтобы не ехать в плацкартных вагонах. Первые 120 чел. в Одессе должны были разместиться в кемпинге «Интуриста» в пригороде. Это небольшой городок из домиков со спальными комнатами на 2-х человек. Очень хорошие комнаты, удобные. Вполне соответствующие договорной программе.

Группы курсантов из г. Шумена наотрез отказались размещаться в кемпинге. В это время в Одессе шёл проливной дождь. Никто не вышел из автобусов. Никакие доводы переводчиков, руководителей групп (некоторых), представителя Одесского отделения БММТ «Спутник» не были приняты во внимание. На вопрос «Почему не хотите размещаться?» ответ не был получен. Только одно – хотим жить в гостинице. В этот период в Одессе не было ни единого свободного места. После размещения остальных групп снова поехали в кемпинг. Группы курсантов продолжали сидеть в автобусах. На экскурсию поехали с вещами. После осмотра города Ризов собрал совещание коммунистов, после чего 3 группы разместилось, а одна группа упорствовала, и только после того, как я заявила, что по прибытии в Болгарию за простой автобусов придётся платить валютой и об этом инциденте придётся заявить в консульство, группа разместилась в кемпинге. Оказалось, что заводилой данного неприятного случая был всё тот же майор Р. Михайлов. Его поддержали руководитель 4 группы подполковник Стас Боянов – человек, которого интересовали только магазины, только удовлетворение желаний и интересов его супруги, лейтенант Христо Чеченов из 6 группы и др. офицеры. Всё это сопровождалось нелестными по адресу наших партий, правительств, по адресу нашей молодёжи. Это взбунтовавшуюся толпу полковник Ризов не мог обуздать.

Руководство следовало в Одессу следующим поездом и руководитель первых четырёх групп полковник Дончев предпочел остаться в стороне, предоставить возможность Михайлову и Чеченову подготовить группы к пребыванию в Одессе. Эти же группы сорвали посещение музея Одесского военного округа. На вопрос, почему всё это произошло, полковник Ризов смог только ответить: «У него (Михайлова) двоюродный брат генерал Владов. Вот он и распоясался».

Но кроме Михайлова в группах были и др. офицеры. Они остались пассивными наблюдателями и слушателями отборных ругательств своих воспитанников по адресу нашей страны. Были обруганы две переводчицы. Я считаю, что только несерьезное отношение к своим обязанностям руководителей групп, непонимание своей роли в воспитании будущего офицера Народной Армии, может привести к тому, что люди, подобные Михайлову, могут увести толпу за собой. А за ним может постоять кто-то посерьёзнее.

Работали с группами переводчики из отделений «Спутник» г. Ленинграда, Одессы, Киева. Были организованны, добросовестно относились к своим обязанностям, подчас им не доставало опыта, но с работой справлялись.

Сопровождающий поезда Дружбы
гид-переводчик В. Николова
25. IX. 71.

ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 801. Арк. 5–12.

Список літератури:

1. Багдасарян В. Э., Орлов И. Б., Мазин К.А., Федулин, А. А. и Шнайдген Й. Й. *Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е годы:* Учебное пособие. Москва: ФОРУМ, 2007. 256 с.
2. Зінченко В. А. Молодіжний туризм в Українській РСР у 70–80-х рр. XX ст. (на основі діяльності «Супутника»): Автореф. дис. … канд. іст. наук – 07. 00. 01. – Історія України. Донецьк, 2003. URL: https://infotour.in.ua/zinchenko-1.htm
3. Злагодух Г. В. Форми культурно-дозвіллєвої роботи БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМУ з іноземними туристами (70-ті роки XX ст.). *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* Вип. 19. Т. 2 / упоряд. В. Г. Виткалов. Рівне : РДГУ, 2013. С. 214–220.
4. Знаменська М. В. Участь Української РСР у співробітництві СРСР з європейськими країнами соціалізму в галузі туризму (70-і – початок 80-х рр.). *Український історичний журнал*. 1986. № 1. С. с. 123.
5. Иванова М. Държавният туризъм и изграждането на социалистическия образ и стереотип на «българското» – 70–80-те години на XX в. «Балкантурист» : запазената марка на НРБ : Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен «доктор». София, 2016. 26 с.
6. Каковкіна О. М. Особливості розвитку міжнародного туризму у Болгарії у 1970-х – на початку 1990-х рр. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 1–2 (зима–весна). С. 149–157.
7. Каковкіна О. М. Чорноморський напрям радянсько-болгарських відносин наприкінці 1960-х рр.: політика, торгівля, туризм і контрабанда. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць.* Дніпропетровськ, 2015. С. 196–204.
8. Орлов И. Б., Попов А. Д. *Сквозь «железный занавес» See USSR!: Иностранные туристы и призрак потёмкинских деревень*. Москва: Издательский Дом Высшей школы экономики, 2018.
9. Попов А. Д. Народная Республика Болгария как объект зарубежного туризма советских граждан. *Дриновський збірник.* Т. 4. Харків, 2011. С. 302–309
10. Радченко О. М. «Інтурист» в Українській РСР: структура, кадри, основні напрями діяльності (60–80-ті рр. XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01. Черкаси, 2011. 20 с.
11. Сокол Т. Г. Характеристика структури туристичної галузі СРСР в 70–80-х рр. XX ст. *Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура»: У 2-х ч*. К., 1998. Ч. 2. С. 230–250.
12. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. *Історія туризму в Україні* : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вища школа, 2002. 194 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2450. 154 арк.
14. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3026. 62 арк.
15. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 563. 257 арк.
16. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 801. 12 арк.
17. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1689. 43 арк.
18. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 3883. 115 арк.
19. Hornsby R. Strengthening Friendship and Fraternal Solidarity: Soviet Youth Tourism to Eastern Europe under Khrushchev and Brezhnev. *Europe-Asia Studies.* 2019. 71 (7). pp. 1205–1232. URL: https://eprints.whiterose.ac.uk/129340/3/Hornsby%20revised%20article.pdf

Kakovkina O.M. BULGARIAN TOURISTS IN REPORTS OF SOVIET GUIDES-INTERPRETERS

The article is devoted to Ukrainian-Bulgarian tourism ties of the 1960s–1980s. Turning to the topic is due to the understudied nature of this research direction and the problem of weak representation in scientific research of Ukraine's place in Soviet-Bulgarian relations. The source basis of the survey was a set of sources that were stored in the funds of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, in particular, materials on the activities of the Kyiv branch of the Bureau of Youth Tourism "Suputnyk". The report documents of the largest Ukrainian branch of the tourist bureau are analyzed, the informational potential of the reports of guides-interpreters who accompanied groups of Bulgarian tourists traveling in or through Ukraine is revealed. The results of the study indicate the multidimensional nature of relations between Ukraine and Bulgaria in the tourism field. The image of a "friend" in relation to Bulgaria, propagated by Soviet and Bulgarian propaganda, contradicts the information of the sources used. Their interpretation reveals portrait of Bulgarians, not emasculated, and their attitude to Soviet realities. In the sources, there is criticism from the side of Bulgarian tourists regarding the ideological nature of the programs for visiting the USSR, their overloading with military-patriotic themes and constant

reminders of the «eternal» Soviet-Bulgarian friendship. The subject of a more thorough study was 56 reports of guide-interpreters of the Kyiv branch of «Suputnyk» for one year – 1986. Their content reflects both quantitative indicators and characteristics of groups, feedback on the program, service, questions, remarks and wishes of tourists. Comprehension and generalization of the information presented in the reports indicates higher requests of Bulgarian tourists in the service, compared to previous years, desire to expand the program at the expense of cultural and artistic or entertainment events. The sentiments of Soviet «perestroika» and the tragic events of the accident at the Chernobyl nuclear power plant were reflected on their staying. One of the reports of a guide who accompanied a group of tourists from Bulgaria in 1971 is published for the first time, and which clearly illustrates the peculiarities of working with Bulgarian tourists and their attitude to the USSR.

Key words: *tourism, Ukraine, Bulgaria, USSR, Bureau of Youth Tourism "Suputnyk".*

УДК 94:339.924(560)]:341.1ЄС(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.28

Меміш О.М.
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДНОСТІ КОПЕНГАГЕНСЬКИМ КРИТЕРІЯМ НА ШЛЯХУ ВСТУПУ ТУРЕЧЧИНИ ДО ЄС

Стаття присвячена описанню проблем інтеграції Турецької Республіки до Європейського Союзу. Не дивлячись на достатньо складний шлях приєднання до Європейського Союзу, держава протягом багатьох років проводила велику кількість реформ, намагаючись дотримуватися вимог Європейського Союзу на шляху інтеграції і відповідати канонам сучасної європейської держави.

Автором також аналізуються зміни, які відбулися у правовій системі і державному устрої, пов'язані з гармонізацією і адаптацією до правових досягнень Європейського Союзу і Копенгагенським критеріям.

Також було акцентовано увагу на реформах, які викликали критику з боку Європейського Союзу, а також проблемах, пов'язаних з перспективами вступу Туреччини до Європейського союзу, насамперед, із складнощами і багатокомпонентністю питання про відповідність країни вимогам, поставленими Європейським Союзом перед новими кандидатами до його членства.

Наголошено, що особливо великі і складні завдання на цьому шляху доводиться долати Турецькій Республіці, тому що на відміну від інших представників на членство в Європейський Союз вона не є європейською країною і відрізняється цілим рядом суспільно-політичних, соціально-економічних, правових особливостей. Саме значний розрив між вимогами до країн – кандидатів до вступу і стан справ в економічній, політичній, соціальній сферах життя Турецької Республіки обумовлює повільний темп переговорів з Європейським Союзом.

Підкреслено, що не зважаючи на все, загалом, Туреччина пройшла величезний шлях у реалізації своєї євроінтеграційної стратегії, стала кандидатом на вступ до Європейського Союзу, провела основні реформи з метою адаптації та гармонізації свого права зі стандартами Європейського Союзу. Реформи, що проводили з метою адаптації та гармонізації права з єдиною Європою, в принципі були вдалі, не дивлячись на те, що на сьогодні Копенгагенські критерії виконані ще не в повному обсязі та існують зауваження з боку Європейського Союзу.

Ключові слова: *Туреччина, Європейський Союз (ЄС), Комісія Європейських Співтовариств (КЕС), Копенгагенські критерії, «курдське питання», Acquis communautaire (інституційна та юридична нормативна база європейської інтеграції).*

Постановка проблеми. Традиція європизації, що мається на увазі доєднання до досягнень і цінностей європейської цивілізації, має в Туреччині глибоке коріння, яке сягає ще османських часів. Туречина почала реалізовувати проєкт по вестернізації (модернізації) на західний зразок економічного, політичного і соціального життя ще в час Османської імперії в XIX столітті. Лінія на європезацію країни була продовжена та ще більш посилена після проголошення Турецької Республіки (1923 р.).

Туреччина – одна з перших держав, яка виявила бажання приєднатися до багатьох щойно створених європейських організацій, при цьому розпочавши довгий і складний процес реформування. Європейський настрій поступово вводився у всі сфери життя країни – починаючи від законодавчої до культурної та ідеологічної.

Проблеми, пов'язані з перспективами вступу Туреччини до Європейського союзу, насамперед, пов'язані із складнощами і багатокомпонентністю питання про відповідність країни вимогам, поставленими ЄС перед новими кандидатами до його членства. Особливо великі і складні завдання на цьому шляху доводиться долати Турецькій Республіці, адже на відміну від інших представників на членство в ЄС вона не є європейською країною і відрізняється цілим рядом суспільно-політичних, соціально-економічних, правових особливостей. Саме значний розрив між вимогами до країн –кандидатів до вступу і стан справ в економічній, політичній, соціальній сферах життя Турецької Республіки обумовлює повільний темп переговорів з ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема нашого дослідження вже висвітлювалася в

цікавих та змістовних публікаціях вітчизняних та зарубіжних авторів таких як Гаджієв А.Г. [1], Вардан О. [2], Унлюхісарджикли О. [3], Мемедова А. [4], [5], Алдер К. [6], Бабілі Т. [9]. Проте ряд аспектів, зокрема ті, які стосуються лібералізації політики Турецької Республіки стосовно курдських меншин, що добре проявилося в ході виконання вимок Копенгагенських критеріїв, залишилися поза увагою цих публікацій.

З метою більш детального зясування тривалого і складного процесу торування Туреччиною шляху до ЄС і присвячена дана публікація.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення і аналіз проблем інтеграції Туреччини до Європейського Союзу, проведених задля цього реформ і вплив стандартів ЄС на державний устрій країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. 14 квітня 1987 р. Туреччина подала до ЄС заявку про вступ до цієї організації. Комісія ЄС представила свою думку щодо цього питання у формі звіту, схваленого Радою ЄС. У документі вказувалося, що економічна та політична ситуація в країні не переконала Комісію у спроможності Туреччини подолати складності економічних процесів при її приєднанні до спільноти та, що незважаючи на позитивні досягнення, залишаються проблеми у сфері демократизації та прав людини.

18 грудня 1989 р. Комісія Європейських Співтовариств (КЕС) опублікувала два документи: «Думка Комісії за заявкою Туреччини про вступ до Спільноти» і, як додаток до неї, доповідь «Турецька економіка: структура та розвиток», яка була розгорнутим аналізом стану економіки Туреччини, у тому числі її порівняння з Грецією, Іспанією та Португалією як найменш розвиненими членами ЄС. У документі вказувалося, що початок переговорів щодо вступу будь-якої країни до Європейського Співтовариства обумовлений двома принципами. Країна-кандидат має бути в змозі взяти на себе низку обмежень, обов'язкових для членів Співтовариства, та витримати тягар проблем, які можуть виникнути у зв'язку з поетапною інтеграцією до співтовариства країн ЄС. Наголошувалося, що особливо важливими є ці положення для Туреччини як країни, що володіє значною територією і населенням, що швидко зростає, але рівень економічного розвитку якої, проте, в цілому нижчий від загального рівня Співтовариства.

У червні 1993 р. у Копенгагені Європейська Рада визначила спільні критерії, яким мають відповідати країни-кандидати, як попередні умови вступу до ЄС: стабільність інститутів, які гарантують демократичний процес, силу закону, права людини, повагу та захист меншин; наявність та функціонування ринкової економіки, а також здатність протистояти конкуренції та ринковим силам усередині ЄС; здатність виконувати зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, включаючи сприяння досягненню цілей політичного об'єднання, а також економічного та валютного союзу.

На момент оприлюднення критеріїв стало зрозуміло, економічні показники Туреччини свідчать про те, що поки що вона не може в повному обсязі прийняти на себе економічні зобов'язання перед ЄС. Нестабільність турецької економіки, високий рівень інфляції, величезний дефіцит бюджету, диспропорції територіального соціально-економічного розвитку, гіпертрофоване втручання держави в економіку не дозволяють Туреччині брати участь у валютному союзі. Викликало занепокоєння те, що Туреччина – надто велика, бідна, густонаселена країна з високим рівнем безробіття. Крім того, у разі вступу до ЄС Туреччина загрожуватиме іншим його членам припливом дешевої робочої сили, і структурні фонди Союзу будуть змушені її кредитувати. Цілком природно, що найменш розвинені держави ЄС – Греція, Іспанія, Португалія та Ірландія – не хотіли б бачити Туреччину як член ЄС, а отже – ділити з нею допомогу з фондів цієї організації.

У доповіді Єврокомісії від 13 грудня 1995 р. було сформульовано основні положення, які потребують уваги Туреччини щодо її вступу до ЄС: Конституція країни 1982 р., дотримання прав людини та пошук політичного вирішення «курдського питання».

У вересні 1996 р. Європейський парламент вирішив призупинити всю фінансову допомогу Туреччини за винятком тієї, що піде на відновлення демократії. Крім того, у липні 1997 р. КЕС заявила, що стан із дотриманням прав людини в Туреччині не відповідає стандартам ЄС.

У результаті, 8 грудня 1997 р. уряд Туреччини прийняв низку законів про права людини. Основні його положення стосувалися умов утримання ув'язнених.

Раніше, 29 квітня 1997 р., Європейська Рада підтвердила, що Туреччина буде оцінена за тими самими об'єктивними стандартами та критеріями, що й інші претенденти. Однак, у грудні 1997 р. на Люксембурзькій зустрічі ЄС не включив Туреччину до числа країн-кандидатів. Таке рішення було обґрунтоване занепокоєнням щодо військ Туреччини на Кіпрі та її напружених відносин із

Грецією. Європейська Рада нагадала, що конфлікт між Грецією та Туреччиною в Егейському морі може бути подолано лише відповідно до міжнародного права.

Європейська Рада підкреслила, що стратегії Туреччини на вступ до ЄС слід ґрунтуватися на розвитку можливостей, проголошених в Анкарській угоді, інтенсифікації участі у митному союзі, проведенні фінансової кооперації, зближенні із законодавством ЄС. Пріоритетами в галузі прав людини повинні бути статус жінки, права та захист дитини, інформації та освіти.

Для зміцнення взаємодії з ЄС наголошувалося на необхідності проведення в Туреччині політичних та економічних реформ, а також продовження переговорів, які проводяться під наглядом ООН з метою пошуку вирішення проблеми Кіпру.

У грудні 1999 р. на засіданні Європейської Ради в Гельсінкі Туреччині було надано статус країни-кандидата на прийняття до ЄС. Але вона залишилася при своїй особливій думці, заявивши, що приймає пропозицію щодо дотримання критеріїв вступу, але категорично не згодна з необхідністю поступок зі спірних питань з Грецією.

Учасники Європейської Ради в Гельсінкі схвалили позитивні зміни у внутрішньополітичному житті Туреччини, а також її чіткий намір продовжувати реформи, спрямовані на досягнення відповідності Копенгагенським критеріям.

Отримавши статус країни-кандидата, Туреччина зобов'язалася дотримуватися правил і статутних вимог Європейського Союзу. Але коли на початку 2000 р. розпочалися переговори з усіма країнами-кандидатами щодо вступу до ЄС, то Туреччина залишилася поза рамками цих переговорів. Це пояснювалося тим, що турецький уряд не розпочав виконання необхідних умов, таких як дотримання прав людини, скасування страти, врегулювання турецько-грецьких розбіжностей, кіпрського питання. Проте, незважаючи на це Туреччині було запропоновано допомогу у проведенні необхідних реформ.

На саміті в Ніцці в 2000 р. було прийнято рішення, згідно з яким переговори про вступ Туреччини не почнуться доти, доки країна не досягне відповідності попереднім політичним вимогам, а саме: не покращить докорінно становище з правами людини, не обмежить роль армії у внутрішньоїполітичному житті, не припинить дискримінацію національних меншин. Однак, правлячі кола Туреччини не відразу усвідомили, що виконання Копенгагенських критеріїв є дійсно непорушною умовою вступу до ЄС. Лише рішення, ухвалене на саміті в Гельсінкі в 1999 р., коли Туреччину було названо серед кандидатів на членство в ЄС, стало поворотним моментом щодо ставлення турецької влади до виконання копенгагенських критеріїв [1, с. 127]. Так, наприклад, на думку Омера Вардана, саме після доленосного рішення Гельсінського саміту уряд Туреччини повірив серйозно у можливість вступу держави до Євросоюзу за умови виконання Копенгагенських критеріїв [2, с. 51].

Спеціально з цією метою у 2001 р. були розроблені поправки до турецької Конституції, а також дев'ять пакетів так званої гармонізації, кожен з яких стосувався тієї чи іншої сфери, про які йшлося у копенгагенських критеріях. Один з них був воістину революційним, оскільки він уперше закріпив у турецькому законодавстві офіційне визнання етнічної меншини – курдів. Більше того, були дозволені теле- та радіопередачі курдською, а також викладання курдською мовою в приватних школах.

Слід зазначити, що незадовго перед цим, у грудні 2000 р., на черговому саміті ЄС у Брюсселі було оприлюднено та передано турецькій делегації підготовлений Комітетом з розширення ЄС «Документ про партнерство у питаннях вступу Туреччини до ЄС». Він конкретизував умови у політичній та економічній сферах, які мають бути виконані турецькою стороною у «посткандидатський» період, який поділявся на короткострокову (до 2002 р.) та довгострокову (2006 р.) перспективу.

«Документ про партнерство» містив перелік критеріїв, яким Туреччина має чітко відповідати. Для виходу на вирішення складних проблем (кіпрську; територіального розмежування з Грецією в Егейському морі; права курдів) передбачався «розширений політичний діалог», причому було визначено терміни, в які Туреччину закликали вкластися. Компроміс мав на увазі, що турецький уряд ніхто не змушує поступатися національними інтересами, але сам повинен порівнювати свої дії та пріоритети з добре відомими т.зв. Копенгагенськими критеріями вступу до ЄС.

Після оприлюднення Туреччиною наприкінці березня 2001 р. своєї Національної програми, Комісія Європейських співтовариств вітала її як «важливу віху на шляху адаптації до законодавства ЄС» та прийняття Acquis communautaire (інституційна та юридична нормативна база європейської інтеграції), – відправної точки процесу корінної трансформації в сучасну демократичну державу. У ЄС вважали що Національна програма

є міцною основою для того, щоб турецький уряд почав широкомасштабні реформи.

Європейська Комісія, зі свого боку, вітала реформи, спрямовані на демократизацію країни. Представник виконавчого органу ЄС назвав подію «дуже позитивним кроком уперед». При цьому він нагадав Туреччині про необхідність подати деякі «роз'яснення», насамперед, щодо порядку здійснення прийнятих реформ.

У той же час 13 листопада 2001 р. Комісією було опубліковано Звіт про розвиток Туреччини. Як мотивування затримки з переходом до заключного етапу заявлялося, що багато членів ЄС вважають рівноцінними початок заключного етапу та переговори про вступ, а оскільки Туреччина лише розпочала задекларовані нею 9 пакетів і які ще не мають належного втілення в життя, то вона не може розпочати заключний етап.

Крім того, у Лакейській декларації 2001 р. було наголошено, що «одним із основних принципів членства в Європейському Союзі є демократія та права людини. Союз відкритий тільки для тих країн, які підтримують такі базові цінності, як вільні вибори, толерантність до меншин та панування закону». Протокол щодо вступу Туреччини до ЄС 2001 р. встановив такі вимоги: підтримання фактичного мораторію на вищу міру покарання в Туреччині, а надалі скасування страти та ратифікація Протоколу № 6 Європейської Конвенції з прав людини

Проте, виступаючи на змішаній турецько-європейській парламентській комісії, міністр закордонних справ Туреччини Ісмаїл Джем заявив про неприйняття ним критики ЄС щодо недотримання прав людини. Зокрема, він не згоден зі звинуваченнями у тортурах ув'язнених у турецьких в'язницях та вважає, що обмеження на свободу зборів та демонтрацій існують і в інших європейських країнах.

Процес підготовки до вступу до ЄС став для Туреччини важливим каталізатором правозахисних реформ. Турецький парламент ухвалив новий Цивільний кодекс, який набув чинності 1 січня 2002 р. і включив зміни, рекомендовані ЄС.

Як бачимо, Туреччина пішла на великі внутрішні реформи, покликані забезпечити відповідність її законодавства та повсякденної практики критеріям та нормам ЄС. Пакет законодавчих актів, який набув чинності у серпні 2002 р., скасував смертну кару, зняв юридичні обмеження культурних прав індивідів, уможливив повторне слухання справи в Європейському суді з прав людини, зміцнив законодавчі гарантії свободи слова та друку, скоротив обмеження на право зборів, забезпечив право власності на громадські установи, що належать національним меншинам Туреччини, розробив законодавчу базу, необхідну для діяльності іноземних організацій у Туреччині, регламентував нові заходи щодо боротьби з незаконною імміграцією. Таким чином, країна стала технічно готова до переговорів щодо вступу до ЄС.

Новий турецький уряд, очолюваний Абдуллою Гюлем, який прийшов до влади у жовтні 2002 р., продовжив курс на реформи. Він встановив одним із пріоритетів своєї діяльності скасування катувань ув'язнених, а також видав новий державний нормативний акт, спрямований на розширення прав людини. Уряд, який підтримував лідер правлячої партії Реджеп Тайїп Ердоган, розглядав можливість теле- і радіомовлення курдською мовою.

Однак у списку десяти країн-кандидатів на вступ до ЄС 2004 р. Туреччини знову не було. Очевидно, що в тому стані Туреччина все ще не відповідала вимогам ЄС. Це стосувалося як економічних показників так і політичної нестабільності в країні. У Копенгагенському висновку Європейської Ради 2002 р. було зазначено, що Євросоюз заохочує енергійні реформи в Туреччині. Якщо Європейська Рада у грудні 2004 р. вирішить, що Туреччина відповідає Копенгагенським критеріям, то Європейський Союз розпочне переговори про вступ Туреччини без зволікання».

У березні 2003 р. Туреччина підписала протокол № 6 Європейської конвенції з прав людини, яка забороняла страту у мирний час. «Це був значний крок нового турецького уряду щодо захисту прав людини та забезпечення європейських стандартів для своїх громадян», – заявив міністр у справах Європи Денніс Макшан.

Разом з тим слід зазначити, що цей процес був непростим. Так багато впливових турецьких військових були переконані, що більшість висунутих ЄС умов є згубною для країни. З ними погоджувалися представники й інших верств суспільства. Все більш популярною в країні стала думка про те, що насправді, спокушаючи Анкару обіцянками прийому, ЄС намагається змусити Туреччину піти на необгрунтовані поступки щодо курдів, Кіпру, територіальних суперечок з Грецією навколо островів в Егейському морі, – а потім зачинити двері перед ослабленою та розділеною країною.

Ще однією великою перешкодою на шляху Туреччини до вступу був і так званий «євроскептицизм», який грав далеко не останню роль у гальмуванні реформ та просуванні переговорів щодо вступу. Як зазначалося вище, з моменту подання

Туреччиною першої заявки на приєднання до ЄС пройшов уже доволі тривалий час, а повноправне членство досі залишалося перспективою. Все це відбивалося на настрої турецького населення, яке вважало, що йому не раді в об'єднаній Європі. Велику роль дезорієнтації населення грала і певна невизначеність політики самого ЄС.

Так, у рамковому документі з переговорів із Туреччиною зазначено таке: «згідно з рішенням Європейської Ради від грудня 2004 р. <…> метою переговорів є вступ. Тимчасові рамки переговорів не обмежені, як і результат не може бути гарантований», що, власне, означає альтернативу повному членству – так зване «привілейоване партнерство» [3, с. 74].

Ідея такої альтернативи підтримувалося переважно Німеччиною та Францією (остання була одним із найбільш послідовних противників вступу Туреччини до ЄС). Так, ще у період своєї президентської кампанії Ніколя Саркозі заявив, що «Європа повинна мати кордони, і не всі країни можуть стати її членами, починаючи з Туреччини, якій немає місця в ЄС» [3, с. 75].

Поліпшення у відносинах між Туреччиною і Францією не приніс і рік Туреччини у Франції, який проходив з липня 2009 по квітень 2010 р. і дав можливість широким верствам французького суспільства познайомитися з турецькою культурою, в тому числі кухнею, музикою та мистецтвом. Однак, незважаючи на витрачені на проведення заходів великі кошти (близько 23 млн. євро), більшість європейських та азіатських ЗМІ оцінили його підсумки як невдалі [4].

Не надто прихильною до Туреччини була і Німеччина під час канцлерства Ангели Меркель. Але підсумки візиту бундесканцлера до Туреччини у березні 2010 р. ще раз продемонстрували важливість цієї країни для Німеччини з економічного погляду [5].

У питанні вступу Туреччини до ЄС Німеччина наполягала на неухильному дотриманні Туреччиною вступних критеріїв, але згідно з заявою, зробленою віце-канцлером Німеччини Гідо Вестервелле в липні 2010 р. під час візиту до Анкари, Туреччина не готова до повноправного членства [1, с. 129].

На противагу сказаному вище, велику підтримку до повноправного членства продовжувала надавати Туреччині Великобританія. Так, під час візиту до Туреччини колишнього прем'єр-міністра Великобританії Девіда Кемерона було підписано новий варіант двостороннього договору, який передбачав тіснішу співпрацю у сферах торгівлі, оборони та культури. Але найцікавішими були висловлювання Девіда Кемерона щодо необхідності припинити створення «штучних перешкод» на шляху Туреччини до повноправного членства в ЄС. Крім того, Девід Кемерон до противників Туреччини зарахував консерваторів, які стурбовані зростаючою економічною потужністю цієї держави, прихильників полюсної конфігурації Європи у вигляді Захід – Схід та носіїв забобонів щодо ісламу. Роль Британії в даному аспекті полягала, на думку політика, у спростуванні таких стереотипів та підтримці Туреччини [6].

ЄС продовжував висловлювати незадоволення внутрішньою політикою Туреччини через порушення прав і свобод людини, недотримання демократичних цінностей та переслідування політичних опонентів [7]. Так, 16 квітня 2017 р. у Туреччині було проведено конституційний референдум, який спричинив ще більш активну критику з боку Європейської спільноти. Основним питанням, винесеним на референдум, стало схвалення 18 поправок до чинної Конституції, які передбачали збільшення числа депутатів парламенту, скасування посади прем'єр-міністра, реформування Верховної ради суддів та прокурорів, а також перехід від парламентської форми правління до президентської республіки [8].

Європейський парламент на проведений референдум та безпосередньо на його результати відреагував ухваленою 6 липня 2017 р. резолюцією про призупинення переговорів про членство Туреччини в ЄС у разі, якщо Турецька Республіка продовжить впровадження змін до Конституції, ухвалених на референдумі [7].

Справедливо відзначити, що, незважаючи на всі перераховані вище проблеми турецької євроінтеграції, існують переваги від прийняття Туреччини для самого Євросоюзу. По-перше, стратегічна важливість геополітичного становища цієї країни дозволяє їй відігравати важливу роль у таких регіонах, як Близький Схід, Середня Азія, Чорноморський регіон, арабський світ. Туреччина є унікальною державою, яка перебуває одночасно в Раді Європи, НАТО, ОЕСР, «Великої двадцятці», ОВК. Цей досвід та можливості можуть бути використані Євросоюзом не лише для забезпечення безпеки та диверсифікації транзиту енергоресурсів, а й для врегулювання конфліктів, дипломатичного посередництва, що, безперечно, дозволить ЄС зміцнити свої позиції та авторитет у ключових регіонах.

Ще однією перевагою Туреччини є також її унікальне географічне розташування та багата

історія. Все це може відіграти важливу роль у налагодженні відносин християнської Європи з мусульманським світом. Сам Євросоюз у щорічній Доповіді про прогрес Туреччини на шляху вступу до ЄС відзначав важливу роль Туреччини у діалозі цивілізацій. Так, на думку Тунджая Бабалі, «прийняття Туреччини до ЄС передбачає заміну забобону толерантністю» [9, с. 32]. Будучи одночасно мусульманською, секулярною та демократичною державою, Туреччина може стати привабливим прикладом для інших мусульманських країн, зацікавлених в адаптації західних ідей та цінностей [9, с. 33].

Висновки. Загалом Туреччина пройшла величезний шлях у реалізації своєї євроінтеграційної стратегії, стала кандидатом на вступ до ЄС, провела основні реформи з метою адаптації та гармонізації свого права зі стандартами Євросоюзу, ухвалила зміни до Конституції, Цивільного кодексу, Кримінального кодексу, повністю оновила Торговий кодекс, Митний кодекс та більшість законів. Реформи, що проводили з метою адаптації та гармонізації права з єдиною Європою, в принципі були вдалі. Особливо варто відзначити положення приватного права, яке зазнало грунтовного перегляду та приведення у відповідність до стандартів ЄС. І хоча сьогодні Копенгагенські критерії виконані ще не на сто відстотків для вступу, а також існують нарікання з боку ЄС, пов'язані з правами людини, статусом опозиції та правлячої партії, реформованих з метою посилення становища Президента та зміни державного устрою, переслідування критикуючих Президента та ін., для України досвід Туреччини буде вкрай корисним на шляху нашої країни щодо вступу до ЄС, його варто докладніше аналізувати, щоб не зробити тих помилок, які були допущені Туреччиною та затягнули процес її вступу до ЄС.

Список літератури:

1. Гаджиев А.Г. Процесс вступления Турции в ЕС и Копенгагенские критерии. Современная Турция: проблемы и решения. М., 2006. 238 с.

2. Vardan Ö. Turkey EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects. *Turkish Policy Quarterly*. 2009 № 1. P. 51. URL: https://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_vol8_no1_omer_vardan.pdf (дата звернення: 24.01.2023).

3. Ünlühisarcıklı Özgür. EU, Turkey and Neighborhood Policies. *Turkish Policy Quarterly*. 2009 № 3. URL: https://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_vol8_no3_ozgur_unluhisarcikli.pdf (дата звернення: 24.01.2023).

4. Мамедова А. Процес европейской интеграции Турции: основные реформы государственного строя и правовой системы. *National law journal: teory and practice*. 2017. № 7. С. 203–207. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/4/46.pdf (дата звернення: 20.01.2023).

5. Мамедова А. Основные реформы государственного строя и правовой системы. *Jurnalul Juridic naţional: Teorie şi Practică*, *2*(4). С. 57–64. URL: http://www.jurnaluljuridic.md/index.php/main/article/view/1201 (дата звернення: 20.01.2023).

6. Adler K. Cameron «Anger» at Slow Pace of Turkish EU Negotiations. URL: https://www.bbc.com/news/uk-politics-10767768 (дата звернення: 25.01.2023).

7. Європарламент закликав зупинити переговори про вступ Туреччини до ЄС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/07/6/7068145/ (дата звернення: 25.01.2023).

8. Нова турецька республіка: мрії та дії Реджепа Ердогана. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/01/10/7059808/ (дата звернення: 20.01.2023).

9. Babali T. Losing Turkey or Strategic Blindness? *Turkish Policy Quarterly*. 2009 № 3. URL: http://turkishpolicy.com/article/333/losing-turkey-or-strategic-blindness-fall-2009 (дата звернення: 20.01.2023).

Memish O.M. THE PROBLEM OF COMPLIANCE WITH THE COPENHAGEN CRITERIA ON THE WAY OF TURKEY'S ACCESSION TO THE EU

The article is devoted to the description of the problems of the integration of the Republic of Turkey into the European Union. Despite the fairly difficult way to joining the European Union, the state has carried out a large number of reforms over the years, trying to comply with the requirements of the European Union on the way to integration and meet the canons of a modern European state.

The author also analyzes the changes that have taken place in the legal system and the state system, related to harmonization and adaptation to the legal achievements of the European Union and the Copenhagen criteria.

Attention was also focused on the reforms that caused criticism from the European Union, as well as problems related to the prospects of Turkey's accession to the European Union, first of all, with the complexities and multi-components of the issue of the country's compliance with the requirements set by the European Union for new candidates to its membership

It is emphasized that the Republic of Turkey has to overcome particularly large and difficult tasks on this way, because unlike other representatives for membership in the European Union, it is not a European country and differs in a number of socio-political, socio-economic, and legal features. It is the significant gap between the requirements for candidate countries and the state of affairs in the economic, political, and social spheres of life in the Republic of Turkey that determines the slow pace of negotiations with the European Union.

It is emphasized that despite everything, in general, Turkey has come a long way in the implementation of its European integration strategy, has become a candidate for joining the European Union, has carried out major reforms in order to adapt and harmonize its law with the standards of the European Union. The reforms carried out with the aim of adapting and harmonizing the law with a single Europe were, in principle, successful, despite the fact that today the Copenhagen criteria have not yet been fully met and there are comments from the European Union.

Key words: *Turkey, European Union (EU), Commission of the European Communities (EC), Copenhagen criteria, «Kurdish issue», Acquis communautaire (institutional and legal framework of European integration).*

УДК 94(477):34:343
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.29

Мінченко М.В.
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Федоров І.О.
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті аналізується процес становлення та розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх в правових актах Російської імперії. Дослідження історичного досвіду зумовлено необхідністю вирішення злободенних питань. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, індукції. На думку авторів, особливу роль у формуванні відповідного кримінально-правового інституту кримінального законодавства в період, що розглядається зіграло участь передових сил громадськості у виконанні кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру щодо дітей та підлітків, які вчинили злочини. Автори також аналізують переваги і недоліки законодавчих актів того періоду, особливості правової регламентації діяльності виховно-виправних установ для злочинців-підлітків. Соціально-економічні, політичні умови, що склалися у Російській імперії: скасування кріпосного права, судова реформа 1864 р. тощо, сприяли поступовому вирішенню питання щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх. Нормативно-правові акти, прийняті у XIX – на початку XX ст., були внесені до положення про підвищений юридичний захист неповнолітніх порівняно з дорослими підсудними та засудженими. Уряд не тільки ізолював неповнолітніх злочинців у спеціально створених установах, але й поставив завдання щодо їх виправлення і ресоціалізації. Доцільно відмітити, що гуманістичні погляди на цінність дитини як особистості та члена суспільства були основними засадами системи профілактики злочинності, що була створена в Російській імперії в середині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *неповнолітні, кримінальна відповідальність, злочин, покарання, кримінальне законодавство, виховно-виправні установи.*

Постановка проблеми. Проблему кримінальної відповідальності неповнолітніх у дореволюційній Росії необхідно розглядати крізь призму становлення цього інституту. Особливо важливим для вивчення означеної проблеми є часовий період від середини XIX ст. до початку XX ст., оскільки саме він характеризується становленням і розвитком цього кримінально-правового інституту, а також виникненням і досить успішною діяльністю виправних закладів для неповнолітніх злочинців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу вивченню кримінальної відповідальності неповнолітніх приділяли такі вчені: Е. В. Антонов, І. І. Горонович, О. Д. Коротнєв, Л. І. Беляєва, О. В. Кравченко, О. В. Кузьменко [1, 2, 4, 5, 6, 7, 9].

Деякі питання щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх і досі залишаються дискусійними та потребують адекватного тлумачення, роз'яснення в сучасних реаліях, а особливо з упровадженням інституту кримінального проступку й класифікації правопорушень у ст. 12 Кримінального кодексу України [8].

Формування цілей статті. Для нашого суспільства проблема як боротьби зі злочинністю в цілому, так і зі злочинністю неповнолітніх як соціальним явищем зокрема в останні роки набула особливого резонансу. Це зумовлено тим, що вже тривалий час наша держава перебуває в стані, для якого характерні загострення безлічі суперечностей, наростання соціальної напруженості, девальвація традиційних моральних цінностей, різке зниження рівня законослухняності, дестабілізація громадського порядку, гібридна війна. Зростання соціального розшарування, поява нових привілейованих верств, безробіття, інфляція, неконтрольованість зброї – усе це провокує погіршення криміногенної ситуації в нашій державі.

Огляд нормативно-правового регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх у

дореволюційній Росії сприятиме об'єктивному визначенню перспектив подальшого розвитку теоретичної думки, а також окресленню ефективних шляхів удосконалення відповідних правових норм і практики їх реалізації в сучасному суспільстві, визначенню методів та способів запобігання проявам насильства серед неповнолітніх і відповідного покарання за скоєні злочини.

Виклад основного матеріалу. Державну політику, спрямовану на боротьбу зі злочинністю неповнолітніх в історії самодержавної Росії, можна умовно розподілити на декілька етапів, кожен з яких характеризувався різним ступенем законодавчої регламентації кримінальної відповідальності неповнолітніх: від повного ігнорування підліткової злочинності як явища до гіпертрофованого розуміння його соціально-кримінологічного значення.

До середини XIX ст. ставлення держави до неповнолітніх правопорушників можна назвати вкрай жорстким. Ця тенденція зберігалася ще з тих часів, коли особливого правового статусу неповнолітнього як особи, що потребує підвищеного захисту і охорони з боку держави у зв'язку з віковими особливостями, специфікою психофізіологічного розвитку та соціально-правового становища, не існувало. Підлітки, які вчинили протиправні вчинки, прирівнювалися до дорослих злочинців. Не було юридичних правил спеціального захисту дітей у судах і в тюрмах, а також після звільнення з них. Так, у «Соборном уложении» 1649 р. прямо вказано, що в Московській державі «суд и росправа была во всяких делех всем ровна» [16].

Першою спробою зменшити вплив каральної політики на неповнолітніх можна вважати норму, що передбачає відмежування кримінальної відповідальності неповнолітніх від санкцій, що застосовуються до дорослого злочинця. Вона з'явилася в 1669 р. як доповнення до «Соборного уложения» 1649 р. і трактувала: «... аще отрок седьми лет убиет, то неповинен есть смерти», тобто вперше в російському законодавстві був визначений віковий критерій періоду неосудності за вчинене правопорушення [17].

Наступним етапом правової регламентації інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх було прийняття «Артикула воинского» 1715 р. І хоча в ньому немає закріплення віку, після досягнення якого фізична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, однак у тлумаченні на Артикул 195 зазначалося про покарання за крадіжку, яке «обыкновенно умаляется или весьма оставляется, ежели … вор будет младенец, который дабы заранее его от сего отлучить, может от родителей своих лозами наказан быть» [13]. Але законодавець не визначає межі віку неповнолітньої особи. Крім того, вік неповнолітнього злочинця є обставиною, яка пом'якшує відповідальність тільки за крадіжку. Що ж стосується злочинів проти держави, то в цьому випадку до неповнолітніх наряду з дорослими застосовувалися максимальні санкції.

У другій половині XVIII ст. у руслі змін каральної політики вбік загальної гуманізації кримінальних норм відбувалося подальше пом'якшення кримінальної відповідальності неповнолітніх. Уперше в указах Катерини II був чітко встановлений вік повноліття (17 років) і вік, з якого наставала кримінальна відповідальність (10 років).

В Указі від 26 червня 1765 р. «О производстве дел уголовных, учинённых несовершеннолетними, и о различии наказания по степени возраста преступников» передбачено пряму заборону на застосування тортур до неповнолітніх і запропоновано «употреблять в изыскании справедливости больше милосердия, нежели жестокости, а в возрасте 10 лет и меньше отдавать для наказания отцам, матерям или помещику и съделаное в малалетстве преступлением не считать» [3].

У своєму наказі імператриця Катерина II вперше в історії російського кримінального судочинства при розслідуванні справ стосовно неповнолітніх змушувала встановлювати причини вчинення злочину і виявляти дорослих підбурювачів, а одержані матеріали передавати до Сенату.

У пореформеній Росії в умовах стрімкої урбанізації та індустріалізації відбувалося стрімке збільшення чисельності маргінальних елементів суспільства, що не кращим чином позначалося на криміногенній ситуації в країні. Це не могло не відбитися і на зростанні підліткової злочинності. Тому означений період характеризується активною роботою зі створення ефективних методів і механізмів взаємодії державних та громадських інститутів у справі боротьби з правопорушеннями неповнолітніх, формуванням основ ювенальної юстиції. Саме в цей час система правових актів, що регулювала підстави пом'якшення або звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх у Російській імперії, набула максимального розвитку.

Відповідно до «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р. неповнолітньою визнавалася особа у віці від 7 років до 21 року. При цьому встановлювалося кілька

вікових груп: особи до 7 років визнавалися повністю неосудними, з 7 до 14 років умовно осудними, а для осіб з 14 років до 21 року передбачалося пом'якшення покарання, якщо було доведено, що в злочинну діяльність їх втягнули повнолітні. Згідно зі ст. 100 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» діти, які не досягли 7 років і вчинили злочини, не підлягали кримінальному покаранню. Їх віддавали під суворий нагляд і контроль з боку батьків або «благонадійних» родичів, зобов'язаних уживати заходів щодо їх виправлення. Цей правовий акт також скасовував тілесні покарання для 10–14-річних правопорушників і встановлював виправні заходи, згідно з якими неповнолітніх розміщували в особливих приміщеннях при в'язницях і арештних будинках, застосовували заходи домашнього виправлення або віддавали до монастирів. З іншого боку, цей документ закріплював умову, за якою неповнолітній вік не враховувався: так, відповідно до ст. 146 (редакція 1885 року) малолітні в разі рецидиву злочинного діяння каралися як дорослі.

У рамках проведення судової реформи був прийнятий «Устав о наказаниях» 1864 р., містив інформацію щодо інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх. Зокрема, закріплювалася можливість пом'якшення санкцій, що застосовувалися до підлітків-правопорушників. Мирові судді отримали право направляти їх замість в'язниць у спеціальні притулки з метою морального виправлення [14].

І хоча діяльність таких притулків не була в правовому відношенні чітко врегульована, у цьому напрямі розпочалася активна робота, результатом якої стало прийняття цілого ряду нормативних актів.

Так, відповідно до Закону «Об учреждении приютов и колоний для нравственного исправления несовершеннолетних преступников» від 5 грудня 1866 р. засновувалися спеціальні притулки для морального виправлення неповнолітніх, які вчинили злочини [10, с. 352–353]. За задумом уряду, ці заклади повинні були засновуватися за рахунок коштів державного бюджету, а також коштів «Общества попечительного о тюрмах», земств, приватних осіб. Одночасно законодавець вимагав роздільного тримання неповнолітніх за гендерною ознакою. Засновувати притулки дозволялися тільки з відома міністра внутрішніх справ. Згідно зі ст. 4 цього закону до притулків направлялися особи за судовими вироками, але при цьому батьки направлених до притулків дітей повинні були платити за утримання і виховання дітей, причому грошовий внесок на користь притулку для батьків з недостатніми заробітками мав не перевищувати трьох рублів на місяць. Завідування притулками покладалося на осіб з високими моральними якостями, які мали атестат. У притулках повинні були викладати: Закон Божий за правилами того віросповідання, до якого належить неповнолітній; читання, письмо та основні правила арифметики, а при можливості й інші елементарні науки; землеробські роботи, або ремісничі, або ті та інші водночас.

У випадку втечі неповнолітніх з притулку мали повертати назад і утримувати під особливо суворим наглядом окремо від інших, але це покарання не могло тривати понад один місяць. Термін перебування неповнолітніх у притулку міг бути скорочений на третину, але якщо хтось зі звільнених був помічений у поганому поводженні, то знову повертався до притулку вже до закінчення повного терміну перебування. Після закінчення терміну ув'язнення керівництво притулку також не повинно було залишати без уваги своїх підопічних. Неповнолітні, які вийшли з нього, повинні протягом певного терміну перебувати під заступництвом притулку. Притулок зобов'язаний був надавати їм можливе сприяння в період постпенітенціарної адаптації.

У 1876 р. був прийнятий Устав «О предупреждении и пресечении преступлений». Він утілював системний підхід до профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Основні обов'язки щодо здійснення превентивних заходів покладалися на поліцію і частково на керівників навчальних закладів, педагогів, власників будинків і дворників [20].

Однією з особливостей Закону «О предоставлении исправительным приютам права заключения условия об отдаче выпускаемых воспитанников в наём или обучение» від 20 травня 1892 р. було те, що термін утримання неповнолітніх у притулку визначався не судом, а керівництвом виправного закладу, але не більше ніж до досягнення ними 18-річного віку.

Закон «О предоставлении исправительным приютам права заключения условия об отдаче выпускаемых воспитанников в наём или обучение» від 2 лютого 1893 р. надавав право керівництву виправних закладів улаштовувати умовно звільнених вихованців для роботи і навчання до благонадійних майстрів у промислові заклади або на сільськогосподарські роботи. Це стосувалося тільки осіб, які не досягли 18-річного віку.

Законом «Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам малолетних и несовершен-

нолетних, а также законоположений об их наказуемости» від 2 червня 1897 р. регламентувалася система участі законних представників; нові запобіжні заходи; відповідальний нагляд; виділення в окреме провадження справ про співучасть неповнолітніх; окреме провадження «о разумении» (з'ясування рівня розумового і морального розвитку обвинуваченого); обов'язковий захист. Щодо осіб віком до 17 років закон скасовував смертну кару, каторгу, поселення, вислання тощо. Неповнолітній не міг бути засуджений до тюремного ув'язнення спільно з дорослими. Неповнолітні від 10 до 14 років і від 14 до 17 років могли бути віддані під нагляд батьків і опікунів (раніше це застосовувалося тільки до осіб віком до 14 років), поміщені в притулки і колонії для неповнолітніх [11, с. 357–364].

«Уголовное Уложение» від 22 березня 1903 р. також передбачало особливий режим кримінальної відповідальності для малолітніх і неповнолітніх. Згідно зі ст. 40 відділення 4 розділу 1 «Уголовного Уложения» «... не вменяется в вину преступное деяние, учинённое малолетним, не достигшим десяти лет» [15]. Особи віком від 10 до 17 років, які вчинили злочини «без разумения», на розсуд суду віддавалися під відповідальний нагляд батькам або опікунам, які дали на це згоду. За ст. 41 щодо злочинців у віці від 14 до 17 років, які вчинили тяжкі злочини, встановлюється необхідність направлення їх до виховно-виправних закладів для неповнолітніх, але там вони могли перебувати тільки до повноліття. Смертна кара, каторжні роботи, позбавлення громадянських прав, вислання замінялися позбавленням волі від двох до п'яти років, яке вони відбували в особливих приміщеннях, облаштованих для них при в'язницях або будинках для заарештованих за вироками мирових суддів. Неповнолітні злочинниці жіночої статі могли бути віддані до досягнення ними 21 року до жіночих монастирів [18, с. 241].

Важливе значення в справі правової регламентації діяльності установ для підлітків-злочинців мало прийняте в 1909 р. Положення «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх» У ролі засновників виховно-виправних установ згідно з Положенням могли виступати уряд, земство, міста, духовні установи, громадські організації та приватні особи. У ст. 1 цього положення було закріплено, що ці заклади перебувають під заступництвом імператора і засновуються для морального виправлення вихованців та підготовки їх до чесного трудового життя. А метою цих закладів є турбота про їх релігійно-моральний, розумовий і фізичний розвиток, необхідність дати їм початкову освіту. Це не лише надання знань, а й формування вмінь застосовувати їх у практичних ситуаціях, які допомогли б їм «снискивать» кошти для подальшого існування [12].

Висновки. Таким чином, дослідивши правову базу кримінальної відповідальності неповнолітніх у Росії в XIX та на початку XX ст., можемо констатувати, що в законодавстві почали з'являтися юридичні норми, що передбачали зменшення тяжкості кримінального покарання для злочинців-підлітків. Прийняті в той період нормативно-правові акти були внесені до положення про підвищений юридичний захист неповнолітніх порівняно з дорослими підсудними та засудженими. Уряд не тільки ізолював неповнолітніх злочинців у спеціально створених установах, але й поставив завдання щодо їх виправлення і ресоціалізації. Однак, не применшуючи значення вищеназваних успіхів законодавця, відзначимо, що в дореволюційній Росії у вирішенні проблеми боротьби з підлітковою злочинністю продовжував превалювати репресивний підхід.

Список літератури:

1. Антонов Е. В. О пользе исправительных приютов и убежищ для малолетних преступников и освобождаемых из мест заключения. Москва: Тип. Игнацуса, 1879. 71 с.

2. Беляева Л. И. Воспитание несовершеннолетних правонарушителей в России: в 3-х частях: монография. Москва: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж, 2007. Ч. 1: Учреждения для несовершеннолетних правонарушителей в Российской империи. 400 с.

3. Богданова Ю. Н. Историко-правовое исследование проблем профилактики правонарушений несовершеннолетних в пореформенной России: автореферат дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01. Москва, 2007. 25 с.

4. Горонович И. И. Об исправительных заведениях для преступных и порочных детей. Очерк. Изд. Херсон. губ. зем. управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1893. 42 с.

5. Коротнев А. Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники. Краткий историко-юридический очерк. Санкт-Петербург: Тип. СПб. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1903. 113 с.

6. Кравченко О. В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. … доктора історичних наук: 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019. 690 с.

7. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».* Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2011. № 37. С. 29–38.

8. Кримінальний кодекс України. Верховна Рада України URL: https://bit.ly/3JIety2 (дата звернення 27.01.23).

9. Кузьменко О. В. Історія розвитку законодавства України та Росії про кримінальну відповідальність неповнолітніх. *Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации*: сб. науч. тр.: по матер. VII Междунар. науч.-практич. конференции, 19–20 декабря 2012 г., Ч. 2. / ред. А. Г. Романовский, Ю. И. Панфилов. Харьков: НТУ «ХПИ», 2013. С. 125–128. URL: https://bit.ly/3l2VvrI (дата звернення 27.01.23).

10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1868. Т. 41. Отделение 2. № 43949. 1411 с.

11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1900. Т. 17. № 14233. 1571 с.

12. Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних. Свод Законов Российской Империи. Том XIV. *Библиотека репринтных изданий Консультант Плюс: Классика российского права.* URL: http://bit.ly/3juqnkj (дата звернення: 27.01.23).

13. Российское законодательство X – XX веков: у 9-ти томах. / Отв. ред.: Маньков А.Г.; под общ. ред.: Чистяков О.И. М.: Юрид. лит., 1986. Т. 4. 512 с.

14. Российское законодательство X–XX веков: у 9 т./ под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юридическая литература, 1988. Т. 6. 431 с.

15. Свод Законов Российской Империи. Том XV. *Библиотека репринтных изданий Консультант Плюс: Классика российского права.* URL: http://bit.ly/3l18vhr (дата звернення: 27.01.23).

16. Соборное уложение 1649 года. / Под ред. Тихомиров М.Н., Епифанов П.П. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. URL: https://bit.ly/3DGcir8 (дата звернення: 27.01.23).

17. Уголовное право. Общая часть. 2-е издание. Учебник для бакалавров / Под ред. Тарбагаева А.Н. URL: http://bit.ly/3XhbwYF (дата звернення: 27.01.23).

18. Уголовное Уложение. Свод Законов Российской Империи. Том XV. *Библиотека репринтных изданий Консультант Плюс: Классика российского права.* URL: http://bit.ly/3Yci5MK (дата звернення: 27.01.23).

19. Устав о наказаниях, налагаемых Мировыми Судьями. Свод Законов Российской Империи. Том XV. *Библиотека репринтных изданий Консультант Плюс: Классика российского права.* URL: http://bit.ly/3wMG6yk (дата звернення: 27.01.23).

20. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Свод Законов Российской Империи. СПб., 1876. Том XIV. URL: https://bit.ly/3HTM7zH (дата звернення: 27.01.23).

Minchenko M.V., Fedorov I.O. THE GENESIS OF THE INSTITUTE MINOR`S CRIMINAL LIABILITY IN RUSSIAN EMPIRE'S LEGAL ACTS

The article analyzes the process of formation and development minor`s criminal liability in Russian Empire's legal acts. The study of historical experience is determined by the need to solve current issues. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, induction. According to the authors, special role in the formation of the relevant criminal law institute in the period under review, played participation of public forces in the appointment of criminal punishment and other measures of criminal law in relation to children and adolescents who have committed crimes. The authors also analyze the advantages and disadvantages of legislation of that period, features educational and correctional institution`s activities for teenage criminals. The social, economic and political conditions developed in the Russian Empire, e.g. the abolition of serfdom, the judicial reform of 1864, etc., contributed to the gradual resolution of the crime prevention issue among minors. In the 19th and early 20th centuries normative legal acts were adopted, including provisions for increasing the legal protection of minors, compared to adult defendants and convicts. The government not only isolated juvenile criminals in specially created institutions, but also set the task of their correction and resocialization. It should be mentioned that humanistic views on the value of a child as an individuality and a member of society were the main principles of the crime prevention system, which was established in the Russian Empire in the middle of the 19th and early 20th centuries.

Key words: *minors, criminal liability, the crime, punishment, criminal legislation, correctional institutions.*

УДК 94(479.24)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.30

Мустафаев Г.
Азербайджанский университет языков

КАРАБАХСКОЕ ХАНСТВО И ЕГО НАСЕЛЕНИЕ В XVIII–XIX ВВ.

У статті розглядається створення Карабагського ханства, його кордону, територія та національний склад його населення. Із вбивством Надір-шаха у 1747 році посилилися відцентрові тенденції. Наприкінці політичних процесів Кизилбашька держава, керована династіями Сефевідів і Афшарів Азербайджану, була поділена на безліч ханств. Нові ханства утворилися і північних землях Азербайджану. Одним із таких ханств було Карабагське ханство, створене Панахалі-ханом. Карабагське ханство охоплювало частину території однойменного беглярбекства. Населення Карабагського ханства складалося переважно з Азербайджанських тюрків – більшість із яких були мусульманами, а незначна частина – християнами. Шкода, що історіографія XIX і XX століть описувала тюрків-християн у Карабагу як «вірмен». Проте вірмени переважно були переселені в Карабах після Російської окупації, а місцеві турки-християни розбіглися і звернулися до ісламу. Переселене вірмено-хайське населення оселилося у селищах турків-християн та мусульман. Нові переселенці поступово опанували матеріальну спадщину тюрків-християн (церквями та цвинтарями), а пізніше називали себе «аборигенами».

У статті досліджено та проаналізовано події, що відбувалися після окупації Південного Кавказу – Азербайджанських земель Російською імперією на початку XIX століття. На початку 1804 року Гянджинське ханство було першим з азербайджанських ханств, що зазнав вторгнення, і Джавад-хан героїчно загинув на полі бою. У 1805 року Карабагське ханство потрапив під «заступництво» Росії «Кюракчайським договором». До 1813 північні землі Азербайджану, крім Нахчывана і Іревана, були окуповані Росією. Почалися «чорні дні» Карабага, а 1822 року ханство було скасовано. В результаті війни місцеве населення бігло і розсіялося, а вірмени, що переселилися туди, оселилися в будинках переселенців. Після війни багато хто з місцевого населення, які стали біженцями, не могли повернутися до своїх сіл. Замість тюрків-християн, які мешкали тут до XIX століття, були переселені вірмени, і етнічний склад населення цих поселеннях змінився.

Після окупації Карабагу міграція вірмен на околиці Карабаху прискорилася. В результаті дослідження відомо, що за переписом 1823 року в Карабаху основне населення краю, як і раніше, складали тюрки-азербайджанці. Масове переселення вірмен на територію Карабагського, Нахчіванського та Іреванського ханств Азербайджану почалося після війни 1826-1828 років, що закінчилася перемогою Росії. Переселені з Ірану та Османської держави вірмени до Азербайджанських земель, з початку XX століття стали на шлях сепаратизму.

Ключові слова: *Карабах, Панахалі, Мехтігулу, Колани, Челябюрд.*

Постановка проблемы. Территория Карабахского ханства, его население, политическая ситуация накануне образования ханства достаточно изучены в историографии. Однако есть спорные моменты относительно этнического состава населения ханства и границ ханства. На основе источников в целом затрагивается политическая ситуация в первой половине XVIII века, определяется границы Карабахского ханства, определяется национальный состав и численность населения.

Изложение основного материала. У 1736 году Надир-хан был провозглашен царем на Муганском съезде, и династия Сефевидов сменилась другой азербайджанской тюркской династией – Афшарами. Однако правление Надир-шаха (1736–1747) длилось недолго, после его смерти в Азербайджане начался новый этап борьбы за создание независимых ханств. Среди ханств, созданных на территории Северного Азербайджана, Карабахское ханство, созданное на территории Карабагского беглярбекства, занимало особое место.

Основателем Карабагского ханства, которое является объектом данного исследования, был Панахали Джаваншир, выходец из местного бекского рода. Согласно источникам, «...предки его (Панах хана) среди джеваншырского племени были известными, знатными, богатыми, благодетельными людьми» [1, 110]. После постройки Шушинской крепости (1752–1756 гг.) Панахали-хан начал активную борьбу за

расширение территории своего ханства. Ханы Азербайджана – Ширвана, Шеки, Гянджи, Иревана, Нахичевана, Тебриза и Гарадага направили к Панахали хану своих послов и заявили о желании стать его другом и союзником [2, 522].

1763 г. к власти пришел Ибрагимхалил хан (1763–1806). В результате дальновидной политики, проводимой в период его правления, влияние Карабагского ханства еще более усилилось, ряд Азербайджанских ханств попали в зависимое положение от Ибрагимхалил хана [3, 48]. Очевидно, что мелкие феодальные государства – ханства, ведя между собой борьбу за власть, создавали условия для осуществления захватнических планов зарубежных государств. Как к власти в Российской империи пришел Александр I, Российская империя вступила на путь открытой оккупации ханств Азербайджана [4, 4]. В первые годы Российской оккупации, Ибрагим-халил хан, подписав Кюрекчайский договор 14 мая 1805 г., был вынужден принять покровительство России [5, 705]. По условиям договора давалась императорская гарантия сохранения целостности Карабагского ханства, но ханство лишалось своей независимости, русские войска располагались в Шуше. Русские войска, пришедшие для «защиты» Карабагского населения, в 1806 г. под предводительством майора Лисановича убили Ибрагимхалил хана вместе с его домочадцами и несколькими близкими людьми [6, 178]. По приказу Александра I от 13 сентября 1806 г. Мехтигулу-ага (1806–1822) был назначен Карабагским ханом [7, 209–210].

Проведение всех боевых действий первой русско-каджарской (иранской) войны (1804–1813) исключительно на территории Азербайджана наложило глубокий отпечаток на численную динамику населения ханств и другие демографические процессы. 12 октября 1813 года, после подписания Гюлистанского договора в Карабахе, северная часть Азербайджанских земель была оккупирована Россией. Следует отметить, что среди христианского населения Карабаха до российской оккупации было небольшое количество армян бежавших из разных мест, удинов пришедших из Ширвана, но основное христианское население составляли этнически тюрки. Поэтому армяне не упоминаются ни в одном из договоров, заключенных в Карабахе (Кюракчае и Гюлистане), потому что армяне еще не были массово переселены на земли Азербайджана.

В результате политических событий, тяжб и войн между ханствами второй половины XVIII – начала XIX в. политические границы Карабагского ханства также подверглись некоторым изменениям. Мир Мехти Хазани писал: «Отныне в Гарабаге границы таковы: с южной стороны – река Араз от моста Худаферин вплоть до сел Джавад, Альванд и Зардаб. С восточной стороны – река Кура. С запада – Карабагские горы... со стороны севера – граница Гянджи с Карабахом, река Гёран» [6, 99]. В книге «Обозрение российских владений за Кавказом», написанной в начале 30-х гг. XIX в., также нашли свое отражение границы Карабахской провинции: «Границы Карабахской провинции следующие: на севере – Елизаветпольский округ, Шекинская и Ширванская провинция; на востоке – Муганская равнина; на юге – Нахчиванская провинция и река Араз, отделяющая владения России от Ирана; на западе – Нахчиванская и Иреванская провинции, реки Куракчай и Гарачай, протекающие вдоль границы Елизаветпольского округа» [8, 255].

В «Описании Карабагской провинции» указывалось, что в 1823 г. на территории Карабагской провинции существовали магалы Сисиан, Демирчигасанлы, Кюпара, Бергушад, Багабюрд, Кебирли, Татив, Джаваншир, Талыш, Хачин, Коланы, Челябюрд, Хырда-пара Дизаг, Пусиан, Дизагский Джаваншир, Отузики, Игирмидёрд. Гарачорлу, Варанда, Дизаг, Аджанан-тюрк [12]. Предписание от 15 ноября 1816 г., адресованное генералом Ермоловым полковнику Ладинскому, также подтверждает, что Карабагские территории «...уезды Капанский, Гюнейский, Чугундурский и Мегринский трактатом с Персию заключенным уступлены во власть» Гаджарского правительства (Азербайджано-тюркской династии). Таким образом, из предписания №12 видно, что вышеуказанные 4 магала относились к Карабагскому ханству [11, 1–257].

К сожалению, мы не имели возможности локализовать по магалам все поселения, зарегистрированные по Карабагской провинции, т.к. в материалах Камерального описания 1823 г. одна часть таких поселений указывалась по магалам, а другая – как владения представителей высшего сословия. Определить, на территории каких магалов располагались принадлежавшие высшему сословию деревни, было невозможно. Во время переписи 303 Карабагских сел были зарегистрированы по магалам, а 371 село как владения.

При переходе Карабага в подчинение России, согласно опросу, проведенному Котляревским в 1805 г., в Карабахе проживало 10 000 семей.

В таблице, посланной в 1808 г. генералу-фельдмаршалу Гудовичу полковником Асеевым, отмечалось проживание 7474 семей на территории Карабагского ханства [9, 579]. В рапорте от 4 марта 1817 г., отправленного генералом Ермоловым императору Александру I, говорится: «Карабагское ханство... в 1805 году, при вступлении подданство Российской Империи, заключала в себе народонаселения более 10000 сем., но в 1812 году, при переписи жителей Карабага имела уже не более 3080 и тех вовсе разоренных и лишившихся своего имущества». По данным, представленным в том же рапорте, остальное население Карабага было угнано врагом за границу или разбежалось. Генерал Ермолов в рапорте императору указывает, что «из сделанной по моему распоряжению новой переписи открывается, что Карабаг имеет уже теперь 7872 семьи, но все еще не достает более 3 т. в сравнение с прежним населением» [10, 836]. В рапорте от 2 мая 1823 г., отправленном Могилевским и полковником Ермоловым генералу Ермолову, в тот год в Карабахской провинции отмечалось проживание 9073 семей, платящих налоги, и 9490 семей, не платящих налоги, всего – 18 563 семьи [10, 856–858]. В книге «Обозрение Российских владений за Кавказом» отмечается, что в результате камерального описания, проведенного в 1832 г. в Карабагской провинции было выявлено наличие 20546 дворов (54841 человек мужского пола) [8, 267].

Во время изучения материалов камерального описания 1823 г., выявив некоторые ошибки, допущенные в вычислениях царских чиновников, мы установили, что в 1823 г. в Карабагской провинции проживали 9251 семей, платящих налоги, и 7847 семей не платящих налоги и 1532 семей в городском списке [11, 1–223].

До Российской оккупации в 19 веке население Карабаха состояло в основном из Азербайджанских тюрков. В результате проводимой Россией переселенческой политики в этом регионе произошли серьезные изменения. Со временем армянское население, переселившееся в Карабах, стало считать себя «аборигенами» в результате националистической пропаганды.

В начале прошедшего столетия армянский автор Б. Ишханян писал: «Действительной родиной армян является Малая Азия, то есть земли за пределами границ России и кроме нескольких исключительно армянских провинций в Закавказье (в основном Иреванская губерния), армяне расселились в различные части территории Кавказа только за последние столетия» [15, 19]. То, что армяне не были аборигенным населением Кавказа, что они были народом, пришедшим на территорию нынешней Армении, Закавказья, России, было обоснованно подтверждено многими исследователями [16, 44–45]. Что касается Иреванской губернии, которую Б. Ишханян называет исключительно армянской провинцией, то есть достаточное количество источников, относящихся к XIX в., которые указывают на их переселение на данную территорию. В произведении Моисея Каланкатуйского «История Албании» нет никаких сведений о проживании армян на территории Карабаха [18, 14–207].

Армянские историки считают меликов Карабаха «армянами», но население меликств в основном составляли тюрки-христиане. Из сведений авторов «Карабагнаме» становится ясным, что за исключением мелика Хачина, остальные четверо меликов являлись пришельцами в Карабахе. Не следует забывать, что здесь речь идет не о населении меликств, а только о правящих здесь меликах. Административные полномочия меликов не превышали функции магальных правителей, они ничем не отличались от простых магальных наибов и назначались на эту должность ханом [2, 521].

Исследования показывают, что во время войны между Россией и Каджарский Ираном (1804–1813) Карабагское ханство покинуло население только тюркского происхождения. В камеральном описании 1823 г., можно сказать, не зафиксировано то, что Карабах был покинут армянским населением. Напротив, материалы этого описания показывают, что в 1817–1823 гг. в Карабагское ханство началось переселение армян из Баязида, Вана, Хоя и других районов Ирана.

Согласно XV статье Туркменчайского договора, подписанного 10 февраля 1828 г., предусматривалось переселение армян. Для его организации в Иреване и Нахичевани были созданы комитеты по переселению. Переселенцы освобождались от налогов и повинностей на 6-летний период, им выдавались пособия и т.д. 24 апреля 1828 г. Паскевич дал указание Лазареву, который руководил переселением, направить в Карабах большую часть переселенцев, в особенности бедных [19, 127]. Русский историк С.Н. Глинка писал, что армяне из сел, граничащих с Туркменчаем, были направлены в Карабах, «Более пяти тысяч семейств перешли Аракс... Неожиданный прилив народа в области вновь завоеванные, произвел в них недостаток в хлебе. В это время Лазарев получил предписание стараться направит путь переселенцев, вместо ханств Нахичеванскаго и

Иреванского, в ханство Карабаг... В тоже время Лазарев отнесся к вновь учрежденному областному Армянскому правлению об ускорении водворения переселенцев в надлежащие места, и о доставлении им нужной помощи. Но по недостатку казенных земель в Ханстве Нахичеванском, он убедил большую часть армян-переселенцев, снабдя их на путевые расходы деньгами, следовать в ханство Иреванское и в Ханство Карабаг. ...В три с половиной месяца более 8000 семейств перешли Аракс. С столь ограниченными издержками, Лазарев присовокупил к России около 40 000 новых подданных» [19, 87–92].

Русский исследователь Н. Шавров указывал, что «после окончания войны в 1826–1828 гг., в продолжение двух лет, с 1828 по 1830 гг., мы переселили в Закавказье свыше 40 000 персидских и 84 000 турецких армян, и водворили их на лучших казенных землях в губерниях Елисаветпольской и Эриванской, где армянское население было ничтожно... Нагорная часть Елисаветпольской губернии (Карабагская нагорья или Нагорном Карабаге – Г.М.) и берега озера Гокчи заселены этими армянами. Необходимо иметь в виду, что за 124 000 армян, официально переселенных, переселилось сюда и множество неофициальных, так, что общее число переселившихся значительно превышает 200000 человек» [20, 63]. Н. Шавров писал, что «из 1 миллиона 300 тысяч, проживающих ныне в Закавказье армян, более 1 миллиона душ не принадлежит к числу коренных жителей края и поселены нами» [20, 64]. Как видно, факты подтверждают полную необоснованность претензий армянских писателей. Именно в результате такой политики переселения в начале 30-х гг. XIX столетия в этническом составе Карабагского населения произошли существенные изменения. В период между 1823–1832 гг. количество армянского населения на территории Карабаха выросло до 6491 семей. А количество населения тюркского происхождения снизилось с 14241 семей до 13965 [8, 267].

Выводы. Несмотря на то, что армяне были переселены в основном в XIX веке, ставшие орудием в руках российских политиков в XX веке заложили основы сепаратизма в Карабахе.

Список литературы:

1. Мирза Джамал Джаваншир. История Карабаха // Карабагнаме. кн. 1. Баку, 1989.
2. История Азербайджана (с древнейших времен до 1870-х годов). Баку, 1996.
3. Мирза Адыгёзалбек. Карабагнаме. Кн. 1. Баку, 1989.
4. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А.Берже. Т. 3. Тифлис, 1869.
5. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А.Берже. Т. 2. Тифлис, 1868.
6. Мир Мехти Хазани. Книга об истории Карабаха // Карабагнаме. Кн. 2. Баку, 1991.
7. Кочарли Т. Карабах (против фальсификации истории Карабаха). Баку, 2002.
8. Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях. СПб., 1836.
9. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А.Берже. Т. 5. Тифлис, 1873.
10. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А.Берже. Т. 6. Тифлис, 1874.
11. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (ГИААР), ф. 24, оп. 1, д. 143, л. 1-223.
12. Мустафаев Г.Х. Историко-демографическое исследование населения Гарабагского и Гянджинского ханств. Канд.дис. – Баку, 2008.
13. Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис, 1866. Повт. изд.: Баку, 2003.
14. Адонц Н.Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971.
15. Ишханян Б. Народности Кавказа. Состав населения, проф. группировка и общ. расслоение кавказских народностей. Пр., 1916.
16. Алиев И. Нагорный Карабах: История, факты, события. Баку, 1989.
17. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Азербайджана (Албании) (III век до н.э. – VIII век нашей эры). Баку, 1993.
18. Моисей Каланкатуклу. История Албании. Баку, 1993.
19. Глинка С. Н. Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России. М. 1831. Переизд.: Баку, 1990.
20. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911; Переизд.: Баку, 1990.

Mustafayev G. KARABAKH KHANATE AND ITS POPULATION IN THE XVIII–XIX CENTURIES

The article discusses the creation of the Karabakh Khanate, its borders, territory and national composition of its population. With the assassination of Nadir Shah in 1747, centrifugal tendencies intensified. At the end of the political processes, the Qizilbash state, ruled by the Safavid and Afshar dynasties of Azerbaijan, was divided into many khanates. New khanates were also formed in the northern lands of Azerbaijan. One of these khanates was the Karabakh khanate, created by Pana Khan. The Karabakh khanate covered part of the territory of the eponymous beylerbey. The population of the Karabakh Khanate consisted mainly of Azerbaijani Turks – most of whom were Muslims, and a small part were Christians. It is a pity that the historiography of the 19th and 20th centuries described the Christian Turks in Karabakh as «Armenians». However, the Armenians were mostly resettled in Karabakh after the Russian occupation, and the local Christian Turks fled and converted to Islam. The resettled Armenian-Hai population settled in the villages of the Turkish Christians and Muslims. The new settlers gradually took possession of the material heritage of the Christian Turks (churches and cemeteries).

The article investigates and analyzes the events that took place after the occupation of the South Caucasus – the Azerbaijani lands by the Russian Empire at the beginning of the 19th century. In early 1804, the Ganja Khanate was the first of the Azerbaijani khanates to be invaded, and Javad Khan died heroically on the battlefield. In 1805, the Karabakh Khanate came under the "protection" of Russia by the "Kyurakchay Treaty". Until 1813, the northern lands of Azerbaijan, except for Nakhchivan and Iravan, were occupied by Russia. The «black days» of Karabakh began, and in 1822 the khanate was abolished. As a result of the war, the local population fled and dispersed, and the Armenians who settled there settled in the houses of the settlers. After the war, many of the local population, who became refugees, could not return to their villages. Instead of the Christian Turks who lived here until the 19th century, Armenians were resettled, and the ethnic composition of the population in these settlements changed.

After the occupation of Karabakh, the migration of Armenians to the vicinity of Karabakh accelerated. As a result of the study, it is known that according to the 1823 census in Karabakh, the main population of the region was still Turkic-Azerbaijani. The mass resettlement of Armenians to the territory of the Karabakh, Nakhchivan and Iravan khanates of Azerbaijan began after the war of 1826–1828, which ended with the victory of Russia.

Key words: *Karabagh, Panakhali, Mehtigulu, Kolany, Chelyabyurd.*

УДК 61(091):356.33+94(37).07
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.31

Олійник М.А.
Українська академія друкарства

Стрельбицька С.М.
Українська академія друкарства

МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РИМСЬКОГО ВІЙСЬКА ДОБИ ПРИНЦИПАТУ

Беручи за основу принципи історизму, об'єктивності та опори на історичні джерела, у статті розглянуто розвиток медичного забезпечення військових Стародавнього Риму та охарактеризовано спеціалізації медичного персоналу римського війська. Ми припустили, що краще медичне обслуговування було в тих регіонах, на тих ділянках кордону, де найчастіше римляни зазнавали нападів зі сторони Барбарикуму. Якість виконання хірургічного інструменту та різноманіття його типів також залежали від частої практики, а значить зустрічалися, переважно там, де римські вояки найчастіше потребували медичної допомоги внаслідок поранень, а саме у прикордонних провінціях. Причому, були часті запозичення римськими лікарями медичних традицій місцевих народів (методи лікування, медичний інструмент), – і не лише через проходження військової служби останніх в рядах римської армії, а й через ефективність цих методів та інструментів в лікарських практиках військових медиків. Так, невеликі провінційні відмінності у медичній сфері були, але скоріш за все, вони пов'язані через особливості взаємодії з місцевим населенням, їхнім ставленням до гігієни та медицини, специфікою використання місцевих лікарських рослин тощо. Становлення високого рівня надання лікарської допомоги у римській армії було пов'язане з раціональним розрахунком. Держава витрачала на вишкіл та утримання професійного вояка чималі кошти і час, а отже його лікування та реабілітація обходились їй дешевше і швидше, аніж вербунок нових, ненавчених tironis.

Ключові слова: *медик, медицина, інструмент, легіонер, medicus, capsarius.*

Постановка проблеми. До нас дійшло не більше ста епіграфічних джерел, в яких згадуються військові лікарі, а також численні знахідки медичних інструментів (яких знайдено більше тисячі – *прим. авт.*). Завдяки ним, ми можемо зробити висновки про високий рівень тогочасної військової медицини, хоча й остання на той час тісно переплiталася з магією та релігійними ритуалами. Судячи зі знахідок інструментів на території імперії, медичне обслуговування римських солдатів особливо не відрізнялося через місце розташування військової частини, статус її контингенту (auxiliarii чи legionarii) та різницю в оплаті за службу. Ми не використовували традиційний археологічний підхід до вивчення заданої проблеми, який ґрунтується на типологічному обговоренні предметів матеріальної культури, а віддали перевагу наративним джерелам, хоча в дослідженнях класичної медицини археологічний матеріал є цінним доповненням до літературних джерел задля кращого розуміння стану медичного обслуговування в римському війську.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний матеріал, який використовується для вивчення давньоримської медицини, ми отримуємо завдяки археології. Наприклад, українська дослідниця Марія Новиченкова, яка є спеціалістом у цій галузі, провела дослідження знахідок бронзових та залізних медичних інструментів італійського виробництва, що датуються I ст. до н.е. – I ст. н.е., з археологічних розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло у Гірському Криму [7]. Серед останніх публікацій виділимо статтю американського вченого Валєнтіне Бельфільйо, автора ряду публікацій, присвячених римській військовій медицині. У ній він аналізує медикаментозне лікування римських вояків, включаючи застосування військовими медиками анальгетиків та опіатів [14]. Також виділимо монографію Олександра Махлаюка, який комплексно проаналізував стан медицини у римському війську періоду імперії [6].

Метою нашої роботи є комплексне дослідження медичної служби в римському війську I–III ст. н. е., а також характеристика відомих нам з джерел посад медичного корпусу римської армії та їх професійних обов'язків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість дослідників схиляється до думки, що постійна медична служба у римській армії з'явилася внаслідок військових реформ Августа, коли військо стало повністю професійним [6, с. 200; 7, с. 223; 9, с. 35; 15, p. 269–270; 16, p. 2; 17, p. 83; 20, s. 9; 23, s. 175; 26, p. 5; 30, p. 3233; 31, s. 2592]. Про стан тогочасної військової медицини можна судити, в першу чергу, по високому рівню виконання хірургічного інструменту. Також багато інформації можна почерпнути з епіграфічних документів, яких дійшло до нашого часу, приблизно, біля ста. Олексій Козленко говорить про 85 епітафій військових медиків [4; 17, p. 95–99].

Розглянемо детальніше відомі нам категорії військових лікарів. Усі вони були іммунами, тобто звільненими від повинностей, як і офіцери римської армії. Вони отримували підвищену платню та володіли деякими привілеями, недоступними рядовим. Нагляд за медичними службами легіону здійснював префект табору (praefectus castrorum) (Veget. 2.10; Dig. 49.16.12.2). Йому підпорядковувався медичний персонал зі складу згаданих immunes – optiones valetudinarii (адміністрація, працівники лазарету), medici, capsarii та qui aegris praesto sunt («ті, хто знаходяться біля хворих», тобто санітари) (Dig. 50.6.7). Існувала й посада optio convalescentum (CIL. VI 1058 = ILS. 2157 + CIL. VI 31234, CIL. 3478 = ILS. 2858). Він, можливо, був лікарем, відповідальним за тих пацієнтів, які одужували та проводив обхід хворих у госпіталі (про військовий госпіталь – valetudinarium, нами буде підготовлено окреме дослідження – *прим. авт.*) [6, с. 200; 14, p. 385].

Medici входили до складу усіх військових підрозділів Риму – легіонів (Veget. 2.10), вексилляцій (AE 1995, 1350) допоміжних auxilia та numeri (див. нижче), міських (Inscr. Antiques de Lyon. №XLIII) та преторіанських когорт (CIL. VI 20, VI 2594), когорт нічної сторожі (CIL. VI 1057, VI 1058, VI 1059) та кінної гвардії імператора (CIL. VI 19) [10, с. 52–60]. Тобто, медичний корпус був між ними рівномірно розподілений. Лікар військового табору (medicus castrorum) підпорядковувався префекту табору (CIL. XIII 1833). Лікарі, обов'язком яких було піклування здоров'ям вояків (medicus legionis, medicus cohortis), були прикріплені за легіоном чи певним загоном – когортою чи алою (ILS. 7150a; CIL. III 3537, 4279, 6532; CIL. V 4367; CIL. VI. 2532; CIL. VIII 2834, 2872, 2874, 2951; CIL. XIII 2308; CIG. III 4766, III 5088) [10, с. 63–65]. Існував й розподіл лікарів за розміром отримуваного жалування. Так, наприклад, флотські медики мали ранг дуплікаріїв (medicus duplicarius), тобто отримували подвійну платню (RIB. 2315; CIL. VI 3910; CIL. VII 1144; CIL. X. 3442-3444; XI. 19) [6, с. 201; 10, с. 68–71; 18, p. 21]. Були й лікарі у статусі sesquiplicarii, тобто жалування у них було у півтора рази вище від того, яке отримував рядовий легіонер [31, s. 2594].

Невизначеним залишається становище медика-ординарія (CIL. III 4279, CIL. III 5969; CIL. III 6532, CIL. VII. 690, CIL. VIII 18314 = ILS. 2432, CIL. XIII 11979 = ILS. 9182, RIB. 1618 = CIL. VII 690) [23, s. 179–180; 24, p. 268–270]. Рой Вільям Девіс провів детальний аналіз звання "medicus ordinarius" із залученням епіграфічного матеріалу та численних досліджень з даної проблематики [17, p. 88–91]. Британський вчений дійшов до висновку, що ordinarius володів статусом центуріона (ILS. 2432; ILS. 9182) лише стосовно привілеїв та зарплатні, але аж ніяк у сфері командування. Статус центуріона для медика-ординарія підтверджує у своєму дисертаційному дослідженні й Патріція Енн Бейкер [13, p. 112]. Хоча, як стверджує Олександр Махлаюк, довести це за наявними на сьогодні джерелами, де згадуються medici ordinarii, доволі важко, зважаючи на їх мізерну кількість [6, с. 201]. Також особливістю цієї категорії військових медиків є те, що вони не були вузькоспеціалізованими лікарями – як, наприклад, medici ocularii (Galen. De comp. med. 4.8), не мали військового звання й могли у будь який час повернутися до цивільної лікарняної практики [17, p. 91]. Про це свідчать й «Дигести Юстиніана», в яких сказано, що: «…Військові лікарі можуть просити про допомогу шляхом відновлення колишнього становища, оскільки посада, яку вони займають… повинна приносити користь» (Dig. 4.6.33.2) [17, p. 93]. Марк Ульпій Телесфор, наприклад, служив лікарем у кавалерійських частинах – спочатку в Африці, а потім у Германії, перш ніж осісти та перейти до приватної практики у Ферентінумі, що в Італії [4]. Цьому суперечать дослідники одного з епіграфічних джерел – поховальної стели Аніція Інґенууса, які говорять про його конкретну професійну спеціалізацію – хірургію (рис. 1) [25]. Судячи з тексту надпису, цей лікар прожив 25 років і помер, перебуваючи на військовій службі (RIB. 1618). Ян Ле Боек, авторитетний французький дослідник римського війська, припускає, що medicus ordinarius міг бути хірургом, супроводжуючи у бою вояків першої лінії [5, с. 75]. На думку багатьох вчених, центуріони першої когорти називались

Рис. 1. Поховальна стела Аніція Інгенууса

primi ordini. Проте, це суперечить одному епізоду праці Тацита, згідно якого primi ordines – усі ті, хто бився у перших рядах, а не лише центуріони (Tac. Hist. 3.22.8). Римський історик міг мати на увазі під виразом «перші центурії» тих, хто виступає попереду легіону, а не бойовий склад першої когорти [5, с. 63].

Це припущення перегукується з теорією Джона Скарборуджа, який стверджує, що medicus ordinarius з огляду на звання "ordinarus", міг входити до числа primi ordines – центуріонів першої когорти (centuriones primorum ordinum, *primorum ordinum centurionibus*), членів військової ради, про яких часто згадує Цезар (Caes. BG. 1.41, 5.28, 5.37; Caes. BC. 1.74) [27, p. 258]. Вівіан Наттон і Юліан Вільманнс також доводять високий статус медика-ординарія, якого заохочували до військової медицини підвищеним жалуванням та різного роду привілеями [24, p. 268; 31, s. 2594].

В одному з папірусів, датованих 117 р. н. е. згадується лікар-центуріон (medicus centurio) Лонгин Тітулей, який служив у Єгипті, на кордоні з Нубією (PSI 1063 = Fink, 74). Судячи зі змісту документа, він або командував центурією, або був надштатним офіцером (supernumerarius). Проте, його конкретні статус та функції в якості медика залишаються предметом дискусій, як і схоже звання (посада) медика-ординарія [6, с. 202; 17, p. 89–91]. Незважаючи на таку невизначеність згаданої вище посади, medicus ordinarius, поряд з medicus cohortis та medicus legionis, був одним з найвищих та найшановніших серед медичного персоналу римського війська [27, p. 257–258].

Існували й інші лікарські спеціальності у римському війську – miles medicus (CIL. III 14347, 5; CIL. XIII 7943), medicus clinicus (CIL. VI 2532) medicus chirurgicus (AE. 1945, 62), medicus ocularius (Galen. De comp. med. 4.8) та seplasiarius (Tab. Vindol. II 586, 877). Останній міг виготовляти чи замовляти мазі [6, с. 202–203; 13, с. 108; 14, p. 384–385; 18, s. 21; 23, s. 180]. Були й у війську спеціалісти по укусах змій та отруті – marsi [18, s. 21; 21, p. 170; 23, s. 181].

Помічниками лікарів були санітари-капсарії – capsarii, eques capsariorum (CIL. III 13386; CIL. XIII 5623, 11979; ILS. 2437, 9095, 9182; AE 1986, 594). Цю назву вони отримали завдяки сумці з перев'язочним матеріалом, яка називалася capsa (Plin. NH. 16.84; Cic. in Cael. Div. 16; Horat. Sat. 1.4.22, 10.63). Така сумка-контейнер зі шкіри або дерева, ймовірно, була й першою аптечкою невідкладної допомоги (рис. 2). У ній, окрім бинтів з лляної чи бавовняної тканини (absus), могли міститися деякі найпростіші інструменти та медикаменти, наприклад, пінцет та засоби для очистки ран, сушене алое, як протигеморагічний засіб та оцет чи мед, як антисептики (*Diosc*. *De mat*. *med*. 2.82.1–2, 5.13.1; Plin. NH. 29.9.2) [14, p. 384; 26, p. 28; 28]. В якості обезболюючого використовували листя і насіння блекоти чорної (Hyoscyamus niger) у вигляді мазі, приготованої на основі ланоліну (*Diosc*. *De mat*. *med*. 4.63-64.3, 4.75.4) [6, с. 219; 16, p. 4; 22]. Завданням капсаріїв була евакуація поранених та надання військовим невідкладної допомоги на полі бою. Вони були як у піших підрозділах, так і в кінних [2, с. 62]. Вчені припускають, що capsarii були не медиками, а спеціально навченими солдатами з розряду іммунів (CIL. XIII 11979; Dig. 50.6.7) [6, с. 202; 13, p. 104; 27, p. 260]. Існує досить цікавий надпис, датований 198/199 р. н. е., де згадується медична колегія з Ламбезису, місця дислокації legio III Augusta. У ній, окрім optio valetudinarii, pequarii (ветеринарів), librarius (писаря), йдеться про discentes capsariorum (CIL. VIII 2553 + AE 1906, 9 = ILS. 2438 + addenda). Це могли бути стажери-фельдшери чи санітари,

Рис. 2. Capsa і чохол для медичних інструментів (сучасна реконструкція)

які опановували медичну науку для подальшого проходження служби – вже в якості помічників лікаря [2, с. 62; 12, p. 73 n. 23]. Вівіан Наттон обережно припускає, що вони могли проходити навчання під керівництвом вже досвідченого medicus ordinarius або medicus legionis, опираючись на надпис із кастелуму в німецькому Нідербібері (Верхньогермансько-ретійський лімес), де одночасно згадується і capsarius, і medicus ordinarius (ILS. 9182) [24, с. 265]. Це також підтверджує і той факт, що капсаріями ставали прості солдати – вже, безпосередньо, в рядах легіонів чи допоміжних частин.

Дан Апрашівеї дослідив, що зважаючи на молодий вік двох померлих лікарів, згідно епіграфіки, є малоймовірним набуття ними достатнього професійного досвіду – навіть, якщо б вони розпочинали навчання у підлітковому віці. Тут мова йдеться про двох молодих медиків – Тита Елія Марціала (medicus cohortis) і Марка Валерія Лонгина (medicus legionis), які померли у віці 22 та 23 роки (AE 1903. 290; IDR II. 42). Це, можливо, підтверджує гіпотезу про те, що армійські лікарі не пройшли формальної підготовки заздалегідь, перед службою, а проходили її в період знаходження в легіоні, когорті, алі чи іншому підрозділі. А, отже, була різниця між лікарями, які здобули певну практику в цивільному житті і згодом приступили за контрактом до служби у війську (див. вище – як medicus ordinarius – *прим. авт.*) та тими членами медичного корпусу, що набували знань безпосередньо в рядах римського війська від початку зарахування в його склад [4; 11, p. 89–90]. На молодий вік військових медиків (23–26 років) звернули увагу й інші вчені, досліджуючи інскрипції. Вони й наголошують на терміни їхньої роботи у війську – від 17 днів до 5 років [23, s. 177]. Тут варто згадати пасаж автора трактату «Про медицину» Авла Корнелія Цельса, у якому давньоримський лікар наголошує на обов'язковому молодому віці лікаря-початківця, тут – хірурга (Caels. De med. 7.18pr.).

Стосовно загальної кількості військових лікарів у Стародавньому Римі, то можна визначити лише їх приблизну чисельність. Якщо в середині II ст. н. е. армія налічувала приблизно 400 000 вояків, то медиків у ній могло бути не більше 500–800 чоловік (31, s. 2594). Легіон мав у своєму розпорядженні щонайменше 13 лікарів, а допоміжні преторіанські когорти і али – одного-двох medici у кожній [2, с. 59; 23, s. 182]. Як стверджує Пйотр Дичек, за усю історію Стародавнього Риму, нам відомо про імена, приблизно, 170 військових медиків та медичного персоналу [18, s. 20–21; 19, s. 512]. У свою чергу, Дан Апрашівеї пише про, приблизно, 100 епіграфічних надписів часів імперії, де вони згадуються [11, p. 85].

Важливим джерелом для розуміння важливості медичної служби у римському війську є зображення на одному з фрагментів колони Траяна (рис. 3). На рельєфі вирізьблені воїни, які надають медичну допомогу своїм побратимам (Columna Traiana. № 29). Дотепер дискусія точиться навколо цього пам'ятника римської звитяги над даками, а саме – які звання могли мати ці ймовірні військові медики? Найімовірніше, на деталі колони представлений польовий перев'язувальний пункт з двома пораненими в кінцівки. Одні дослідники припускають, що на барельєфі зображені miles medicus, medicus ordinarius та capsarius, інші – що це прості вояки, які допомагають своїм товаришам [12, p. 72–73]. Цілком ймовірно, що через бойові умови солдати могли самі собі надати певну допомогу – принаймні, до тих пір, поки не наспіє більш кваліфікований спеціаліст. Про це свідчать і джерела (Polyb. 3.66.9; Plut. Ant. 43.1; Plut. Crass. 25.5; Tac. Hist. 2.45.3). Вже згаданий Дан Апрашівеї у своєму скрупульозному дослідженні цього елементу пам'ятника доводить його, радше, символізм, аніж певну ілюстрацію високого рівня військової медицини періоду стародавнього світу, хоча погоджується з тим, що на колоні зображені саме медики [11, p. 85–86; 12, p. 74]. Румунський історик вважає, що якби художник-різьбяр мав на меті зобразити медичний процес із застосуванням певних медичних інструментів, то він би цей задум втілив у камені. Митець міг продемонструвати не так професійність військових медиків у певних деталях, як взаємодопомогу

Рис. 3. Фрагмент рельєфу з колони Траяна

воїнів та велич їхнього командуючого – імператора [12, p. 75]. Але навіть не зважаючи на це, саме поява такого елементу на колоні свідчить про ту важливість, яку надавали римляни праці лікаря. Момент перев'язки воїна-кавалериста або ауксіларія (судячи за обладунками – *прим. авт.*) також може перегукуватися з епізодом «Римської історії» Діона Кассія, де той описує один епізод з Першої дакійської війни, а саме закінчення битви при Тапах (102 р.). У ньому Траян не жаліє власного одягу, аби порвати його на смужки для бинтів, яких не вистачало через велику кількість поранених (Cass. Dio. 68.8.2). До речі, наступний фрагмент колони ілюструє імператора, який стоїть спиною до поранених [12, p. 74]. Можливо, це був елемент пропаганди, адже важко повірити в те, що у такого підготовленого та організованого війська могли закінчитись перев'язочні засоби. А згаданий жест імператора міг мати шалений ефект серед його підданих.

Як відмічає Патріція Енн Бейкер, наявні описи лікарських спеціальностей військових медиків є приблизними та ґрунтуються, переважно, на здогадках, адже дуже мало наявних доказів, за винятком шкали оплати (duplicarii та sesquiplicarii – *прим. авт.*) для того, щоб зрозуміти звання лікаря, якщо таке було [13, p. 109]. Також, багато незрозумілого та недоведеного навколо того, чи деякі посади були медичними у війську, як наприклад, seplasiarii (див. вище – *прим. авт.*).

Робота військового лікаря суттєво не відрізнялася від роботи його цивільного колеги, навіть якщо, це стосувалося хірургічної обробки ран, що вимагало особливого вміння та вправності. Військова або польова хірургія, як частина військової медицини, виникла лише у Пізньому середньовіччі, а значить, римський військовий лікар міг, по суті, виконувати ту ж роботу, що й цивільний [30, s. 3233]. Оскільки Рим перейняв багато практик і процедур з грецької медицини, відповідно, значна частина медичного персоналу армії I–III ст. була грецького походження [11, p. 81; 31, s. 2594]. Наприклад, Світоній пише про дарування римського громадянства грецьким лікарям ще в другій половині I ст. до н. е. (Suet. Caes. 42.1) [15, p. 268–269; 26, p. 21–22]. Грецькі впливи відомі й завдяки посвячувальним надписам Асклепію та Гігієї та іменам військових медиків, хоча й часто романізованим [11, p. 84–85; 16, p. 3, 7; 17, p. 85–86, 89, 91, 93]. Наприклад, Гай Папірій Еліан, який помер у віці понад 85 років у Ламбезисі (Numidia) і перебував на посаді medicus ordinarius legionis Legio III Augusta (CIL VIII. 18314) [11, p. 89–90 n. 259; 31, s. 2594]. Інші лікарі, Антіох і Гермоген, обидва греки, служили у каструмі Deva Victrix, тепер Честер (Britannia), а Флавій Онесіфор – у Ламбезисі. Марк Рубрій Зосим, родом з Остії, залишив посвяту Аполлону, Асклепію, Салюсу та Фортуні у кастеллумі на території сучасного Обернбурга (Germania Superior), де дислокувалися допоміжні частини (CIL XIII. 06621 = AE 1903. 00382) [4; 30, s. 3233].

Безперечно, що у сфері медицини римляни використовували, перш за все, грецькі досягнення, але безсумнівно, що через часті війни і конфлікти вони отримували вже власний безцінний досвід та знання. В першу чергу це стосується анатомії та хірургії [18, s. 20]. Варто підкреслити, що лише невелика частина знайдених посвячувальних надписів була виконана грецькою мовою [8, с. 225]. Також, слід відмітити, що культ божеств медицини і здоров'я був поширений не лише серед лікарів грецького та римського походження, а й в середовищі вояків не греків – фракійців, які славилися своїми лікарськими практиками далеко за межами їх ойкумени. Саме романізованим фракійцям та грекам належить значна частина згаданих вище посвят [1, 286; 8, с. 224–226].

Зазначимо, що медичний персонал знаходився й у складі numeri – підрозділів союзників з не римлян, які не були повністю інтегровані у військову систему Риму та воювали зброєю, притаманною лише своєму племені чи народу. Проте, командирами у них призначалися римляни з числа центуріонів [5, с. 37]. Знайдено надписи, що підтверджують наявність лікарів у numeri – в Numerus Palmyrenorum (AE 1933.44) та Numerus Exploratorum Germanicianorum Divitiensium (CIL XIII 11979 = ILS 9182) [17, p. 98]. В останньому джерелі згадується medicus ordinarius. Згадана категорія лікарів, згідно епіграфіки, була і в легіонах, і в допоміжних підрозділах у значній частині території імперії – Реції, Паннонії, Германії та Нумідії (див. вище) [12, p. 72 n. 21]. Відомо про госпіталі навіть у невеликих кастеллумах, де дислокувалися auxilia та numeri, як наприклад, у сербському Стойніку (Moesia Superior), шотландському Фендоку (Vallum Antonini) та Хоусесті (Britannia) [4]. Їх наявність, а також медичний персонал у всіх складових частинах римського війська підвищували моральний дух і мотивацію бійця, впевненість у тому, що держава про нього пам'ятає і дбає про його здоров'я, створюючи при цьому ефективну бойову машину [29, p. 28]. А це в черговий раз засвідчує, що медичне забезпечення Exercitus Romanus було однаковим – неза-

лежно від роду війська, етнічної приналежності вояка чи місця дислокації.

Військові хірурги не могли обійтися й без магії, адже тоді існувала вкорінена віра в те, що медицина, релігія та магія тісно переплетені. Є численні знахідки на територіях каструмів та кастеллів паличок для ворожіння, амулетів і табличок з прокляттями. На це також вказують згадані культи божеств-цілителів [13, p. 27, 245; 16, s. 3]. Також існувала тісна взаємодія у сфері медицини римлян з місцевими народами. Відомо, що ще в період Пізньої Республіки воєначальники довіряли опіку над пораненими вояками місцевим мешканцям (Caes. BC. 3.78.2; Caes. BA. 21) [13, p. 69, 129]. Ця взаємодія також відображалася, наприклад, на медичних інструментах, ручки яких були з'ємними і демонстрували різний дизайн та орнамент, залежно від місця їх знахідок – чи це Британія, чи германський або дунайський лімес [13, p. 68–69]. Ще Цельс в I ст. н. е. писав, що прийоми лікарів у Галлії різнилися від подібних у Єгипті та Римі (Caels. De med. Proem. 30–31). Також нам відомо про використання лікарських рослин, наприклад, куркуми (Dioscor. Mat. Med. 1.5) і запозичення деяких прийомів пластичної хірургії та хірургії ока в Індії. А значить, у сфері тогочасної медицини не існувало державних чи культурних кордонів. Медичні практики навіть варварських народів поступово були адаптовані до грецьких та римських. Підтвердженням цього є й запозичення методів лікування та інструментарію, зокрема в галлів, іберів та германців, – і не лише через проходження військової служби останніх в рядах римської армії, а й через ефективність цих методів та інструментів в роботі військових лікарів. Також відомо, що римляни перейняли кельтські назви деяких лікарських рослин; в описах вони йменуються місцевими назвами, а не латинськими чи грецькими [13, p. 165]. За відсутності таких понять як стандартизація та уніфікація ймовірним було те, що деякі допоміжні підрозділи відкидали римську медичну практику, використовуючи лише свою. Навіть медичні інструменти вони адаптували до власного розуміння користування ними [13, p. 166].

Найбільше медичного інструменту (326 одиниць на 2000 р. – *прим. авт.*) знайдено на території прикордонних германський провінцій, а точніше біля каструму Vindonissa в Реції (Дунай-Ілер-Рейнський лімес) [13, p. 145]. Зазначимо, що його кількість, за підрахунками археологів, в рази менша в місцях дислокації numeri (див. вище – *прим. авт.*) у порівнянні зі знахідками в легіонерських фортах. Та як підкреслює Патріція Енн Бейкер, слід мати на увазі, що залишається велика кількість необстежених укріплень допоміжних підрозділів, значна частина яких вже недоступна для досліджень через розташування на їхньому місці середньовічної забудови чи сучасних міських центрів. Це й пояснює невелику кількість знайдених артефактів у таких містах як Йорк та Майнц (римські каструми Eboracum і Moguntiacum – *прим. авт.*) у порівнянні зі значною – в Carnuntum і Vindonissa. Також, розташування каструмів та менших допоміжних фортів (castellum), які знаходилися на приблизно однаковій відстані один від одного, дозволяло лікарям зручно переміщуватися між ними у разі потреби. Таким чином, певний лікар-спеціаліст міг однаковою мірою лікувати поранених з різних частин лімесу, а не лише бути закріпленим за допоміжним підрозділом у невеликому форті чи легіоном у каструмі [13, p. 155–156]. Загалом, як епіграфічні так і речові пам'ятки демонструють те, що надання медичної допомоги було однаково доступним для особового складу усіх бойових одиниць армії Римської імперії, хоча дуже мало джерел для доведення широкомасштабності надання допомоги усім підрозділам прикордоння. Не слід надто впевнено стверджувати, що належне медичне обслуговування було однаковим на усіх ділянках кордону [13, p. 145, 160]. Провінції по різному організовували охорону здоров'я і причин у цьому чимало – військові дії, часті варварські набіги, економічне становище регіону, його насиченість військовими тощо [13, p. 145–146, 240, 242]. Добавимо, що солдати отримували поранення і травми не лише під час військових дій, а й у мирний час. Тривалі вишколи, маневри, поліцейські місії, патрулювання, будівельні та ремісничі роботи, полювання супроводжували римського вояка усе його армійське життя [30, s. 3233].

Хороший медичний догляд, дотримання особистої санітарії та гігієни неодмінно позначалося й на тривалості життя солдатів. Більше половини новобранців, які поступили на службу до римської армії, доживали до виходу у відставку [6, с. 221]. Наприклад, у Ламбезисі (Нумідія), у військових, шанс дожити до 45 років був дещо вищим, аніж в місцевих жителів. Така ж ситуація була характерною і для дунайських провінцій [4]. Вчені дослідили, що римські солдати жили приблизно на п'ять років довше, ніж пересічний громадянин імперії – і це завдяки регулярним медичним оглядам, здоровому харчуванню та особистій гігієні та дотриманню чистоти у місцях дислокації. Що

цікаво, після виходу у відставку – почесну (honesta missio), чи за станом здоров'я (missio causaria), тривалість життя відставників зрівнювалася із місцевим населенням. Вже зі збільшенням віку, смертність військових починала обганяти відповідні показники у цивільного місцевого населення. Загалом, рівень смертності ветеранів армії знаходився десь посередині – між вільним населенням та рабами [4]. Це можна пояснити тим, що проходження служби в рядах війська вимагало великих фізичних навантажень і не лише їх (див. вище – *прим. авт.*). Постійна робота медиків у військових умовах, коли вони практикувався у лікуванні різного роду хвороб, травм та ран, забезпечувала більше можливостей для вдосконалення своїх навиків та теоретичних знань у порівнянні з цивільними лікарями. Доказом цього є наукова спадщина видатного військового лікаря грецького походження – Педанія Діоскорида («Про лікарські речовини»). Такий рівень майстерності римських військових лікарів залишався недоступним європейській медицині аж до XVIII ст. [6, с. 221].

На території нашого Північного Причорномор'я, у грецьких містах-державах, разом із римськими залогами також перебували військові медики. Зокрема, відомо, що в Херсонесі проживав особистий лікар трибуна legio I Italica, Публій Ведій Трепт, який загинув у бою з таврами (IOSPE I^2 . 562. 201-205; AE 2000. 1280) [3, с. 60; 11, p. 87–88]. Ще один надпис, вже з Тіри, датований 115-116 рр. н. е., повідомляє про Марка Валерія який, можливо, перебував на посаді optio valetudinarii римського гарнізону цього міста. Військовий госпіталь legio V Macedonica, де він працював, міг знаходитись або в одному із каструмів Нижньої Мезії, або в самій Тірі [11, p. 96]. Також, на території Кримського півострова археологи знаходять чимало римського хірургічного інструменту різноманітного призначення [3, с. 60–64; 10]. Цікавою є знахідка золотого персня у святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло, датована I ст. н. е., із вигравіруваним жезлом Ескулапа. Він міг належати військовому медику і потрапити до ритуального комплексу як трофей [7, с. 223].

Висновки. Медичне обслуговування в римській армії було набагато складнішим, ніж це може здатися на перший погляд. Воно могло формуватися під різноманітними впливами – місцевою культурою, рівнем романізації, певними військовими подіями у різні відтинки часу. Завдяки контактам римлян із захопленими народами внаслідок розширення кордонів Римської імперії, не було однорідності у медичних практиках армійських лікарів. Останні не цуралися деяких варварських запозичень, зокрема у сфері фармакології та виготовленні хірургічних інструментів, – головне, щоб це сприяло видужанню хворого чи пораненого бійця. Таким чином, ми спостерігаємо певний синтез ідей та напрацювань у методах лікування – грецьких, римських, кельтських, германських, фракійських, що є проявом архаїчної глобалізації у сфері медицини. Без сумніву, римляни випереджали свій час, зокрема і в сфері військової медицини. Підтвердженням цього є низький рівень смертності серед поранених вояків, адже добре вишколений солдат був надзвичайно цінним, щоб його можна було втратити на полі бою. Вишкіл доброго солдата продовжувався не один рік, а лікування ран і недуг було дешевшим і швидшим, аніж залучення в армію нових, ненавчених призовників. Це усвідомив й імператор Октавіан Август, спрявши створенню й організації медичного корпусу професійного римського війська.

Список літератури:

1. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи. М. : Российская академия наук, Институт археологии, 1995. 656 с.

2. Банников А. В. Римская военно-медицинская служба. *Parabellum novum: военно-исторический журнал.* 2014. № 2 (35). С. 59–64.

3. Кадеев В. И. О медицине в Херсонесе Таврическом. *Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков: АО "Бизнес Информ", 1994. С. 58–65.

4. Козленко А. Медицинская карта римского солдата. Исцеляющие руки. URL: https://bolivar1958ds.mirtesen.ru/blog/43561607281/Meditsinskaya-karta-rimskogo-soldata.-Istselyayuschie-ruki-(2-st

5. Ле Боэк Я. Римская армия эпохи Ранней Империи. М. : РОССПЭН, 2001. 400 с.

6. Махлаюк А. В., Негин А. Е. Повседневная жизнь римской армии в эпоху Империи. Монография. СПб. : Евразия, 2021. 512 с.

7. Новиченкова М. В. Римские медицинские инструменты из святилища у перевала Гурзуфское Седло в Горном Крыму. *Проблемы истории, филологии, культуры.* 2016. № 2. С. 213–226.

8. Соловьянов Н. И. Римское религиозное сознание и его отражение в пантеоне армии в I–III вв. : монография. Красноярск: Краснояр. гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева, 2007. 316 с.

9. Стрельцов А. А. Врачи у древних римлян: Эпиграфические очерки. Изд. 3-е. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 152 с.

10. Хомчик М. А. Античные хирургические инструменты из Ольвии. *Журнал Barbaricum.* URL: https://barbaricum.org/journal/2000/antichnye-hirurgicheskie-instrumenty-iz-olvii.html

11. Aparaschivei D. Healthcare and Medicine in Moesia Inferior. Iași: Editura Universităţii "Alexandru Ioan Cuza", 2012. 259 p.

12. Aparaschivei D. Medical Care for the Roman Army on Trajan's Column? *Columna Traiani – Traianssäule Siegesmonument und Kriegsbericht in Bildern Beiträge der Tagung in Wien anlässlich des 1900. Jahrestagesder Einweihung, 9–12. Mai 2013. TYCHE Sonderband 9.* Wien: Holzhausen der Ferlag, 2017. P. 71–76.

13. Baker P. A. Medical Carefor the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD [dissertation]. Newcastle : Newcastle University Library, 2000. 397 p.

14. Belfiglio V. Acute pain management in the Roman Army. *Anaesth Pain & Intensive Care.* 2018. Vol. 21, No. 3. P. 383–386.

15. Byrne E.H. Medicine in the Roman Army. *"The Classical Journal"*. 2010. No. 5/6. S. 267–272.

16. Cybulska M., Jeśman C., Młudzik A., Kula A. On Roman military doctors and their medical instruments. *Military Pharmacy and Medicine.* 2012. No. 2. P. 1–8.

17. Davies R. W. The medici of the Roman armed forces. *Epigraphische Studien 8*. 1969. P. 83–99.

18. Dyczek P. Chcesz pokoju? Szykuj się do wojny! Życie żołnierza rzymskiego na granicach Imperium. Gniezno: Wydawnictwo Naukowe CONTACT/ABC, 2015. 60 s.

19. Dyczek P. Medice, cura me! Honoratissimum assensus genus est armis laudare: *studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*. Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2014. S. 511–519.

20. Faszcza M. N. „Służby medyczne" w późnorepublikańskiej armii rzymskiej (I w. przed Chr.). *Res Historica.* 2014. No. 37. S. 9–19.

21. Gabriel R. A. Man and Wound in the Ancient World: A History of Military Medicine from Sumer to the Fall of Constantinople. Lincoln: Potomac Books Inc., 2011. 281 p.

22. Medycyna w rzymskiej armii. *Imperium Romanum.* URL: https://imperiumromanum.pl/wojsko/medycyna-rzymskiej-armii/

23. Meller Sz. Personel medyczny w legionach rzymskich okresu Cesarstwa. *Nasze Historie.* 2010. No. 19. S. 175–187.

24. Nutton V. Medicine and the Roman army: a further reconsideration. *Medical History.* 1969. Vol. 13, No. 3. P. 260–270.

25. RIB 1618. Funerary Inscription for Anicius Ingenuus. *Roman Inscriptions of Britain.* URL: https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/1618

26. Risse G.B. Collective Care of Soldiers and Slaves: Roman Valetudinaria. In: *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals.* P. 38–67.

27. Scarborough J. Roman medicine and the legions: a reconsideration. *Medical History.* 1968; Vol. 12, No. 3. P. 254–261.

28. Specific Treatments in Military Medicine. *Legio I Lynx Fulminata.* URL: https://legioilynx.com/2018/12/15/specific-treatments-in-military-medicine/

29. Wesselingh R. From Milites Medici to Army Medics – A two thousand year tradition of military medicine. *Journal of Military and Veterans' Health.* 2008. Vol. 16, No. 4. P. 28–30.

30. Schott H. Die ersten Krankenhäuser. *Deutsches Ärzteblatt.* 1996. Vol. 93, No. 49. A-3233.

31. Wilmanns J. C. Die ersten Krankenhäuser der Welt: Sanitätsdienst des Römischen Reiches schuf erstmals professionelle medizinische Versorgung. *Deutsches Ärzteblatt.* 2003. Vol. 100, No. 40. A 2592–2597.

Oliynyk M.O., Strelbycka S.M. MEDICAL SUPPORT OF THE ROMAN ARMY DURING THE PRINCIPATE

The purpose of the work is a comprehensive study of the medical service in the Roman army of the Ist–IIIrd century AD, as well as the description of the positions of the medical corps of the Roman army known to us from the sources and their professional duties. Based on the principles of historicism, objectivity and reliance on historical sources, the article examines the development of medical support for the military of Ancient Rome and characterizes the specializations of the medical personnel of the Roman army. We assumed that the best medical care was in those regions, in those areas of the border, where the Romans were most often attacked by the Barbaricum. The quality of the surgical instrument and the variety of its types also depended on frequent practice, which means that they were found mainly where Roman soldiers most often needed medical care due to wounds, namely in the border provinces. Moreover, there were frequent borrowings by Roman doctors of the

medical traditions of local peoples (treatment methods, medical tools), and not only because of the military service of the latter in the ranks of the Roman army, but also because of the effectiveness of these methods and tools in the medical practices of military doctors. Yes, there were small provincial differences in the medical field, but most likely, they are connected due to the peculiarities of interaction with the local population, their attitude to hygiene and medicine, the specifics of the use of local medicinal plants, etc. Thanks to epigraphic sources, we can draw conclusions about the high level of military medicine at that time, although the latter was closely intertwined with magic and religious rituals at that time. Judging by the finds of tools on the territory of the empire, the medical care of Roman soldiers did not differ much due to the location of the military unit, the status of its contingent (auxiliarii or legionarii) and the difference in payment for the service. However, we did not use the traditional archaeological approach to the study of the given problem, which is based on the typological discussion of objects of material culture, but preferred narrative sources. Although, in the study of classical medicine, archaeological material is a valuable addition to literary sources for a better understanding of the state of medical care in the Roman army. The formation of a high level of medical care in the Roman army was connected with a rational calculation. The state spent considerable money and time on the training and maintenance of a professional soldier, and therefore his treatment and rehabilitation cost it cheaper and faster than the recruitment of new, untrained tironis.

Key words: *physician, medicine, legionary, medicus, capsarius.*

УДК 94(4/9)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.32

Приходько М.М.
Український державний університет Михайла Драгоманова

АКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ПОЛЯКІВ АВСТРО-УГОРЩИНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ 20 СТ. В ПРИЗМІ ДІЯЛЬНОСТІ «ТОВАРИСТВА АГРАРІЇВ ТІШИНСЬКОГО КРАЮ»

Аграрні товариства Тішинського регіону розвивались в умовах специфічної в етнічному аспекті адміністративної одиниці Австро-Угорщини, так «Коли ми запитуємо людей за межами Тішинської Силезії, що у них асоціюється з Тішином, понад 80 відсотків відповідають, що з краєм вони пов'язують слово: «кордон». Кордон надавав певну відкритість, контакт з іншими культурами, мовами, як на рівні приватних емоцій, так і на рівні історичного чи політичного досвіду. З огляду на це саме багатокультурність характеризувала край, в умовах якого кожна етнічна група самостійно створювала та розвивала власні інститути громадянського суспільства.

Аналітичний матеріал для цієї статті складається переважно з опублікованих в першій чверті 20 ст. випусків журналу «Силезький аграрій» (Rolnik Szląski), які різнобічно інформують про діяльність польського кластеру в аграрній галузі краю.

В статті зроблена спроба на основі матеріалів часопису досліджуваного товариства прослідкувати актуальні проблеми тогочасних аграріїв краю, з огляду на які відбувався суспільний дискурс, в межах якого формувалися та ставилися питання висвітлені на шпальтах часопису.

В статті послідовно розгянуті рефлексії авторського колективу часопису, як монолог, як звернення, як апеляція інтелектуального центру аграрного руху краю до своїх адептів – фермерів які належали до польської громади.

В призмі даних публікацій, розглянуто відношення тогочасного польського громадського руху до зростання ефективності польського фермерства, його конкурентоспроможності в умовах змін технічного укладу в сільській місцевості.

Проаналізовано наратив на базі якого вимальовується тогочасний код людської поведінки поляків в багатоетнічному суспільстві краю, в умовах відсутності національної держави.

Знаковими аспектами статті є боротьба за польську роль у сільському господарстві краю та модернізація польских аграрних господарств, через вдосконалення техніки, використання сучасних фінансових інструментів, економічних механізмів та самоосвіти.

Прослідковано, що саме ідея самовдосконалення була основою тогочасної польської преси, позиціонувалась як особлива панацея для збереження польської долі аграрного ринку в добу посилення конкуренції з німецьким та чеським фермерським бізнесом.

З'ясовано, що сільськогосподарські товариства, що виникли, як осередок консультування в галузі сільського господарства, намагалися переломити несприятливу для поляків тенденцію, що виражалася в технічному програші в конкурентній боротьбі з німецькими фермерами краю.

Ключові слова**:** *громадянське суспільство, громадський рух, кооперація, Тішинська Силезія, Австро-Угорщина.*

Постановка проблеми. На даний час, як в українській так і в зарубіжній історіографії, відсутні комплексні праці присвячені зародженню та діяльності громадських товариств польської громади в добу відсутності державності на теренах Австро-Угорщини (кінець 19 ст. – перша чверть 20 ст.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В праці Малгожати Ботлічек «Тішинська Силезія в рефлексіях гуманістів» авторка охарактеризувала поверхнево соціально-етнічну картину регіону, описала базові проблеми громад та спроби їх вирішення, Кароль Станішевський в своєму доробку «Діяльність польських організацій в Західній Прусії в 1850–1890 роках» аналізує шляхи розвитку польських організацій другої половини 19 ст., без чіткої прив'язки до галузевої належності організації, дослідник Даріуш

Мішевський в своїй розвідці «Боротьба за самоідентифікацію поляків в князівстві Тішинському в другій половині 19 ст. – до 1918 року» зробив спробу описати фундамент для зародження польського громадського руху – самоідентифікацію польської громади, Барбара Жеброкова в доробку «Господарські підгалини самоідентифікації Тішинської Силезії в культурному вимірі» провела парелелі в векторі зростання самоусвідомлення польською громадою регіону своїх культурних особливостей, появу та процес розростанням мережі осередків громадських організацій краю.

Постановка завдання. На даний момент відсутні комплексні праці присвячені діяльності аграрних організацій польського народу на теренах Тішинської Силезії на початку 20 ст. На основі широкого масива джерел висвітлюється основні віхи розвитку сільськогосподарської кооперації в Тішинській Силезії на прикладі «Товариства аграріїв Тішинського князівства».

Виклад основного матеріалу дослідження. Лави організації постійно оновлювалися, підсилювалася новими кадрами, так: «До складу членів Товариства аграрного гуртка у Лютині приєдналися – Кудзєлка Віктор і Собочик Юзеф з вступними внесками по 2 крони. До аграрного гуртка в Віслі – Єжи Чиж, Павел Штурка та Анджей Кендзьора з внесками в 2 крони» [1]. З огляду на даний фрагмент, можемо підмітити обов'язковий і стандартизований вступний внесок в 2 крони.

Концентрували на собі функції координації в галузі тваринництва регіону, так згідно з оголошенням Головної управи організації: «вирішили цього року організувати в четвер, 6 липня, у Скочеві, конкурс рогатої худобу. Детальніше та про нагороди та програму буде оголошено у майбутньому випуску часопису «Рольнік»» [2]. Подібні конкурси були інструментом заохочення фермерів та мали стимулювати в тваринників селекцію поголів'я.

Розглянемо інтенції очевидців подій заснування аграрного гуртку в Дольній Лешні– «Нарешті і в нас прокинулася думка, і потреба єдності була визнана. Про намір заснувати аграрний гурток ми сповістили Головну Управу аграрних гуртків, яка була ласкава вислати делегатами секретаря п. Тепера та п. Шибінського, директора зимової аграрної школи. 9 травня близько 50 господарів і домробітниць з Дольної та Гурної Лешни та Тршинца зібралися в оселі пані Бузкової. Голова зборів п.Тепер привітав присутніх, потім пан Шибінський своїми добрими повчаннями, прикладами та поясненнями щодо фермерських справ займав наші думки більше години. По-перше, він оживив і зміцнив у нас ідею і бажання самоорганізації, він підняв потребу, мету і результати аграрних гуртків, потім він навчав нас про вирощування лошат, телят і поросят, а також про інші господарські справи. Лекція була настільки зрозумілою і ясною, що у кожного зі слухачів надовго залишилися в пам'яті повчання та настанови» [3]. Як бачимо, головну цінність гуртка вбачали в єдності його членів. Водночас констатувалася зіпізне творення гуртка. Вже перше інавгураційне засідання гуртка не обійшлося без лекції та мотиваційної промови. З огляду на схвальні відгуки, подібний формат, виявився для селян прийнятною формою взаємодії.

З відгука члена аграрного гуртку у Черлицькому – «У неділю, 7 травня, ми мали засідання аграрного гуртку, на яке до нас прибув пан Шибьоський, директор зимової школи, і прочитав нам лекцію «Про заразні хвороби великої рогатої худоби та про перехідний корм від озимого до зеленого». Ми слухали цю лекцію з напруженою увагою, і від усіх членів лунало лише одне побажання, щоб ми могли частіше слухати такі лекції» [4]. Відсутність доступу до інших джерел фахової інформації в селянських колах перетворювала лекції, які відбувалися на засіданнях аграрних гуртків в єдиний канал передачі необхідних знань, знань про оптимізацію аграної культури.

Формулювали потенційно вигідні проекти, корисні для всіх членів організації: «На загальних зборах аграрного товариства ми звернули увагу на те, що було б дуже рекомендовано, щоб рахунки та баланси всіх кас одночасно були опубліковані в одному номері «Селезького аграрія». Таким чином можна було продемонструвати повну картину економічного важливих показників серед наших людей, порівняти умови одного банку з іншим, а також маніпуляції та ведення рахунків. Цю ідею прихильно сприйняли представники кас Райфейзена та всі присутні на загальних зборах аграрних гуртків» [5]. Безперечно доступ до аналітики, до зведених таблиць тарифів всіх кредитних установ краю, було необхідним базисом прийнятя рішень селян, в разі залучення ним банкіських позик.

Інформували членів організації про актуальні статистичні показники, так: «Експорт і імпорт вершкового масла в Австрії в 1898 році, згідно зі звітами статистичного відділу при міністерстві торгівлі, становив: імпорт 83 500 кг (брутто) на суму 64 295 злотих, експорт 4 133 600 кг (брутто) на суму 3 546 326 злотих. Різниця експорту та імпортом становить, таким чином, 4 050 100 кг

брутто. Експорту та імпорту в Німеччини також за 1898 рік: імпорт 10 527 600 кг, експорт 3 703 800 кг. Таким чином, експорт був на 6 823 800 кг менше імпорту» [6]. Отже, подібні інформаційні фрагменти, мали підштовхнути, читачів-виробників масла до висновку, що саме Німеччина є країною з значним експортним потенціалом і пошук каналів збута власної продукції до цієї країни має перспективу.

Надавали практичні рекомендації з огляду на передові технології: «Хто навесні чи восени не угноював свої луги, той, мабуть, розпізнає по рідких і поганих травах, що погано зробив. Давайте виправимо це зараз. Найкраще для цього підходить калійні добрива. Користь буде помітна вже цього року, а за рік ефект буде ще більшим, тому що калійні добрива діють до третього року. Члени аграрних гуртків в Навсі та інших гуртків у передгір'ї Яблонкова повідомляються, що калійні добрива зберігається в Навсі» [7]. Подібні поради, були одночасно поштовхом ефективного використання землі, збору більших об'ємів врожаю з гектару. Поради були детальними і мали характер інструкції до використання та координат місця закупівлі товару.

Емоційного забарвлення надвали приїзду столичного чиновника, в роки здобуття незалежності Польщі та передавали данну емоцію всім читачам-членам аграрних товариств: «Для роботи! Працювати, разом працювати, Працювати – це наша зброя! Наші газети писали, що до нас приїжджав заступник міністра сільського господарства пан Зигмунт Хмелевський, колись колишній австрійський уряд прислав до нас заступника міністра, чи цей уряд відчував потребу сілезького фермера так глибоко, як наш нинішній польський уряд, який прислав до нас одного з найсильніших своїх членів? Те, що наш польський уряд посилає пана заступника міністра, безсумнівно, має для нас, хліборобів і аграрних гуртків ілковито більше значення, ніж приїзд навіть найбільшого австрійського сановника. Він приїхав, щоб розповісти нам, чим є Тішинська Сілезія для Варшави, для решти Польщі, чого чекають наші співвітчизники з півночі та сходу від сілезького фермера, він приїхав, щоб показати нам, яким шляхом нам йти. Нам треба взятися за руки і в ім'я любові до нашої спільної батьківщини, з нашими спільними інтересами, йти вперед, високо, тримаючи світильник хліборобської освіти. Вся Польща дивиться на нас, на нас і на наших братів із Верхньої Сілезії та Познані, бажаючи наслідувати приклад того, як важко і постійно працювати треба не тільки для того, щоб залишитися на цій святій землі, але й для того, щоб зростити цю землю з усією дбайливість і майстерність» [8]. Як бачимо, діяльність організації не обмежувалася профільним аграрним напрямком, але і лунали сентенції політичного характеру, які за своїм характером були направлені на творення позитивного образу нової польської влади в Варшаві, ніж на вирішення конкретних профільних проблем організації.

Розглянемо процес обговорення нових реформ в структурі організації, так на нараді 9 серпня 1919 р. головною темою якої був проект «примусової професійної освіти аграріїв» від уряду країни. Дане питання обговорювалося «з огляду на всі переваги, але не оминаючи і сторони, які були не обов'язково позитивні». Згідно пропозицією кожна людина, яка бажала займатися діяльністю перевано сільськогосподарського характеру, мала показати сертифікат про закінчену сільськогосподарську школу. Дану позицію оголосив на засіданні представник влади віце міністр сільського господарства п. Хмєлєвський, за допомогою коротких та чітких слів, які досягли розуму та серця аудиторії, наголосив, що запровадження подібної організація в планах варшавського уряду є «вимушеною потребою часу». Також заступник міністра категорично окреслив, що «до такої святин, як земля має тягнутися лише рука професійного, освіченого хлібороба» [9]. Таким чином, нові постулати польського міністерства доносились до громадських об'єднань селян особисто представниками влади. Питання виносилося на обговорення, з фіксуванням позицій членів організації, їх схвальних думок, та негативних відгуків.

Діяльність аграрних товариств та їх безпосередніх осередків ставили за мету постійну оптимізацію процесу реалізації сільськогосподарської продукції. Так, на засіданні Загальних Зборів аграрного гуртка в Дембовці від 10 серпня 1919 р. Були прийняті такі постанови:

1. Збори вимагають вільної торгівлі поросятами і дозволу скотарям продавати поросят удома, щоб уникнути втрати часу та транспортних витрат;

2. Зібрані вимагають вільної торгівлі картоплею і дозволу на доставку картоплі до Тішина, «оскільки Дебовець і Костковіце, як гміни на кордоні Бєльського повіту, змушені були досі возити картоплю на залізничну станцію в Скочуві, а міг доставляти картоплю безпосередньо до Тішина, як для споживачів, так і для виробників,

з більшою перевагою» [10]. Отже, оптимізація виявлялась в зменшенні витрат на логістику, корегуванні маршруту доставки та зменшенні часових витрат на реалізацію продукції.

В умовах новоутвореної в 1918 році національної польської держави на Загальних зборах аграрних гуртків, які відбулися в суботу 19 липня 1919 року в залі Національного дому в Тішині за участю делегатів гуртків. Збори відкрив д-р. Мічейда та зазначив, що «нинішні загальні збори проходять у цілком змінених умовах. Те, що досі було мрією та ідеалом усіх поляків, здійснилося. Ми у вільній, об'єднаній Польщі, під польським урядом у Варшаві та Національною радою, урядом і парламентом, обраними волею народу. Організація закінчила минулий рік з прибутком у сумі 11221,90 крон, який знаходиться в розпорядженні загальних зборів, а частина виручки, особливо отриманої від продажу цінних паперів, була зарахована до валютного резерву, в сумі 43387,50 крон» [11]. В позитивному тоні висловлюється доповідач про політичні зміни в регіоні і утворені суверенної польської держави. Вважав, що дана подія вплине на організацію з кращої сторони. Також було процитовано, про фінансові показники організації, дохідну частину та резерв. Таким чином, початок 1919 року для організації, з огляду на слова доповідача, був періодом активізації гуртків та підйому вмотивованих починань.

На шпальтах часопису «Рольнік» повідомлялося про знакову подію 1918 року в краї, так: «Найважливішим актом минулого року було створення сільськогосподарсько-торгівельного товариства «Жемья» в структурі нашого аграрного товариства, яке також спирається на каси Райфайзена та інші польські фінансові установи, і переберає весь товарний напрям аграрних гуртків» [12]. Як бачимо організація еволюціонувала та відозмінювалася, створюючи нові структурні підрозділи, дочірні компанії.

Готівковий рух у липні 1919 р. до центральної каси надійшло 5 506 247'43 крон в якості членських внесків і 2 900 крон як доходи від погашенних позик [13]. Як бачимо, касові обороти переважно відбувалися за рахунок членських внесків, які і були основним джерелом доходів організації. Отже можемо констатувати, що спілка діяла за принципом самофінансування.

Аналізуючи звіт засідання Головної управи товариства від 30 серпня 1919 року звернемо увагу на основне питання порядку денного, так: «в першу чергу розглядалося питання про проект запровадження обов'язкового навчання в фахових аграрних школах. Для розвитку цього проекту було вирішено звернутися до пана інспектора Б. Гецького, який би підготував законопроект в співпраці з комісією у складі: п.Гецького, п. Міхаліка, Бузека, Шьтвєртня, Кароля. Підготовлений таким чином проект буде поданий на ухвалення до Національної Ради або Сейму» [14]. Отже, подібні ініціативи в організації доходили до логічного завершення, з формулюванням прозорої процедури реалізації.

Окремим напрямком діяльності гуртків була допомога польській армії в воєнні роки (1919 р.), так: «за поставлену продукцію військові сплачують такі ціни: за сіно лучне 50–60 крон, конюшина 75–90 крон, овес 140крон, солома пряма 60 крон» [15]. Як бачимо з боку товариства польські військовики забезпечувалися фуражем, необхідним для кавалерії за збалансованими цінами.

Діяльність функціонуючого в межах товариства Спілкових кас ощадності і позичок прослідкуємо через звіт про майновий стан станом на 31 грудня 1918 р. осередку в Явоже. Актив балансу: готівка – 3490'03 крон, військові позики – 116 078'50 крон, адміністративні витрати – 285 крон, надані кредити – 80 473 крон, а) резервний фонд – 2008'16 крон, внески на депозити – 116 259'11 крон, частка в «Жемья» – 2000 крон., прострочені відсотки за кредитами а) звичайні 5748'41 крон б) військові – 1127'50 крон в) у «Жемья» – 33'30 крон. Всього – 328,163'01 крон. Пасив: резервний фонд 3882'64 крон, внески учасників – 1660 крон, ощадні внески – 321 536'88 крон, податкова заборгованість – 330'42 крон, чистий прибуток 743' 07 крон. Загалом: 328 163'01 крон [16].

Для порівняння в подібному осерередку в насленому пункті Кічиці фінансові показники виглядали наступним чином:

Актив: готівка 683'08 крони, військові позики – 22,518'70 крони, адміністрація 120 крон, резервний фонд – 816'97 крон, акції 400 крон, позички – 37 485 крон, участь в «Жемьє» – 2000 крон, прострочені відсотки по кредитах а) звичайні 1973'19 крон, б) військові позики 390'79 крон в) в «Жемьє» – 33'30 крони. На депозиті – 6900 крон. Разом 73321'85 тис. Пасив: резервний фонд – 816'97 крон, ощадні внески – 61661'75 К. кредити на поточних рахунках – 2754'01 крон, податкова заборгованість – 58'60 крон, невиплачена винагорода – 240 крон, депозити в цінних паперах третіх осіб – 6900 крон. Разом 72991'33 крон, чистий прибуток –

330’52 крон [17]. Як бачимо фінансовий стан організації є збалансований, дебет відповідає кредиту. Даний осередок активно інвестував фінансові засоби, вкладав кошти на депозити в банках, надавав позички польській армії, таким чином активно використовуючи всі існуючі фінансові інструменти маніпуляцій з капіталом.

Проводили компоративний аналіз, проводили паралелі польського аграного сектору із еквівалентами сусідніх економік – «Є країни, де вміють господарювати набагато краще за нас, вони збирають по двадцять «метричних», а то й більше пшениці з морга (0,56 га), в той час як у нас коли десять, то вже вдалий рік. В інших місцях вони збирають понад 200 «метричних» картоплі, в нас і половини від цього нема або дуже рідко. Таким чином, простий розрахунок показує, що вмілий фермер може досягти з одного морга землі стільки ж або навіть більше, ніж навіть з двох інших. Причиною цього є не досить старанна і уміла робота на землі» [18]. Отже, подібні порівняння мали на меті продемонструвати селянину реальні можливості прибутку від землі, наводили приклади, намагалися змотивувати, що в свою чергу мало значно підвищити економічні показники аграної галузі польского краю взагалом.

Активно застосували демократичні інструменти, а саме анкетування членів організації, при кадрових змінах, так: «оскільки комітет, обраний під час опитування(анкетування), скликаного для врегулювання питання сертифікації молока 26 жовтня цього року, дійшов певних висновків щодо цього питання, Товариство організовує нове опитування 30 листопада цього року в Національному домі о 10 ранку» [19].

Активно комунікували центральний осередок організації і регіональні центри з метою збору аналітичного матеріалу, щодо результатів запровадження експериментальних, нових сортів посівного матеріалу, так: «Підгузькі гуртки, які отримали навесні насіння льону, закликаються підготувати детальний звіт їх розподіл між членами, а також звітувати про вирощування, зростання, збір і подальше використання льону. Гуртки, які не виконають цю вимогу до 15 грудня цього року, наступної весни при розподілі матеріалу враховуються не будуть» [20]. Як бачимо, центральне керівництво намагалося проводити жорстку адміністративну політику в даному питанні, намагалися дисциплінувати підзвітні підрозділи за допомогою економічних важелів.

Висновки. Отже, ще у другій половині 19 ст. у Тішинській Силезії почало зростати почуття національної ідентичності слов’янського населення. Наприкінці XIX століття Тішинська Сілезія та Північна Моравія (рудники, металургійні заводи, залізниці, обробна промисловість) стали великим промисловим регіоном, що призвело до значних міграційних рухів та зростання населення регіону з підвищенням польсько-чесько-німецької перманентної конфліктної ситуації.

З зростанням робочих місць в промисловості в край до 1910 року прибули понад 57 000 поляків з Галичини, з Богемії та Моравії понад 25,6 тис. чехів і лише 2 тис. німці. Переселення поляків з Галичини спричинило тимчасові зміни в національних відносинах у регіоні, з переходом ініціативи до польської громади. Незважаючи на зростання промисловості регіону, край був переважно аграрним і польська громада лишашалася, в першу чергу об’єднанням фермерів.

Саме в таких умовах зародився аграрний громадський рух польської громади краю на чолі з його лідером – «Товариством аграріїв Тішинського князівства», яке проводило інтенсивну діяльність у галузі сільськогосподарської освіти, пропагувало серед польскиї фермерів сучасні форми господарювання. Реалізовувало свою діяльність в нестандартних формах, зокрема організовуючи фермерські екскурсії до передових господарств краю.

Випускали газету Силезький аграрій (Rolnik Śląski) на яку була покладена задача сприяння модернізації в сільському господарстві регіону та залученню селян до здобуття фахових знань, публікуючи статті присвячені цим питанням.

Товариство також підтримувало партнерські економічні інституції регіону, які також мали на меті розвиток економічної культури польського фермерства, до яких належали Об’єднання аграрних товариств та Школа сільських господинь.

З метою реалізації поставлених завдань формувалася розвинена мережа агрогуртків, які обслуговували локальні фермерські господарства, які знаходили в данних установах консульації з актуальних питань, доступ до закупівлі механізації та добрив за вигідними цінами. Також на базі даних осередків проводилися лекції дотичні до аграрної теми.

Список літератури:

1. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego № 10, 1899, s. 3.
2. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego. № 10, 1899, s. 73.

3. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 10,1899, s. 74.
4. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 10,1899, s. 75.
5. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 10,1899, s. 76.
6. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 10,1899, s. 80.
7. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 11,1899, s. 88.
8. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 14,1919, s. 1.
9. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 14,1919, s. 6.
10. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 14,1919, s. 7.
11. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 14,1919, s. 10.
12. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 14,1919, s. 11.
13. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 14,1919, s. 11.
14. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 16,1919, s. 200.
15. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 16,1919, s. 200.
16. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 16,1919, s. 203.
17. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 16,1919, s. 203.
18. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 12,1921, s. 335.
19. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 22,1907, s. 271.
20. Rolnik Szląski: organ Towarzystwa Rolniczego dla Księstwa Cieszyńskiego, № 22,1907, s. 271.

Prykhodko M.M. THE ACTIVATION OF THE AGRICULTURAL COOPERATION OF THE POLES OF AUSTRIA-HUNGARY IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE "AGRARIAN SOCIETY OF THE TYSHYN PRINCIPALITY"

The agrarian societies of Tiszyn differed in the conditions of the specific region of Austria-Hungary, so «When we ask people outside Tiszyn Silesia what they associate with Tiszyn, more than 80 percent answer that they associate the word «border» with the region. The border provides a certain openness, contact with other cultures, languages, both at the level of private emotions and at the level of historical or political experience. Therefore, it was multiculturalism that characterized the region, in the conditions of which each ethnic group independently created and developed institutions of civil society.

The analytical material for this article consists mainly of those published in the first quarter of the 20th century issues of the magazine «Silesian Agrarian» (Rolnik Szląski).

In the article, an attempt is made, based on the materials of the magazine of the researched society, to trace the actual problems of the agrarians of the region, in view of which the public discourse took place, within which the questions highlighted in the columns of the magazine were formed and raised.

In the article, the reflections of the author team of the magazine are consistently dispersed, as a monologue, as an address, as an appeal of the intellectual center of the agrarian movement of the region to its followers – farmers who belong to the Polish community.

In the light of these publications, the relation of the contemporary Polish social movement to the increase in the efficiency of Polish farming is considered.

The narrative was analyzed (it was revealed how the past, present and future were perceived, what tasks were seen in this space by the Polish community), on the basis of which the contemporary code of human behavior of Poles in a multi-ethnic social region, in the absence of a national state, is outlined.

Important aspects of the article are the struggle for the Polish role in the agriculture of the region and the modernization of Polish agricultural enterprises, through the improvement of technology, the use of modern financial instruments, economic mechanisms and self-education.

It was observed that this idea of self-improvement was the basis of the Polish press of that time, positioned as a special panacea for preserving the Polish agricultural market in the era of increased competition with German and Czech farming.

It was found out that the agricultural societies that arose, using consultations in the field of agriculture, tried to reverse the unfavorable trend for the Poles, which was expressed in a technical loss in the competition with the German farmers of the region, who gradually seized land areas in West Prussia.

Key words: *civil society, social movement, cooperation, Tyszyn Silesia, Austria-Hungary.*

УДК 327(474,5+470)«19»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.33

Туряниця І.А.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

КАЛІНІНГРАДСЬКИЙ ЕКСКЛАВ: СУЧАСНІ БЕЗПЕКОВІ ПРОБЛЕМИ ЛИТОВСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СУСІДСТВА ТА ЗАСОБИ ЇХНЬОГО ВИРІШЕННЯ.

Проблема, підважена у статті, розглядається з ретроспективного та актуального підходів. З моменту відновлення незалежності та узяття політичного курсу на «повернення до Європи» Литовська республіка, дистанціюючись від колишньої радянської імперії, узялася за справу подолання негативного впливу сусідства з посткомуністичною Росією. Калінінградський ексклав (частина Східної Пруссії), приєднаний до СРСР у якості області РФ після Другої світової війни, має, як показується у статті, особливе значення серед факторів, котрі створюють вразливість для системи безпеки Литви, усього балтійського регіону та східного флангу НАТО. У статті розкрито, яким чином осмилюються і вимірюються можливі небезпеки «ризикованого» сусідства з російським форпостом на Балтиці. Серед них ми виділяємо вразливості геополітичні та військово-стратегічні, зокрема проблема так зв. Сувалкського коридору. Виходячи з цього, у публікації пояснюються також актуальні моделі розробки та втілення віктимних заходів для нівелювання та протидії потенційним загрозам у зв'язку з російським «сусідством». Зокрема – зміна режиму перетину території Литви під час прямування громадян РФ до Калінінграду з огляду на обмеження, встановлені санкціями ЄС у зв'язку з агресію проти України та відповідними рішеннями уряду Литви. Теоретичною основою для розв'язання цієї дослідницької проблеми стала теорія ризиків.

Ключові слова: *Калінінградський ексклав, Сувалкський коридор, міграційний режим, військові навчання НАТО, безпекові проблеми.*

Постановка проблеми. У країнах Балтії, котрі межують з Росією та контрольованою нею Білоруссю чудово розуміють усі ризики та загрози цього сусідства. У якості актуальних наочних прикладів цих загроз можна згадати регулярні «тестування» повітряного простору балтійських країн російськими літаками, маніпулювання постачанням енергоносіїв, що зазнало провалу і викликало давно назрілу зміну стратегії енергетичної політики у масштабах усього ЄС у 2022 р., транспортно-енергетична інфраструктура, Білоруська АЕС, збудована на російські інвестиції біля кордону з Литвою, інформаційна війна тощо. Особливе значення серед факторів вразливості системи безпеки усього балтійського регіону має Калінінградський ексклав. Сухопутні і морські кордони Польщі та країн Балтії є східними межами ЄС та НАТО, тому виклики, з якими вони стикаються мають генералізований характер і зачіпають усю євроатлантичну спільноту.

Гострота потенційних загроз разом з усвідомленням їхнього негативного впливу на безпеку Литви, як і усього балтійського регіону лише посилились в умовах неприхованих погроз кремлівського керівництва ревізувати геополітичну мапу Європи у відповідності з його неоімперським світобаченням. А російська агресія проти України, котра означала також погіршення параметрів безпекової реальності у Європі у системному її розумінні запустила санкційний режим проти держави-терориста. Він значною мірою зачіпає також комунікацію між Калінінградською обл. та рештою території РФ, а також примушує самим уважним чином ставитися до натяків «експертів» з майданчиків роспропаганди щодо можливості блокування усього балтійського регіону шляхом військової інвазії у так зв. Сувалкському коридорі (*The **Suwałki Gap***), на ділянці польсько-литовського кордону між Калінінградом і Білоруссю, який є єдиною сухопутною брамою для подовження зони відповідальності НАТО на територію країн Балтії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З методологічних позицій цілком очевидно, що судження класика теорії ризиків Френка Г. Найта (У-т Айови, США) про те, що «ризик» як «кількість, отримана з виміру» є онтологічно відмінним від невизначеності, цілком застосовне до нашого випадку [1]. Можна стверджувати, що ризик є усвідомленою небезпекою, зміст і вираже-

ність котрої є зрозумілі і мотивують певні заходи адекватної протидії. Можливі ризики «небезпечного» сусідства з російським форпостом на балтійському узбережжі або вже усвідомлені, або постійно осмилюються і вимірюються, одночасно з розробкою та втіленням віктимних заходів для їхнього нівелювання та протидії потенційним загрозам. Теорія ризиків, власне, і націлена на подібний сценарій її практичного застосування.

Ще напередодні першої хвилі розширення НАТО та ЄС на схід після краху комуністичної системи, що означало набуття членства у цих спільнотах країнами Балтії та Центральної Європи, стало зрозумілим, що Калінінградський ексклав стане каменем спотикання. Через це, за висновком Вікторії Топалової (У-т Британської Колумбії, Ванкувер, Канада) постали два основних питання, значення котрих і нині не тільки не зменшилось, але й суттєво посилилось [2]:

1. Впливу членства Литви та Польщі в ЄС на доступ до Калінінградської обл. з основної території РФ і у зворотному напрямку.

2. Виникнення вогнища напруженості навколо Калінінграда в безпосередній близькості від кордону ЄС як результату цієї геополітичної зміни.

Два американських фахівці з геополітики та політичної географії, зокрема в аспекті «бордерлендів» (транскордоння) Александер Дайнер (У-т Канзасу, США) та Джошуа Гаґен (У-т Вісконсін-Медісон, США) так само поставили у центр уваги динаміку зміни геополітичного статусу регіону у XX ст., у т.ч. внаслідок розширення ЄС на схід. Вони стверджують, що Калінінград можна вважати «подвійною» прикордонною зоною, яка одночасно розташована на межі Євросоюзу з Росією, а також фізично відокремлена від Росії. На їхню думку, регіон багато в чому має параметри як анклаву, так і ексклаву. І як такий створює унікальний набір проблем для економічного розвитку та міждержавних відносин [3]. На те, що цей ексклав створює серйозні безпекові проблеми дослідники лише натякнули, але надалі не розвинули цієї посилки.

Калінінград, поряд з Москвою та Санкт-Петербургом являв собою складову європейського презентаційного гламуру путінської Росії, а в країнах ЄС, як серед політиків та бізнесменів, так і в науково-експертному середовищі було чимало тих, хто вірив у можливість її трансформації і прагнув розширення співпраці у різних сферах. У т.ч. через використання режиму вільної економічної зони у Калінінградській області. Прихильники цього формату відносин, найшвидше, були щиро переконані, що економічні інтереси здатні впливати на коригування зовнішньополітичних парадигм. Зокрема Карі Ліугто (директор Пан'європейського ін-ту та професор Школи економіки та бізнес-адміністрування у Турку, Фінляндія), оцінюючи економічний вплив розширення ЄС на Калінінград вважав його відносно скромним, хоча все ще позитивним. Нова особлива економічна зона відіграє, на його думку, важливу роль у майбутньому розвитку ексклаву. Так само Калінінградська обл. відіграватиме особливу роль у майбутньому поступі відносин між ЄС і Росією. Фінський вчений зробив висновок, що регіон є вікном Європи в Росію. А «відкриті вікна» потрібні для створення справжнього партнерства між Росією та ЄС [4, p. 120], у котрого він навіть у 2020 р. вбачав велике майбутнє. Зазначені припущення К. Ліугто викладені у збірці матеріалів, підготовлених російськими та ЄСівськими фахівцями/експертами у 2020 р. щодо використання можливостей Калінінградського ексклаву як майданчика апробації збалансованих моделей співпраці РФ та Євросоюзу. Про те, що цей регіон є ще й викликом безпеці сусідніх країн не згадується.

Проблеми, з котрими стикається Литва у відносинах зі східними сусідами, зокрема у сфері енергетичної безпеки підважувалися вітчизняним політологом і дипломатом Віктором Гарапком (Прикарпатський національний у-т ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ) [5], котрий висвітлив аспект пошуку шляхів подолання цієї вразливості і пошуку альтернативних джерел енергопостачання та імпорту енергоносіїв.

Остання інформаційна подія щодо підваженої проблеми – панельна дискусія у Центрі геополітики Кембриджського у-ту (20 вересня 2022 р.) за участю відомих політиків, експертів та вчених Р. Лопати (Комітет національної безпеки і оборони Литви; Вільнюський у-т), генерала С. Піча, ексначальника штабу оборони та голови Військового комітету НАТО, д-ра К. Пійрімяе (Тартуський у-т, Естонія), проф. С. Вольфа (У-т Бірмінґема, Сполучене королівство). Дискутанти, рухаючись від ретроспективи до актуального стану проблеми, зосередились на ґенезі та оцінці ризиків, пов'язаних із Сувалкським коридором. З позицій регіональної і стратегічної безпеки значення його лише зросло з початком російської агресії в Україні, котрій передували абсурдні вимоги до НАТО повернутись до лінії його відповідальності станом на 1997 р. Можливе захоплення зазначеного стратегічного коридору здатне серйозно ускладнити військово-стратегічне становище країн Балтії,

залишивши для сполучення з союзниками лише морський і повітряний шляхи. Дуже імовірною визнається наявність в ексклаві тактичної ядерної зброї [6].

Навколо Калінінграда точаться гострі публіцистичні бої, інколи навіть з конотаціями політичної сатири як відповідь на пропагандистські обертони росТВ. При цьому успішно задіюються такі улюблені стилістичні засоби, як історичні екскурси та міфологеми. У Чехії, наприклад, було розпочато збір підписів під петицією щодо ініціювання референдуму про приналежність міста, котре під назвою *Královec* у 1255 р. було засноване на честь короля Пшемисла Отакара II (1253–1278). Монарх стояв на чолі Тевтонського ордену під час походу до земель пруссів. Логіка автора задуму петиції випливала з того, що місто, засноване на пошану чеського правителя, мало б повернутись до його законного правонаступника – Чехії. Слідуючи прикладові «аргументації» самої Росії щодо Криму та сходу України, «це цілком нормально – зайти на територію чужої держави, оголосити там референдум і потім анексувати територію». Автор петиції висловив упевненість, що Чехія одержала б унікальну можливість збільшити територію та нарешті здобути жаданий століттями вихід до моря, ще й повернувши місту Калінінграду його давню історичну назву. Станом на 8 грудня 2022 р. зазначену петицію підписали вже 20414 осіб [7]. Ця «інформаційна атака» є «зброєю» самої роспропаганди є дотепним контраргументом на російські гібридні загрози у балтійському регіоні.

Постановка мети і завдання. Виходячи з вищенаведеного, можемо констатувати, що науково-експертне середовище оцінювало сусідство Литви з Калінінградським ексклавом РФ не тільки з міркувань генерування викликів безпеці усього балтійського регіону, але і з позицій використання економічних, комунікаційно-транзитних та інших переваг регіону, своєрідним чином «імпортуючи» до Росії європейські цінності ринкового господарства та ліберальної демократії. Попри усю серйозність викладок і розрахунків, не можемо не відзначити деяку наївність тих, хто вірив у можливості ліберальної трансформації путінського режиму. Натомість, ближчими до реальності виявились ті, хто вбачав у Калінінградському ексклаві небезпечне сусідство. Відтак, нашою метою є представлення предметного структурного уявлення про нього, як про виклик безпеці Литви. Досягнення цієї мети передбачає розгляд тих заходів, котрі литовська влада запланувала та реалізовує з огляду на характер та ступінь усвідомлених загроз сусідства з Калінінградським ексклавом в умовах перетворення російської гібридної війни у неприховані агресивні дії проти незалежної України, що завдало удару по архітектурі усієї європейської системи безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, геополітичні і військово-стратегічні аспекти сусідства Литви й Польщі з Калінінградським регіоном, включно зі згаданою вразливістю Сувалкського коридору усвідомлені не сьогодні і не вчора. Ця проблема має безпосередній вплив на військове планування у НАТО і вироблення можливих сценаріїв протидії цим загрозам у відповідності зі ступенем ризиків. Влітку 2017 р. на території Литви були проведені військові навчання «*Geležinis vilkas 2017*» – «*Залізний вовк 2017*». Вони були складовою частиною навчань «*Saber Strike*», які проходили у країнах Балтії та Польщі за участі бл. 5300 військових з Литви та 10 країн НАТО. Навчання «*Залізний вовк 2017*» були сплановані та організовані Європейським командуванням сухопутних військ США і зосереджувались на тестуванні рівня підготовки передових батальйонів НАТО, якраз нещодавно сформованих та розміщених на території країн східного флангу блоку та покращенні їхньої оперативної сумісності з союзниками. Захід координувався Штабом Міжнародного північно-східного корпусу у Щецині (Польща). Сценарій навчань мав у своїй основі апробацію тактики оборонних дій у районі Сувалкського коридору і мав метою створення умов для безпечного прибуття підрозділів Об'єднаних сил до Литви. Литовські армійські бригади «*Залізний вовк*» та «*Жемайтія*», які, згідно ввідним, діяли на території, частково контрольованій противником, підсилювалися батальйонно-тактичними групами Об'єднаних сил. Піхота США, Великої Британії, Польщі та Румунії на гелікоптерах була доставлена в околиці Сейріджу біля Алітуса. Завданням солдатів було виявлення та знищення блокпостів ворожих сил та створення сприятливих умов для прибуття автомобільним транспортом з сусідньої Польщі союзних підкріплень [8].

Ще одним аспектом сценарію цих навчань було також спеціалізоване оціночне навчання фахівців непрямого впливу «*Довіра 2017*», що проводилось вже 9 рік поспіль й у котрому задіяли понад півдесятка професійних військовослужбовців та волонтерів. Протягом тижня вони проводили інтенсивні зустрічі з населенням території проведення навчань «*Залізний вовк-2017*», інформували про завдання операції та вирішували різні питання

взаємодії. Було здійснено 25 патрулювань місцевості, зокрема й спільне патрулювання з союзниками – військовослужбовцями зі США [8].

Подаючи оцінку проведеним заходам, начальник операцій непрямого впливу Сухопутних військ литовських ЗС та керівник навчань «*Довіра 2017*» майор Марюс Ґележюнас зазначив: «Литовська армія – це активне, сучасне, креативне співтовариство та відкрита для громадськості інституція, для якої критично важлива підтримка населення країни у виконанні поставлених завдань. Приємно бачити чудові приклади взаємодії між цивільним і солдатом під час навчань. Вважаю, що навчання «*Довіра*» та його географічне розширення, щорічне покращення результатів значною мірою сприяють нарощуванню потенціалу цивільно-військової оборони нашої країни» [8]. Цим було констатовано, що мета навчань «*Довіра 2017*» щодо вдосконалення ефективної взаємодії армії з цивільним населенням, сприяючи тим самим успішному проведенню військової операції, була досягнута.

Окремої уваги заслуговує припущення щодо розміщення в Калінінградському ексклаві ядерної зброї та виникаючих у зв'язку з цим безпекових викликів. Восени 2022 р. кремлівська верхівка вже кількаразово одержувала попередження не тільки щодо негативних наслідків її застосування у війні з Україною, але й удостоїлася застереження з боку прихильного до неї пекінського керівництва щодо неприпустимості відповідної риторики на офіційному рівні. Тому можна вважати, що натяки про ядерний арсенал у Калінінградській області є радше спробою залякування і нагнітання напруги, аніж реальною загрозою.

Загалом, як литовські відповідальні посадовці, так і представники експертного середовища єдині у думці щодо належної захищеності Литви з боку «ахіллесової п'яти» Сувалкського коридору. Міністр оборони Арвідас Анушаускас заспокійливо зазначав, що не став би драматизувати ситуацію по двох причинах, котрі, як він саркастично висловився, «наші сусіди – якщо у них, звичайно, все гаразд із головою», так само враховують [9]:

Ні Росія, ні Білорусь не мають таких можливостей, щоб перерізати Сувалкський коридор. Крім того, вони наміцно зав'язли в Україні.

Литва є членом НАТО і крім власних національних можливостей вона може спиратися на потенціал усього Північноатлантичного блоку.

Приблизно така сама логіка була заявлена главою Комітету національної безпеки Сейму Литви, відомим експертом Лаурінасом Кащюнасом російській службі «Голосу Америки». Він наголосив, що можна, звісно, галасувати, робити різні заяви. Але сумнівно, що «мілітаристський сценарій може по-справжньому розглядатися навіть у Кремлі», адже його країна як член НАТО знаходиться «в іншій лізі». Кащюнас зазначив, що у Литві знають про плани підтримки натовською стороною, знають, як діятиме 5-а ст. Статуту НАТО, де йдеться про колективні гарантії, тобто про принцип «усі за одного» [9].

Для Литовської республіки з моменту відновлення її незалежності, а також з огляду на євроінтеграційні та євроатлантичні перспективи доводилось вирішувати питання, пов'язані з транзитом з основної території РФ до Калінінградської області. Напередодні вступу Литви до ЄС на саміті Росія–Євросоюз у Брюсселі 11 листопада 2002 р. було ухвалено Спільну Заяву РФ та Європейського Союзу про транзит між Калінінградською областю та рештою території РФ [10].

Завдання, котрі стояли перед Литвою та євросоюзівською бюрократією, полягали не тільки у забезпеченні режиму свободи пересування та транзиту товарів, але й у перешкоджанні нелегальній імміграції, торгівлі людьми, наркотрафіку, контрабанді та проникненню злочинців і російської агентури. Тому тодішня російська пропозиція щодо встановлення безвізового режиму транзиту громадян та перевізників вантажів була відхилена. Для проїзду автошляхами громадяни РФ повинні мати біометричний паспорт з діючою шенгенською візою. Транзит залізничним транспортом у потягах російського формування можливий за попереднім запитом, який касир «РЖД» при купівлі квитка відправляє до Посольства Литви. У відповідь працівник консульської служби Литви видає 2-разовий дозвіл (*FRTD – Facilitated Rail Transit Document*), що діє 3 місяці, на прямування територією Литви щонайбільше на 6 год. за один проїзд (штатний час прямування потяга бл. 3,5 год.). Громадянам РФ (і тільки їм), які мешкають у Калінінградській обл., але мають тісні зв'язки з основною територією РФ (нерухомість, родини, трудові відносини) і навпаки може бути видано дозвіл (FTD – *Facilitated Transit Document* – документ про спрощений транзит) терміном до 3 р. для багаторазового транзиту територією Литви тривалістю максимум 24 год. після в'їзду. Цей порядок встановлений регулятивним актом Європейської Ради (Council Regulation № 693/2003 of 14 April 2003) [11]. Він наразі залишається у дії в його первинному вигляді, не дивлячись на те, що 6 вересня 2022 р. Єврокомісія

підтримала призупинення спрощеного візового режиму для громадян РФ, а у ніч на 19 вересня 2022 р. Латвія, Литва, Естонія та Польща увели заборону на в'їзд до шенгенської зони через їхні кордони по туристичних візах, виданих третьою країною. Винятки можуть бути зроблені у відповідності з національним законодавством для в'їзду по гуманітарних підставах [12].

Ухвалення санкцій ЄС у зв'язку з російською агресією в Україні поставило на порядок денний день як транзит до Калінінградського ексклаву окремих товарних груп, що потрапили під санкції, так і обслуговування цього транзиту як такого. Четвертий пакет санкцій, рішення про прийняття котрого було опубліковане в Офіційному журналі ЄС 15 березня 2022 р. [13] встановив торгові обмеження щодо імпорту до ЄС продукції чорної металургії, ефект котрих оцінюється у 3 млрд євро втрати експортних надходжень для російських виробників [14]. Імплементація цього рішення була відкладена до 17 червня 2022 р. з забороною у подальшому укладати торгові контракти на постачання в ЄС цих товарів.

У п'ятому пакеті санкцій, про ухвалення котрого офіційне повідомлення з'явилось 8 квітня 2022 р. [15], було передбачено:

Заборону на російські та білоруські автомобільні вантажні перевезення в ЄС, у т. ч. транзитні з винятками для товарів фармацевтичної, медичної, сільськогосподарської та харчової груп, а також для гуманітарних цілей;

Додаткові експортні заборони, що стосуються авіапалива, квантових комп'ютерів та передових напівпровідників, новітньої електроніки, стратегічно важливих механізмів та транспортного обладнання;

Заборону імпорту з Росії деревини, цементу, добрив, морепродуктів та міцного алкоголю.

Напередодні введення в дію цих обмежень на імпорт до ЄС, міністр закордонних справ Литви Ґабріелюс Ландсбергіс після консультацій з Єврокомісією нагадав про наближення дедлайну. 17 червня Залізниці Литви повідомили Калінінградську залізницю, що з 18 червня транзит до та з Калінінградської обл. «великого переліку товарів, які підпадають під європейські санкції» припиняється. За попередніми оцінками губернатора Калінінградської обл. А. Аліханова, це стосується від 40 до 50% усієї номенклатури товарного транзиту: будівельних вантажів, цементу, металів та інших товарів [16].

Глава Литовської держави Ґітанас Науседа наголосив на своїй сторінці у *Facebook*, що його країна не має наміру знімати обмеження на транзит до Калінінградської області підсанкційних вантажів, незважаючи на погрози РФ і буде суворо додержувати режиму обмежень. «Цілком ясно, що Литва повинна та буде застосовувати санкції ЄС. Литва повинна та буде зберігати контроль над товарами, що провозяться через її територію, і про жодні «коридори» не може бути й мови, як не може бути й мови про поступки Росії у відповідь на погрози Кремля», – ось у таких виразах була зроблена публічна заява президента Литви [17].

20 червня 2022 р. тимчасова повірена у справах Литви в Росії Віргінія Умбрасєнє була викликана до російського МЗС, де їй було заявлено протест через припинення транзиту до Калінінграду санкційних товарів з одночасною вимогою негайного скасування цих рестрикцій як таких, котрі нібито порушують міжнародно-правові зобов'язання Литви, насамперед вже згадану Спільну заяву про транзит від 2002 р. Після цього, традиційно, було вербалізовано погрозу, якщо вантажний транзит до Калінінграда не буде відновлено найближчим часом, «Росія залишає за собою право на дії щодо захисту своїх національних інтересів» [9]. Ці демарші кремлівської дипломатії викликали негайну реакцію союзників Литви. Сполучені Штати заявили про її повну підтримку у суперечці з РФ по питанню транзиту до Калінінграда. Як підкреслив офіційний представник Держдепартаменту США Нед Прайс: «Ми підтримуємо наших союзників НАТО, ми підтримуємо Литву. Наша прихильність до статті 5 Статуту НАТО – постулату про те, що напад на одного означатиме напад на всіх, – непорушна» [9]. Генсек НАТО Єнс Столтенберг заявив, що альянс взаємодіє з Литвою щодо виниклої проблеми: «Ми постійно контактуємо з усіма союзниками по НАТО і, звичайно, з Литвою. Вона раніше цього тижня проінформувала членів альянсу з цього питання» [16].

Наприкінці літа 2022 р. ця проблема набула небувалої гостроти. Кремль продукував і виголошував офіційні заяви про «блокаду» регіону із супутніми погрозами «покарати» Литву. Литовські банки ж відмовилися від проведення відповідних транзакцій, належно додержуючи режиму санкцій. Останній з них *Siauliu bankas* збирався припинити приймати платежі, пов'язані з білоруськими та російськими перевезеннями 1 вересня [18]. Литовське політичне керівництво зайняло стійку позицію і не лише відкидало російські погрози, але й попрікнуло ЄСівську бюрократію у непослідовності додержання санкційних обмежень. У зв'язку з цим Єврокомісія

двічі у квітні та липні подавала роз'яснення щодо винятків у застосуванні санкцій під час транзиту територією Литви вантажів з РФ до Калінінградської обл. Служба розслідування фінансових злочинів Литви продублювала у своїх офіційних повідомленнях зазначені у нормативних актах ЄС та роз'ясненнях Єврокомісії винятки, що давало змогу уповноваженому *Siauliu bankas* відновити роботу по обслуговуванню транзакцій російських і білоруських контрагентів. Щоправда, за словами міністра транспорту і комунікацій Литви М. Скуодіса, прийняття кінцевих рішень залежатиме від самих банків [18].

Висновки. У підсумку варто зазначити, що Литва користується усіма великими можливостями, котре надає членство «малої держави» у потужних безпекових та інтегрованих спільнотах типу НАТО та ЄС. Спираючись на ці можливості в умовах серйозних викликів усій системі європейської безпеки, Литва демонструє правильність здійсненого у свій час та успішно реалізованого зовнішньополітичного та безпекового вибору, твердість і безкомпромісність у солідарності із союзниками, у тім числі щодо додержання режиму санкцій. І цим ризики, пов'язані із сусідством з Калінінградським ексклавом не тільки усвідомлюються, але і рішення та кроки, що здійснюються для їхнього нівелювання є вчасними, ефективними та гнучкими.

Список літератури:

1. Knight Frank H. Risk, Uncertainty, and Profit. Boston and New York: Houghton Mifflin Co., The Riverside Press, 1921. URL: https://www.econlib.org/library/Knight/knRUP.html?chapter_num=3#book-reader
2. Topalova V. The Kaliningrad Question: Discourses of Insecurity in the Context of European Integration. In: European Union Studies Association (EUSA). Biennial Conference. 2003 (8th), March 27–29, 2003. Nashville, TN, 2003. URL: http://aei.pitt.edu/2963/1/166.pdf
3. Diener A., Hagen J. Geopolitics of the Kaliningrad Exclave and Enclave: Russian and EU Perspectives. In: Eurasian Geography and Economics. 2011. Vol. 52 (4). P. 567–592.
4. Liuhto K. Kaliningrad after the EU enlargement but before the legislative change concerning its special economic zone. In: Kaliningrad 2020: Its future competitiveness and role in the Baltic Sea economic region. P. 91-122. URL: https://www.utu.fi/sites/default/files/media/Liuhto_72005.pdf
5. Гарапко В.Ф. Проблеми нуклеарного енергетичного будівництва та енергетичної безпеки у зовнішній політиці Литви: аспекти відносин зі східними сусідами. В: Соціально-гуманітарний вісник. Збірник наукових праць. Вип. 20. Харків: Наукове товариство «Наука та знання», 2018. С. 113–120.
6. The Geopolitics Kaliningrad. In: Centre for Geopolitics of the University of Cambridge. Providing historically-grounded approaches to enduring geopolitical problems. URL: https://www.cfg.polis.cam.ac.uk/events/geopolitics-kaliningrad
7. Petice za vyhlášení referenda o připojení Kaliningradu k České republice. URL: https://www.petice.com/petice_za_vyhlaeni_referenda_o_pipojeni_kaliningradu_k_eske_republice
8. Prie Suvalkų vykstančiose NATO pratybose – «Geležinis vilkas 2017» karinė operacija Skaitykite daugiau:IN: Lietuvos RYTAS. LIETUVOSDIENA. AKTUALIJOS. 2017/06/18. URL: https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktualijos/2017/06/18/news/prie-suvalku-vykstanciose-nato-pratybose---gelezinis-vilkas-2017-karine-operacija-1716336
9. Плотникова А. Калининградский транзит: факты и вымыслы. В: Голос Америки. 2022. 22 июнь. URL: https://www.golosameriki.com/a/kaliningrad-lithuania-experts/6628567.html.
10. СОВМЕСТНОЕ ЗАЯВЛЕНИЕ Российской Федерации и Европейского Союза о транзите между Калининградской областью и остальной территорией Российской Федерации. Брюссель. 11 ноября 2002 г. В: Современная Европа. 2002. № 4. С. 111–113. URL: http://www.sov-europe.ru/images/pdf/2002/4-2002/summit4-2002.pdf
11. Council Regulation (EC) No 693/2003 of 14 April 2003 establishing a specific Facilitated Transit Document (FTD), a Facilitated Rail Transit Document (FRTD) and amending the Common Consular Instructions and the Common Manual.In: EU Monitor. URL: https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vhckn6xwsjty
12. «Вам тут не раді!»: Естонія, Литва, Латвія та Польща заборонять в'їзд росіянам. В: Телеканал «Прямий». 8 вересня 2022 р. URL: https://prm.ua/vam-tut-ne-radi-estoniia-lytva-latviia-ta-polshcha-zaboroniat-v-izd-dlia-rosiian/
13. COUNCIL REGULATION (EU) 2022/428 of 15 March 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. In: Official Journal of the European Union. 15.3.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R0428

14. Потери российских экспортеров от запрета на ввоз стальной продукции в ЕС превысят 3 млрд евро – ЕК. В: Финмаркет. 16 марта 2022. URL: http://www.finmarket.ru/database/news/5677265?fid=86690&sw=%EC%E5%F2%E0%EB%EB&fs=T&ref=AnketaOrg

15. EU adopts fifth round of sanctions against Russia over its military aggression against Ukraine / Council of the EU. Press release. 8 April 2022. In: European Council. Council of the European Union. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/08/eu-adopts-fifth-round-of-sanctions-against-russia-over-its-military-aggression-against-ukraine/

16. НАТО контактирует с Литвой по проблеме транзита грузов через ее территорию в Калининградскую область – Столтенберг. 22 июня 2022 г. В: swissinfo.ch. URL: https://www.swissinfo.ch/rus/международные-новости/нато-контактирует-с-литвой-по-проблеме-транзита-грузов-через-ее-территорию-в-калининградскую-область---столтенберг/47695242

17. Жодних поступок РФ. Президент Литви пояснив ситуацію з транзитом у Калінінград. В: Фокус. 2022. 25 червня. URL: https://focus.ua/uk/politics/520181-nikakih-ustupok-rf-prezident-litvy-obyasnil-situaciyu-s-tranzitom-v-kaliningrad

18. Литва близка к решению проблемы с платежами за Калининградский транзит. В: Lithuanian National Radio and Television. Новости. 2022.08.04. URL: https://prm.ua/vam-tut-ne-radi-estoniia-lytva-latviia-ta-polshcha-zaboroniat-v-izd-dlia-rosiian/

Turianytsia I.A. KALININGRAD EXCLAVE: CURRENT SECURITY PROBLEMS OF THE LITHUANIAN-RUSSIAN NEIGHBORHOOD AND MEANS OF THEIR SOLUTION

The problem disclosed in the article is considered from a retrospective and current approach. Since the restoration of independence and taking a political course of «return to Europe», the Republic of Lithuania, distancing itself from the former Soviet empire, has taken up the task of overcoming the negative influence of its neighborhood with post-communist Russia. The Kaliningrad exclave (part of East Prussia), joined to the USSR as a region of the Russian Federation after the Second World War, has, as the article shows, a special importance among the factors that create vulnerability for the security system of Lithuania, the entire Baltic region and the eastern flank of NATO. The article reveals how the possible dangers of a «risky» neighborhood with a Russian outpost in the Baltic are analyzed and measured. Among them, we highlight geopolitical and military-strategic vulnerabilities, in particular the problem of the so-called Suwalki corridor. Based on this, the publication also explains current models of development and implementation of victim measures for leveling and countering potential threats in connection with the Russian «neighborhood». In particular, a change in the regime of crossing the territory of Lithuania during the journey of citizens of the Russian Federation to Kaliningrad in view of the restrictions established by the EU sanctions in connection with the aggression against Ukraine and the corresponding decisions of the Lithuanian government. The theory of risks became the theoretical basis for solving this research problem.

Key words: *Kaliningrad exclave, Suvalki corridor, migration regime, NATO military exercises, security problems.*

ЕТНОЛОГІЯ

UDC 39
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.34

Asadova A.V.
Institute of Archeology, Ethnography and Anthropology,
Azerbaijan National Academy of Sciences

FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC INFORMATION ABOUT GLASS IN AZERBAIJAN

Both ethnographic and archeological issues are touched upon in this issue. There are ethnographic observations, beliefs and customs in Azerbaijan from ancient times to the present day. This ethnographic knowledge, beliefs and customs have lived in the memory of the people to this day. The study of national customs and traditions, ethnographic regions has always been relevant, because national customs and traditions are valued as an indicator of social and cultural development at all stages of history. Although time has passed, as society has developed, customs and traditions have improved, folk art and ethnographic knowledge have been passed down from generation to generation. The culture, art and ethnographic views of the Azerbaijani people reflect all the social, political, artistic and aesthetic features of human history since ancient times. Because national customs and traditions, ethnographic information is the national wealth of our people.

This topic is about folklore and ethnographic observations related to glass in Azerbaijan. From the day of its discovery, glass has a special place in household items and has a special place not only in everyday life, but also in the spiritual life of the people. First of all, the transparency of the glass attracted people. It is the transparency of the glass that has given rise to many aphorisms and ethnographic information about it. The history of glass dates back to the 4th millennium BC. Archaeological research proves that the first glass was created by the Phoenicians. The oldest glass production is found in Egypt. However, glass production has gone through many stages before modern times. Archaeological excavations have revealed that the homeland of the glass was Egypt, between the two rivers, as well as the Caucasus. Glass samples found during archeological excavations in Azerbaijan give grounds to say so. The ancient glass found in our country belongs to the 1st millennium BC. Along with the archeological glass found in Shusha, ethnographic information and folk traditions confirm its mass production. Because when studying ancient glass, we study the table culture of the population in Azerbaijan in ancient and medieval times, the use of elegant dishes. The patterns and ornaments on the dishes confirm many beliefs and religious beliefs of the people. Archaeological excavations in the ancient cities of Barda, Shamakhi, Gabala, Shamkir, Beylagan, Mingachevir and other cities of Azerbaijan have uncovered a large number of glassware and ornaments, as well as decorative window glass made in an artistic style. Through the study of these glasses, we see the development of glass art, the decoration of which is not only as an ornament, but also associated with beliefs and customs. We also study the clothing culture (glass ornaments) in Azerbaijan in the ancient and medieval times on the topic we studied. At the same time, by studying glass ornaments, we learn about the religious worldviews of the people of that period. The art samples we study are the work of our artists from among the people. Glass crafts, embroidery, lattice windows, making boards (stored in small glass containers), exquisite decoration of ornaments, which are among our local examples of art, are widespread. All these works of art reflect the people's desires and dreams about life and beauty. At the same time, the glass art we study, along with the local features inherent in Azerbaijani culture, we observe a general connection between the art of the Middle East. As we study the ethnographic information about glass, we follow different beliefs, examples of folklore, religious beliefs. Because during the Middle Ages, Azerbaijan was attacked by nomadic tribes, Arabs and Mongols of the Byzantine and Sassanid empires. These events did not go unnoticed in Azerbaijan and its culture. Not only ethnographic and legendary ideas about glass, but also examples of facts can be found in his classic works in Azerbaijan. It is found in the places of Nizami Ganjavi, Mohammad

Fuzuli, Ashig Alasgar, Khagani Shirvani and other poets. In short, from the time of the discovery of glass, it has entered every household, life and spiritual life of the people, and examples of national facts about glass, beliefs and legends have emerged and have survived to this day.

Key words: *glass, folk, faith, grave, custom, folklore.*

Introduction. Azerbaijan covers a large area in the east of the South Caucasus. Our homeland, located in a natural-geographical and strategic area, was favorable for the development of material culture here. Taking advantage of these riches, the people created profound works of art and examples of ethnographic folklore. Folk ethnography is an integral part of the ethnography of the Caucasus, in the broadest sense, the peoples of the Middle East. Archaeological materials and oral folk literature provide extensive information about the life, national folklore, religious beliefs and legends of Azerbaijan in local monuments. Ethnographic observations, epics, legends and beliefs of the Azerbaijani people are a source that enriches not only the Caucasus, but also the world ethnoculturology in general. The people of Azerbaijan have been able to preserve their centuries-old traditions and ethnographic values and have survived to the present day.

1. History of glass. Glass is an artificial material that has a great role in human life since its invention. Information about the first production date of glass is various. There is even a legend about glass. This legend is found in the work of Pliny. According to this legend, it was found in Canbelbil among the low hills of Mount Carmelus in Syria [6, p. 21]. According to the legend, a flame was burnt and an alloy of sand was observed there and a glass alloy in liquid form was found.

According to archeological data, the glass was appeared in the 4th millennium BC. The history of glass development dates back to the third millennium BC in Mesopotamia and Egypt. The first glassware was glass beads [3, p. 12]. A blue glass stick (2300 BC) found in the Tele Almor archeological excavation in southern Mesopotamia, a glass ingot found in Edur (2100 BC) and a glass bead found in a tomb in the village of Ur are said to have been produced in Mesopotamia [10, p. 26] . If the first items produced were ornaments, in the first millennium BC, glass tableware began to be produced. Since that time, glass has entered the spiritual and domestic life of the people. As early as the first century BCE, glassmaking flourished in Alexandria and Sidon and became a pleasure. Glass trade developed between Rome, Palestine and Egypt [3, p. 26] even in the first century BC. In Rome, the table of the rich was decorated with glassware, and all shades of glass were found [10, p. 770]. By studying glass samples found in many parts of the world, we can observe the tastes, lifestyles, beliefs, ethnographic traditions, and artistic abilities of the people who lived at that time.

2. Ethnographic information carried by archeological glasses. A lot of ancient, early medieval and medieval glassware were discovered as a result of archeological excavations in the ancient cities of Azerbaijan. The most common glass dates back to the beginning of the 3rd century AD. Ancient glass found in the territory of Azerbaijan allows us to say that not only glassware was used, but also (in the I–III centuries AD) local glass was produced in the cities of Caucasian Albania. Glass melting spheres found in Gabala, Torpaggala, Karabakh and Amaras confirm this once again. The most common glass items were found in the graves. One of such vessels was found in 1959 in Torpaggala settlement of Gakh region [13, p. 43]. The discovery of glass vessels in the graves was associated with the people's belief in the afterlife (burial with objects). Perfume and glass ornaments were placed in glass jars next to the corpse. The perfume jar was called a grave gift. Most glass vessels were found in wooden boxes, catacombs, pit graves. The most abundant glass specimens were the Catacombs. The Catacombs of the 4th-8th centuries are richer in glassware. Many bottles and other household items were placed in the cells of the Catacombs for the person buried. Such graves were found in the ancient cities of Azerbaijan, Shamakhi, Mingachevir, Ismayilli. Numerous perfume bottles (small volumes) found in the graves found in the first capital of the Caucasus Albania, Gabala, are of local production and belong to the I-VIII centuries [14, p. 151–152]. Speaking about the history of glass production in Azerbaijan, the first researcher V.M. Leviotov said that in the first centuries AD there was a local glass production in Azerbaijan.

In the III–VII centuries, one of the most interesting types of art developed the art of artistic glass. Samples of artistic glass, which are an example of artistic mastery of the population, were found in Mingachevir, Shamakhi, Ismayilli, Ganja, Barda, Gabala, Upper Karabakh [13, p. 186]. Glassware found in these ancient cities also provides information about the trade relations of the population. Thus, the same glass jar found in Azerbaijan was found in Pandikape in 1900 and in Kers in 1903 and 1913 [16, p. 44]. The patterns

on the pots can be used to determine the geography of the pots. It should be noted that many of the dishes found in Azerbaijan are locally produced, as well as imported. Because the glassware produced in the North Black Sea coastal city states is distinguished by its pattern and style. Circles and the shape of a Christmas tree are found on these dishes. Scholars value Christianity and the Christmas tree in the beliefs of the people as eternal life. According to G. Eysen, the writing combined with the cut lines in the patterns is explained as the forces of good and evil. According to G. Eyzen, this sign in Christianity is a sign of the religion in Assyria before him (believe in the forces of nature) [12, p. 53]. Such patterns are even found on pottery found in Syria and Palestine. A wooden box was found in the grave during archeological excavations in the Azerbaijani city of Mingachevir. In Azerbaijan, most glassware and utensils were found in wooden boxes, jugs, catacombs, and single tombs. The most common containers were small volumes of perfume and medicine. N.P. Sorokin stated that glass jars do not have the ability to absorb special liquids placed in graves they can be stored for a long time. The Christian Church (Caucasian Albania) also kept special rare liquids in these containers before the era (5th century – 105 AD) (most likely to store the water of life). At the same time, small glass containers were made in Azerbaijan for the presence of rare medicinal plants and storage of plates made of them. This accelerated the development of the production of this type of container. As early as BC, the Greek scientist and physician Hippocrates stated that special products should be stored in glass containers (A.I. Rustamov, 1961.10), because the most commonly used pottery in ancient and medieval times could not store special liquids for a long time. From ancient times, the people of Azerbaijan have been engaged in pharmacy, because medicinal plants grew everywhere in Karabakh, Mugan, Shirvan and Kazakhstan. It was widely used in folk medicine. These plants were dried or ore prepared for use and stored in glass containers in all seasons, because the liquid did not flow, spill or leak in the glass containers. It is clear with testing the small glass jars that the perfume bottles placed on the tribes confirm the people's belief in the life of hereafter. İt turns out that in ancient and medieval times there were pharmacies in Azerbaijan at the same time. Briefly, glassware has a special place in the life, morals and medicine of the people. Glass products found in the ancient cities of Barda, Shamakhi, Shamkir, Gabala, Ganja, Beylagan, Mingachevir, Amaras, Aghdam and Shabran are proofs to say this. In addition to storing special liquids, these containers were also used for their export, because in Azerbaijan, along with dyes were also prepared (from plants). These substances were stored in these delicate, transparent glass containers. The dishes produced for export were made by local craftsmen in a very elegant and delicate way. Among the glass containers used daily, coarse containers were found. Different shades of glass were found in Azerbaijan in the early middle ages, because it is during this period that we follow the high table culture of the local population with the tableware produced. If in ancient Rome, the riches used elegant glass (even glassware was considered more valuable than silverware). In the early middle ages, Caucasian Albania was used by all segments of the population. At the same time, there were all the raw materials for the production of glass and for color shades. Speaking about the history of glass production, there was noted that the first glassware was decorative. Glass beads began to spread in Azerbaijan in the middle of the first millennium BC. Both beads and small perfume containers are found in graves. Beads were hung from the neck and arms of the skeleton. Such beads were found in Sheki, Orangala (Beylagan), Mingachevir, Barda. Small perfume containers, catacombs, boxes, stone boxes, and single boxes were found in the graves. Placing these vessels of perfume next to the dead was considered a grave gift. This was due to religious beliefs and burial customs.

Because before the spread of Islam (VII century AD) it was customary to bury the dead in the grave with objects [18, p. 136]. Among the glass vessels found in graves in Azerbaijan, glass glasses also dominated. These goblets are found in coffins in Ismayilli, Agdash, Mingachevir and Barda. They mainly belong to the I-III centuries. At the same time, this type of drink indicates that ancient viticulture was developed in Azerbaijan, and at the same time fruits were grown for making juice and wine. These glasses were intended for drinking. People who believed that the dead would live in the hereafter (other world) they put glasses near dead person. Speaking of glassware, we must emphasize the glass ornaments. Because glass ornaments were very important items, both as ornaments and beliefs of the people. One of these items was glass beads. The oldest glass beads were discovered by Flinders Petri near Fiv. These beads are kept in the Berlin Museum and were made in 3500 BC [7, p. 203]. In Azerbaijan, locally produced glass beads began at the beginning of the first millennium BC [13, p. 21]. The production of glass ornaments expanded from the 1st century AD. Even during archeological excavations,

in addition to local production, it is found in imported ornaments, all shades of local ornaments are found: green, black, transparent, purple, red, gray, brown, blue, etc. because in Azerbaijan, along with all the ingredients for the production of all shades of glass, there were masters who could do it, because it took skill to get all the different colors of glass. The oldest glass bracelet in Azerbaijan was found in an earthen grave in Shamakhi. This glass ornament belongs to the III–IV centuries (local production) [4, p. 120]. All colors of bracelets are found in Azerbaijan. The most of bracelets were black. Black glass bracelets were the most commonly found during archeological excavations in Barda and Beylagan [2, p. 138]. This was due, on the one hand, to the aesthetic worldview of the people, and, on the other hand, to the ethnographic thinking of the black people and their subconscious feelings. At the same time, black was considered a symbol of wealth in ancient times. V.V.Kozotkin said that black bracelets were the most common jewelry among the population in Azerbaijan (Caucasian Albania). Even small bracelets were found. These belonged to children. Ancient beads found in Azerbaijan were not just for decoration. Only (goz muncug) eye image on beads are an example of this, because eye beads were used for both decoration and protection from evil forces. These eye beads (amulets) are still used today. Most of these beads were worn on children's hands to protect them from the evil eye. Among the peoples of Central Asia, the eye bead was called "Kuzmulchak" as a Turkish decorative element [15, p. 156]. Two amulets found in the city of Shabran in Azerbaijan attract more attention. One of them is brown and the other is light blue. On top of these beads are glasses that look like the same human eye and whose lashes are clearly visible. The glasses are given on a black and white background. Even the production of glasses on such beads is found in gold beads. Such beads were found in the Catacombs tomb in Mingachevir. The beads were made in the shape of a kuza and were made in blue and black, and white, red, yellow and green eyes were made on them. This custom remains in Azerbaijan to this day. From the grave, people wear amulets around their necks and arms to protect their loved ones. If he broke the beads, the evil eye would return, and instead the glass beads would break. It was made of glass to break the beads. Throughout history, as in many cultures, in the ethno-traditions and religious beliefs of the Azerbaijani people, the figure of the eye is considered a powerful talisman that destroys the forces of evil. It is the fact that these beads are made more of blue colors and it means that the blue color attracts the evil eye. Such an amulet was found in 2014 in a jar tomb at the Shortapa archeological monuments in Barda. Rings, glass perfume bottles and beads were found in the grave discovered by archeologist A.Mammadov. In the work of beads, the element of eye beads attracts attention. Eye beads were found next to the skeleton in the sky in connection with beliefs. These types of glass pendants and beads are mostly of the eastern Mediterranean (Phenician) type. It was a religious custom to bury the dead together in a glass hanging tomb. One of the beads has tattoo patterns on both sides, which reflect shamanic rituals and mean endless [11, p. 420]. At the same time, a bottle of perfume was found in the grave. It was placed next to the deceased as a grave gift. The custom of burying with these items was valued by the fact that the person would live forever. Because in the ancient and early Middle Ages in Caucasian Albania there were many deities besides Christianity, fire-worship and Islam. For this reason, people had different beliefs and customs. At that time, along with the main local Turkish people (Azerbaijanis), there were other minorities in Caucasian Albania who spoke 26 languages. This tolerant multicultural environment remains in Azerbaijan in the 21st century. Azerbaijan is a country where everyone lives comfortably, regardless of religion, language or traditions.

Similar glass beads found in Azerbaijan were also found on the medieval Yumuklu hill (Yumuklu hill, Turkey). These beads belong to the Byzantine period. Glass beads were found near the child's skeleton in the grave found around the church during archeological excavations in these areas. These beads consist of black and a red bead [8, p. 145].

Among the glass items found in the archeological monuments of Azerbaijan are glass rings. Some rings have a cross on them. This was most likely due to the spread of Christianity in Azerbaijan. Apparently, an examination of ancient glassware reveals that glassware has a special place not only as a thing used by the people, but also in the spiritual life of the people. Domestic production predominates among the glassware found. Glassware with local patterns and ornaments were made by local craftsmen specializing in high technology.

It is said that the name of the ancient city of Azerbaijan, Shusha, is derived from the word "Shushe". There are different opinions about the etymology of the name of Shusha. Shusha, built in 1752 by Karabakh khan Panah khan, Roma historian T.Korneli has information about the existence of the city of Sosu belonging to the religious Turkish tribe in the Caucasus. According to some sources, the word

"Shusha" belongs to the Scythians [9, p. 11]. There are many etymologies about the emerald crown of Karabakh Shusha. According to folk legend, the air of these places was as pure and healing as crystal so it was called "Shusha" (Shushe).

3. Examples of folklore related to glass. Glass is widespread among household items, has played an important role in the life of the population for centuries, and during the feudal era was of special importance in many aspects of the spiritual world.

Along with the richness of archeological glassware of other regions of the Republic of Azerbaijan, we are more interested in the important place of Barda glass, which has a special place among them. There are a lot of drums, proverbs and examples of folklore related to Barda glass among the current population. The anthology of Azerbaijani folklore contains many bayati glorifying the beauty of glass.

A person's physical beauty is compared to the transparency of glass in following bayati:

Əziziyəm, şüşəsən,
Sən gülsən, bənövşəsən,
Qorxuram öləm gedəm,
Əldən-ələ düşəsən [5, p. 70].

Here, glass is compared with flowers, violets. It is known that glass has been valued in Azerbaijan since ancient times as a symbol of delicacy and fragility.

Gül açıb bənövşəsi,
Qırılıb qəlb şüşəsi.
Yarı nadan gözəlin
Ağlamaqdır peşəsi. [5, p. 154]

The events of the fate of a beautiful woman who failed in love and cried all day because she met an ignorant man.

In another bayati says:

İn anoter bayati says:
Yaralandım
Şüşə tək paralandım,
Bunca can üzməsəydim,
Mən belə saralandım? [5, p. 187]

Expressing an opinion about the fate of a person who was injured and broke a glass that could not be attached if broken in this bayati.

In one example of folklore says:

Yamyaşıldır meşəsi,
Sular güzgü şüşəsi,
Bivəfa yar sevənin
Ağlamaqdır peşəsi [5, p. 140].

In this bayati, the waters are like a mirror glass in clarity and purity, or it is explained that the day of the unfaithful lover is spent in tears.

4. Ethnographic information about glass. One of the rich treasures of ethnography is related to glass ceremonies. According to tradition, glass is considered a creature that relaxes the heart. Famous legends, myths and tales about this have appeared in the folklore of the people.

One of the ethnographic aspects connected with glass is that glass has long been considered a symbol of purity. The following proverbs are still preserved among the people: "tər-təmiz, şüşə kimi", "şüşə kimi təmiz, şəffaf", "büllur kimi", "suyu büllur kimi şəffaf" ("sweat-clean, like glass", "pure as glass, transparent", "like crystal", "water is crystal clear" and so on.

The tales tells that Div's life is in a bottle and the end of Div's life when someone broke the glass. For example, in one legend says that in order to destroy a giant, it is necessary to break the glass in which his heart is there.

From time immemorial, it has been believed that if the glass is broken at home on the eve of any ceremony, it means that the planned work will be successful. When you break a bottle at home, they say, "It's good," in other words, it's happiness. There is even a belief that if a glass jar breaks, its number is increased to three.

There is a tradition among the people that when the bride is brought to the groom's house, she first enters the house, at which time a glass plate is put under her feet. The bride hits the plate with her heel until it breaks. Numerous other actions are performed during this process.

It is known that the mirror is mainly made of glass. From a moral point of view, the issues related to glass are the same as those related to mirrors. The mirror is associated with the desires and wishes of happiness among the people. [1, p. 170]. There is still a belief among the people that the mirror should be protected as a symbol of happiness and that mirror is kept permanently in the groom's house.

Usually, they look in the mirror only during the day, and it is not right to look in the mirror at night, because it is unfortunate to look in the mirror at night. One of the interesting issues with glass is that broken glass is associated with human destiny. It is a sin to keep a broken mirror at home. It is believed that it can bring misfortune to the home and family. It should also be noted that the glass that forms the basis of the mirror has a higher reflectivity because it is transparent. In the past, mirrors made of other reflective materials, such as silver and other materials, were valuable. One of the ethnographic traditions of glass among the population of Azerbaijan is associated with beads, especially amulets. The amulet was very popular among the population. As you

know, eye beads are made of transparent glass in a round shape, and other colors – black, blue, white, etc. glasses were created on it with a glass drop. The amulet was worn by almost everyone, regardless of gender or age. But there is no doubt that it is carried out primarily by children and young people. Usually children wear these beads openly, and adults wear them secretly. They wear amulets to protect people from evil forces, to protect them from prying eyes. Amulets also include animals, houses, valuables – in general, property, etc. used to protect.

It is also an interesting tradition for children to find and collect broken glass from ancient settlements during the Novruz holiday. They are especially happy when they find a dark, black glass, as if it brings success. They give this broken glass to their bosses, in other words, to young girls who want to find their happiness. Along with a number of traditional Novruz celebrations, on the last Wednesday, these girls take a piece of black glass they found and come to the water's edge early in the morning. They throw a piece of glass into the water and express their intentions. There is a belief that if the water takes the bottle away, then the belief that the intention will come true, in other words, the probability that the dream will come true increases. If the bottle stays in the same place where it was thrown, then you have to wait another year to try your luck again. It should be noted that they usually throw a piece of black glass bracelet into the water. One of the interesting things is that the broken glass was found in the ancient settlement. One of the interesting facts is that the black glass bracelet was loved not only as an ornament, but also as a thing that brings happiness to a person and protects him from evil forces. In general, it is known that in the East there is a belief that black is a symbol of wealth. Apparently, therefore, in the Middle Ages, in Barda, as well as throughout Azerbaijan, the black bracelet was not only a fashionable item, but also an important part of clothing. It can be said that the discovery of more black bracelet fragments than in Barda is due to this belief. The popularity of the black bracelet has reached such a level that the majority of the city's population already wore a black bracelet. This is confirmed by the discovery of a large number of broken glass bracelets during archeological excavations in Barda.

Thus, the glassware found during archeological excavations in Barda had a positive impact on the formation of the spiritual world of the population, as well as on the life of the population. Apparently, the popular belief in glass is due to the high properties of glassware. Folklore and ethnographic information about the glassware of Barda proves that the ancient city of Barda, which we studied, was the center of glass art. Not only in the city of Barda, but also in other cities of Azerbaijan, glass art was developed.

Bibliography:

1. Abdullayev B.A. Mirror folk art. Baku Azerbaijan magazine, 148. M1, p. 161. 174. Baku, Azerneshr, 1995.
2. Asadova A.V. Production date of glass bracelets found in Barda. Institute of History of ANAS. M. 79, 2019, pp. 135–143.
3. Aslan M. Anatolian Antique Glasses. Yüksel Erimtan collection. Ankara, 1992.
4. Badalov B. Women's bracelets and their traditions. Baku University News. B., 2008, p. 147.
5. Bayatilar. Compiled by. Valiyev V. red. A.Vafali.Baku.Writer.1985, p. 199.
6. Baykan D., Baykan C. Eskiçagda cam. Turkish Institute of Antiquities broadcasts. Istanbul, 2012, p. 69.
7. Bezborodov M.A. Glassware in Ancient Russia. Minsk, USSR Academy of Sciences, 1956, 306 p.
8. Gulgun X. Yumuklutepe Medieval souls from the village. Anatolian Ancient Life Studies Symposium 17–20 now 2010. Ankara, 2013, p. 143–150.
9. Huseynov Y. Chronicle of Shusha. Baku, 2015, p. 152.
10. Jackson C.M. Making Colorless Glass in the Roman Period. Archeometry 474 p. 763–780, 2005.
11. Mammadov A.M. Results of archeological excavations and field research conducted in Barda in 2015–2016. Barda region. Institute of Archeology and Ethnography of ANAS. Archeology of Azerbaijan. 2015–2016. Baku, 2017, p. 496.
12. Nuriev A.B. About some ancient vessels found in the territory of Caucasian Albania. MKN. VIII Baku, 1976.
13. Nuriyev A.B. History of glass products and its production in Caucasian Albania. Elm. Baku, 1981, p. 186.
14. Osmanov H.L. Glass products of Gabala. V skin. Baku, 1964, pp. 149–159.
15. Rajabova B. Traditional handicrafts and production history of Azerbaijan (IV-XVII centuries). Baku, 209, p. 305.
16. Roscopes in Kegge. IAA reports for SPb 1908, pp. 41–45.
17. Rustamov A.I. History of development of pharmaceutical business in Azerbaijan. Azerneshr. Baku 1966, p. 9–10.
18. Ugrelidze I.N. Glass of ancient Georgia. Tbilisi, 1961.

Асадова А.В. ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО СКЛО В АЗЕРБАЙДЖАНІ

У цьому дослідженні автор торкається як етнографічних, так і археологічних питань. Етнографічні спостереження, вірування та звичаї в Азербайджані існують з найдавніших часів до наших днів. Ці етнографічні знання, вірування та звичаї досі живуть у пам'яті народу. Вивчення національних звичаїв та традицій, етнографічних регіонів завжди було актуальним, адже національні звичаї та традиції цінуються як показник суспільного та культурного розвитку на всіх етапах історії. Хоча час минав, суспільство розвивалося, звичаї та традиції вдосконалювалися, народна творчість та етнографічні знання передавалися з покоління до покоління. Культура, мистецтво та етнографічні погляди азербайджанського народу відображають усі соціальні, політичні, художні та естетичні особливості історії людства з найдавніших часів. Адже національні звичаї та традиції, етнографічна інформація – національне надбання нашого народу. Ця тема присвячена фольклорним та етнографічним спостереженням, пов'язаним зі склом в Азербайджані. З дня відкриття скло посідає особливе місце у предметах побуту і займає особливе місце у побуті, а й у духовному житті народу. Насамперед людей приваблювала прозорість скла. Саме прозорість скла породила безліч афоризмів та етнографічних відомостей про нього. Історія скла сягає 4 тисячоліття до нашої ери. Археологічні дослідження доводять, що перше скло було створено фінікійцями. Найстаріше скляне виробництво знаходиться у Єгипті. Однак виробництво скла пройшло багато етапів до сьогодення. Археологічні розкопки виявили, що батьківщиною скла був Єгипет, міжріччя двох річок, а також Кавказ. Зразки скла, знайдені при археологічних розкопках в Азербайджані, дають підстави так казати. Стародавнє скло, знайдене в нашій країні, відноситься до I тисячоліття до н.е. Поряд із археологічним склом, знайденим у Шуші, етнографічні дані та народні перекази підтверджують його масове виробництво. Тому вивчаючи старовинне скло, ми вивчаємо столову культуру населення Азербайджану в давнину та середньовіччя, вживання витонченого посуду. Візерунки та орнаменти на посуді підтверджують багато повір'я та релігійні переконання народу. Археологічні розкопки у стародавніх містах Барда, Шамаха, Габала, Шамкір, Бейлаган, Мінгячевір та інших містах Азербайджану виявили велику кількість виробів зі скла та прикрас, а також декоративну шибку, виконану в художньому стилі. Через вивчення цих склянок ми бачимо розвиток скляного мистецтва, прикраса якого як орнамент, а й пов'язані з віруваннями і звичаями. Ми також вивчаємо культуру одягу (скляні прикраси) в Азербайджані у давнину та середньовіччя за вивченою нами темою. У той же час, вивчаючи скляні прикраси, ми дізнаємося про релігійні світогляди того періоду. Зразки мистецтва, що вивчаються нами, – це роботи наших художників з народу. Широко поширені скляні промисли, вишивка, решітчасті вікна, виготовлення дощок (що зберігаються в невеликих скляних ємностях), вишукане оздоблення орнаментом, які відносяться до місцевих зразків мистецтва. Всі ці витвори мистецтва відображають бажання та мрії людей про життя та красу. У той же час у скельному мистецтві, що вивчається нами, поряд з локальними особливостями, властивими азербайджанській культурі, ми спостерігаємо загальний зв'язок між мистецтвом Близького Сходу. Вивчаючи етнографічні відомості про скло, ми керуємось різними повір'ями, зразками фольклору, релігійними віруваннями. Тому що в середні віки на Азербайджан нападали кочові племена, араби та монголи Візантійської та Сасанідської імперій. Ці події не залишилися непоміченими в Азербайджані та його культурі. У його класичних роботах в Азербайджані можна знайти не лише етнографічні та легендарні уявлення про скло, а й приклади фактів. Зустрічається у місцях Нізамі Гянджеві, Мухаммада Фізулі, Ашіга Алесгара, Хагані Ширвані та інших поетів. Одним словом, з часу відкриття скла воно увійшло до кожного побуту, побуту та духовного життя народу, а зразки народних фактів про скло, повір'я та легенди виникли і збереглися до наших днів.

Ключові слова: *скло, народ, віра, могила, звичай, фольклор.*

УДК 069.5:638.11(1-4)(477.41)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.35

Дем'яненко Н.Д.
Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

КОЛЕКЦІЯ ВУЛИКІВ-КОЛОД У ЗІБРАННІ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ БДЖІЛЬНИЦТВА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті детально розглядається проблема вивчення колекції вуликів-колод Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на основі вивчення та аналізу фондово-облікової документації, яка нараховує більше 600 експонатів, серед них безрамкових вуликів музею становить 21 музейний предмет, що обліковано в інвентарних групах основного та допоміжного фонду. Із них 10 вуликів-колод лісового бджільництва, що характерні для українського Полісся та стаціонарних пасік і 11 легких вуликів-дуплянок кочової пасіки лісостепової та степової зон України. Унікальна колекція вуликів-колод сформувалася завдяки потужній експедиційній роботі музейних співробітників, предмети якої почали передаватися до фондів Заповідника ще з початку 60-х років ХХ ст.

Описи вуликів-колод представлено відповідно до наявних інвентарних карток та науково-уніфікованих паспортів НІЕЗ «Переяслав». За матеріалами науково-фондової документації досліджено способи використання та конструктивні особливості музейних предметів (вулики-колоди), їхні розміри, матеріал та техніку виготовлення. Зазначено зафіксовані час та місце використання даних вуликів, джерело надходження до фондів музею, а також окреслено події та особи, що причетні до створення та користування даного пасічницького інвентаря. У статті також охарактеризовано одну із сходинок еволюції вуликів від природних бджолиних гнізд до штучних вуликів-колод та дуплянок, які характерні для лісової та степової зон України.

Завдяки експонування створених музейних колекцій бджільництва, які складаються з унікальних музейних предметів відкриваються широкі можливості передачі етнографічних відомостей прийдешнім поколінням, задоволення пізнавальних запитів пересічних відвідувачів та сучасним, пасічникам та науковцям. Отже, завдяки проведеній роботі було здійснено уведення фондової документації до наукового обігу, що в подальшому сприятиме наочно та документально ознайомлюватися і вивчати історію давнього українського промислу. Зберігати традиції та передавати наступним поколінням.

Ключові слова: *музейна колекція, вулики-колоди, вулики-дуплянки.*

Постановка проблеми. Потужним аспектом наукової організації фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» є формування музейних колекцій, які створюються на основі сучасних наукових підходів, предмети до них скрупульозно підбираються дослідниками згідно системи критеріїв, котра прийнята у даній галузі наукового знання.

Серед їх різноманіття особливо виділяється колекція вуликів-колод Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав». Останні пов'язані між собою багатьма ознаками, а саме: належністю до певної історичної епохи, події, явища, особистості автора, типу джерела, споріднені за матеріалом виготовлення, будовою, темою, сюжетом, часом і місцем створення, середовищем побутування, власником тощо. У музейній справі ці зв'язки між предметами обов'язково фіксуються та вивчаються, адже група вуликів-колод має більшу інформаційну цінність про бджільництво, ніж кожен із них узятий окремо. Саме за таких умов колекція вуликів-колод серед предметів бджільництва, яка довгий час не вивчалася набуває нової якості – наукового значення та вводиться в науковий обіг.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасному науковому вимірі існують різні підходи тлумачення предмета дослідження. Згідно Закону України «Про музеї та музейну справу», музейна колекція – сукупність музей-

них предметів, що об'єднані однією або кількома спільними ознаками [6].

Музейна колекція також розглядається як науково організована, систематизована сукупність музейних предметів, об'єднаних однією або декількома ознаками, які мають наукову, історичну, художню, меморіальну цінність як єдине ціле [8].

У багатотисячному фондовому зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» зберігаються матеріали, які характеризують давні ремесла та промисли. Серед них, певну частину зібрання становлять музейні предмети, які в цілому представляють давнє бджільництво, до якого входить колекція бджолиних вуликів-колод – основного інвентаря бджолиного промислу. В фондовому зібранні з бджільництва підкреслюється важливість цілісності колекції, що співвідноситься зі збереженням, реставрацією, обліком та недопущенням її поділу за окремими ремеслами. До сьогодні відсутні публікації та узагальнені матеріали колекції вуликів-колод Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав».

Досліджень присвячених вивченню вуликів-колод в етнографічній науці представлено недостатньо. Окремі відомості про даний пасічницький інвентар отримуємо з джерел, які присвячені дослідженню бджільництва. Так, у роботі «Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань (друга половина XIX–XXI ст.)» І. Несен детально характеризує безрамковий вулик, указуючи на назви його частин, описує матеріали виготовлення житла для бджіл [5, с. 179–196]. Дослідниця чоловічих промислів А. Дмитренко у роботі «Традиційні чоловічі промисли: бджільництво (на матеріалах українського Полісся)» торкається питання виготовлення колодних вуликів стояків та лежаків, характеризує частини вуликів, указує на інструменти, матеріали та способи виготовлення бортей та вуликів-колод [2, с. 135–179].

Дослідниця українського бджільництва У. Мовна у праці «Виробнича та духовна спадщина традиційного бджільництва українців Черкащини» торкається проблематики дорамкових та рамкових вуликів, які співіснували на території Середньої Наддніпрянщини й змінювали один одного в хронологічній послідовності з кінця XIX ст. до 30-х рр. XX ст. [3, с. 18].

Формування цілей статті. Дослідження полягає у вивченні, обробці фондово-облікової документації колекції вуликів-колод Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» та введення її до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Бджільництво одне із найдавніших промислів українського народу, яке з часом переросло у галузь народного господарства, здавна характеризується розведенням бджіл і збором продуктів бджільництва. Розвивається воно практично в усіх регіонах України де є квітуча рослинність.

Перші письмові згадки про заняття бджільництвом на теренах України належать Геродоту, який у IV ст. до н. е. писав, що з території сучасної України до Греції прибували судна з воском і медом. Є свідчення Ібн-Даста про те, що у X ст. слов'яни утримували бджіл у дерев'яних глеках [1, с. 34]. Польський хроніст XI ст. Гаал зазначав, що: – «Я бачив у цьому краю на диво багато бджіл, пасік на степових землях, бортей у лісах» [4]. Бортним бджільництвом на території Середньої Наддніпрянщини займалися ще племена зарубинецької культури (I–II ст.) [10, с. 121]. Першими житлами для бджіл були різноманітні ущелини та природні вулики-борті, що являли собою дупла у розлогих деревах.

Особливості розташування бджолиної сім'ї у природному середовищі здавна цікавило вчених, дослідників природи, бджолярів, які прагнули в деталях пізнати життя бджіл та продуктів їхньої життєдіяльності. Оскільки цікавість до бджіл здебільшого виникала у зв'язку з добуванням продуктів, що вони виробляють, інтереси людей в основному поширювалися на те, яким чином підкорити собі бджіл. Основна увага людей зверталася на те, щоб зробити помешкання бджіл контрольованим і доступним для людини, щоб була можливість забирати мед, а пізніше – не руйнуючи гніздо. У зв'язку з цим відбувалася еволюція вулика.

З часом люди почали видовбувати у живому дереві штучні борті, середину яких натирали лісовими травами, воском та прополісом, таким чином приманюючи бджіл у нове житло під час роїння. Після сильних буревіїв, у результаті яких, бортні дерева падали на землю, їх обрубували, вилучаючи колоду з гніздом бджіл. У такий спосіб з'являлися масивні вулики-колоди, які розташовували у лісі не далеко біля поселень людей. Житла для бджіл виготовляли з різних порід дерев: сосни, дуба, липи, ясена та ін. Найкращим деревом для вулика вважали липу, вона легка в обробці, вбирає вологу, має приємний запах, саме тому, у такі вулики швидко селяться бджоли. Дубові колоди – дуже міцні, деревина щільна, однак, вони мало пропускають повітря, в них зимою найчастіше бджоли гинули. Добре зимували бджоли у борті

виготовленій з довголітньої сосни, та як її деревина вбирає вологу, повітря циркулює і створюються сприятливі умови для зимівлі комах.

У степовій зоні України, де переважали кочові пасіки, з'являлися вулики- дуплянки, які не мали дна. Такі вулики легкі, не об'ємні, менші за розміром. Їх можна було легко перевозити возами до квітучих угідь. Огляд бджолиного гнізда та збір меду в дуплянках здійснювався через її нижню частину. Під дуплянкою часто викопували яму, особливо під час медового взятку, для відтягування бджолами додаткових воскових «язиків» стільників. Зверху вулики-дуплянки найчастіше накривали широко розставленим донизу солом'яним снопом, що виконував роль стріхи.

Колекція вуликів-колод НІЕЗ «Переяслав» почала формуватися ще з 60-х років XX ст. На сьогодні у Музеї історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини експонується 10 вуликів-колод лісового бджільництва території України Київського, Житомирського Полісся та 11 легких вуликів-дуплянок характерних для Полісся та лісостепової зони України: Черкащини, Полтавщини, Переяславщини. Всі вони індивідуального виготовлення з різних порід дерев, різні за розміром, але мають спільне призначення.

У Музеї експонується рідкісна двобортна колода (Е-272). Колода-двобортна циліндричної форми. В середині видовбані й випалені два дупла, які мають суцільну перегородку. З обох боків у колоді є два отвори відповідно для двох бджолиних сімей. З боків біля отворів є круглі льотки для вильоту бджіл. Через великі повздовжні отвори у верхній частині дупла вставлені снози для відтягування воскових стільників. Розміри дупел: висота – 60 см; глибина – 63 см. Розміри отворів: висота – 45 см; ширина – 12 см; висота – 46 см; ширина 12 см. Розміри льотків: 2 см х 2,5 см. Розміри колоди: висота – 148 см; ширина у верхній частині – 80 см. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – соснове дерево. Початок XIX ст. Знайдено у листопаді 1966 року в с. Рудки, Чорнобильського району, Київської області [9].

Вулик-колода (Е-951) виготовлений з товстого стовбура дерева в середині видовбане дупло. У верхній частині дупла є кріплення для сноз, від яких бджоли відтягували вощину. Збоку колоди – два отвори: подовжній, що закритий дошкою та круглий – льоток. У подовжній отвір установлювали снози та забирали мед, через круглий отвір бджоли залітали у вулик. Вулик виготовив пасічник Г. Даниленко із с. Хочеве, Іванківського району в 1900 році. Індивідуальне виробництво. Матеріал виготовлення – соснове дерево. Розміри вулика: висота – 55 см; ширина – 54 см. Знайдено у квітні 1971 року там же [9].

Вулик-колода (Е-2158) виготовлений з суцільного товстого дерева. В середині колоди є дупло для утримання бджолиного рою. З боку колоди видовбано повздовжній отвір для роботи бджоляра у гнізді. Круглий отвір – льоток для вильоту та зальоту бджіл у колоду. Поздовжній отвір забитий клином. Вулик належав О. Купрієнку жителю с. Мар'янівка Поліського району Київської області. Виготовлений його дідом на початку XX ст. для власного використання. Індивідуальне виробництво. Матеріал виготовлення – дубове дерево. Розміри колоди: висота – 144 см; ширина – 85 см. Знайдено у квітні 1981 року там же [9].

Вулик-колода (Е-2159) виготовлений з суцільного товстого дерева. В середині колоди є дупло для утримання бджолиного рою. З боку колоди два отвори: повздовжній – для чищення гнізда, відбору продуктів бджільництва; круглий – для вильоту бджіл. Поздовжній отвір забитий клином. Зверху колода накрита дошкою. Вулик належав жителю с. Мар'янівка Поліського району Київської області О. Купрієнку. Виготовлений його дідом на початку XX ст. для власного використання. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – соснове дерево. Розміри колод: висота – 135 см.; ширина – 79 см. [9].

Вулик-колода (Е-2160) виготовлений з товстого дерева. В середині колоди видовбане дупло для утримання бджолиного рою. З боків колоди є два отвори: повздовжній для чищення гнізда, відбору продуктів бджільництва; круглий слугував для вильоту бджіл. Поздовжній отвір забитий клином. Вулик належав жителю с. Мар'янівка Поліського району Київської області О. Купрієнку. Виготовлений його дідом на початку XX ст. для власного використання. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – дубове дерево. Розміри колоди: висота – 133 см; ширина – 63 см. [9].

Вулик-колода (Е-2708). У колоді збоку, через повздовжній отвір видовбано дупло для бджолиного гнізда. Цей отвір закрито клином. На середині висоти колоди є льоток для бджіл. Вулик належав жителю с. Мединівка, куток Великий Ліс, Коростенського району, Житомирської області. І. Маєвському. Виготовлений вулик його батьком на поч. XX ст. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – соснове дерево. Розміри колоди: висота – 142 см; ширина – 92 см. Знайдено у липні 1981 року там же [9].

Вулик-колода (Е-2709). У колоді збоку, через повздовжній отвір, видовбано дупло для бджолиного гнізда. Цей отвір щільно закрито дошкою. На середині висоти колоди видовбано круглий льоток для бджіл. Вулик належав жителю с. Мединівка, куток Великий Ліс, Коростенського району, Житомирської області. І. Маєвському. Виготовлений вулик його батьком на поч. ХХ ст. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – соснове дерево. Розміри колоди: висота – 124 см; ширина – 72 см. Знайдено у липні 1981 року там же [9].

Вулик-колода (Е-2710). Через повздовжній отвір видовбано дупло для бджолиного гнізда. Цей отвір закрито дошкою. На середині висоти колоди видовбано круглий льоток для бджіл. Зверху колоду накрито дошкою. Вулик належав жителю с. Нові Вороб'ї Малинського району, Житомирської області. П. Тимошенку. Виготовлений вулик його батьком на початку ХХ ст. Індивідуальна робота. Матеріал виготовлення – липове дерево. Розміри колоди: висота – 130 см; ширина – 50 см. Знайдено у липні 1981 року там же [9].

Вулик-колода (Е-2711). У середині колоди, через повздовжній отвір, видовбано дупло для бджолиного гнізда. Цей отвір закрито дошкою. На середині висоти колоди видовбано круглий льоток. Зверху колоду накрито дошкою. Вулик належав К. Сльозенку жителю с. Олександрівка, Гомельської області, Республіка Білорусь. Виготовлений вулик його батьком на поч. ХХ ст. Індивідуальне виробництво. Матеріал виготовлення: соснове дерево. Розміри колоди: висота – 134 см; ширина – 60см. Знайдено у квітні 1981 року там же [9]

Вулик-колода (Е-2715). Гніздо для бджіл видовбано у великій колоді дерева. У колоді збоку є два отвори: повздовжній отвір для забирання продуктів бджільництва. Цей отвір закрито дошкою. Круглий – льоток для вильоту бджіл. Зверху колоду накрито дошкою. Вулик належав І. Петренко жителю с. Жовтень Малинського району, Житомирської області. Виготовлений вулик його дідом на поч. ХХ ст. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – соснове дерево. Розміри колоди: висота – 113 см; ширина – 69 см. Знайдено у квітні 1981 року в с. Жовтень Малинського району, Житомирської області [9].

Вулик-дуплянка № 4920. Вулик круглої форми виготовлений з не товстого стовбура дерева, середина видовбана. Вище середини вулика, збоку є один отвір, льоток для вильоту бджіл. У внутрішній частині дуплянки видовбано п'ять невеликих отворів для вставляння сноз та відтягування вощини. Виготовлений П. Довгоруком 1857 року народження у 80-х роках XIX ст. жителем с. Студеники Переяслав-Хмельницького району, Київської області. Індивідуальна робота. Матеріал виготовлення – вербове дерево. Розміри вулика: висота – 70 см; ширина – 35 см. Знайдено у 1962 році у там же [9].

Вулик-дуплянка № 4791 виготовлений зі стовбура дерева, круглої форми. З боку є льоток, у середині вулика видовбані отвори, куди вставлялися снози для відтягування вощини. Виготовлений в кінці XIX ст. Я. Крем'янським жителем с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району, Київської області. Знайдено у жительки м. Переяслава-Хмельницького, Київської області К. Подольської у 1962 році. Індивідуальна робота. Матеріал виготовлення – вербове дерево. Розміри вулика: висота – 70 см; ширина – 35 см. Знайдено у 1962 році у м. Переяслав-Хмельницький Київської області [9].

Вулик-дуплянка (Е-2978) виготовлений з суцільного шматка колоди. Серцевина дерева повністю вибрана. Нижня частина дуплянки в діаметрі більша від верхньої. Вище середини вулика є льоток для вильоту бджіл. Зверху над льотком вирізані великі літери -А-Н-. У середині вулика видовбано отвори для тоненьких паличок – сноз. Виготовлена дуплянка на початку ХХ ст. жителем с. Сатанів, Хмельницької області В. Паням. Індивідуальна робота. Матеріал виготовлення – вербове дерево. Розміри вулика: висота – 73 см; ширина – 25 см х 37 см. Знайдено у 1982 році у с. Сатанів Хмельницької обл.

Вулик-дуплянка (Е-2979) виготовлений із суцільного шматка колоди. Серцевина дерева повністю вибрана. Нижня частина вулика в діаметрі менша від верхньої. Вище середини вулика видовбаний льоток для бджіл трикутної форми. Навколо льотка різьба. В середині вулика є отвори для сноз. Виготовив дуплянку на початку ХХ ст. батько Паня Павла Васильовича, який проживав у с. Сатанів, Хмельницької області. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – вербове дерево. Розмір вулика: висота – 76 см; ширина – 35 см х 23 см. Знайдено у 1982 році у с. Сатанів, Хмельницької області [9].

Вулик-дуплянка (НДФ-759) виготовлений з суцільного не товстого стовбура дерева. Середина дерева повністю вибрана, є 6 отворів для сноз. По середині дуплянки видовбано льоток круглої форми. Вулик по середині та у верхній частині стягнуто двома залізними обручами. Вулик належав на початку ХХ ст. бондарю і пасічнику О. Назаренку з с. Мелехи Чорнухинського

району Полтавської області. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – вербове дерево, метал. Розміри вулика: висота – 80 см; ширина – 36 см х 29 см Знайдено у 1979 році в с. Мелехи,Чорнухинського району, Полтавської області.

Вулик-дуплянка (НДФ-4631) круглої форми. Виготовлений з суцільного шматка колоди дерева, видовбано серцевину. З одного боку дуплянки є отвір для бджіл – льоток. В середині вулика видовбані круглі отвори для встановлення сноз, на яких трималася вощина. Кінець XIX ст. Передав вулик до музею житель с. Циблі, Переяслав-Хмельницького району, Київської області В. Пінчук. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення: вербове дерево. Розміри вулика: висота – 50 см; ширина – 25 см. Знайдено у вересні 1982 році у с. Циблі, Переяслав-Хмельницького району, Київської області [9].

Вулик-дуплянка (НДФ-4649) циліндричної форми з видовбаною серединою. В середині вулика є отвори, куди кріпились палички для тримання бджолиної вощини. Кінець XIX ст. Передав до музею житель с. Жовтневе, Чорнобаївського району, Черкаської області П. Козелецький. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – соснове дерево. Розміри вулика: висота – 84 см; ширина – 41 см. Знайдено вулик у 1982 році в с. Жовтневе, Чорнобаївського району, Черкаської області [9].

Вулик-дуплянка ДЕ-56 (I) циліндричної форми, деформований. Виготовлений з нетовстого дерева, середина видовбана, є отвори для сноз. Із боку – виріз для льотка. Виготовив Я. Симоненко на початку XX ст. житель с. Сошників, Бориспільського району, Київської області. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – вербове дерево. Розміри вулика: висота – 68 см; ширина – 34 см. Знайдено вулик у 1974 році там же [9].

Вулик-дуплянка ДЕ-56 (II) конусовидної форми, до дна звужений. З боку продовгуватий отвір – льоток. У середині видовбані отвори для сноз. У верхній частині – стягнуто металевим обручем. Виготовив на початку XX ст. Я. Симоненко житель с. Сошників Бориспільського району Київської області. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – вербове дерево, метал. Розміри: висота –74 см; ширина – 40 см. Знайдено вулик у 1974 році с. Сошників, Бориспільського району, Київської області [9].

Вулик-дуплянка Де-56 (III) – циліндричної вигнуто-деформованої форми. З боку проріз – льоток прямокутної форми. По боках – круглі отвори для паличок. Виготовив вулик на початку XX ст. Я. Симоненко житель с. Сошників, Бориспільського району, Київської області. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – вербове дерево. Розміри: висота –78 см; ширина – 34 см. Знайдено вулик у 1974 році там же [9].

Вулик-дуплянка Де-56 (IV) майже циліндричної форми, до дна злегка завужений. З боку прорізано льоток овальної форми. Вулик у верхній і нижній частинах стягнутий двома металевими обручами. Виготовив вулик на початку XX ст. Я. Симоненко житель с. Сошників, Бориспільського району, Київської області. Індивідуального виробництва. Матеріал виготовлення – вербове дерево. Розміри: висота – 73 см; ширина – 43 см. Знайдено вулик у 1974 році с. Сошників, Бориспільського району, Київської області [9].

Висновки. Отже, на основі вивчення обліково-фондової документації проаналізовано та уведено до наукового обігу колекцію вуликів-колод Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав», які обліковано в інвентарних групах основного та допоміжного фонду. Завдяки експонування таких унікальних музейних предметів відкриваються можливості пересічним відвідувачам та науковцям візуально та документально ознайомлюватися з ними та вивчати історію давнього українського промислу – бджільництва.

Список літератури:

1. Алексєєнко Ф.М., Бабич І.А., Дмитренко Л.І та ін. Виробнича енциклопедія бджільництва Київ, 1966. С. 34.

2. Гримич М. Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнографічне дослідження у 5 томах. Том 4. Зрілість, чоловіки, чоловіча субкультура. Київ-Дуліби, 2013. С. 135–179.

3. Мовна У. Виробнича та духовна спадщина традиційного бджільництва українців Корсунь-Шевченківського і Канівського районів Черкаської області. Львів, 2011. С. 18.

4. Некрасов В.Ю. Пчелы в Киевской Руси. Пчеловодство. 1980.

5. Несен І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань (друга половина XIX–XXI ст.) Вісник Львівського університету. Серія історичні науки. Львів, 2012. С. 179–196.

6. Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою 29.06.1995 № 249/95-ВР]. Режим доступу: http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2% D1%80

7. Рутинський М. Й. Стецюк О. В Музеєзнавство: Навч. посіб. Київ, Знання, 2008. С. 381.
8. Рябчикова Ф. Музейна колекція: відповідність правової дефініції засадам музеєології. Режим доступу: Phttps://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/8971/3/selection%281%29.pdf
9. Фоново-облікова документація Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
10. Хоменко М.М. Традиційні пасічницькі обереги. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Народні символи та обереги України: роль у формуванні ментальності людини». Біла Церква, 2011. С. 121.

Demianenko N.D. COLLECTION OF HIVE-LOGS IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF THE HISTORY OF BEEKEEPING OF THE MIDDLE TRANSDNIPRIAN REGION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE "PEREYASLAV"

The article examines in detail the problem of studying the collection of beehives-logs of the Museum of the History of Beekeeping of the Middle Transnistria of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» on the basis of the study and analysis of stock and accounting documentation, which includes more than 600 exhibits, among them the museum's frameless beehives are 21 museum items, which accounted for in the inventory groups of the main and auxiliary fund. Of them, 10 hives-logs of forest beekeeping, which are characteristic of Ukrainian Polissia and stationary apiaries, and 11 light hives-cavities of nomadic apiaries of forest-steppe and steppe zones of Ukraine. The unique collection of beehives-logs was formed thanks to the powerful expeditionary work of the museum staff, the objects of which were transferred to the Reserve's funds from the beginning of the 60s of the XX century.

Descriptions of beehives-logs are presented in accordance with the available inventory cards and scientifically unified passports of the NIEZ «Pereyaslav». Based on the materials of the scientific and fund documentation, the methods of use and structural features of museum objects (hives-logs), their dimensions, material and manufacturing techniques were investigated. The recorded time and place of use of these beehives, the source of income to the museum's funds, as well as the events and persons involved in the creation and use of this beekeeping inventory are outlined. The article also describes one of the steps in the evolution of beehives from natural bee nests to artificial beehives-logs and hollows, which are characteristic of the forest and steppe zones of Ukraine.

Thanks to the exhibition of the created museum collections of beekeeping, which consist of unique museum objects, wide opportunities are opened for the transmission of ethnographic information to future generations, the satisfaction of cognitive requests of ordinary visitors and modern beekeepers and scientists. Therefore, thanks to the work carried out, the stock documentation was introduced into scientific circulation, which will further help visually and documentally get to know and study the history of the ancient Ukrainian industry. To preserve traditions and pass them on to future generations.

Key words: *museum collection, beehives-logs, beehives-hollows.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930:[63-051:070.489]»1917/1921»(477)(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.36

Гоцловскі Я.
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН»

Стаття присвячена історіографічному аналізу висвітлення на сторінках селянознавчого видання «Український селянин» різних аспектів селянського питання доби Української революції 1917–1921 рр.

Наголошується, що вироблення сучасної концепції об'єктивного відображення сутності складних процесів, які відбувалися в українському селі у добу Української революції 1917–1921 рр. є одним із ключових пріоритетів сучасних досліджень аграрної історії України.

Підкреслюється, що важливу роль у висвітленні проблематики українського села відіграють фахові періодичні видання і, зокрема, спеціалізований селянознавчий часопис «Український селянин».

Привертається увага до загальної картини революційних подій у тогочасному українському селі та розглядаються програмні засади доби Української революції 1917–1921 рр. політичних партій і рухів у аграрній політиці.

З'ясовується те, як автори часопису висвітлюють питання власності на землю, становлення органів селянського самоврядування, соціально-політичну активність селянства, настрої сільського населення в окремих регіонах, а також ставлення селян до сплати податків та інших.

Показано як автори часопису простежують глибинні соціально-економічні і політичні процеси, що відбувалися на селі у добу революції, піддають аналізу програми політичних партій і громадських рухів щодо селянського питання.

Глибокий аналіз публікацій журналу «Український селянин» засвідчує те, що на його сторінках матеріали, присвячені актуальним проблемам аграрної історії України періоду Української революції 1917–1921 рр. посідали одне з чільних місць.

Акцентовано увагу на тому, що висвітлення теми революції на сторінках «Українського селянина» набуло динамічного і пріоритетного розвитку під час відзначення в Україні на державному рівні 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років.

Ключові слова: *українське селянство, Українська революція 1917–1921 рр., власність на землю, політичні партії, селянське питання.*

Постановка проблеми. Вироблення сучасної концепції об'єктивного відображення сутності складних процесів, що відбувалися в українському селі у добу Української революції 1917–1921 рр. є одним із ключових пріоритетів сучасних досліджень аграрної історії України. Важливу роль у висвітленні цієї проблематики відіграють фахові періодичні видання і, зокрема, спеціалізований селянознавчий часопис «Український селянин».

Вміщені на його сторінках матеріали засвідчують намагання авторів простежити глибинні соціально-економічні і політичні процеси, що відбувалися на селі у добу революції, піддати аналізу програм політичних партій і громадських рухів щодо селянського питання. Це дає підстави стверджувати, що пропонована тема не втрачає своєї актуальності та потребує подальшої наукової розробки, у тому числі і на сторінках фахових видань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема висвітлення на сторінках «Українського селянина» різних аспектів аграрної історії України

останнім часом почали потрапляти у поле зору дослідників, публікації яких торкалися різних періодів минувшини українського села. Зокрема, до розкриття теми аграрної реформи 1861 р. на сторінках «Українського селянина» звертався О. А. Бундак [1, с. 25–32]. Історію селянства в іменах розглядав В. В. Гоцуляк [2, с. 87–90].

З'явилося й кілька розвідок, у яких автори висвітлюють аграрні проблеми доби революційних подій 1917–1921 рр. Зокрема, цієї теми торкалися О. А. Житков [3, с. 230–241], В. О. Кирєєва [4, с. 46–56], А. Г. Морозов [5, с. 90–95], О. М. Тараненко [6, с. 39–44]. Однак, їх публікації не носили комплексного характеру і охоплювали лише окремі аспекти селянського питання доби революції.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей висвітлення на сторінках журналу «Український селянин» історії українського села доби Української революції (1917–1921 рр.).

Виклад основного матеріалу. У тематиці селянознавчих студій журналу «Український селянин» чільне місце посідає висвітлення селянського питання періоду Української революції 1917–1921 рр. Публікації цієї тематики, яка на початку 2000-х рр. ще тільки набувала широкої наукової розробки у сучасній історіографії, з'явилися на сторінках журналу у 2001 р.

Серед перших опублікованих у часописі матеріалів щодо селянського питання спробою теоретичного узагальнення виділяється стаття О. В. Михайлюка, який порушує проблему загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом в умовах революції. На думку автора, під час світової війни на державному рівні сформувався потужний примусово-регулюючий механізм викачування продовольства та інших ресурсів із села, а в економічних зв'язках між містом і селом панувала стихія вільної торгівлі з елементами примусового вилучення продуктів у селян, які чимдалі посилювалися.

Автор стверджує, що конфліктувати із селянством змушена була будь-яка влада. Впродовж усіх років революції йшла боротьба селянства з державою, оскільки і царський, і Тимчасовий уряди, і уряди УНР та Української держави, і радянська влада продовжували вести політику утисків селянства. Тому селяни боролися проти будь-якої влади вище місцевого рівня (доки вона була слабкою).

Виходячи з цього, О. В. Михайлюк вважає, що селянське повстанство зароджувалося передусім, як рух антидержавної спрямованості. Все це робило прагнення та дії селянства несумісними з політикою практично усіх тогочасних державно-політичних утворень і співпадали хіба що з квазіанархістською, а по суті патріархально-архаїчною практикою анархістського руху, яка користувалася популярністю серед селянства, але виявилася зовсім неспроможною в містах [7, с. 221–204].

У наступних випусках журналу до 2005 р. висвітлення теми революції не набуло динамічного розвитку – на сторінках часопису у п'яти номерах уміщено лише п'ять невеликих публікацій, присвячених окремим вузьким аспектам проблеми. Так, предметом наукової розвідки О. О. Волошка стала підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації з врегулювання аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.).

Розглядаючи питання застосування підзаконних актів, О. О. Волошко вказує, що у випадках нерозпорядливості місцевої гетьманської адміністрації, яка не у всіх регіонах мала авторитет державної влади серед населення, нормативні акти видавали й командири підрозділів німецьких окупаційних військ. У разі невиконання зроблених військовою владою розпоряджень, порушники поставали перед військово-польовим судом. Якщо винуватців не вдавалося встановити, то відповідальність несла вся громада, сплачуючи контрибуцію продукцією землеробства або тваринництва. Відкриту протидію наказувалося придушувати силою [8, с. 62–64].

Починаючи з 2005 р. кількість публікацій з аграрної історії періоду Української революції 1917–1921 рр. на сторінках «Українського селянина» зростає і водночас розширюється тематична палітра матеріалів, яка засвідчує активізацію процесу наукового пошуку дослідників історії українського селянства. В більшості номерів журналу публікації, присвячені революційній добі 1917–1921 рр., почали подаватися у тематичних рубриках.

У цей час у окремий науковий напрямок на сторінках журналу виокремлюється аналіз авторами програм політичних партій і громадських рухів щодо селянського питання. З-поміж наукових розвідок такого характеру виділимо публікації О. М. Любовець. Так, аналізуючи аграрну програму Української демократично-хліборобської партії (УДХП), вона констатує, що у своїй програмі партія виступала за визнання двох форм селянського землеволодіння – приватної та орендної, пропонуючи при цьому власні шляхи проведення земельної реформи в Україні.

За висновками О. М. Любовець аграрна програма хліборобів-демократів мала спільні позиції з іншими партіями – ліквідація величезних поміщицьких латифундій, обмеження надмірної концентрації землі в одних руках, проти земельної спекуляції. УДХП підтримувала ідею створення Українського Державного Земельного фонду з передачею до нього казенних, кабінетських, церковних, монастирських, удільних та інших земель.

При цьому лідери партії вважали, що держава повинна виплатити приватним землевласникам викуп за конфісковану землю. Виступивши за збереження приватної власності на землю, партія тим самим протиставила себе урядовим українським політичним партіям, що давало привід соціалістам вважати УХДП антинародною, поміщицькою партією.

Підбиваючи підсумки аналізу аграрної програми УХДП, О. М. Любовець робить висновок про те, що в Українській революції ця партія репрезентувала приватновласницькі інтереси національно налаштованих заможних верств українського суспільства, передусім селянства та землевласників, пропонуючи власне бачення вирішення аграрної проблеми. Зазначається, що історичний досвід показує, що земельна програма УДХП, ґрунтована на визнанні приватної і орендної форм землеволодіння, була більш реалістичною, оскільки повніше враховувала національні традиції і відповідала тогочасним інтересам середніх і заможних верств селянства (які складали основу сільського господарства). Водночас вона не могла задовольнити малоземельне та безземельне селянство і в екстремальних умовах революції фактично була приречена на провал [9, с. 172–174].

Автори «Українського селянина» аналізують також аграрні аспекти програм й інших політичних рухів. Зокрема, С. В. Корновенко розглядає соціально-економічну політику Н. Махна в українському селі, акцентуючи увагу на тому, що у програмі та діях махновців важливе місце відводилося земельному питанню. Воно у травні-серпні 1917 р. активно обговорювалося і по ньому приймалися рішення на контрольованій Н. Махном території. На з'їзді рад у Гуляйполі обговорювалося питання негайної ліквідації поміщицького та куркульського землеволодіння та організації в маєтках вільні сільськогосподарські комуни за участю селян, а також поміщиків і куркулів, яким у разі відмови передбачалося наділити трудовою нормою землі для ведення власними силами індивідуального господарства.

Рішення про перерозподіл землі згідно махновської доктрини реалізовувалося самими селянами. На базі поміщицьких маєтків і угідь організовувалися добровільні сільськогосподарські комуни, до яких входили від 50 до 200 осіб. Необхідним компонентом існування комун Н. Махно вважав товарообмін між містом та селом за домовленістю з представниками робітників міст. У ході її реалізації селяни Гуляйполя, наприклад, в обмін на сільгосппродукцію отримали мануфактуру без посередників. Отримані промислові товари розподілялися між населенням.

Такими кроками закладалися основи «вільного радянського ладу» в інтерпретації Н. Махна, який окремі дослідники називають «селянсько-махновською державою». У своїй статті С. В. Корновенко зазначає, що як не парадоксально, але «батько», який боровся проти влади, створив власний державний механізм, який складався з органів законодавчої, виконавчої влади, армії, повстансько-селянських з'їздів, реввійськради, місцевих рад, комендатур. Автор дійшов висновку, що соціально-економічна політика Н. Махна віддзеркалювала селянське розуміння справедливості, свободи і рівності. Радянській владі перемогти махновщину вдалося лише після запровадження НЕПу, яку сприйняли селяни, оскільки у загальних рисах вона нагадувала створені Н. Махном відносини на селі [10, с. 175–178].

Окрім аналізу аграрних аспектів соціально-економічної політики Н. Махна автор також звертається до теми діяльності в Україні земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних реформ. Аналізуючи бачення А. Денікіними шляхів реформування аграрного сектора економіки, С. В. Корновенко наголошує, що лідери Білого руху опору своєї влади вбачали у розвитку міцних індивідуальних селянських господарств. Ліквідувати їхнє малоземелля планувалося за рахунок купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицького землеволодіння, кредитування селянських господарств, запровадження досягнень агрономії.

Щодо вирішення аграрного питання урядом П. Врангеля, то в основу роботи над проектом аграрної реформи у 1920 р. були покладені такі положення: 1) всі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю і належним чином оброблятися; 2) землею повинно володіти якомога ширше коло приватних власників, що можуть вкладати у неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава [11, с. 297–299].

На окремий розгляд заслуговує ще одна стаття С. В. Корновенка, у якій він із залученням широкого кола джерел обґрунтовує, що Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. мала чітко виражений селянський характер, оскільки її активним суб'єктом було українське селянство.

Видається важливим висновок автора про те, що саме від того, у який спосіб та чи інша влада буде вирішувати аграрне питання, залежатиме її політичне майбуття. Тобто, характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість їх суспільно-політичної активності. Позиція селянства у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції, оскільки невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським чинником.

У прикінцевому висновку С. В. Корновенко констатує, що селянство було домінуючою рушійною силою Української революції. І що саме на тлі Української селянської революції у 1917–1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні тощо. Українську селянську революцію автор розглядає як захисну реакцію селянства України на об'єктивний, притаманний розвиненим державам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації [12, с. 143–150].

У часописі «Український селянин» за 2005–2006 рр. знаходили висвітлення й інші проблеми селянства в період революції. Зокрема, В. С. Лозовий у своїх наукових розвідках аналізував ставлення селянства Поділля до сплати податків у період Тимчасового уряду та Центральної Ради. Він з'ясував, що у період Тимчасового уряду та Центральної Ради у податковій системі спостерігаються кризові явища, які автор пояснює загальним негативним ставленням селян до сплати податків, оскільки вони асоціювалися у них з несправедливістю, визиском та репресіями. Відтак відчуття селянами свободи і волі після лютого 1917 р., пов'язувалося ними зі свободою від експлуатації та насильства, а отже і від податків. За умов ослаблення влади і втрати нею сили примусу, це призвело до ігнорування селянством податкових виплат, що поставило під загрозу функціонування державних та суспільних інституцій [13, с. 290–293].

Окремо В. С. Лозовий досліджував ставлення селян Поділля до гетьманської влади у 1918 р. За його висновками подільське селянство загалом негативно сприйняло встановлення гетьманської влади. Для них основним було питання про землю і володіння нею, а уряд Української Держави втілював курс на повернення землі, яку захопили селяни у період Центральної Ради, колишнім власникам.

Оскільки у селянській свідомості традиційно домінувало переконання, що право володіти чи користуватися землею має лише той, хто на ній працює, хлібороби Поділля вважали аграрну реекспропріацію несправедливим актом і саме це визначило їхнє не сприйняття режиму гетьмана П. Скоропадського. Водночас, автор робить висновок, що, незважаючи на спроби окремих представників місцевої адміністрації УНР, організувати масові виступи проти гетьманського перевороту не вдалося [14, с. 179–182].

Автори порушували й інші питання. Зокрема, участь селянства України у виборах до Українських Установчих зборів на сторінках журналу висвітлював П. М. Тригуб [15, с. 278–281], а О. А. Житков розглядав аграрне питання у міжпартійних стосунках доби Центральної Ради [16, с. 281–284]. До теми висвітлення в пресі політичних партій соціально-економічної політики в Україні доби національно-визвольних змагань (1917–1920-х рр.) звертався П. І. Губа [17, с. 169–172].

В «Українському селянинові» № 11 в окрему рубрику виділена тема «Українська Держава гетьмана П. П. Скоропадського». Вона відкривається статтею О. П. Реєнта «Українсько-російські відносини доби гетьманату Павла Скоропадського як наукова проблема». Відомий вчений наголошує на тому, що тоді у зовнішньополітичній діяльності Української Держави російський вектор був найбільш складним.

Такий висновок він обґрунтовує наступними причинами: Брестським мирним договором, що зобов'язував РСФРР унормувати свої відносини з УНР; поява на території Росії державно-територіальних утворень антибільшовицького спрямування; невиразністю «східної» політики Німеччини в умовах незавершеної світової війни; наявність в Україні потужного російського емігрантського середовища, налаштованого на відновлення великої Росії; російська імперська спадщина в ментальності правлячої еліти гетьманату.

Слід також мати на увазі, що російський напрямок зовнішньої політики Української Держави значною мірою був детермінований пози-

цією правлячих кіл Німеччини. Її поразка у війні визначально позначилася на зовнішньополітичній орієнтації гетьманату, який задля власного врятування змушений був шукати підтримки у країн-переможниць, тобто Антанти.

Окрім того, як стверджує автор, українська сторона намагалася убезпечитися від потенційної більшовицької експансії. Тут варто взяти до уваги, що сучасна українська історіографія відійшла від усталеного в радянській історичній науці зображення відносин радянської Росії з «контрреволюційним», «антинародним режимом» П. Скоропадського. При цьому слід визнати, що глибокого і системного дослідження усього комплексу відносин Української Держави з РСФРР не проведено попри досить значну історико-джерельну базу, її архівно-документну збереженість та археографічну репрезентацію.

У своїй статті О. П. Реєнт порушує актуальну проблему відносини Української Держави з Кримом, яка у своїй основі також мала досить виразну російську складову. На відміну від Центральної Ради, яка не вважала півострів українською територією, П. Скоропадський вів послідовну боротьбу за включення Криму до складу України. На практиці це було жорстке протистояння українських державно-соборницьких устремлінь з ідеєю відновлення імперської Росії.

Автор зазначає, що реалізація цієї політичної лінії П. Скоропадського від самого початку сковувалася геополітичними планами Німеччини щодо окупованого її військами стратегічно важливого плацдарму. Також привертається увага до того, що з огляду на поліетнічність населення Криму, у той час воно мало не лише проукраїнський, але й інші вектори орієнтації (кримські татари – на Туреччину, німецькі колоністи – на рейх, росіяни – на небільшовицьку Росію).

Та все ж, йдеться у статті, українському урядові вдалося через систему економічних і політико-дипломатичних заходів домогтися включення Криму до складу Української Держави на правах автономії. Автор зазначає, що відносини Української держави і Криму знайшли висвітлення у сучасній історичній, правничій, політологічній літературі.

Автор у той час вважав, що розгляд українсько-російських відносин навіть такого нетривалого історичного відтинку як доба останнього українського гетьманату засвідчує потребу глибокого і системного наукового дослідження. Оскільки вони мають не лише суто наукову, але й неабияку суспільно-політичну значущість [18, с. 6–8].

Німецький вплив на земельну реформу Павла Скоропадського висвітлював на сторінках «Українського селянина» відомий дослідник Української революції 1917–1921 рр. Р. Я. Пиріг. На початку своєї статті автор вміщує вимоги німецької сторони до майбутнього гетьмана напередодні його приходу до влади. Їхня суть зводилася до таких продиктованих німцями наріжних принципів земельної реформи в Україні: аграрна проблема розв'язується на основі принципу приватної власності; селянам слід вносити плату за землю, яка опинилася в їхній власності; доки не встановлені в законодавчому порядку обмеження на розміри маєтків, зберігаються великі приватні господарства. Автор припускає, що така позиція німців збігалася з уявою П. Скоропадського про наступну земельну реформу.

На наш погляд, цілком доречно Р. Я. Пиріг у своїй статті коментує проект аграрної реформи в Україні, складений посольством Німеччини за участі німецьких аграрних експертів. Цей документ передбачав досягнення такої мети: перерозподіл земельної власності на простих і справедливих засадах; отримання Українською Державою значних грошових засобів; повернення до загального обігу зосереджених в руках селян великих платіжних знаків. Документ чітко регламентував здійснення заходів з виконання реформи. Наведений у статті розлогий виклад положень документа, розробленого німецькими фахівцями, виправданий з точки зору подальшого вивчення реалізації українським урядом земельної реформи – однієї з фундаментальних підвалин життєздатності гетьманату як державного утворення.

Аналізуючи німецький вплив на земельну реформу Павла Скоропадського, Р. Я. Пиріг зауважує, що у ній враховані пропозиції українських політичних сил – Української демократично-хліборобської партії та Української народної громади, а також досвід столипінської реформи. При цьому мали враховуватися і настанови, висунуті німецьким командуванням, зокрема те, що вирішення земельного питання німці вбачали у відновленні приватної власності та сплаті селянами вартості отриманої землі. Крім того, вони вважали за можливе зберегти більші земельні господарства для забезпечення продуктивності сільського господарства. З цього зроблено висновок, що німецькі вимоги в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана [19, с. 10–15].

В публікаціях тематичної рубрики, присвяченої Українській державі гетьмана П. П. Скоропадського в «Українському селянинові» № 11 за

2008 р. розкриваються й інші аспекти аграрної історії доби гетьманату. Серед них – «Аграрна програма урядових партій гетьманату П. Скоропадського» О. М. Любовець [20, с. 15–19], «Гострі кути» аграрного законодавства Української Держави, або чиї інтереси відображала земельна реформа П. Скоропадського» Н. А. Ковальової [21, с. 29–32], «Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р.» П. П. Гай-Нижника [22, с. 27–29], «Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920–1939 рр.) О. М. Тараненка [23, с. 34–37].

Місце і роль українського селянства у православно-церковному русі періоду революції 1917–1920 рр. на сторінках часопису з'ясовує О. О. Артеменко. Він зазначає, що ключові на той час політичні сили – Українська Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського і Директорія, до вирішення церковного питання ставилися по-різному.

Попри це головними завданнями церковного руху протягом усього періоду революції залишалися досягнення автокефалії та українізація православної церкви в Україні. Ця теза підтверджується настійними вимогами розширення участі мирян і нижчого духовенства у церковному житті та відновлення виборності духовенства усіх рівнів. Така активність щодо розширення прав парафіян пояснювалася тим, що миряни фактично не брали участі у громадських справах своєї парафії, не мали права обирати священика на церковно-громадських зборах.

Віддаляло священиків від селян, за висновком автора, і те, що головним джерелом їх утримання був обробіток парафіянами на користь церкви 33 десятин землі або грошова компенсація за середній урожай з такої кількості землі. У свідомості селян церква та її служителі уособлювалися зі старим режимом, з образом експлуататора [24, с. 132–137].

У період відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. на сторінках «Українського селянина» у №№ 18–25 було опубліковано 23 наукові статті, присвячені цій тематиці. Дослідження аграрних аспектів історії революції у цей час друкувалися під тематичними рубриками «До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.», «Революційні потрясіння початку ХХ ст. Селянський вимір подій (із нагоди 100-ї річниці Української революції 1917–1921 рр.)», а також «Селянство України за умов соціально-економічних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь другої половини XIX–XX ст.».

Усього вміщено 23 статті – третина усіх матеріалів, присвячених аграрній історії революційної доби. Вони відбивали пріоритети і широку тематичну палітру наукових досліджень учених-аграрників з різних регіонів України та їх бачення і оцінки різних аспектів цієї проблеми.

Однією з перших до теми селянського повстанського руху на сторінках журналу звернулася Г. Т. Капустян, предметом наукової розвідки якої стало дослідження цього явища на Півдні України у контексті Української революції 1917–1921 рр. У істориків та сучасників цей рух за прізвищем його керівника Нестора Махна отримав назву «махновщина» і, на думку Г. Т. Капустян, є одним із ключових для розуміння суті й наслідків Української революції 1917–1921 рр.

Аналізуючи махновську ідеологію, автор доходить висновку, що її, попри широке використання російської мови і гасел інтернаціоналізму, жодним чином не можна вважати антиукраїнською. В умовах бойових дій у середовищі селянсько-повстанської армії формувалася національний різновид анархізму – «український анархізм», заснований на поєднанні ідей теоретичного анархізму, народного світогляду та запорозьких традицій. А очолюваний ним рух, Н. Махно називав не інакше, як «Українською Революцією».

Вирішення аграрного питання повстанці під проводом Н. Махна вбачали у послідовному втіленні у життя гасла селянської революції про зрівняльний перерозподіл землі й вільне на ній господарювання. А остаточне вирішення земельного питання мав би Всеукраїнський з'їзд селян. Махновці дотримувалися принципу «земля нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, хто безпосередньо працює на ній і обробляє її власною працею.

Очільнику потужного селянсько-повстанського руху Н. Махну вдавалося утримувати високу дисципліну та порядок у лавах повстанської армії завдяки демократичним засадам. Махновщина різнилася від інших тогочасних повстанських рухів власною програмою, організованістю, відповідним озброєнням. Прихильники махновщини вважали, що шляхом всенародної збройної боротьби селяни та робітники повсюдно мають бути створені вільні суспільно-економічні організації «через внутрішню організацію і внутрішнє будівництво власного дійсно вільного і дійсно нового життя». На підкріплення цієї тези автор у своїй статті наводить слова одного із селян: «Ми безпартійні повстанці, піднялись на повстання проти усіх наших гнобителів, не допустимо

нового закріпачення, від якої б партії воно не виходило. Скажемо усім нашим ворогам: «Геть з дороги!» Ми самі в змозі побудувати власне вільне життя...».

Розглядаючи махновщину у контексті Української революції 1917–1921 рр., Г. Т. Капустян стверджує, що з-поміж інших селянських рухів махновщина як виразник селянського протестного руху вирізняється своєю організованістю, масштабністю, дисциплінованістю, військовою витівкою, практичним втіленням заявлених селянами ідей. А зародження і розвиток ідеї народного самоуправління у формі вільно обраних безпартійних Рад знаходило широку народну підтримку [25, с. 31–36] .

Окрему групу становлять публікації «Українського селянина», у яких висвітлюються вузько регіональні аспекти історії селянства доби Української революції 1917–1921 рр. Серед них – наукові розвідки Г. М. Голиша і Л. Г. Лисиці «Селянство Золотоніського повіту в добу революційних потрясінь початку ХХ століття: повсякденність та боротьба за землю і волю» [26, с. 28–31], Н. А. Ковальової – «Чернігівське повстання 1918 р.: спроба реалізації більшовицької ідеї селянської революції» [27, с. 15–20], О. В. Компанійця і А. Г. Морозова – «Колективна біографія керівників селянського повстанського руху на Середньому Подніпров'ї» [28, с. 20–24].

На сторінках журналу теми Української революції 1917–1921 рр. у своїх публікаціях торкалися й інші автори, висвітлюючи різні конкретні аспекти проблеми. Загальну картину революційних подій в українському селі суттєво доповнюють вміщені в «Українському селянинові» наукові розвідки, присвячені методології та історіографії аграрної історії України доби революції, питанням власності на землю, становленню органів селянського самоврядування, соціально-політичній активність селянства, настрої сільського населення окремих регіонів, ставлення селян до сплати податків та інші.

Висновки. Таким чином, аналіз публікацій журналу «Український селянин» засвідчує, що на його сторінках матеріали, присвячені актуальним проблемам аграрної історії України періоду Української революції 1917–1921 рр. посідали одне з чільних місць. З'ясовано, що вперше ця тема з'явилася у журналі в 2005 р. і відтоді її висвітлення набуло певної системності і розширення тематичної палітри у спеціальних рубриках. При цьому слід визнати, що з об'єктивних причин (порушення із-за проблем фінансування періодичності виходу часопису) матеріали на сторінках «Українського селянина» подавалися нерівномірно.

Висвітлення теми революції на сторінках «Українського селянина» набуло динамічного і пріоритетного розвитку під час відзначення в Україні на державному рівні 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. На 2017–2021 рр. припадає третина усіх публікацій даної тематики, що друкувалися у журналі.

Список літератури:

1. Бундак О. А. Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина». *Проблеми історії України XIX – початку XX ст*. Київ: Інститут історії України, 2010. Випуск XVIII. 305 с.

2. Гоцуляк В. В. Аграрна історія в іменах на сторінках «Українського селянина». *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 87–90.

3. Житков О. А. Висвітлення проблематики аграрної історії 1917–1918 рр. на сторінках наукового видання «Український селянин». *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*, 2010. Вип. 13. С. 230–241.

4. Кірєєва В. О. Висвітлення революційних потрясінь 1917–1921 рр. на сторінках «Українського селянина». *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія Історичні науки*. 2018. Вип. 2. С. 46–56.

5. Кірєєва В. О., Морозов А. Г. Аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на сторінках «Українського селянина». *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 90–95.

6. Тараненко О. М. Аграрна політика П.Скоропадського на сторінках «Українського селянина». *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. 2009. Т. 104. Вип. 91. С. 39–44.

7. Михайлюк О. В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 221–204.

8. Волошко О.О. Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень – грудень 1918 р.). *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 62–64.

9. Любовець О. М. Аграрна програма Української демократично-хліборобської партії. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 172–174.

10. Корновенко С. В. Соціально-економічна політика Н. Махна в українському селі. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 175–178.

11. Корновенко С. В. Діяльність земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних реформ. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 297–299.

12. Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 142–146.

13. Лозовий В. С. Ставлення селян до сплати податків у період Тимчасового уряду та Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Український селянин.* 2006. Вип. 10. С. 290–293.

14. Лозовий В. С. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 179–182.

15. Тригуб П. М. Селянство України на виборах до Українських Установчих зборів. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 278–281.

16. Житков О. А. Аграрне питання у міжпартійних стосунках доби Центральної Ради. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 281–284.

17. Губа П. І. Висвітлення в пресі політичних партій соціально-економічної політики в Україні доби національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 169–172.

18. Реєнт О. П. Українсько-російські відносини доби гетьманату Павла Скоропадського як наукова проблема. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 6–8.

19. Пиріг Р. Я. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 9–14.

20. Любовець М. О. Аграрна програма урядових партій гетьманату П. Скоропадського». *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 15–19.

21. Ковальова Н. А. «Гострі кути» аграрного законодавства Української Держави, або чиї інтереси відображала земельна реформа П. Скоропадського. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 29–32.

22. Гай-Нижник П. П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 29–32.

23. Тараненко О. М. Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920–1939 рр.). *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 34–37.

24. Артеменко О. О. Українське селянство і національний право-славно-церковний рух у період революції 1917–1920 рр. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 132–137.

25. Капустян Г. Т. Селянський повстанський рух Півдня України (махновщина)в контексті Української революції 1917–1921 рр. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 31–36.

26. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Селянство Золотоніського повіту в добу революційних потрясінь початку ХХ століття: повсякденність та боротьба за землю і волю». *Український селянин*. 2017. Вип. 19. С. 28–31.

27. Ковальова Н. А. Чернігівське повстання 1918 р.: спроба реалізації більшовицької ідеї селянської революції. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 15–21.

28. Компанієць О., Морозов А. Колективна біографія керівників селянського повстанського руху на Середньому Подніпров'ї. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 20–24.

Goclowski Ja. THE PEASANT ISSUE DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917–1921 ON THE PAGES OF THE "UKRAINIAN PEASANT" JOURNAL

The article is devoted to the historiographical analysis of the coverage of various aspects of the peasant issue during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 on the pages of the peasant-lore publication "Ukrainian Peasant".

It is emphasized that the development of a modern concept of an objective reflection of the essence of the complex processes that took place in the Ukrainian village during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is one of the key priorities of modern research into the agrarian history of Ukraine.

It is emphasized that an important role in highlighting the problems of the Ukrainian village is played by professional periodicals and, in particular, by the specialized peasant journal "Ukrainian Peasant".

Attention is drawn to the general picture of revolutionary events in the Ukrainian village at that time, and the program principles of the era of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 of political parties and movements in agrarian policy are considered.

It is clarified how the authors of the journal covered the issue of land ownership, the formation of peasant self-government bodies, the social and political activity of the peasantry, the attitudes of the rural population in certain regions, as well as the attitude of the peasants to paying taxes and others.

It is traced how the authors of the magazine traced deep socio-economic and political processes that took place in the countryside during the revolution, analyzed the programs of political parties and social movements regarding the peasant issue.

An in-depth analysis of the publications of the journal "Ukrainian Peasant" proves that on its pages materials devoted to the topical problems of the agrarian history of Ukraine during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 occupied one of the leading places.

Attention is focused on the fact that coverage of the topic of the revolution on the pages of "Ukrainian Peasant" acquired a dynamic and priority development during the celebration in Ukraine at the state level of the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Key words: *Ukrainian peasantry, Ukrainian revolution of 1917–1921, land ownership, political parties, peasant question.*

УДК 342.25(477.411)'19''(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.37

Єгоров В.В.
Київський національний університет будівництва і архітектури

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ЛІКВІДАЦІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В КИЄВІ

У статті наголошується, що потреба у всебічному вивченні України як територіально-етнічне самодостатнє, соціальне та культурне утворення, сформувалася з ствердженням української державності, а також бажанням швидкої інтеграції в європейську спільноту. Останнє обгрунтовується й давніми історичними зв'язками та взаємовпливами України та Європи. В статті розглядається один з прикладів таких зв'язків – Магдебурзьке право, зокрема проблема відображення в дослідженнях питання про причини та умови його обмеження та ліквідації в першій половині XIX ст.

В статті відображено, що питання початку побутування в Києві Магдебурзького права наприкінці XV ст. вже викликала значну дискусію серед дослідників XI–XX ст., водночас наявні джерела дають докладні відомості про обставини , що передували ліквідації Магдебурзького права в Києві, котрий перебував в складі Російської імперії. В статті відображується вже висловлені дослідниками спостереження про те що від початку XIX ст., за правління імператора Олександра I було регламентовано створення окремої комісії, для розгляду рахунків Київського магістрату, через наявні оскільки були численні скарги городян. Було виявлено значний безлад у використанні міських коштів та діловодстві міської адміністрації. У статті звернено увагу на період реакційного правління царя Миколи I коли було продовжено слідчі дії що розпочалися від 1821 р. , а слідство було заверешено у 1846 р. В статті зазначено, що провідним дослідженням в котрому було викладено обставини ліквідації Магдебурзького права в Києві є розвідка І. Каманіна, що вийшла у 1888 р. під назвою «Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву», в ньому провідною дійовою особою визнано київського міщанина Василя Кравченко, котрий належав до м'ясного цеху та торгував в мирний час.

В статті зазначається, що автор цього дослідження не визначив, що було рушієм 20 річних скарг Кравченка проти міських чиновників, серед них могли бути особиста образа або зіткнення з зловживаннями в Київському магістраті. Він наголошував, що на судові витратив у боротьбі з корупціонерами більше 50 % його статків. В статті було розглянуто, що І. Каманін визначив успіх його справи полягав у викритті злочинів міських чиновників.

Ключові слова: *Київ, Магдебурзьке право, І. Каманін, В. Кравченко, В. Антонович, Київський магістрат, зловживання, Міське уложення, міщани, слідча комісія.*

Постановка проблеми. Дослідження України як територіально-етнічне самодостатнє, соціальне та культурне утворення, отримало нові підстави з ствердженням української державності, а також процесом інтеграції України в європейську спільноту. Останнє обгрунтовується й давніми історичними зв'язками та взаємовпливами. Прикладом таких зв'язків є історія становлення та розвитку Магдебурзького права в українських землях. Так, проблема початку побутування в Києві Магдебурзького права наприкінці XV ст. вже викликала значну дискусію серед дослідників XIX–XX ст., котрі намагалися датувати час його впровадження серединою XV ст., або часом появи в Великокнязівських привілеях згадок про бурмистрів та райців (посадових осіб, що супроводжували побутування в місті Магдебурзького права) з середини 90-х рр. XV ст. Зрештою, ймовірною датою запровадження такого устрою в Києві сучасні українські дослідники визнали період наприкінці 1498 р.

Одним з головних завдань надання привілею було не суто надання Магдебурзького права Києву, що було подібним до грамоти отриманої Вільно- столицею Великого князівства Литовського, а піднесення статусу міста саме у середині 90-х рр. XV ст. кн. Олександром Казимировичем, що зіткнулося із спротивом московського царя Івана III [9, с. 88–89]. Водночас, дослідники вбачали в цій події вияв давньоруської традиції самоврядування і прагнення міщан зберегти свої вольності сформовані ще демократичним вічовим устроєм часів Давньої Русі [7, с. 86–87].Слід наголосити, що в дослідженнях ролі Магдебурзького права в розвитку міст України попереднього

періоду до XIX ст. було сформульовано негативну оцінку цього явища в міському житті. Воно характеризувалося тим, що інші національності почали переважати русинів в містах, шляхта та старостинська влада мала економічні переваги в містах, це право не могло сприяти розвитку торгівлі міст, їх самостійності, сприяло фінансовим зловживанням, що супроводжувалось поганою обізнаністю міщан з змістом джерел Магдебурзького права, котре було чужим й поступалось давньоруським традиціям [1, с. 312–358].

Набагато докладнішими за відомості про запровадження в Києві Магдебурзького права, через наявні джерела, є інформація про обставини , що передували ліквідації Магдебурзького права в Києві, котрий перебував в складі Російської імперії. Так, вже від початку XIX ст., за правління імператора Олександра I вийшов указ, котрий регламентував створення окремої комісії, для розгляду рахунків Київського магістрату, оскільки були численні скарги городян щодо накладених на них повинностей. Увагу уряду привернув безлад у використанні коштів, що збиралися а, також, у діловодстві міської адміністрації [5, с. 98]. Згодом, за часів реакційного правління царя Миколи I, відбувалися слідчі дії що розпочалися від 1821 р. й завершилися у 1846 р. Чи не головним дослідженням в котрому було викладено обставини ліквідації Магдебурзького права в Києві є розвідка І. Каманіна, що вийшла у 1888 р. під назвою *«Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву»*. Слід зазначити, що певним попередником роботи І.Каманіна 1880-рр. була розвідка про київське самоврядування на Магдебурзькому праві та його численні порушення створена у 1874 р. лідером українофілів другої половини XIX ст. – В.Б.Антоновичем під назвою «*Киевские войты Ходыки – эпизод истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст.*», котра містила й певні натяки на стан самоврядування Києва другої половини XIX ст. [2, с. 160–185].

Аналіз останніх досліджень і публікацій Сучасні автори висловлюють думку, що негативний досвід застосування магдебурзького права в Києві пов'язаний із виявленими значними зловживаннями та розтратами, здійсненими членами міського магістрату в першій чверті XIX століття, клановість місцевої влади, привело до ліквідації привілейованого самоуправління Києва [8]. Також, серед інших звинувачень було висунуто обвинувачення київської родини Федора Лакерди у монополізації в Києві права на утримання шинків, що призвело до втрати містом більше 100 тис. крб. асигнаціями. Лунали й обвинувачення в тому, що члени магістрату наживалися на міському будівництві, торгівлі контрабандним товаром та на витратах зібраних коштів на організацію візиту Миколи I до Києва [4].

В цей період відбувався процес ліквідації магдебурзького права в усіх містах Підросійської України, що загалом було пов'язано із боротьбою з польським повстанням та проявами попередніх шляхетських порядків (у 1831 р.). Цим рішенням передувало бажання імперської влади з 1802 р. контролювати, уніфікувати шкалу статків та видатків міст й мати достовірні дані щодо видатків міст та контролювати їх [11].

Виклад основного матеріалу. В дослідженні І. Каманіна головною дієвою особою подій пов'язаних з ліквідацією самоврядування в Києві називається київський міщанин Василь Наумович Кравченко, котрий належав до м'ясного цеху та торгував в мирний час [6, с. 3]. І. Каманін вказав що важко дізнатися що було рушієм дій Кравченко – особиста образа що не потрапив у Магістрат, або та обставина, що він зустрівся з зловживаннями і вони стали рушієм його поведінки. Сама ж справа ініційована Кравченко проти Київського магістрату тривала більше 20 р.

У своєму зверненні Кравченко наголосив, що на судові витрати у боротьбі з корупціонерами пішло більше 50% його статків . У спіх його справи полягав у тому, що оголосив відомості про злочини котрі здійснювали міські чиновники [6, с. 4].

Справа розпочалася у 1821 р. 08.01 з того, що голосували на виборах ремісничого голови без використання куль (шарів). На це звернув увагу Кравченко й потім поскаржився Київському Цивільному губернатору Бухаріну. Тоді розгорілася суперечка з війтом Григоренко та бурмистром Лакердою, котрі вказували, що можуть не голосувати кулями (шарами). Внаслідок суперечки очільники міста вирішили вигнати Кравченка з міщанського стану. Кравченко прохав скасувати це рішення, але попри обіцянки війт нічого не робив [6, с. 5].

Відтоді, коли не виконали прохання Кравченка він почав писати скарги. Скарга від 18.01.1821 р. висвітлювала порушення під час збору більших коштів за подушним податком який збирався на магістрат. Кравченка підтримала група міщан (підписи 40 людей засвідчили підтримку 09.02.1821 р.). Вони надали Кравченку доручення на право шукати у керівництва правду та правосуддя. Це звернення було засвідчено 11.02.1821 р. в Київському суді.

Для розслідування справи за скаргою була створена слідча комісія в якій представлені поліцмейстер Дуров, губернський стряпчий Баканов. З'явилися питання до Магістрату щодо запровадження ним додаткового (надлишкового) оподаткування з міщан [6, с. 6].

Магістрат посилався що спирався на рішення від 16.01. 1721 р. , на міське Уложення 1785 р., на грамоти Про владу Магістратську (14 розділ), на «Учреждение и статут Главного магистрата», а також на ст. 26 Воєводського та Губернського наказів виданого 1728 р. 12.09, а також на привілеї королів Сигізмунда Третього Вази від 01.04.1626 р, Яна Казимира від 12.01.1650 р. – що були підтверджені Указом Урядового Сенату від 1739 р. [6, с. 7]. Саме через ці посилання створилось величезне листування у цій справі.

У своїх зверненнях Кравченко доводив про потребу перевірки починаючи з 1813 р. Попередній період перевірити було не можливим через величезну пожежу в Києві у 1811 р., котра знищила архів, або й можливе умисне спалення документів. Період перевірки також співпадав з періодом правління Ф.Лакерди [6, с. 7].

Згодом, почалися допити осіб, й не тільки цехмістрів, що брали участь у зловживаннях, що призвело до тривалого листування. Магістрат надав папери не за звітний період (1813–1821 рр.) але не усіх цехів (їх було 16). В поданих зошитах виявили меншу кількість душ (одиниця оподаткування), ніж було за даними казначейства. Після дослідження виявилося що 1813–1821 рр. було знято податків з міщан 444 тис крб, а в казначейство внесені 400 тис крб. асигнаціями. Постало питання про долю майже 40. 800 крб. асигнаціями, зібраних з міщан [6, с. 8–10].

Загалом комісія нарахувала, що перевитрати Магістратом становила 67.325 крб. асигнаціями. 24.03.1824 р. Губернське правління повідомило магістрат й визнало, що звіт магістрату не є підтвердженим. Наступною була вимога дати підписку київських міщан, що вони знали про ці перевитрати – таких підписантів було 600 [6, с. 11]. Вважалось, що слідство завершене, але знову виявилися численні скарги Кравченка, що зловживань дуже багато. Ці скарги спрямовувались до губернського прокурора, в Перший Департамент Сенату. В цих скаргах йшлося про інший безлад в Київському Магістраті. Тому 23.03.1824 р. Сенат зробив новий припис про організацію нового слідства. У скарзі від 14.12.1823 р. йшлося, що у пожежі 1811 р. бурмистром Федором Лакердою було приховано 600 тис крб. асигнаціями, а 200 тис крб асигнаціями було передано в обіг з горілчаного (питейного) відкупу [6, с. 12].

На тлі цього процесу незвично виглядало звернення громадян Києва до Київського генерал–губернатора про збереження Магдебурзького права. Рішення надійшло 23 грудня 1834 р. В Указі Миколи І Урядовому Сенату йшлося, що існуючий порядок управління містом не йде йому на користь, права колись давно йому дані вже самі собою припинились, інші із користі перетворились на шкідливі права й тому узгоджуючись з думкою Державної Ради цар вважав за потрібне увести у місті Міську Думу на основі Міського уложення та наступних законів щодо нього. Магістрату міста Києва надати усі ті права які мають й інші міста за Міським уложенням, звільнити місто від повинності утримувати 2 тис. піхоти та 500 кінноти, як непотрібне зобов'язання. Взамін цього було впроваджено рекрутська повинність для міщан, котрі були приписані до міста після 1782 р., перебирати до міської скарбниці по 1000 крб за кожного рекрута щоб кошти йшли на міський благоустрій, або відправляти рекрутів натурою. Також було встановлено, що міщани підпадають під загальні закони щодо прав та стягнень з певними винятками, щодо міщан котрі були на міській службі [10, арк. 61–62].

Водночас, проти колишніх чиновників продовжувалися судові переслідування. В 1842 р. за пропозицією Київського цивільного губернатора справу було закрито. А 1846 р. фігурантів зобов'язали повернути 363 тис. крб. асигнаціями у справі про махінації з коштами вкладників «приватно- громадської комісії». Водночас, відповідно до царських маніфестів 1826 та 1841 рр. обвинувачених амністували [4].

За підрахунками ж І. Каманіна магістратські чиновники від початку 1800-х рр. до указу 1834 р. розікрали 1.4 млн крб. асигнаціями.

Висновки. Варто зазначити, що причинами таких зловживань убачають постійне змішування сфери дії ради і лави, суду та адміністрації, що супроводжувалось одночасному їх підпорядкуванням війту. Отже, одні й ті ж особи творили суд та розслідування, одночасно контролюючи міські прибутки. Цим явищам також сприяв той факт, що в добу Російської імперії, магістрат звітувався в обмеженому варіанті, а виборність війта з середини XVIII ст. була скасована [5, с. 103–104]. Водночас, ліквідація Магдебурзького права припала на період боротьби з наслідками польського повстання 1831 р., коли Микола І через Комітет

Західних губерній (котрий керував в Підросійській Україні) вимагав заходів щодо уніфікації права, що зокрема призвело й до припинення дії Литовського Статуту [3, с. 355, 367, 380].

Список літератури:

1. Антонович В.Б., Розвідки про міста і міщанство на Україні – Русі XV–XVIII ст. *Руська історична бібліотека*, Львів, 1904. Ч. 2. Т. 24. С. 312–358.

2. Антонович В.Б. Киевские войты Ходыки – эпизод истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. *Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. К.: «Либідь», 1995. С. 160–185.

3. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта, народ. 1793–1914 рр. К.: «Кліо», 2020. 872 с.

4. Бурда В. З магістратом та хабарями. Як Київ позбавили магдебурзького права. Chas.news. 2020. 23.09. URL: https://chas.news/past/z-magistratom-ta-habaryami-yak-kiiv-pozbavili-magdeburzkogo-prava (дата звернення 11.04.2022,

5. Делімарський Р. Магдебурзьке право в Києві. К.:Видавничий дім «Соборна Україна», 1996. 144 с.

6. Каманин И.М.Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. 91с.

7. Котляр М.Ф. Давньоруські традиції Київського самоврядування. *Самоврядування в Києві : історія і сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву Магдебурзького права*. (Київ, 26–27 листопада 1999 р.). К.: Київська міська рада, 2000. С. 84–87.

8. Павко А. Магдебурзьке право в Києві : повчальні уроки. *Голос України*. 2021. 30.09. URL: http://www.golos.com.ua/article/351669 (lata звернення 11.04.2022).

9. Русина О. До проблеми початків київської Магдебургії.*Самоврядування в Києві : історія і сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву Магдебурзького права*. (Київ, 26–27 листопада 1999 р.). К.: Київська міська рада, 2000. С. 99–101.

10. Указ російського імператора Миколи I про остаточну ліквідацію магдебурзьких прав та привілеїв м. Києва. 23 грудня 1834 р. Санкт-Петербург. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1. спр. 474, арк. 61–62. Засвідчена копія. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php Указ Миколи 1 (дата звернення 11.04.2022).

11. Шандра В. Від ліквідації залишків Магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років). URL: file:///C:/Users/User/Desktop/C%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F/Shandra_Vid_likvidatsii_zalyshkiv_mahdeburzkoho_prava_do_samovriaduvannia_za_rosiiskym_zrazkom.pdf (дата звернення 21.11.2022).

Egorov V.V. THE REASONS OF THE MAGDEBURG LAW LIQUIDATION IN KYIV PROBLEM

The article notes that the need for the comprehensive study of Ukraine as a territorial-ethnic, self-sufficient, social and cultural entity was formed with the affirmation of Ukrainian statehood, as well as the desire for rapid integration into the European community. The latter is also justified by long-standing historical ties and mutual influences of Ukraine and Europe. The article discusses one of the examples of such ties – the Magdeburg Law, in particular the causes and conditions of it`s restriction and liquidation in the first half of the XIX century problem.

The article reflects that the beginning of Magdeburg law in Kyiv question in the at the end of the XV century has already caused considerable discussion among researchers of the XIX–XX centuries. Meanwhile available sources provide detailed information about the circumstances preceding the liquidation of magdeburg law in Kyiv, which was part of the Russian Empire. The article reflects the observations already made by researchers that from the beginning of the XIX century, during the reign of the russian emperor Alexander the First. It observ`s the problem of the special commission to consider the accounts of the Kyiv Magistrate which activity caused numerous Kyiv citizens complaints.

It`s necessary to note that in the city administration work and in the city`s finance use much mess was found. The article draws attention to the reactionary reign of the russian emperor Nicholas the First period. Under his rule the investigative actions that began in 1821 were continued and completed in 1846. The article states that the I. Kamanin`s «The Last Year of Self-Government of Kyiv under the Magdeburg Law» published in 1888 was the leading study which included the circumstances of the Magdeburg Law liquidation in Kyiv. This research recognized the leading actor Vasily Kravchenko – Kyiv tradesman, who belonged to the meat shop and traded in peacetime.

The article notes that I. Kamanin`s study did not determine what was the driver of Kravchenko's 20-year complaints against city officials. There among them could be personal resentment against Kyiv Magistrate officials, or their abuse facing. He stressed that he had spent more than 50% of his wealth on the judiciary in the fight against corrupt officials. The article considered that I. Kamanin determined Kravchenko's success case by his expose the crimes of the Kyiv officials.

***Key words** : Kyiv, Magdeburg Law, I. Kamanin, V. Kravchenko, V.Antonovych, Kyiv Magistrate, abuse, City Articles, burghers, commission of inquiry .*

УДК 930.2:656(477.4)«17/18»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.38

Філінюк А.Г.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Ребрик О.В.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ ПРО ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.)

У статті розкривається інформаційний потенціал, достовірність і об'єктивність джерел Національного архівного фонду України про стан і зміни в системі шляхів сполучення у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., виявлених у Центральному державному історичному архіві України в Києві та державних архівах Вінницької, Житомирської, Київської і Хмельницької областей. Наголошується про складність пошуку та вивчення фактичного матеріалу по темі у зв'язку з розпорошеністю архівних справ по різних архівних фондах. Зазначається, що найбільше документів і матеріалів про шляхове господарство регіону виявлено у Центральному державному історичному архіві України в Києві та Державному архіві Хмельницької області. Наголошено, що особливу наукову цінність представляють численні справи фонду 442 ЦДІА України в Києві, які відображають факти про перманентний ремонт, будівництво окремих ділянок поштових доріг, про кількість та якість сухопутних і річкових шляхів і трактів, їх певну класифікацію, населені пункти, через яких вони пролягали у досліджуваний період, про спорудження та експлуатацію мостів і перевозів у Волинській, Київській і Подільській губерніях, передусім наприкінці 30-х рр. – на початку 50-х рр. XIX ст. Зазначено, що справи 65, 67, 71, 72, 76 і 83 описів цього фонду наповненні фактичними даними про підтримання в справності поштових станцій на шляхах Правобережжя, про спорудження мостів на Київщині, про будівництво прикордонних доріг для роз'їздів охорони, про прокладення поштового тракту від м. Кам'янця-Подільського до містечка Гусятин тощо. Акцентовано увагу на тому, що серед державних обласних архівів найбільш інформаційно наповненими матеріалами виявилися справи фонди Державного архіву Хмельницької області, які не лише хронологічно охоплюють весь період дослідження, а й стосуються Київщини та Волині, що дозволяє скласти цілісне уявлення про трансформації шляхів сполучення на всій території Правобережної України від часу її анексії до складу Російської імперії в 1793–1795 рр. до середини XIX ст. Обґрунтовано, що виявлені й опрацьовані архівні документи і матеріали дозволяють простежити важливість шляхів сполучення краю як для поштового зв'язку із центром метрополії та інкорпорації його в державний організм Росії, так і для активізації внутрішньої та зовнішньої торгівлі і політичних відносин із країнами Європи.

Ключові слова: *шляхи сполучення, архівні джерела, фонди, Правобережна Україна.*

Постановка проблеми. Вивчення, осмислення та наукова реконструкція питання про місце і роль шляхів сполучення у розвитку Правобережної України в умовах інкорпорації у державний організм Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст., як і будь якої історичної теми, неодмінно передбачає виявлення та осмислення комплексу різноманітних джерел, ключове місце серед яких закономірно посідають документи та матеріали національного архівного фонду України. Проведений нами аналіз літератури засвідчив, що в опублікованих документальних збірниках зосереджений значний обсяг достовірної інформації про поштові тракти і торговельні шляхи Правобережжя у досліджуваний період. Проте законодавчі і нормативно-правові акти, опубліковані в різних зібраннях «Повного зібрання законів Російської імперії», історико-статистичні й інші видання, мемуари, спогади, кореспонденції в багатьох часописах тощо носять переважно статичну форму, а тому слугують важливим, але не основним джерелом з вивчення обраної теми. Більше того, як виявилось, більше 90 % з опрацьованих нами архівних документів і матеріалів поки що

спеціально не вивчалася і не вводилася у науковий обіг з боку вітчизняних дослідників. Можна припустити, що цей масив архівних джерел був під забороною органів російської, а згодом і радянської влади через вміст великого фактичного матеріалу про українців, які не тільки виробляли сільськогосподарську продукцію на внутрішній ринок Російської імперії, не лише навантажували, перевозили, охороняли і розвантажували товар за місцем призначення, а й створювали та забезпечували функціонування розгалуженої інфраструктури шляхів і трактів як у Правобережній, так і в інших регіонах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури засвідчує, що спеціальних досліджень, в яких би було висвітлено питання про архівні джерела з теми. Водночас окремі її аспекти знайшли відображення в працях вітчизняних істориків, присвячених економічним питанням. Зокрема, воно частково розкрито в працях М. Бармака [1], Ю. Бойка [2], М. Глушка [3], Т. Гончарука [4], О. Гуржія, О. Реєнта і Шапошнікової [5], І. Жалоби [6], Ігнатьєвої і А. Філінюка [10], Г. Казьмирчука і Т. Солойової [7], О. Ребрика і А. Філінюка [11], Ю. Різника [8] та Філінюка [9]. Проте досі жодна з праць вітчизняних істориків не була присвячена огляду архівних джерел, в яких зосереджено фактичний матеріал про шляхи сполучення Правобережної України з часу її анексії до складу Російської імперії до середини XIX ст.

Формулювання цілей і мети статті. Мета дослідження полягає в комплексному вивченню та осмисленні джерельного комплексу з розвитку і змін у системі шляхів сполучення Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., виявленого в Центральному державному історичному архіві України в Києві і державних архівах Вінницької, Житомирської, Київської й Хмельницької областей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Не зважаючи труднощі, пов'язані з тривалим карантином, викликаним пандемією Covid-19, і повномасштабною російсько-українською війною, яку веде Російська Федерація з Україною із 24 лютого 2022 р., протягом останніх років нами виявлено та опрацьовано 254 архівних справи у 32-х фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві і державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської й Хмельницької областей. Загалом вдалось вивчити 137 справ 10 фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві, у тому числі ф. 193 [12], ф. 210 [13], ф. 442 [14], ф. 485 [15], ф. 486 [16], ф. 533 [17], ф. 692 [18], ф. 696 [19], ф. 2168 [20], ф. 2184 [21]; 13 справ фондів Д-200 [22], Д-213 [23], Д-222 [24], Д-475 [25], Д- Д-506 [26], 533 [27], Д-635 [28], Д-675 [29], Д-906 [30] Державного архіву Вінницької області, 6 справ 70 [31] та 263 фондів Держархіву Житомирської області [32], 25 справ фондів 1 [33], 2 [34], 324 [35], 333 [36], 782 [37] Держархіву Київської області, 35 справ фондів 29 [38], 33 [39], 115 [40], 227 [41], 228 [42], 238 [43] Держархіву Хмельницької області. Їх виявлення, систематизація та аналіз засвідчили, що найбільше документів і матеріалів про розвиток шляхів сполучення регіону протягом кінця XIII – першої половини XIX ст. зберігається в справах 442 та 533 фондів.

Особливу наукову цінність представляють справи 7, 13, 1803, 2040, 3662, 4324 опису 1, справи 64 опису 87, справи 204 опису 532, справ 20 і 202 опису 538 фонду 442 [14], де містяться факти про знесення горбів і косогорів для будівництва поштової дороги від межі Сквирського повіту через м. Махнівку до межі Липовецького повіту в 1827 р., про кількість населених пунктів, населення, фабрик, заводів, млинів, поштових доріг, станцій, коней і річок на теренах Чигиринському повіту, про стан воєнних і поштових доріг й транспортування кореспонденції в Подільській губернії у 1835–1836 рр., про стан, спорудження та експлуатацію мостів і перевозів у Волинській і Київській губерніях й м. Вінниці наприкінці 30-х рр. – на початку 50-х рр. XIX ст.; справи 79 опису 65, справ 6 і 333 опису 67, справи 274 опису 71, 421 опису 72, справи 52 опису 76, справи 261 опису 83 цього ж фонду [14] про дороги і поштові стовпи, про приведення в порядок і ремонт поштових станцій, про спорудження 9 мостів у Київській губернії в середині 30-х рр., справи 227 і 305 опису 68 про будівництво прикордонної дороги у Волинській губернії для роз'їздів охорони в 1836–1839 рр., про будівництво поштового тракту від м. Кам'янця-Подільського до містечка Гусятин упродовж 1836–1849 рр.; справ 7 опису 71 про стан поштових трактів і торговельних шляхів у Подільській і Київській губерніях упродовж 1837–1842 рр.

Зі справи 74 опису 770 442 фонду ЦДІАК України [14] вперше виявлено інформацію про дотримання правил дорожнього руху при переміщенні обозів по поштових трактах у 1850 р. Цікавим видається фактичний матеріал справ 395 опису 787, 28 опису 791-а, 155-б опису 793 фонду 442 про спорудження кам'яного моста

через Дніпро в 1803 р., кількість річкових переправ і мостів у Кам'янецькому повіті в 1841 р., про стан і ремонт доріг, мостів й переправ у Волинській і Київській губерніях по маршруту проїзду царя Миколи І в 1843–1844 рр.

Розкриваючи сутність фактичного матеріалу джерельного комплексу ЦДІАК України про розвиток поштового і торговельного сполучення в Правобережжі, особливо підкреслимо що, вивчені нами справи є справжніми клітинами суспільної пам'яті, котрі несуть у собі надзвичайно важливі зерна достовірної інформації [9, с. 109] про систему фінансування, формування та утримання в належному стані, прокладання, будівництво й експлуатацію доріг різних типів. Ознайомлення з вміщеними у них документами і матеріалами показує, що на перших порах після анексії Правобережної України в 1792–1795 рр. центральні і місцеві органи російської влади першочергову увагу приділяли не стільки самим дорогам, скільки налагодженню контролю за їх використанням для поштового сполучення, торговельної справи й у військових цілях. З цією метою ретельно заповнювалися штати губернських і повітових поштових контор, городових експедицій, виявляли певну турботу про їх фінансове забезпечення та спорудження необхідних приміщень [17].

Опрацювання архівних справ створило можливості для простеження намірів уряду врахувати регіональні особливості шляхів сполучення Правобережної України в дедалі більшому їх використанні з геополітичної точки зору, зокрема його тяжінні і прагненні шляхами регіону та Азовським і Чорним морями пробитися на вигідні торговельні траси й тим самим наблизитися до європейських і близькосхідних центрів цивілізації. До прикладу, змістовний фактичний матеріал про використання р. Дніпро для сплаву ділового лісу для Чорноморського флоту від початку XIX ст. міститься в багатьох справах 193 фонду ЦДІАК України [12]. Матеріали справ 2056 і 2092 ф. 193 роблять можливим з'ясування механізму налагодження взаємодії державних органів російської влади та місцевого самоврядування, зокрема справників, городничих і нижніх земських судів Київського намісництва з питань переміщення полків й військових команд шляхами Київщини відразу ж після третього поділу Речі Посполитої та приєднання до Російської імперії [12]. Певною конкретизацією центральних і військово-адміністративних властей імперії вирізняється фактичний матеріал справ 4, 5, 6, 7, 34 фонду 210 (Подільське намісницьке правління) ЦДІАК України, пов'язаний із відкриттям і функціонування прикордонних митниць, налагодженням імперського обліку та контролю за проїздом ними різних осіб, зі створенням планів доріг з урахуванням організації поштового зв'язку в перші після приєднання Правобережжя роки тощо [13]. В цих архівних справах йдеться про ставлення російського самодержавства до існуючої станом на 1792 р. мережі і якості українських доріг, зокрема про те, що вже у перші після анексії регіону роки в органах центральної і місцевої державної влади Росії дедалі чіткіше усвідомлювали місце і роль шляхів сполучення Наддніпрянської України як важливих ланок їх політичної та економічної інтеграції в загальний імперський організм, внаслідок чого вони стали набувати дедалі більш вагомого державного значення. З-поміж них винятковою інформативністю вирізняється справа 6 опису 2 фонду 210 із приписами генерал-губернатора Т. Тутолміна про зняття землемірами планів доріг губерній у зв'язку з організацією поштового сполучення.

Втім, в архівних джерелах через їх розпорошеність по фондах, описах і справах вкрай складно відшукати фактичний матеріал про імпульси самодержавної влади для розвитку шляхового господарства, хоча приєднавши українські землі до складу Російської імперії, вона тим самим переклала на свої плечі відповідальність за цю галузь господарства.

Численні архівні джерела наповнені фактичним матеріалом про те, що в урядових колах і серед дворянського стану шляхи, котрі функціонували в Україні, у тому числі й Правобережжі, стали розглядати не лише з точки зору забезпечення поштового зв'язку та внутрішньої і зовнішньої торгівлі, але і як важливий чинник інтеграції приєднаних земель й перетворення їх у складник єдиного імперського організму Росії. Відтак, у документах з'явилася певна класифікація доріг із розподілом на торговельні, поштові і військові. Навіть назви фондів архіву, в яких зосереджені справи з документами і матеріалами про шляхи сполучення в Україні, засвідчують про особливу зацікавленість російського самодержавства у використанні її доріг в інтересах Російської держави [11, с. 227].

Особливий науковий інтерес викликали документи і матеріали, в яких простежується тенденція про те, що на розвиток і посилення ролі шляхів сполучення в суспільному житті регіону значний вплив справляло географічне й прикордонне роз-

ташування Волинської та Подільської губерній і транзитне розміщення Київщини. Зокрема, в них зберігається чималий фактичний матеріал про те, що у зв'язку з перетворенням двох перших губерній регіону в прикордонні, відповідно до вимог указу імператора Павла I, були проведені зміни не тільки в мережу митниць, митних застав і карантинів, а й саму модель й напрямки шляхів сполучення, котрими забезпечувалася комунікація між центром і Правобережжям, якими рухалися чумацькі валки й транспорти з експортними та імпортними товарами [17].

Ознайомлення зі справою 251 фонду 533 [17] дає документальні підстави для формування уявлення про те, як вищі регіональні посадовці реагували на запити військових генералів і вирішували питання підтримання в доброму стані поштових коней у зв'язку з пересування російських військ на території Київської губернії. Цим опікувався головний штаб першої армії, чиновники якого часто били тривогу про ускладнення безперервних військових зв'язків через несправність на трактах поштових станцій і поштових коней.

Варто підкреслити, що з-поміж обласних державних архівів найбільш значний масив джерел з історії шляхового сполучення в Правобережній Україні від часів її анексії Російською імперією і до середини XIX ст. зосереджений у справах фонду Ф. 33. «Подільська губернська дорожня і будівельна комісія» (1849–1961 рр.) [39]. У них зберігається цікавий фактичний матеріал про новий етап в історії шляхів сполучення Подільської губернії, що розпочався на межі 40–50-х рр. XIX ст., позначений не лише ремонтними роботами на дорогах, але і більш системним будівництвом мостів, насипів, гребель, мостів, заснуванням й функціонуванням поромних переправ через річки Дністер і Буг. Свідченням цього стали як безпосередні адреси, де це відбувалося, так і залучення робочої сили й виділення для цього коштів із центрального та губернського бюджету. Важливим є і те, що справи фонди Держархіву Хмельницької області не лише хронологічно охоплюють весь період дослідження, а й наповнені значним фактичним матеріалом про Київщину і Волинь, що, в свою чергу, створює додаткову можливість скласти цілісне уявлення про трансформації шляхів сполучення на всій території Правобережної України від часу її анексії до складу Російської імперії в 1793–1795 рр. до середини XIX ст.

З матеріалів багатьох справ ф. 115 «Подільська губернська креслярня» [40] довідуємося про освоєння та пристосування росіян до існуючої у краї мережі шляхів наприкінці XVIII – на початку XIX ст., з'ясування їх місця в господарському розвитку, налагодження на їх основі поштового сполучення, визначення відстаней між населеними пунктами, виправлення поштових і трактових доріг, формування окремих нових напрямів і найкоротших маршрутів їх функціонування, облаштування пристаней для суден тощо. Чимало джерел повідомляють про діяльність державних управлінських структур (військових й цивільних губернаторів, чиновників їх канцелярій і губернських правлінь, будівельних і дорожніх комісій та органів місцевого самоврядування.

Не менш цінні факти про дорожнє господарство регіону виявлено в справах 1, 2, 324, 333 і 782 фондів Державного архіву Київської області [33–37]. Зацікавлення викликали документи і матеріали, де йдеться про місце військових інженерів у розробці детальних карт із позначенням різних доріг і трактів, нагляд за їх станом, а також про взаємодію російської адміністрації з судовими органами губернського та повітового рівнів, дворянськими депутатськими зібраннями та поміщиками і шляхтою з питань утримання шляхів сполучення зусиллями корінного населення в інтересах Російської імперії.

Із опрацьованих нами джерел у численних фондах державних архівів Вінницької [22–30] і Житомирської [31–32] областей виняткове значення мають документи і матеріали про предводителів дворянства, мирових посередників, міських магістратів і навіть духовних правлінь в організації експлуатації доріг для державних, військових й торговельних цілей.

Висновки. Отже, вивчені нами справи фондів ЦДІА України в Києві та державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської і Хмельницької областей засвідчили про наявність значного фактичного матеріалу і є винятково важливою складовою джерельної основи з вивчення шляхів сполучення і поштових трактів в Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Але більш повну картину про зміни в дорожньому господарстві регіону дало можливість сформувати завдяки залученню опублікованих документів і матеріалів.

Відбір та аналіз архівних джерел ЦДІА України в Києві, та державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської і Хмельницької областей дали можливість пересвідчитись у достатньо багатому фактичному матеріалі про розвиток поштових трактів і торговельних шляхів Правобережної України періоду від приєднання до складу

Російської імперії до середини XIX ст. Водночас, враховуючи обмежені можливості часу для написання магістерської роботи і розкиданість фактичного матеріалу по багатьох фондах виявлена інформація виявилася хоча й репрезентативною, але недостатньою. Тому, щоб сформувати цілісну картину про зміни в шляховому господарстві регіону, ми залучили частину інших джерел.

Законодавчі та нормативні аспекти регулювання діяльності центральних і місцевих органів російської влади щодо зміни напрямків і цілей функціонування шляхового сполучення в інтересах імперії нам вдалось з'ясувати на основі документів, розміщених у Повному зібранні законів Російської імперії, а також в окремих документальних збірниках. Частину фактичного матеріалу залучено з наукових праць. У сукупності це склало достатній і репрезентативний джерельний комплекс для розкриття проблеми і досягнення визначених у роботі дослідницьких завдань.

Список літератури:

1. Бармак М. Формування системи шляхів сполучення та створення поштової служби на території Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія:* Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. Григорчука]. Вінниця, 2007. С. 12–15.

2. Бойко Ю. М. Правобережна Україна в середині XIX ст. Історико-статистичні нариси: Монографія / [Вінницький національний аграрний університет]. Вінниця : ВНАУ, 2020. 240 с.

3. Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини XIX – початку XX ст. Київ : Наук. думка, 1993. 226 с.

4. Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. / [за ред. чл.-кор НАН України О. П. Реєнта]. Одеса : АСТРОПРІНТ, 2008. 280 с.

5. Гуржій О. І., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 365 с.

6. Жалоба І. Дністер як транспортна артерія у 50-х роках XIX ст. URL: https://www.tourclub.com.ua/uk/info/local-lore/dnister/artery_dniester

7. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 174 с.

8. Різник Ю. М. Аспекти джерелознавчого дослідження пошти та телеграфу Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. *VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету – 2013»,* Київ, 25 квітня 2013 р. Київ, 2013. С. 44–45.

9. Філінюк А. Г. Правобережна Україна на межі XVIII – XIX ст. в документах і матеріалах національного архівного фонду України. *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України :* наук. збірник за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф., Кам'янець-Подільський, 20–21 вересня 2012 р. Присвяч. 75-й річниці утворення Хмельницької області та 90-річчю Держ. архіву Хмельницької області. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 109–117.

10. Філінюк А. Г., Ігнатьєва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. 316 с.

11. Філінюк А. Г., Ребрик О. В. Фонди ЦДІА України в Києві як джерело з історії поштових і торговельних шляхів у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* 2019. № 1 (4). С. 225–230.

12. Центральний державний історичний архів України в Києві (Далі – ЦДІА України в Києві). Ф. 193. Оп. 1. Спр. 1199, 2056, 2092, 2093, 2117, 2165, 2327.

13. ЦДІА України в Києві. Ф. 210. Оп. 2. Спр. 4, 5, 6, 7, 14, 16, 34.

14. ЦДІА України в Києві. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1, 7, 13, 1199, 1803, 2040, 2256, 2790, 3123, 3622, 3662, 4324, 5593, 5968, 9774; Оп. 1а. Спр. 9774; Оп. 8. Спр. 322; Оп. 44. Спр. 662; Оп. 50. Спр. 369; Оп. 52. Спр. 437; Оп. 53. Спр. 287, 427; Оп. 65. Спр. 79; Оп. 67. Спр. 6, 333; Оп. 68. Спр. 227, 305, 338; Оп. 71. Спр. 7, 259, 274, 421; Оп. 72. Спр. 255, 421; Оп. 76. Спр. 52; Оп. 80. Спр. 322; Оп. 83. Спр. 261, 494; Оп. 86. Спр. 91; Оп. 87. Спр. 64; Оп. 528. Спр. 489; Оп. 532. Спр. 204; Оп. 538. Спр. 20, 202; Оп. 569. Спр. 206; Оп. 628. Спр. 1; Оп. 770. Спр. 74; Оп. 787. Спр. 395; Оп. 791-а. Спр. 28 Ч. 2; Оп. 793. Спр. 155-б; Оп. 858. Спр. 146.

15. ЦДІА України в Києві. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 20038.

16. ЦДІА України в Києві. Ф. 486. Оп. 4. Спр. 29а.

17. ЦДІА України в Києві. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 18, 19, 20, 147, 256, 285, 343, 409, 778, 107, 1103, 1253, 1400, 2093; Оп. 1 а. Спр. 51, 69, 75; Оп. 2. Спр. 155, 175, 213, 215, 254, 278, 415, 575, 840, 1209; Оп. 3.

Спр. 17, 45, 60, 65, 68, 69, 113, 120, 125 а, 125, 163, 164, 167, 202, 225, 251, 284, 291, 328, 352, 468, 520, 546, 618; Оп. 34. Спр. 2.

18. ЦДІА України в Києві. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 230, 800; Оп. 11. Спр. 1, 82; Оп. 12. Спр. 15; Оп. 20. Спр. 10, 19, 22, 29, 44, 46, 230, 6904-б; Оп. 25. Спр. 25.

19. ЦДІА України в Києві. Ф. 696. Оп. 3. Спр. 1, 2.

20. ЦДІА України в Києві. Ф. 2168. Оп. 1. Спр. 283.

21. ЦДІА України в Києві. Ф. 2184. Оп. 1. Спр. 368.

22. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької області). Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 79, 103, 120, 130, 145, 300, 302.

23. Держархів Вінницької області. Ф. Д-213. Оп. 1. Спр. 3.

24. Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 286.

25. Держархів Вінницької області. Ф. 475. Оп. 1. Спр. 96.

26. Держархів Вінницької області. Ф. 506. Оп. 1. Спр. 46.

27. Держархів Вінницької області. Ф. Д-533. Оп. 3. Спр. 17.

28. Держархів Вінницької області. Ф. Д-635. Оп. 1. Спр. 13.

29. Держархів Вінницької області. Ф. Д-675. Оп. 1. Спр. 46.

30. Держархів Вінницької області. Ф. Д-906. Оп. 1. Спр. 4.

31. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області). Ф. 70. Оп. 2. Спр. 2.

32. Держархів Житомирської області. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 8, 13, 21, 24, 44, 59.

33. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської області). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 125; Оп. 295. Спр. 1847; Оп. 336. Спр. 4, 10, 10 а, 46, 123, 126, 251, 334, 719, 786, 1847.

34. Держархів Київської області. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 198, 374, 379, 380, 388, 401, 457.

35. Держархів Київської області. Ф. 324. Оп. 1. Спр. 11.

36. Держархів Київської області. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 3.

37. Держархів Київської області. Ф. 782. Оп. 2. Спр. 15, 16, 89 а.

38. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області). Ф. 29. Оп. 1. Спр. 4, 20.

39. Держархів Хмельницької області. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 5, 44, 147, 155, 222, 256, 257, 296, 314, 329, 330, 359, 384, 529, 530, 531, 533, 534, 535, 539, 666.

40. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 2, 8, 18, 28, 29, 36, 44, 57, 76, 77, 86, 104, 107, 118, 129, 131, 141, 143, 144, 152, 161, 163, 186, 224.

41. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 3, 6, 9. Т. 2, 11, 25, 28. Т. 1, 51, 757.

42. Держархів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 11. Т. 1, 15, 19, 40, 44. Т. 1, 44. Т. 2, 44. Т. 3, 44. Т. 4, 45. Т. 2, 49, 94, 104, 2526; Оп. 2. Спр. 1.

43. Держархів Хмельницької області. Ф. 238. Оп. 1. Спр. 1.

Filinyuk A.G., Rebryk O.V. OVERVIEW OF THE SOURCES OF THE NATIONAL ARCHIVE FUND OF UKRAINE ON THE WAYS OF UNION IN RIGHT BANK UKRAINE AT THE END OF THE 18TH – IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY)

The article reveals the informational potential, reliability and objectivity of the sources of the National Archive Fund of Ukraine about the state and changes in the system of transportation routes in the Right Bank Ukraine at the end of the 18th – in the first half of the 19th century, discovered in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv and the state archives of Vinnytsia, Zhytomyr, Kyiv and Khmelnytskyi regions. It is emphasized that it is difficult to find and study actual material on the topic due to the dispersion of archival files in various archival funds.

It is noted that the largest number of documents and materials about the road facilities of the region were found in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv and the State Archive of Khmelnytskyi Region.

It was underlined that the special scientific value is represented by the numerous cases of the fund 442 of the Central Institute of Ukraine in Kyiv. They reflect facts about permanent repair, construction of separate sections of postal roads, about the number and quality of land and river roads and tracts, their certain classification, the settlements along which they ran in the period under investigation, about the construction and operation of bridges and transportation in the Volyn, Kyiv, and Podil provinces, primarily in the late 1930s – early 1950s of the 19th century. It is noted that cases 65, 67, 71, 72, 76 and 83 of this fund descriptions are filled with factual data about the maintenance of post offices on the roads of the Right Bank Ukraine, about the construction of bridges in the Kyiv region, about the construction of border roads for guard crossings, about the laying of the postal tract from the city Kamianets-Podilskyi to the town Husyatyn, etc.

Attention is focused on the fact that among the state regional archives, it turned out that the most informative materials were the files of the State Archives of the Khmelnytskyi Region, which not only chronologically cover the entire period of the study, but also relate to Kyiv Oblast and Volyn, which allows to get a holistic view of the transformation of transportation routes throughout the territory the Right Bank Ukraine from the time of its annexation to the Russian Empire in 1793–1795 until the middle of the 19th century.

It is substantiated, that the discovered and processed archival documents and materials make it possible to trace the importance of the ways of connecting of the region for both postal connection with the center of the metropolis and its incorporation into the state body of Russia, as well as for the activation of internal and external trade and political relations with European countries.

Key words: *transportation routes, archival sources, funds, Right Bank Ukraine.*

УДК 94:355](477)“1943/1944”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.39

Чорний О.В.
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

БИТВА ЗА ДНІПРО: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА В ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Битва за Дніпро – одна з ключових битв у німецько-радянському протистоянні на Східному фронті в роки Другої світової війни. У її ході Червона армія повністю очистила Лівобережжя Дніпра і Донеччину, форсувала дніпровський рубіж, захопила на його березі кілька стратегічних плацдармів, з яких наприкінці 1943 – на початку 1944 року продовжилося безперервне просування радянських з’єднань на правобережжі ріки та тривало до середини квітня 1944 року. У радянській мілітаристиці наукове осягнення битви за Дніпро було започатковане ще в роки війни та триває й досі. У пропонованому дослідженні автор аналізує історіографію битви за Дніпро в контексті загальної історіографії німецько-радянської війни 1941–1945 років та історіографії т. зв. докорінного перелому, символами якого нині вважають Сталінградську та Курську битви, а також битву за Дніпро, у ході яких відповідно було започатковано, досягнуто та закріплено перелом у протистоянні між Вермахтом та Червоною армією на користь останньої.

Проаналізувавши найбільш знакові дослідження з історії війни та битви за Дніпро, автор дійшов висновку, що широко відома концепція «переломного 1943 року», який ототожнюється з трьома знаковими перемогами СРСР під Сталінградом, Курськом і на Дніпрі, є витвором Й. В. Сталіна, його оточення та радянських істориків 1950-х – початку 1990-х років. У статті з’ясовано, що радянські історики-мілітаристи тривалий час не наважувалися події на Дніпрі середини серпня – кінця грудня 1943 року називати битвою за Дніпро, оскільки цього не зробив Й. В. Сталін. На думку автора і Й. В. Сталін, і радянські історики робили це свідомо аби показати, що міць німецької військової машини була зламана на території Радянської Росії – під Москвою, Сталінградом і Курськом. Окрім цього дослідник наголошує, що у визначених радянською історіографією хронологічних межах битва за Дніпро не закінчилася, оскільки дніпровський рубіж подолано не було. Причиною штучного скорочення часових і територіальних рамок битви автор вважає політичні та ідеологічні мотиви радянського керівництва спрямовані на те, аби протистояння на Дніпрі не стало тривалішим у часі за Сталінградську і Московські битви, а з тим і наймасштабнішою битвою на Східному фронті в роки Другої світової війни.

Ключові слова: *Німецько-радянська війна, Східний фронт, Червона армія, Вермахт, битва за Дніпро, докорінний перелом, мілітаристика, дослідження, історіографія.*

Постановка проблеми. Битва за Дніпро – одна з найбільших і наймасштабніших баталій на Східному фронті в роки Другої світової війни. Радянська історична наука з-поміж трьох головних кампаній «переломного 1943 року» – під Сталінградом, на Курській дузі та на Дніпрі, останній відвела роль завершення докорінного перелому, який відбувся під час Сталінградської та Курської битв, у ході яких Червона армія перехопила стратегічну ініціативу на фронті [17, с. 589–590].

З появою в СРСР узагальнених праць з історії німецько-радянської війни таке бачення докорінного перелому стало ключовим, а з часом перетворилося в історіографічно-пропагандистський штамп, успадкований у тому числі і вітчизняною історичною наукою в роки державної незалежності України. Нині гостро стоїть питання про переосмислення битви – її хронологічних і територіальних рамок, ключових подій у її межах, а з тим і значення усієї баталії для подальшого розгортання радянського наступу на Східному фронті [25; 44]. Зазначене є свідченням того, що битва за Дніпро, а також усі події військового і політичного характеру, що відбулися у її ході на полі бою та на дипломатичному фронті, є актуальними для наукового пізнання. Реалізація останнього обумовлює ґрунтовне вивчення історіографічної бази окресленої проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Битва за Дніпро впродовж останніх десятиліть не стала предметом окремого фундаментального дослідження, але деякі її епізоди – як то бої за

Київ, форсування Дніпра в районі Лютіжа і Великого Букрина, практично постійно перебувають у дослідницькому полі. Констатуючи факт відсутності новітньої монографічної літератури з історії битви за Дніпро, маємо підстави стверджувати, що й осягнення її історіографії лише започатковане. У даному напрямку нами виявлено лише кілька робіт з історії її вивчення. Одна із них – розлога стаття О. Є. Лисенка, підготовлена до 70-ї річниці битви за Дніпро. У роботі дослідник представив подію як об'єкт історіописання, проаналізувавши відповідні публікації 1944 – початку 2000-х років [24]. Інша праця, у якій зустрічаємо огляд історіографії події, це стаття О. Є. Лисенка та Р. І. Пилявця, у якій автори окреслили нове концептуальне бачення німецько-радянського протистояння на Дніпрі [25]. У той же час історична наука накопичила значний масив публікацій, присвячених окремим подіям у межах битви.

Мета дослідження. Оскільки історіографія битви за Дніпро нараховує сотні публікацій та наукових розвідок, у рамках пропонованого дослідження ми проаналізуємо лише найбільш знакові з них та акцентуємо увагу на політико-ідеологічній складовій проблеми. Виходячи з цього, мета статті – з'ясувати походження історіографічно-пропагандистського кліше про «переломний 1943 рік» та визначити його вплив на наукове осягнення битви за Дніпро у радянський і пострадянський час.

Виклад основного матеріалу. Огляд загальних праць з історії німецько-радянського протистояння на Східному фронті Другої світової війни, окремих етапів, битв та операцій масштабного конфлікту Червоної армії і Вермахту засвідчує, що підготовка наукових і науково-популярних розвідок, присвячених проблемам протиборства СРСР і Німеччини було започатковано ще під час самої війни. Підготовкою досліджень займалися офіцери спеціалізованих кафедр Військової академії імені М. В. Фрунзе, Військової академії механізації і моторизації РСЧА імені Й. В. Сталіна, Вищої військової академії Генерального штабу РСЧА імені К. Є. Ворошилова, а також офіцери Військово-історичного та Військово-статистичного відділів Генерального штабу Червоної армії.

Перші розвідки присвячені подіям війни – великим битвам та операціям, з'являлися в СРСР окремими невеликими виданнями. Як правило, узагальнені матеріали стосовно важливих операції чи битв публікувалися вже через 2–3 місяці або через пів року, максимум через рік, після їхнього закінчення. Для прикладу, перша розвідка про бої за Сталінград з'явилася уже 1943 року [38], того ж року були надруковані нариси про бої за Харків [18] і Донецький басейн [19], історичні брошури про повернення під радянський контроль Києва [26] і Мелітополя були представлені читачам 1944 року [23]. Джерелами для таких публікацій виступали повідомлення Радінформбюро, газетні статті фронтових кореспондентів, рідше – оперативні документи та журнали бойових дій. Це дозволяє стверджувати, що радянська партійна та ідеологічна машина ще в роки війни взяли під контроль підготовку «правильної» історії війни. Останнє засвідчується і роботою у діючій армії. У структурі Генерального штабу РСЧА, у складі оперативних відділів штабів дивізій, корпусів, армій і фронтів, починаючи з 1942 року, були створені т. зв. «відділи по вивченню досвіду Великої Вітчизняної війни», які займалися підготовкою журналів бойових дій та узагальненням аналітичних матеріалів за результатами наступальних або оборонних дій на тому чи іншому напрямку. Відповідно до діючих на той час інструкцій, і журнали бойових дій, і аналітичні матеріали підготовлені «по гарячих слідах» відразу ж підлягали засекреченню. У СРСР працювати з такими матеріалами мали право лише офіцери з Військово-історичного та Військово-політичного управлінь Генштабу та представники вищого командного складу Червоної армії.

З огляду на це, уже в роки війни стосовно її вивчення склалися подвійні стандарти, суть яких зводилася до двох тенденцій. Перша передбачала підготовку публікацій для широкого загалу, друга – лише для вузького кола фахівців. У межах пропонованої статті ми торкнемося лише робіт, які в СРСР були у вільному доступі, тобто публікувалися без грифу «Цілком таємно» або без позначки «Для службового користування».

Публікації для широкого загалу за радянськими ідеологічно-пропагандистськими стандартами, передбачали цитування висловлювань перших осіб радянської держави стосовно війни або окремих її етапів. У роки війни і до початку десталінізації найбільш вживаними були цитати Й. В. Сталіна. Без них не обходилося жодне видання в тоталітарному СРСР. Промови Й. В. Сталіна, особливо ті, що були присвячені знаковим датам радянської історії, лягли в основу і періодизації німецько-радянської війни, і в основу оціночних суджень стосовно окремих її подій, на тривалий час визначили підходи до їхнього представлення в науково-дослідній літературі.

У цьому контексті цікавою (з погляду впливу на радянську історіографію війни) є доповідь

«радянського вождя» виголошена ним 6 листопада 1943 року [48]. Того дня Й. В. Сталін, у межах святкування 26-ї річниці т. зв. «Великого Жовтня», зустрівся з депутатами Московської ради трудящих, під час якої зробив доповідь, присвячену подіям на фронті і в країні. У виступі він наголосив, що перемоги РСЧА під Сталінградом, на Курському виступі, а також просування радянських з'єднань до Дніпра і на захоплених плацдармах за Дніпром є докорінним перелом у війні. Істориками сталінська теза про досягнення Червоної армії перелому на фронті відразу ж була взята на озброєння та оформлена в концепцію докорінного перелому у «Великій Вітчизняній війні», зміст якої зводився до того, що 1943 рік на Східному фронті став переломним, а символами докорінного перелому стали три великі битви – Сталінградська, Курська та битва на Дніпрі.

Під це твердження у 1950-х – середині 1960-х років була підлаштована періодизація війни, у якій період докорінного перелому зайняв чільне місце. За цей час періодизація війни розроблялася і затверджувалася тричі. У 1947 році Військово-історичним управлінням Генерального штабу Червоної армії було виділено дев'ять періодів, у 1949–1950 рр. – їхня кількість була скорочена до п'яти, а в 1960–1965 рр. під час підготовки шеститомника «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» дослідниками було обґрунтовано поділ війни на чотири періоди [29, с. 48–49]. На всіх етапах дискусії сталінський погляд на війну враховувався, що відображалося у відповідних студіях.

Перші публікації стосовно протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі з'явилися уже 1944 року. Це були невеликі брошури – «Велика Дніпровська переправа» (збірник-передрук матеріалів фронтових кореспондентів опублікованих газетою «Червона зірка») [3] та оглядова розвідка генерал-майора Ф. М. Ісаєва «Битва за Дніпро» [15]. Остання означеного року була опублікована двічі – влітку [15, с. 2] та ранньої осені [16, с. 2]. Обидва видання ідеологічно витримані, містять цитати з промов Й. В. Сталіна та включають пасажі про самовідданість і героїзм солдатів-визволителів.

Робота Ф. М. Ісаєва стала першою науковою спробою осягнення подій, що відбулися під час німецько-радянського протистояння на Дніпрі наприкінці літа 1943 – взимку 1944 року. Генерал-майор Ф. М. Ісаєв подав битву за Дніпро не як комплекс спланованих Ставкою ВГК, Генеральним штабом РСЧА і фронтовим командуванням наступальних операцій, а як широкомасштабне (почасти ситуативне) просування Червоної армії до Дніпра на київському, полтавсько-кременчуцькому, дніпропетровському та запорізькому напрямках, на Донеччині, з форсуванням Дніпра від Лоєва до Запоріжжя та захопленням плацдармів на його правому березі. Також автор у межі битви включив «Київську операцію та протидію контрнаступу супротивника під Києвом», просування радянських з'єднань у напрямку Житомира, Бердичева і Кіровограда наприкінці грудня 1943 – у середині січня 1944 року та ліквідацію Корсунь-Шевченківського угрупування ворожих військ. При цьому автор дослідження чітких хронологічних меж битви не вказав. У той же час аналіз викладеного в брошурі матеріалу дозволяє говорити про її умовне датування серединою серпня 1943 – серединою лютого 1944 року. Тобто за Ф. М. Ісаєвим битва тривала повних 6 місяців.

Після війни ця робота зникла з поля зору дослідників. У відомих військово-історичних працях другої половини 1940-х – першої половини 1950-х років нам не вдалося виявити жодного посилання на неї. Причиною ігнорування розвідки могли бути політико-ідеологічні мотиви, про що ми ще скажемо пізніше.

У перше повоєнне десятиліття в СРСР з'явилося ряд робіт присвячених загальній історії війни [27] та знаковим перемогам Червоної армії у її ході [7; 4]. Аналіз робіт на предмет порушеної проблеми засвідчує наступне: по-перше, події, що відбулися на німецько-радянському фронті в середині серпня – наприкінці грудня 1943 року, завжди перебували під належною увагою дослідників, які в переважній більшості були військовими істориками та мали звання, як правило, не нижче полковника (тобто історію війни писали військові); по-друге, події, пов'язані з наступом Червоної армії на Лівобережжі, з виходом до Дніпра, з форсуванням та захопленням плацдармів на західному березі ріки, дослідниками не завжди визначалися поняттям «битва за Дніпро», у той час як протистояння під Сталінградом і на Курському виступі були представлені битвами. Останнє обумовлює пошук логічного пояснення такого стану речей.

Знаний радянський історик, академік І. І. Мінц, який одним із перших підготував узагальнюючу працю з історії війни, торкаючись докорінного перелому, зазначив, що розгортання подій на Східному фронті на користь СРСР відбулося у ході Сталінградської та Бєлгородсько-Харківської битв (в оригіналі – «Белгородско-Харьков-

ского сражения») [27, с. 33–36]. Стосовно битви за Дніпро дослідник не використовував поняття «битва», не висловив жодних оціночних суджень щодо неї, не вказав її хронологічних меж, а лише побіжно згадав бої на дніпровському рубежі у контексті форсування ріки та звільнення Києва [27, с. 42–43].

Військовий історик С. З. Голиков [7], визначивши 1943 рік переломним на Східному фронті, ототожнив сам перелом на фронті із битвами під Сталінградом та на Курському виступі [7, с. 104]. Варто відзначити, що дослідник оперував поняттям «битва за Дніпро», пов'язуючи її із звільненням Лівобережної України, форсуванням Дніпра, захопленням і розширенням плацдармів на його правому березі та звільненням Києва. При цьому С. З. Голиков розмежував події в смузі наступу Воронезького (1-го Українського), Степового (2-го Українського) фронтів на київському та полтавсько-кремечуцькому напрямках з подіями в смузі наступу Південно-Західного (3-го Українського) та Південного (4-го Українського) фронтів на Донеччині, на дніпропетровсько-запорізькому та мелітопольсько-херсонському напрямках, вважаючи їх окремими військовими кампаніями. Оцінюючи битву за Дніпро, автор відзначив, що вона переросла в битву за Правобережну Україну [7, с. 118].

Інша тенденція в оцінці 1943 року і ключових подій, що відбулися в його межах, простежується у роботі Ф. Д. Воробйова та В. М. Кравцова [4]. Оперуючи поняттями «докорінний перелом», «переломний 1943 рік» [4, с. 180–249], автори ототожнили його з перемогами Червоної армії під Сталінградом, на Курській дузі, а також з подіями на Донеччині, з наступом радянських з'єднань на Лівобережній Україні та з форсуванням Дніпра. Але якщо події в районі Сталінграда і Курська дослідники чітко назвали битвами, то стосовно події кінця літа – зими 1943 року на лівому фланзі Східного фронту вживали поняття «бої на Дніпрі» [4, с. 229–237].

Викладене вище ставить перед нами питання: чому радянські історики у перші повоєнні десятиліття уникали в дослідженнях поняття «битва за Дніпро» або ж розділяли протистояння на Дніпрі на окремі кампанії? Відповідь на це питання очевидна – оцінка подій на Дніпрі Й. В. Сталіним. Наше судження базується все на тій же промові Верховного Головнокомандувача, виголошеній 6 листопада 1943 року. Що ж саме озвучив «вождь і учитель» всіх радянських людей?

Оцінюючи «переломний 1943 рік» та визначаючи символи переможного поступу Червоної армії, Й. В. Сталін сказав: «Якщо **битва під Сталінградом** віщувала кінець німецько-фашистської армії, то **битва під Курськом** довела її до катастрофи» [48, с. 1]. Щодо протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі «вождь» сухо і без надмірного пафосу констатував: «Наші війська за три літні місяці 1943 року майстерно форсували чотири дуже серйозні водяні перешкоди – Сіверський Донець, Десну, Сож і Дніпро. Я вже не кажу про такі перешкоди, як оборона німців у районі ріки Міус – на захід від Ростова та оборона в районі ріки Молочної – поблизу Мелітополя. Нині Червона армія успішно громить ворога по ту сторону Дніпра» [48, с. 1]. Тут «мудрий вождь» трохи злукавив. Чотири названі ріки Червона армія не могла форсувати впродовж літніх місяців, оскільки загальний наступ розпочала лише в середині серпня, а перші з'єднання на відповідні рубежі вийшли впродовж вересня 1943 року. В усьому іншому, як кажуть, коментарі – зайві. Наразі це єдина оцінка Й. В. Сталіним подій кінця літа – осені 1943 року, що розгорнулися на Східному фронті під час наступу Червоної армії до Дніпра та в ході його форсування.

Судження Й. В. Сталіна були розібрані на цитати, а значить – пішли в тираж [5, с. 95], охоплюючи маси довірливих громадян. Скажімо, 21 січня 1944 року під час «урочисто-траурного» (в оригіналі – «торжественно-траурного») засідання з нагоди 20-ї річниці зі смерті В. І. Леніна у доповіді на пошану «вічно живого вождя» сталінську концепцію докорінного перелому та його символів озвучив начальник Радінформбюро та за сумісництвом очільник Головного політуправління Червоної армії О. С. Щербаков [31, с. 2]. Його промову (так само як і доповідь Й. В. Сталіна) опублікували усі центральні газети СРСР. Як відомо, роль преси у той час була досить потужною у справі формування «правильних» (читай – потрібних) думок і суджень.

На майбутнє в тоталітарному СРСР промова Й. В. Сталіна на тривалий час стала таким собі дороговказом для дослідників у висловлювані суджень та історичних оцінок. Реакція причетних була миттєвою. Для прикладу, після 6 листопада 1943 року оперування поняттям «битва за Дніпро» припинилася в засобах масової інформації. Скажімо, на сторінках газети «Червона зірка» (а це офіційний засіб масової інформації НКО СРСР) зникла рубрика «Герої битви за Дніпро», започаткована у жовтні 1943 року [6]. Надалі події, пов'язані з протистоянням РСЧА і Вермахту на Дніпрі, не удостоювалися і від-

значення перших річниць, як це було у випадку із Сталінградською [37; 40] та Курською битвами [39] у 1944–1945 роках. У цьому контексті варто навести ще одне досить цікаве спостереження. У післявоєнному виданні «Великої радянської енциклопедії», більшість томів якої були опубліковані або за життя Й. В. Сталіна, або до початку активної десталінізації, окремої статті під назвою «Битва за Дніпро» немає. Коротка інформація стосовно неї подана в статті «Дніпро», яка стосується ріки – її географії, природи та господарського використання [10, с. 573].У той же час видання містить окремі статті «Сталінградська битва 1942–1943» [36] та «Курська битва 1943» [34].

У 1960-х роках проблематикою, пов'язаною з битвою за Дніпро займалися Б. С. Тельпуховський [41], Г. М. Уткін [43], М. І. Шеховцов [45; 46], С. Ф. Печененко [30], Г. А. Колтунов [21] та інші. 1966 року була надрукована брошура генерал-майора Б. С. Тельпуховського «Битва за Дніпро та звільнення Києва» [41]. Від появи розвідки Ф. М. Ісаєва це стала перша публікація (з-поміж відкритих досліджень), у назві якої зафіксовано поняття «битва за Дніпро». Автор і раніше у своїх роботах саме так називав події кінця серпня – кінця грудня 1943 року, оцінюючи їх як «великі успіхи Червоної армії, що стали продовженням переможних (в оригіналі «победоносных») битв на Волзі та під Курськом та закріпили докорінний перелом у війні» [42, с. 81]. Б. С. Тельпуховський хоч і визначив події на фронті кінця літа – зими 1943 року битвою за Дніпро, але при цьому загнав отриману у її ході перемогу, у тінь Сталінградської та Курської битв, зазначивши, що міць і сила Вермахту була остаточно зламана під час нищівного удару на Волзі [41, с. 5], а «під Курськом німецька армія впродовж двох місяців була поставлена на межу виживання» [41, с. 47]. У свою чергу це є сповідуванням ще однієї сталінської тези про те, що німецька військова машина була зламана на території РСФСР (Радянської Росії) – під Москвою, Сталінградом і Курськом і що ключову роль у цьому відіграв «великий російський народ» [35, с. 196–197], що є абсолютним міфом.

Серед наукових праць з історії битви за Дніпро, що вийшли друком у 1960-х роках, найбільш відомою є монографія Г. М. Уткіна «Штурм «Східного валу». Звільнення Лівобережної України та форсування Дніпра», що була опублікована 1967 року [43]. Це перша і єдина в радянській історіографії комплексна праця з історії битви за Дніпро, підготовлена на широкій джерельній базі. Автор напрацював власну концепцію подій, пов'язаних з виходом Червоної армії до Дніпра, з форсуванням дніпровського вододілу та захопленням і розширенням плацдармів на його правому березі. Г. М. Уткін включив у межі битви: 1) наступ Центрального, Воронезького та Степового фронтів на чернігівському, київському та полтавсько-кременчуцькому напрямках, а також просування Південно-Західного і Південного фронтів на Донеччині, з подальшим виходом на Дніпро в районі Дніпропетровська та Запоріжжя і на південь від останнього; 2) форсування Дніпра поблизу Лоєва, у районах на північ та на південь від Києва, на ділянці Кременчук – Верхньодніпровськ – Запоріжжя; 3) прорив німецької оборони на річці Молочній з'єднаннями Південного (4-го Українського) фронту та їхній вихід на т. зв. «Турецький вал», початок блокування Криму; 4) захоплення ряду плацдармів на правому березі Дніпра та розширення частини з них до рівня стратегічних у районі Києва та Кременчука. Дослідник (як це випливає із вміщеної у книзі хронологічної таблиці) датував подію 12 серпня – 31 грудня 1943 року [43, с. 457–462], при цьому у тексті не часто використовував поняття «битва за Дніпро», що відображено і в назві роботи. Її вибір, очевидно є свідомим кроком автора дати монографії якомога промовисту, ідеологічно витриману назву, яка б пропагувала, героїзувала і відображала подвиг Червоної армії у протистоянні із супротивником під час форсування Дніпра та штурму зведеної на його берегах оборонної лінії.

Подальший аналіз історіографії війни засвідчує, що з появою згаданих праць, у радянській мілітаристиці зріс інтерес дослідників до битви за Дніпро. Зокрема, 1968 року «Військово-історичний журнал» опублікував ряд статей [30; 21; 45], зміст яких підсилив наявні дослідження з історії РСЧА і Вермахту на дніпровському рубежі, але не розв'язав проблему вживання поняття «битва за Дніпро» та обґрунтування її хронологічних і територіальних меж.

На цьому етапі вивчення події окремої уваги заслуговує розвідка М. І. Шеховцова «Наступ військ Степового фронту на криворізькому напрямку в жовтня 1943 року» [45], у якій автор не лише ґрунтовно розкрив окреслену проблему, показавши розширення т.зв. кременчуцького плацдарму у напрямку Кривого Рогу з 15 жовтня до 3 листопада 1943 року, а й наголосив, що описувані події були складовою битви за Дніпро [45, с. 41]. При цьому варто відзначити, що в попередніх роботах дослідник не вживав поняття

«битва за Дніпро», а називав відповідні події стратегічним наступом Червоної армії влітку та восени 1943 року [46].

1973 року «Військово-історичний журнал» опублікував ряд матеріалів, присвячених загальним та окремим проблемам дніпровської баталії, вперше виділивши на сторінках видання рубрику «До 30-річчя битви за Дніпро» [11, с. 45]. Серед опублікованих студій і коротких спогадів окремої уваги заслуговує стаття О. М. Ракицького «Падіння «Східного валу» [32], в якій автор ототожнив битву за Дніпро власне з форсуванням ріки та штурмом німецьких укріплених позицій на ній. Таким чином, дослідник в цілому підтримав концепцію Г. М. Уткіна, але на відміну від колеги, спробував подати битву компактніше, звузивши її просторові межі. Принагідно зазначимо, що на початку 1970-х років таке бачення битви за Дніпро просувалося дослідниками в радянській мілітаристиці. Для прикладу, військові історики В. П. Морозов та О. В. Басов у роботі «Основні етапи Великої Вітчизняної війни» представили битву наступним чином: «У середині жовтня 1943 року літня кампанія (!) майже без паузи переросла в нову наступальну кампанію, яка продовжувалася до весни 1944 року. Головною подією цієї кампанії стала битва за Дніпро і Правобережну Україну, що почалася в 20-х числах вересня форсуванням Дніпра військами Воронезького, Центрального, Степового та Південно-Західного фронтів» [28, с. 69].

Цитована теза сягає корінням оціночних суджень стосовно широкомасштабної дніпровської баталії, висловлених у шеститомнику «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945». Автори праці стверджують, що ключовою подією битви за Дніпро стало форсування ріки з ходу на широкому фронті та захоплення плацдармів на її правому березі з'єднаннями Червоної армії [17, с. 356–357]. Тим самим радянський наступ на Лівобережжі Дніпра у вересні 1943 року виглядав як таке собі осіннє продовження переможної літньої кампанії [17, с. 356], що деякі історики спробували закріпити у публікаціях [28, с. 67].

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років в історіописанні стосовно досліджуваної проблеми чітко викристалізулася ще одна досить цікава (не позбавлена політичних та ідеологічних мотивів) концепція, яка розроблялася ще з 1950-х років. Радянськими істориками широкомасштабний наступ Червоної армії середини серпня – середини квітня 1944 року (наслідком якого стало повне подолання дніпровського рубежу від Лоєва до Херсона) було умовно розділено на окремі складові: 1) просування Червоної армії з метою виходу до Дніпра та захоплення плацдармів на західному березі ріки; 2) звільнення Донецького басейну; 3) деокупація Правобережної України, стосовно якої наприкінці 1940-х – у 1950-х роках вживалося поняття «битва за Правобережну Україну» [9]. Таке дрібнення подій на фронті кінця літа 1943 року – весни 1944 року закріпилося монографічними працями Б. Г. Соловйова [33], О. Г. Єршова [12] та А. М. Грильова [8].

Глибокий аналіз згаданих досліджень дозволяє стверджувати, що їхній зміст відповідає двом промовам Й. В. Сталіна стосовно ходу бойових дій на Східному фронті у середині серпня 1943 – середині квітня 1944 року, які були виголошені 6 листопада 1943 року на честь XXVI річниці та 6 листопада 1944 року – на честь XXVII річниці «Великого Жовтня» [49]. Остання серед дослідників більше відомо, як «концепція десяти сталінських ударів».

Аналіз монографій Б. Г. Соловйова та О. Г. Єршова засвідчує, що їхній зміст більше відповідає промові «головного радянського стратега» від 6 листопада 1943 року, а праця А. М. Грильова є глибокою розробкою сталінських тез з доповіді 6 листопада 1944 року про переможні та руйнівні (в оригіналі «победоносные» і «сокрушительные») удари Червоної армії на Правобережній Україні.

Повертаючись до першої наукової розвідки з історії битви за Дніпро, відзначимо, що сталінська промова від 6 листопада 1944 року стала підставою для декласації роботи генерал-майора Ф. М. Ісаєва, яка не вписалася в концепцію т. зв. «сталінських ударів», а відповідно і не вплинула на альтернативну розробку радянськими істориками теми «битви за Правобережну Україну» [9], яка з часом була оформлена дослідниками в Дніпровсько-Карпатську стратегічну наступальну операцію (24.12.1943–17.04.1944).

Таким чином, на початку 1970-х років масштабний і безперервний наступ Червоної армії на південному фланзі німецько-радянського фронту наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року з надважким протистоянням супротивників на Дніпрі як стратегічному рубежі німецької оборони, у радянській історичній науці було подрібнено на наступи на стратегічних напрямках, один із яких (з виходом на Дніпро в районі Київ – Черкаси – Кременчук – Запоріжжя з подальшим форсуванням ріки та захопленням плацдармів) отримав назву битва за Дніпро.

У середині 1970-х років радянськими військовими істориками М. І. Шеховцовим та Г. А. Колтуновим були чітко окреслені хронологічні рамки битви за Дніпро [47]. Дослідники встановили початком битви 24 серпня 1943 року та прив'язали його до нового наступу Воронезького і Степового фронтів на Лівобережжі Дніпра після остаточного звільнення Харкова. Кінець протистояння визначили 24 грудня 1943 року та ототожнили його із закінченням т. зв. Київської оборонної операції (13 листопада – 24 грудня 1943 р.). Це датування стало хрестоматійним [2, с. 98; 20, с. 253; 1], а публікація розлогої довідки про битву в «Радянській військовій енциклопедії» офіційно визначила статус події як «битва за Дніпро».

Варто зауважити, що битва за Дніпро як за стратегічний об'єкт розпочалася дещо раніше і закінчилася значно пізніше. І якщо дата початку битви виглядає більш-менш логічно, то кінцева хронологічна межа баталії, на наш погляд, призначена відповідно до концепції трьох переможних кампаній «переломного 1943 року». На користь нашого висновку наведемо ряд аргументів. Найперше надамо слово високопоставленому очевидцю подій. Маршал СРСР І. С. Конєв, який під час битви за Дніпро командував Степовим (2-м Українським) фронтом, з приводу кампанії відзначив: «Кіровоградська операція (події на фронті першої половини січня 1944 року – О. Чорний) ніби завершувала ряд запеклих боїв нашого фронту на правому березі по розширенню плацдармів і створювала умови для переходу в рішучий наступ на Правобережній Україні» [22, с. 77]. Також не потрібно забувати, що Вермахт у середині січня 1944 року ще досить упевнено контролював на Дніпрі т. зв. миронівсько-звенигородський виступ, ліквідація якого увійшла в історію війни як Корсунь-Шевченківська операція, пізніше пафосно названа радянськими полководцями «Каннами на Дніпрі» [13, с. 13–14]. Окрім того Червоній армії у лютому–березні 1944 року ще довелося помірятися силами із супротивником в районі Кривого Рогу, на Нікопольському плацдармі та в районі Нікополя, а в березні взяти під контроль Херсон. Також є підстави вважати, що битва за вихід до Дніпра та його подолання розпочалася не після звільнення Харкова, а з прориву німецьких добре укріплених позицій довкола нього, на південь від міста – на Сіверському Дінці та Міусі, які фактично були єдиною оборонною лінією, облаштованою німецькою стороною навесні та влітку 1943 року, яку Червона армія почала штурмувати силами чотирьох фронтів на початку – в середині серпня 1943 року практично водночас та по всій лінії зіткнення. Підставою для такого судження є директиви Ставки ВГК на виконання відповідних дій, кінцевим результатом яких Червона армія в стислі строки мала вийти до Дніпра [14, с. 470].

Викладені аргументи свідчать, що хронологічні і територіальні межі битви за Дніпро значно скорочені, а з тим нівельовані і її оцінки радянськими істориками. Для прикладу, битви під Сталінградом і на Курському виступі в оцінках радянських дослідників стали подіями, що «повернули хід світової історії» та мали «всесвітньо-історичне» значення [17, с. 78, 291], а битва за Дніпро – це лише «історична перемога», що забезпечила просування Червоної армії на Правобережжі Дніпра з подальшим виходом на державний кордон СРСР.

Все це прояви політизації та ідеологізації контенту про німецько-радянську війну, що були спрямовані непорушно утвердити скріпоносні тези про те, що найбільші і знакові битви на німецько-радянському фронті, у ході яких Вермахт зазнав визначальних поразок, відбулися під Москвою, Сталінградом і Курськом, тобто на території РСФСР (Радянської Росії). Причому, хронологія Московської і Сталінградської битв у 1960-х – 1970-х роках була обґрунтована так, аби обидві баталії стали найтривалішими за увесь період війни, з невеликою перевагою Московської (204 доби) над Сталінградською (201 доба). У 1970-х роках під це, навіть, розроблялася концепція «докорінного перелому», зміст якої зводився до того, що саме події під Москвою і Сталінградом забезпечили злам німецької стратегічної ініціативи, а Курська битва стала лише закріпленням переваги Червоної армії на фронті [29, с. 50].

Інтерпретація битви за Дніпро у ширших хронологічних межах, які ми пунктирно окреслили вище, дозволяє говорити про безперервне протистояння РСЧА і Вермахту наприкінці літа 1943 – на початку весни 1944 року, яке тривало понад 220 діб. Це означає, що битва за Дніпро може бути найбільшою битвою Другої світової війни на Східному фронті, що, в свою чергу, передбачає абсолютно інші висновки і щодо її значення, і щодо її місця у межах т. зв. «докорінного перелому».

На жаль, переосмислення битви за Дніпро й досі не відбулося. Українська історична наука в поглядах на баталію та в її оцінках не позбавилася радянських підходів [1; 20], хоча ревізія усталених суджень і висновків щодо неї уже започаткована [25; 44].

Висновок. Аналіз найбільш знакових досліджень з історії битви за Дніпро засвідчує, що її

концептуальне бачення сформувалося в радянський час під впливом сталінських оцінок війни та її окремих етапів. Бачення Й. В. Сталіним «докорінного перелому» та його символів (битв під Сталінградом, на Курській дузі та на Дніпрі) визначило підходи щодо вивчення і самого «перелому», і його символічних складових, загнавши битву за Дніпро в тінь перемог під Сталінградом і Курським. Констатація останнього зумовлює необхідність підготовки глибокого та аналітичного дослідження подій Дніпровської битви.

Список літератури:

1. Бережинский В. Г. Битва за Днепр (25 августа – 23 декабря 1943 года). Киев: НИЦ ГП ВСУ, УИВИ, 2002. 32 с.
2. Битва за Днепр, 1943 / Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Москва: Сов. Энциклопедия, 1985.С. 98–100.
3. Великая Днепровская переправа. Москва: Воениздат НКО, 1944. 48 с.
4. Воробьёв Ф. Д., Кравцов В. М. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткий военно-исторический очерк. Москва: Воениздат, 1961. 456 с.
5. Ворошилов К. Е. Гениальный полководец Великой Отечественной войны / Ворошилов К. Е. Сталин и Вооружённые Силы СССР. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1951. С. 51–98.
6. Герои битвы за Днепр. *Красная звезда.* 1943. 17 октября. С. 1; 20 октября. С. 1; 23 декабря. С. 1.
7. Голиков С. З. Выдающиеся победы Советской армии в Великой Отечественной войне. Москва: Госполитиздат, 1954. 312 с.
8. Грылёв А. Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва: Наука, 1970. 352 с.
9. Грылев А. Н. Победа Советской Армии на Правобережной Украине (1944 г.). Москва: Воениздат, 1953. 128 с.
10. Днепр / Большая советская энциклопедия: [в 50-ти томах] / Гл. ред. Б. А. Введенский. Москва: БСЭ, 1952. Т. 14. С. 570–573.
11. Еронин Н. Битва в цифрах: К 30-летию битвы за Днепр. *Военно-исторический журнал*. 1973. № 9. С. 45–53.
12. Ершов А. Г. Освобождение Донбасса. Военно-исторический очерк. Москва: Воениздат, 1973. 240 с.
13. Захаров М. В. Канны на Днепре. *Военный вестник*. 1969. № 1. С. 13–15.
14. Исаев А. В. Освобождение 1943. «От Курска и Орла война нас довела…». Москва: Эксмо, 2013. 544 с.
15. Исаев Ф. М. Битва за Днепр. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 28 с.
16. Исаев Ф. М. Битва за Днепр. Москва: ОГИЗ Госполитиздат,1944, 32 с.
17. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6-ти т. / Гл. ред. комис. Поспелов Н. П. (предс.) и др. Т. 3. Коенной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 гг. / Под. ред. Ю. П. Петрова. Москва: Воениздат, 1964. 660 с.
18. Карпов А. Бои за Харьков. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 48 с.
19. Карпов А. Освобождение Донбасса. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 28 с.
20. Коваль М. В. Битва за Дніпро 1943 / Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1. (А–В). С. 253–254.
21. Колтунов Г. Киевская наступательная операция. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 10. С. 119–123.
22. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1944. Москва: Воениздат, 1991. 602 с.
23. Коротков И. Битва за Мелитополь. М.: Госполитиздат, 1944. 36 с.
24. Лисенко О. Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання / Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення м. Києва від нацистських загарбників: Збірник наукових праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. Київ: ДП «НВЦ "Пріоритети"», 2013. С. 183–195.
25. Лисенко О. Є., Пилявець Р. І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 88–117.
26. Мещеряков Г. Борьба за Киев. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 50 с.
27. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1947. 72 с.
28. Морозов В. П., Басов А. В. Основные этапы Великой Отечественной войны. Москва: Просвещение, 1971. 128 с.
29. Морозов В. П. О периодизации и некоторых проблемах научной разработки истории Великой Отечественной войны. *История СССР.* 1970. № 3. С. 46–59.

30. Печененко С. Гвардейская стрелковая дивизия в боях за Днепр. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 9. С. 52–59.

31. Под знаменем Ленина–Сталина советский народ идёт к победе. Доклад тов. А. С. Щербакова 21 января 1944 года на торжественно-траурном заседании, посвящённом XX годовщине со дня смерти В. И. Ленина. *Красная звезда.* 1944. 22 января. С. 2.

32. Ракицкий А. Крушение "Восточного вала". *Военно-исторический журнал*. 1973. № 9. С. 10–29.

33. Соловьёв Б. Г. Вермахт на пути к гибели. Крушение планов немецко-фашистского командования летом и осенью 1943 г. Москва: Наука, 1973. – 312 с.

34. Соловьёв Б. Г. Курская битва 1943 Большая советская энциклопедия: [в 50-ти томах] / Гл. ред. Б. А. Введенский. Москва: БСЭ, 1953. Т. 24. С. 113–118.

35. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1946. 208 с.

36. Сычев К. В., Черёмухин К. А. Сталинградская битва 1942–1943 / Большая советская энциклопедия: [в 50-ти томах] / Гл. ред. Б. А. Введенский. Москва: БСЭ, 1957. Т. 40. С. 428–434.

37. Таленский Н. Великая битва. *Красная звезда*. 1944. 2 февраля. С. 3.

38. Таленский Н. Великое сражение под Сталинградом. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 32 с.

39. Таленский Н. Летняя кампания 1943 года (Краткий обзор). Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 32 с.

40. Таленский Н. Славная страница истории советского военного искусства. К 2-летию победы под Сталинградом. *Красная звезда*. 1945. 2 февраля. С. 2.

41. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева. Москва: Изд-во ДОСААФ, 1966. 55 с.

42. Тельпуховский Б. С. Основные периоды Великой Отечественной войны (1941–1945). Москва: Мысль, 1965. 148 с.

43. Уткин Г. М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Воениздат, 1967. 464 с.

44. Чорний О. В. Битва за Дніпро: нові підходи до проблеми хронології та періодизації / Sectoral research XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theretical Conference (Vol. 1), October 15, 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. P. 36–37.

45. Шеховцов Н. Наступление войск Степного фронта на криворожском направлении в октябре 1943 года. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 10. С. 28–43.

46. Шеховцов Н. Развитие стратегического наступления летом и осенью 1943 года. *Военно-исторический журнал*. 1963. № 9. С. 12–29.

47. Шеховцов Н. И., Колтунов Г. А. Битва за Днепр 1943 / Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Председ. гл. ред. комиссии А. А. Гречко. Москва: Воениздат, 1976. Т. 1. С. 481–484.

48. XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Обороны товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года. *Известия*. 1943. 7 ноября. С. 1–2.

49. XXVII годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Обороны товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1944 года. *Известия*. 1944. 7 ноября. С. 1–2.

Chornyi O.V. THE BATTLE OF THE DNIPRO: POLITICAL AND IDEOLOGICAL COMPONENT IN HISTORIOGRAPHY

The Battle of the Dnipro is one of the key battles in the German-Soviet conflict on the Eastern Front during World War II. In the course of it, the Red Army completely cleared the Left Bank of the Dnipro and Donetsk region, forced the Dnipro border, captured several strategic bridgeheads on its bank, from which the continuous advance of Soviet units on the right bank of the river continued until mid-April 1944. In Soviet militarism, the scientific understanding of the battle of the Dnipro initiated during the war years and continues to this day.

In the research the author analyzes the historiography of the battle of the Dnipro in the context of the general historiography of the German-Soviet war of 1941–1945, the historiography of the so-called of turning point of the World War II the symbols of which are now considered to be the battles of Stalinhrad and Kursk, battle of the Dnipro. In the course of these events, a turning point in the confrontation between the Wehrmacht and the Red Army initiated, achieved and consolidated in favor of the latter.

Having analyzed the most important research of the history of the war and the battle for the Dnieper, the author came to the conclusion that the widely known concept of the "watershed year of 1943", which is iden-

tified with the three significant victories of the USSR at Stalinhrad, Kursk and on the Dnipro, is the work of J. Stalin, his environment and Soviet historians of the 1950 s and early 1990 s. The article found out that for a long time Soviet militarist historians did not dare to call the events on the Dnipro between mid-August and the end of December 1943 the battle for the Dnipro, because J. Stalin did not do this. In the opinion of the author, both J. Stalin and Soviet historians did this deliberately to show that the power of the German military machine was broken on the territory of Soviet Russia – near Moscow, Stalingrad and Kursk. In addition, the researcher emphasizes that within the chronological limits defined by Soviet historiography, the battle for the Dnipro did not end, since the Dnieper line was not crossed. The author considers the reason for the artificial shortening of the time and territorial framework of the battle to be the political and ideological motives of the Soviet leadership aimed at preventing the confrontation on the Dnipro from becoming longer in time than the Battles of Stalingrad and Moscow, and thus the largest battle on the Eastern Front during the World War II.

Key words: *German-Soviet war, Eastern Front, Red Army, Wehrmacht, battle of the Dnipro, turning point of the World War II, militarism, research, historiography.*

УДК 930:902-055.2(477)''18/19''
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.40

Шкода Н.А.
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Крилова А.М.
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК-АРХЕОЛОГІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – 30-Х РР. XX СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

У чинній статті аналізується історіографічний доробок **з** *проблеми діяльності українських жінок-археологів у другій половині XIX – 30-х рр. XX ст. Для класифікації праць з означеної проблеми умовно застосовано проблемно-хронологічний принцип, за яким роботи поділено на 4 групи: 1) дореволюційні роботи; 2) радянська історіографія; 3) пострадянські публікації; 4) праці з ґендерної історії.*

Проведений аналіз історіографії свідчить, що починаючи з другої половини XIX ст. по сьогодення накопичено чимало матеріалів з історії археології, історії освіти, історії жінок, з ґендерної історії та ґендерної археології. Значно менше наукових праць з ґендерної археології.

Перші публікації з'являються наприкінці XIX ст. Їх автори майже не торкаються проблеми діяльності українських жінок-археологів, в центрі їх уваги знаходяться події, пов'язані з історією становлення, розвитку російської археології як окремої науки.

В радянській історіографії в умовах авторитарного режиму домінує ідеологічний підхід. Радянські науковці, як і дореволюційні, головну увагу приділяли вивченню розвитку археології як самостійної наукової галузі. Найбільш поширеним жанром радянської історіографії, який безпосередньо стосується означеної проблеми, є публікації біографічного змісту, побудовані за універсальним алгоритмом.

Серед пострадянських публікацій в Україні найбільш численну групу, як і в попередню епоху, становлять довідкові видання та праці біографічного характеру в періодичних виданнях. В них переважає описовий підхід. Авторами більшості досліджень з ґендерної проблематики є західноєвропейські та американські науковці. В останні десятиліття спостерігається зростання інтересу до вивчення проблем становища жінок, взаємин між статями. Популярною та успішною є «історія жінок». Суто ґендерних досліджень в галузі археології небагато, більшість з них характеризується однобокістю. В Україні проблема входження жінки до археологічного середовища є майже нерозробленою. Відбувається накопичення джерельної бази.

Ключові слова: *археологія, фемінізм, археологічні розкопки, аматорство, вища освіта, музейна справа, жіноча історія, ґендерний підхід.*

Постановка проблеми. Сучасна історична наука збагачується за рахунок використання методів інших суспільних наук, з'являються нові дисципліни, серед них є історична фемінологія та гендерна історія. Саме історія жінок стала джерелом ґендерних досліджень. Жіноча історія багатоаспектна. Однією з її актуальних проблем є дослідження ролі жінка в науці. Наука тривалий час вважалась виключно чоловічою сферою. В другій половині XX ст. науковці почали вивчати роль жінки в розвитку історичної науки, зокрема в археології. Окремий інтерес становить дослідження історіографії даної проблеми.

Метою даної наукової студії є вивчення історіографічного доробку проблеми діяльності українських жінок-археологів Наддніпрянщини протягом другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. Спеціальні узагальнюючі наукові дослідження з означеної проблеми відсутні.

Виклад основного матеріалу. Наукові праці, в яких досліджуються окремі аспекти діяльності українських жінок-археологів Наддніпрянщини протягом другої половини XIX – 30-х рр. XX ст., різноманітні. В чинній публікації для класифікації праць з означеної проблеми умовно застосовано проблемно-хронологічний принцип, за яким роботи поділено на 4 групи: 1) дореволюційні роботи; 2) радянська історіографія; 3) пострадянські публікації; 4) праці з ґендерної історії.

Перші праці з даної проблеми з'являються наприкінці XIX ст.: роботи В.Н. Юргевича «Краткий очерк» [40] та «Історичний нарис п'ятидесятиріччя діяльності Імператорського Одеського Товариства історії і старожитностей» [39].

Заслуговує на увагу «Історична записка про діяльність Московського археологічного товариства за перші 25 років його існування» («Историческая записка о деятельности Московского археологического общества за первые 25 лет его существования») археолога, професора Московського університету Д.М. Анучина., що була опублікована в 1890 р. [4]. Чинна робота містить чимало фактів про діяльність П. С. Уварової, першої жінки-археолога Російської імперії, яка сприяла розвитку археології в Україні та залученню українських жінок-науковців до археологічної діяльності.

Роботи радянських авторів міжвоєнного періоду характеризуються домінуванням ідеологічного, класового принципу у вивченні розвитку археології. Однією з таких праць є книга В.І. Равдонікаса «За марксистську історію матеріальної культури» («За марксистскую историю материальной культуры») [26], наукова значимість якої є незначною.

Перші радянські розвідки, автори яких намагались подолати ідеологічний схематизм, штампи, з'являються в повоєнну добу. Слід зазначити, що все ж таки радикальних змін у вивченні історії археології не відбулося.

У 80-ті рр. XX ст. вагома роль у розвитку радянської археології належала московському науковцю О.О. Формозову [33, 34]. Вчений запропонував власний варіант періодизації історії археології.

Київський дослідник В.Ф. Генінг у роботі «Нариси з історії радянської археології» («Очерки по истории советской археологии») [8] запропонував свою марксистську модель періодизації історії археології.

Історіографічною за змістом є праця петербурзького дослідника Г.С. Лебедєва «Історія вітчизняної археології. 1700–1917 рр.» («История отечественной археологии. 1700–1917 гг.») [19]. Автор ґрунтовно досліджує історію археології в дореволюційну добу.

Особливу увагу привертає праця петербурзького вченого Л.С. Клейна, «Історія археологічної думки» («История археологической мысли»), оскільки саме в ній автор зачепив гендерний аспект розвитку археології, припустивши перспективність даного напрямку [13, с. 424].

Характерною рисою наведених праць є те, що їх автори розвиток української археології розглядали виключно в контексті розвитку спочатку російської, пізніше радянської археології.

З огляду на означену проблему важливою та винятковою в межах даного періоду є робота українського науковця, археолога П.П. Курінного «Історія археологічного знання про Україну» [18], яка була опублікована у 1970 р. Українським Вільним університетом у м. Мюнхені. Автор особисто знав багатьох українських вчених-археологів, серед яких були відомі жінки-науковці. П.П. Курінний наводить чимало фактів про українських жінок- археологів – В.Є. Козловську, К.М. Мельник-Антонович, Н.Д. Полонську-Василенко та ін.

Важко переоцінити науковий доробок вітчизняного дослідника І.Г. Шовкопляса [35; 37]. Його монографія «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966 рр.). Бібліографія» [37] є єдиною в українській радянській історіографії роботою, яка містить узагальнюючу картину розвитку археології на території України. Безсумнівним достоїнством розвідки є те, що вона містить бібліографію багатьох відомих українських археологів, серед яких чимало жінок (М.І. Вязьмітіної, В.Є. Козловської, О.О. Кривцової-Гракової, К.М. Мельник-Антонович, Н.Д. Полонської-Василенко, І.В. Фабриціус).

Біографічною за змістом є робота Іріади Герус-Тарнавецької «Наталія Полонська» [9], яка вийшла друком в середині 70-х рр. XX ст. Монографія була опублікована Українською вільною академією наук в м. Вінніпег. Цінність даної праці полягає в тому, що її авторка добре знала Н.Д. Полонську-Василенко, тривалий час працювала разом з нею.

Біографічний жанр доповнюють деякі наукові статті в радянських періодичних виданнях [30, 32]. Ці публікації присвячені ювілейним датам в житті та діяльності окремих жінок. Радянські автори досліджують біографії О.А. Кривцової-Гракової [32, с. 322–323], І.В. Фабриціус [30, с. 296–297]. Автори за однаковою схемою характеризують їх життя та наукову діяльність.

Пострадянський період характеризується інтенсифікацією цікавості до означеної проблеми. Публікується чимало видань довідкового характеру, які містять лаконічні біографічні відомості. До них належать наступні видання – «Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник» [20] (містить біографії деяких відомих жінок-археологів – М.І. Вязьмітіної, О.О. Кривцо-

вої-Гракої та інших); «Довідник з історії України» С. Білоконя [5], «Енциклопедія Трипільської цивілізації» [10] (містить біографії деяких українських жінок-археологів, які досліджували Трипільську культуру – Ю.Ф. Абази, В.Є. Козловської). Ці видання мають уніфіковану структуру – констатація дат народження та смерті, лаконічний опис діяльності науковців.

Важливими для дослідження даної проблеми є регіональні збірники, які, як і попередня група праць, теж містять інформацію довідкового біографічного характеру. Наприклад, збірник «Відомі херсонські вчені-археологи. Бібліографічний довідник» [21] за редакцією М.П. Оленковського. Структурно ця праця містить комплекс статей-життєписів найбільш видатних українських археологів, серед яких є і жінки. Особливістю та перевагою даного видання є те, що кожну окрему статтю доповнює бібліографія праць вченого та бібліографія робіт, присвячених йому.

Ще одним цікавим виданням подібного виду є збірник «Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України» за редакцією В.О. Горбика [7]. Він також складається із біографічних студій, присвячених науковцям, які деякий час мешкали у Києві, вивчали краєзнавчу проблематику. З огляду на означену проблему особливо важливою є стаття даного збірника, присвячена В.Є. Козловській, відомій жінці-археологу.

Привертає увагу робота Л.П. Шумрикової-Карагодіної «Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX століття)» [38], яка була опублікована у видавництві Дніпропетровського університету. Декілька статей даного видання присвячено жінкам-археологам. Грунтовна за змістом стаття присвячена Н.Д. Полонській-Василенко, але в центрі уваги дослідниці не археологічна діяльність Н.Д. Полонської-Василенко, а діяльність на педагогічній та історичній ниві.

До окремої, достатньо численної історіографічної групи умовно можна віднести біографічні статті в періодичних виданнях та наукових збірниках. Найбільш розлогі біографії містять збірники. У цьому сенсі слід віддати належне науковим збірникам, на сторінках яких ми іноді зустрічаємо біографічні дослідження, присвячені постатям маловідомих науковців.

Декілька збірників виходять у Дніпропетровську: «Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки», «Проблеми археології Подніпров'я: науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії», «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» та ін. В цих збірниках в різні роки були опубліковані біографії жінок-археологів України кінця XIX – початку XX ст. (К.М. Мельник-Антонович, А.А. Карцова-Миклашевська, А.А. Скриленко та ін.) [15; 28, 29]. Біографії висвітлюються за традиційним алгоритмом: головні факти біографії, наукової діяльності, висновок щодо внеску в розвиток археологічної науки.

В Києві з 1993 р. виходить збірник «Музейні читання», в якому періодично публікуються статті, які висвітлюють життєвий та науковий шлях жінок-науковців. Наприклад, наукова студія дослідниці В.М. Корпусової про діяльність М.І. Вязьмітіної [17, с. 8–12], яка містить чимало маловідомих фактів про археологічну діяльність М.І. Вязьмітіної. Наукову цінність представляє стаття І.Г. Шовкопляса, присвячена К.М. Мельник-Антонович [36, с. 6–11], в якій аналізуються її наукові здобутки, внесок дослідниці в розвиток археологічної науки кінця XIX – початку XX ст.

Важливою для з'ясування фактів біографії та наукової діяльності відомої жінки-археолога В.Є. Козловської є публікація В.В. Павлової «Сторінки життя та наукова діяльність В.Є. Козловської» [22, с. 70–83], опублікована в журналі «Археологія». В центрі уваги дослідниці археологічна діяльність В.Є. Козловської. В.В. Павлова докладно характеризує в хронологічній послідовності археологічні експедиції, в яких В.Є. Козловська брала участь; визначає її внесок в розвиток української археології в міжвоєнний період. Дослідниця не приводить жодних фактів особистого життя вченої.

Фундаментальною є колективна праця «Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 рр.» [11], надрукована в 2015 р. Автори скурпулезно аналізують численні, різноманітні за походженням та змістом архівні документи, наукові роботи багатьох вітчизняних археологів, в тому числі жінок (В.Є. Козловської, К.М. Мельник-Антонович, М.І. Вязьмітіної). Ця колективна праця в значній мірі доповнює історію розвитку вітчизняної археології багатьма раніше невідомими фактами. Видання містить вичерпну бібліографію історії вітчизняної археології, стислий зміст статей, в яких прямо або побічно висвітлюються окремі проблеми розвитку археології в Україні.

Найбільше досліджень просопографічного, біографічного характеру присвячено Н. Полонській-Василенко. Особливу увагу привертає монографія І.В. Верби «Життя та творчість Наталії Полон-

ської-Василенко» [6]. Авторка дослідила численні архівні матеріали, створивши майже вичерпну картину життя та наукової діяльності вченої. Дослідниця зробила спробу проаналізувати чинники, що вплинули на формування світогляду та наукових уподобань Н. Полонської-Василенко. Монографія містить бібліографічний покажчик праць, присвячених жінці-археологу. Авторка здійснила глибокий аналіз даної особистості.

Важливою, але малодослідженою є проблема створення та діяльності освітніх археологічних закладів. Узагальнюючі фундаментальні праці з даної проблеми відсутні, існують лише роботи, присвячені вивченню діяльності окремих осередків археологічної освіти. Наприклад, дисертації К.А Кобченко (про Київські Вищі жіночі курси) [14], О.І. Кіяна (про історичну школу В.Б. Антоновича) [12]. Вивчення даної проблеми доповнюють деякі публікації в періодичних виданнях. Наприклад, статті С.С. Пічкур [23], А.В. Ставицької [31]. Обидві авторки висвітлюють історію Київського археологічного інституту, торкаються багатьох питань навчального процесу, дослідницької діяльності.

Досліджені праці пострадянського періоду в цілому відтворюють цілісну картину розвитку археології в Україні та зокрема діяльності жінок-археологів, містять чимало важливих та цікавих фактів. Найбільш численну групу праць становлять роботи біографічного змісту, які мають спільну структуру – констатація часу і місця народження та смерті, перелік основних місць роботи та посад. В більшості досліджень переважає описовий підхід, написані вони в руслі історичної фемінології. В деяких публікаціях автори справедливо звернули увагу на те, що умовно жінок досліджуваного періоду можна віднести до двох груп – генерація аматорів та покоління жінок-професіоналів. Слід зазначити, що в більшості праць з археологічної проблематики домінує маскулінний напрям, представники якого головну увагу приділяють вивченню діяльності чоловіків-археологів, вважаючи їх головним рушієм розвитку історичної науки та археології зокрема. Отже, остаточно чимало авторів не позбулися гендерних застарілих стереотипів.

Останню, четверту важливу історіографічну групу складають теоретико- методологічні праці з ґендерної історії та археології, що визначають методологічні підходи для вивчення даної проблематики. Авторами більшості праць цієї групи є західноєвропейські та американські вчені. За кордоном проблема ґендеру в суспільних дисциплінах стала актуальною в 80-х рр. XX ст. Науковці зацікавились особливостями поведінки представників різних статей в суспільстві, їх взаємодією.

Однією із перших праць, присвячених аналізу основних засад ґендерної теорії, є робота американської дослідниці Дж. Скотт (J. Scott) «Ґендер – корисна категорія історичного аналізу» (“Gender: a Useful Category of Historical Analysis”) [49]. Дослідниця виділила чотири групи історичних «підсистем», запропонувавши для їх дослідження гендерний підхід.

З огляду на зазначену проблему першочергове значення для нас мають роботи, в яких розглядаються методологічні принципи застосування ґендерного підходу до археологічних досліджень. Привертає увагу праця М. Конкі та Дж. Спектор «Практична програма: ґендер та фемінізм в археології» (“Programme to practice: Gender and Feminism in Archaeology”) [44]. Авторки виокремили шість підходів до застосування поняття ґендеру в археологічній науці. Для нашого дослідження з огляду на специфіку археології як соціокультурної наукової галузі є актуальним використання поняття ґендеру як соціального конструкту [44, с. 417].

Таке саме розуміння поняття ґендеру розділяла та доповнила відома американська дослідниця Р. Гілкріст (R. Gilchrist) («Ґендер та археологія: переглядаючи минуле» (“Gender and Archaeology: contesting the past”) [46, с. 9]. Вона вважала, що категорія ґендеру є універсальною та її можна застосовувти для аналізу поведінки людей обох статей у різні історичні епохи.

Науковці пострадянського простору в своїх дослідженнях використали науковий доробок західноєвропейських та американських вчених, доповнивши його власними публікаціями. Слід звернути увагу, що і західні, і пострадянські автори ґендер розглядають на двох рівнях – біологічний рівень та соціальний. До таких праць належать роботи Н.Л. Пушкарьової («Ґендерні дослідження: народження, становлення, методи і перспективи» («Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы»)) [24], «Ґендерна лінгвістика та історичні науки» («Гендерная лингвистика и исторические науки»)) [25]) та Л.П. Рєпіної «Стать, влада і концепції «поділу сфер»: від історії жінок до ґендерної історії» («Пол, власть и концепция «разделения сфер»: от истории женщин к гендерной истории»)) [27]. Авторки аналізують поняття ґендеру, механізм його прояву в історичному процесі. На пострадянському просторі дослідники також цікавляться ґендерним підходом в історії та археології.

Науковці накопичують біографічний матеріал з метою його подальшого ґрунтовного аналізу.

Умовно до окремої групи праць з методології археологічних досліджень можна віднести роботи, автори яких розглядали археологічну науку крізь призму ґендерного підходу. Це в першу чергу роботи американських науковців: Е. Вайлі «Ґендерна теорія та археологія. Чому немає археології ґендеру?» ("Gender Theory and the Archaeological Record: Why is There No Archaeology of Gender?") [50], Р. Гілкріст «Жіноча археологія? Політичний фемінізм, ґендерна теорія та історичний перегляд» ("Women's archaeology? Political feminism, gender theory and historical revision") [47], Ч. Клаассен «Гомофобія та жінки-археологи» ("Homophobia and women archaeologists") [42] та інші. Ці науковці певною мірою заповнили прогалини у вивченні даної проблеми, звернувши увагу на діяльність жінок на науковій ниві, в тому числі на археологічній. Дослідники визначили комплекс чинників, які перешкоджали жінкам працювати в цій галузі: 1) фізичні навантаження, природньо пов'язані з фізично важкими археологічними розкопками; 2) стійкі патріархальні стереотипи суспільства, які розглядали наукову інтелектуальну діяльність як виключно чоловічу справу, відводячи жінці роль виключно дружини та матері, яка повинна дбати тільки про родину; 3) політичний, ідеологічний чинник, коли сама держава, застосовуючи законодавчий ресурс, всіляко заважала, навіть відверто тривалий час забороняла інтелектуальну діяльність жінок, які були позбавлені навіть права на вищу освіту.

Згадувана вище американська дослідниця Ч. Клаассен в праці «Жінки в археології» ("Women in Archaeology") [43] відтворила біографії кількох десятків жінок-археологів, які діяли в другій половині XIX – першій половині XX ст., розподіливши їх по двом генераціям: перше покоління жінок-аматорів (остання чверть XIX – початок XX ст.); друге академічне покоління жінок, які здобули відповідну вищу освіту та займались археологією на професійному рівні (друга чверть XX ст.).

Західноєвропейські дослідниці М. Діаз-Ендрю (M. Diaz-Andreu) та М. Соренсен (M. Sorensen) в праці «Жінки-розкопщики: історія жінок в Європейській археології» ("Excavating women. Towards an engendered history of archaeology") [45] аналізують діяльність жінок-археологів з кінця XIX ст. по сьогодення в багатьох європейських країнах (Іспанії, Норвегії, Франції та Східній Німеччині), наводять періодизацію археологічної науки.

Американський дослідник Д. Броумен (D. Browman) працю «Культурні переговори. Роль жінок у становленні американської археології» ("Cultural Negotiations: The Role of Women in the Founding of Americanist Archaeology") [41] присвятив відомим американським жінкам-археологам, діяльність яких припадає на другу половину XIX – першу половину XX ст. Науковець на прикладі численних фактів доводить, що в досліджувану ним епоху ані американське суспільство, ані державні інститути не сприймали жінок як повноправних представників наукового середовища, наукова нива вважалася суто чоловічою діяльністю. З метою домогтися можливості опубліковувати власні наукові розвідки американські жінки змушені були публікувати їх від імені власного чоловіка або у співавторстві з ним. Д. Броумен у монографії наводить біографічні нариси багатьох дослідниць.

Англійська авторка Е. Морріс (E. Morris) в роботі «Жінки у Британській археології» ("Women in British Archaeology") [48] продовжує тему закордонних колег, досліджуючи шлях входження англійських жінок в археологічну науку. Дослідниця приходить до таких саме висновків, наводить факти дискримінації прав жінок в науковому середовищі Британії. Авторка спирається на методи усної історії.

В Україні проблема входження жінки до наукового середовища, в тому числі заняття жінки археологією, залишається майже нерозробленою. Привертає увагу робота української дослідниці В. Агеєвої «Жіночий простір: феміністичний дискурс українського модернізму» [1], в якій авторка оригінально застосувала ґендерний підхід, досліджуючи модерні зміни в українській літературі XX ст. В. Агеєва констатує наявність в українській культурі в епоху модерна конфлікту статей, формування жінок нового типу, які прагнули працювати, самостійно заробляти, намагались стати незалежними від чоловіків, планували зробити кар'єру в обраній професії.

Дніпропетровська дослідниця Д. Андросова-Байда в працях «Кар'єрні стереотипи жінки-науковця» [2] та «Феномен жінки-історика 1920-х рр.» [3] вивчає особливості становлення наукової кар'єри української жінки.

Проблему становлення кар'єри жінки в науці аналізувала ще одна українська дослідниця І. Колісник у монографії «Українська історіографія. Концептуальна історія» [16]. Вона виокремила декілька етапів у процесі становлення наукової кар'єри жінки, акцентувала увагу на впливі

психофізичної природи жінки на специфіку її кар'єри в різних сферах.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що починаючи з другої половини XIX ст. по сьогодення накопичено чимало матеріалів з історії археології, історії освіти, історії жінок, з ґендерної історії та ґендерної археології. Значно менше наукових праць з ґендерної археології.

Перші праці з'являються наприкінці XIX ст., даної проблеми стосуються побічно, в них досліджується історія становлення, розвитку археології як окремої науки в Російській імперії, діяльності осередків археологічної науки. Більшість радянських публікацій характеризується домінуванням ідеологічного підходу. Радянські науковці найбільше уваги приділяли питанням розвитку археології як наукової галузі. Найбільш поширеним жанром радянської історіографії, який безпосередньо стосується означеної проблеми, є група публікацій біографічного змісту, побудована за єдиним алгоритмом. Серед пострадянських публікацій в Україні найбільш численну групу становлять публікації біографічного характеру в періодичних виданнях та довідкові видання. В цих роботах переважає описовий підхід. Більшість досліджень з ґендерної проблематики належить західноєвропейським та американським авторам. В сучасній науці спостерігається зростання інтересу до вивчення проблем становища жінок, взаємин між статями. Успішно розвивається «історія жінок» з переважанням описового характеру, суто ґендерних досліджень в археології небагато, більшість з них характеризується однобокістю. В Україні проблема входження жінки до археологічного середовища залишається перспективною, але майже нерозробленою.

Список літератури:

1. Агеєва В. Жіночий простір: феміністичний дискурс українського модернізму. К., 2008, 360 с.
2. Андросова-Байда Д.О. Кар'єрні стереотипи жінки-науковця (на прикладі української історичної науки). *Тендерна освіта в Україні: теоретичні та праксеологчні аспекти реалізації: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (Дніпропетровськ, 24 листопада 2011 р.). Дніпропетровськ, 2012, С. 88–93.
3. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізм творення нової ідентичності. *Историографические исследования в Украине*. К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2008. № 19, С. 23–41.
4. Анучин Д.М. Историческая записка о деятельности Московского археологического общества за первые 25 лет его существования. *Труды VIII Археологического съезда*. М., 1890, С. 2–24.
5. Білокінь С.І. Козловська Валерія Євгенівна [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком. К.: В-во «Наукова думка», 2007, 528 с.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kozlovska_V (останній перегляд: 20.01.2023).
6. Верба І.В. Життя та творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973): монографія. Ніжин, 2008, 324 с.
7. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 1, 351 с.
8. Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20 – первая половина 30-х годов. К.: Наукова думка, 1982, 224 с.
9. Герус-Тарнавецька І. Наталія Полонська. Вінніпег, 1974, 40 с.
10. Енциклопедія трипільської цивілізації: у 2 кн. К., 2004. Т. 1, 703 с.
11. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 рр. К., 2015, 670 с.
12. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». К., 2005, 492 с.
13. Клейн Л.С. История археологической мысли: курс лекций: в 2 ч. СПб., 2005, 960 с.
14. Кобченко К.А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1920): дис. канд. іст. наук: спец. 09.00.12 українознавство. Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 2004, 294 с.
15. Ковальова І.Ф. А.А. Скриленко (сторінки до біографії). *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 4, С. 154–165.
16. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013, 566 с.
17. Корпусова В.М. З історії київської інтелігенції XX ст. (до сторіччя народження М.І. Вязьмітіної (22.04.1896-04.1994). *Музейні читання: матеріали. наук. конф. (Київ, 17 18 грудня 1996 р.)*. Музей іст. коштовностей України. К., 1998, С. 8–12.
18. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Полтава, 1994, 140 с.
19. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917, СПб.: Изд-во СПбГУ. 1992. 464 с.

20. Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернігів, 1997, 205 с.

21. Оленковський М. Вони прославили наш край. Відомі херсонські учені-археологи. Херсон, 2000. Вип. 1, 59 с.

22. Павлова В.В. Сторінки життя та наукова діяльність В.Є. Козловської. *Археологія.* 2007. № 4, С. 70–83.

23. Пічкур С.С. Археологічна освіта в Києві у другій половині XIX – на початку XX століття. *Археологія і давня історія України: зб. наук. пр*. К.: ІА НАН України, 2012, С. 208–212.

24. Пушкарева Н. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы. *Вопросы истории*. 1998. № 6, С. 76–86.

25. Пушкарева Н. Гендерная лингвистика и историческая наука. *Этнографическое обозрение*. 2001. № 2, С. 31–40.

26. Равдоникас В.И. За марксистскую историю материальной культуры. *Известия ГАИМК*. 1930. Т. 8. Вып. 3–4, 94 с.

27. Репина Л.П. Пол, власть и концепции «разделения сфер»: от истории женщин к гендерной истории. *Общественные науки и современность*. 2000. № 4, С. 123–137.

28. Руденко Г.Г. Внесок К.М. Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини. *Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії.* Дніпропетровськ, 2009, С. 124–129.

29. Руденко Г.Г. Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник.* Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2009. Вип. 6, С. 121–129.

30. Славин Л.М. И. В. Фабрициус: 1882 1966: некролог. *СА*. 1966. № 3, С. 296–297.

31. Ставицька А.В. Київський археологічний інститут (1917 1924) як перший осередок галузевої освіти в Україні. *Археологія і давня історія України.* К. 2012. Вип. 9, С. 263-267.

32. Формозов А.А. О.А. Кривцова-Гракова (1895 1970: некролог). *СА*. 1970. № 4, С. 322–323.

33. Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961, 128 с.

34. Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. М.: Наука, 1986, 240 с.

35. Шовкопляс И.Г. Археология Украинской ССР: библиогр. указатель: 1918–1980. АН УССР, Центр. науч. б-ка. им. В. И. Вернадского. Киев: Наукова думка, 1989, 560 с.

36. Шовкопляс І.Г. К.М. Мельник (1859–1942). *Музейні читання : матер. наук. конф.* (Київ, 24 грудня 1999 р.). К., 2000, С. 6–11.

37. Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): бібліографія. К.: Наукова думка, 1969, 344 с.

38. Шумрикова-Карагодіна Л.П. Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX середина XX століття). Дніпропетровськ, 2003, 212 с.

39. Юргевич В.Н. Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского общества истории и древностей: (1839-1889). Одесса, 1889, С. 43–70.

40. Юргевич В.Н. Краткий очерк деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса. 1886. Т.14, С. 52–58.

41. Browman D.L. Cultural Negotiations: The Role of Women in the Founding of Americanist Archaeology (Critical Studies in the History of Anthropology). University of Nebraska Press, 2013, 360 p.

42. Claassen Ch. Homophobia and women archaeologists. *World Archaeology*. 2000. Vol. 32 (2), P. 173–179.

43. Claassen Ch. Women in Archaeology. University of Pennsylvania Press, 1994, 264 p.

44. Conkey M. Programme to practice: Gender and Feminism in Archaeology [електронний ресурс]. *Annual Review of Anthropology*. № 26. P. 411–437. URL: https://www.academia. edu/8534513/PROGRAMME_TO_PRACTICE_Gender_and_Feminism_in_Archaeology

45. Diaz-Andreu M. Excavating women. Towards an engendered history of archaeology. *Excavating Women. A History of Women in European Archaeology*. London, Routledge: 1998, P. 1–28.

46. Gilchrist R. Gender and Archaeology: contesting the past. London, 1999. 209 p.

47. Gilchrist R. Women's archaeology? *Political feminism, gender theory and historical revision*. Antiquity. 1991. № 65, P. 495–501.

48. Morris Elaine L. Women in British Archaeology / Elaine L. Morris. *American Anthropological Association*. 1994. Vol. 5, P. 203–212.

49. Scott J. Gender: a Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review*. 1986. Vol. 91. № 5, P. 1053–1075.

50. Wylie A. Gender Theory and the Archaeological Record: Why is There No Archaeology of Gender? *Engendering Archaeology*. Oxford: Basil Blackwell, 1991, P. 31–54.

Shkoda N.A., Krylova A.M. ACTIVITIES OF UKRAINIAN WOMEN ARCHAEOLOGISTS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – 30S OF THE 20TH CENTURY: A HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW OF THE PROBLEM

The current article analyzes the historiographical work on the issue of the activities of Ukrainian women archaeologists in the second half of the 19th – 30s of the 20th century. For the classification of works on the specified problem, the problem-chronological principle is conditionally applied, according to which the works are divided into 4 groups: 1) pre-revolutionary works; 2) Soviet historiography; 3) post-Soviet publications; 4) works on gender history.

The analysis of historiography shows that starting from the second half of the 19th century. to date, many materials on the history of archaeology, the history of education, the history of women, gender history and gender archeology have been accumulated. There are much fewer scientific works on gender archaeology.

The first publications appear at the end of the 19th century. Their authors almost do not touch on the problem of the activities of Ukrainian women archaeologists, they focus on events related to the history of the formation and development of Russian archeology as a separate science.

In Soviet historiography under the authoritarian regime, the ideological approach dominates. Soviet scientists, like pre-revolutionary scientists, paid the main attention to the study of the development of archeology as an independent scientific field. The most common genre of Soviet historiography, which is directly related to the stated problem, are publications of biographical content, built according to a universal algorithm.

Among the post-Soviet publications in Ukraine, the largest group, as in the previous era, is reference publications and works of a biographical nature in periodicals. They are dominated by a descriptive approach. The authors of most studies on gender issues are Western European and American scientists. In recent decades, there has been an increase in interest in studying the problems of the position of women and relations between the sexes. "Women's history" is popular and successful. Purely gender studies in the field of archeology are few, most of them are characterized by one-sidedness. In Ukraine, the problem of women entering the archaeological environment is almost undeveloped. Accumulation of the source base is taking place.

Key words: *archeology, feminism, archaeological excavations, amateurism, higher education, museum work, women's history, gender approach.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 930.859(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.41

Сошніков А.О.
Харківська державна академія культури

ОРІЄНТАЛЬНИЙ АКЦЕНТ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У даній статті розглядається орієнтальний акцент у творчості Лесі Українки як основа формування вітчизняних сходознавчих студій. Зазначається, що у другій половині XIX ст., з ростом популярності єгиптології, в Єгипет стало прибувати все більше європейських мандрівників. Єгипет став одним з перших популярних серед європейських туристів напрямків на Близькому Сході. Їх приваблювали містичні і екзотичні історії, цікавили місцеві архітектурні пам'ятники і можливість поправити здоров'я, зимуючи на Близькому Сході. До Єгипту стали час від часу прибувати й представники української шляхти та інтелігенції. На тлі загальноєвропейського захоплення історією, культурою та мистецтвом цивілізацій Стародавнього Сходу на зламі XIX–XX ст. цілком закономірним виявляється орієнтальний акцент у житті та творчості видатної української поетеси, письменниці, перекладачки Лесі Українки. Ще упродовж 1890–1891 рр. Л. Українка написала посібник «Стародавня історія східних народів». Ця праця, що в силу своєї природи мала компілятивний, описово-дидактичний характер, усе ж увиразнювала ті періоди й колізії розвитку людства, які найбільше цікавили молоду авторку. Відвідування Л. Українкою Каїрського музею, споглядання пірамід Гізи, вивчення сходознавчих досліджень, осмислення історії, вірувань, звичаїв східних народів поглибили орієнталістку тематику в її поетичній та драматичній творчості, спонукали до перекладацької діяльності. Перешукуючи історичні джерела, вона натрапила на різні цікаві теми для літературного опрацювання. Єгипетські нариси Л. Українки стали першою спробою української орієнталістики впорядкувати знання про Схід на українській ментальній основі.

Ключові слова: *Леся Українка, орієнталістика, сходознавство, Стародавній Єгипет, єгиптологія.*

Постановка проблеми. У XIX ст. починається епоха «великих археологічних відкриттів», які мали для історії археології та взагалі гуманітарних наук таке ж значення, яке мали великі географічні відкриття для історії людства. Найбільш значними були відкриття, зроблені в Єгипті, що започаткували східну археологію.

З ростом популярності єгиптології, в Єгипет стало прибувати все більше європейських мандрівників. Єгипет став одним з перших популярних серед європейських туристів напрямків на Близькому Сході. Їх приваблювали містичні і екзотичні історії, цікавили місцеві пам'ятки і можливість поправити здоров'я, зимуючи на Близькому Сході. До 1870-х рр. більшість туристів подорожували вздовж Нілу в дахабіях – великих вітрильних плавучих будинках. Подорож з Каїра в Луксор тривалістю 40 днів тоді коштувала близько 110 фунтів стерлінгів – за нинішнім курсом близько 12 тис. фунтів стерлінгів (17 тис. доларів). До Єгипту стали час від часу прибувати й представники української шляхти та інтелігенції.

Зокрема, результатом єгиптоманії української шляхти стала поява сходинок до неба – пірамід – у самому несподіваному місці – шляхетських маєтках Полтавщини. Перша полтавська піраміда з'явилась після того, як на початку 1860-х рр. Єгипет довелося відвідати українському шляхтичу Олександру Дмитровичу Білєвичу, який відбував службу морського офіцера у російському флоті. Його настільки сильно вразили пам'ятки староєгипетської цивілізації, що, повернувшись в додому у свій полтавський маєток (нині Комендантівка), він за 13 років збудував там власну піраміду-усипальницю – квадратну в основі, висотою 15 м. За легендами, гранітні блоки, добуті з місцевого кар'єру по дерев'яних жолобках тросами затягували нагору, а у вапняковий розчин дода-

вали свіжу кров забитої худоби та яєчні білки. Всередині цієї споруди знаходилось три поховальні камери, сполучені між собою підземними ходами, у верхньому її ярусі розташовувались ікони й вівтар, вінчала всю цю споруду кам'яна куля з православним хрестом наверху. У цій піраміді О. Білєвич поховав свою померлу дружину, а через багато років і сам знайшов тут вічний спокій. Інша полтавська піраміда була побудована з місцевої цегли і граніту наприкінці XIX ст. членом масонської ложі Гнатом Закревським у його маєтку Березова Рудка, з дотриманням усіх правил спорудження єгипетських пірамід: у ній в основі чотири кути, а ребра її граней чітко спрямовані за сторонами світу. Біля входу знаходилась статуя Ісіди, а на портику над входом був встановлений православний хрест. Ззовні піраміда була покрита цементом так, аби створювалась ілюзія облицювання плитами. Внутрішні поверхні стін були розписані, з одного боку – біблійними символами, а з іншого – фресками у давньоєгипетському стилі. У центрі знаходився православний вівтар оздоблений великим кам'яним хрестом. 1906 р. Г. Закревський помер, і його набальзамоване тіло було поховано у збудованій ним піраміді.

Ці полтавські піраміди з їх давньоєгипетськими праобразами споріднює насамперед форма й елементи оздоблення, що витримані у псевдоєгипетському стилі, але порівнювати їх треба скоріше не з царськими усипальням, а з похованнями знатних єгиптян.

Історією та культурою стародавніх цивілізацій Сходу цікавився славетний український письменник Іван Франко, котрий переклав давньоєгипетські «Казку про двох братів» та поему «Сатні і Табубу», [10, с. 7–8], а також схвально оцінював твір французького єгиптолога Жоржа Масперо «Старинна історія східних народів», зазначаючи, що «незважаючи на те або власне тому, що се праця першорядного спеціаліста, вона написана так яскраво і приступно, що її з користю і приємністю може прочитати не лише гімназійний ученик, але також кожний писемний селянин» [11, с. 354].

Отже, на тлі загальноєвропейського захоплення історією, культурою та мистецтвом цивілізацій Стародавнього Сходу на зламі XIX–XX ст. цілком закономірним виявляється орієнтальний акцент у житті та творчості видатної української поетеси, письменниці, перекладачки Лесі Українки (Лариси Петрівни Косач-Квітки, 1871–1913). Втім цей акцент мав свій самобутній, оригінальний підхід, пов'язаний, насамперед, з тим, що історичні пошуки письменниці ставали підґрунтям до її літературно-художніх інтерпретацій емпіричного фактажу.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблема орієнтального аспекту у творчості Лесі Українки є об'єктом вивчення не багатьох дослідників. Основним джерелом з даного питання є мемуари і спогади сучасників та велика епістолярна самої письменниці.

Постановка завдання. У даній статті розглядається орієнтальний акцент у творчості Лесі Українки як основа формування вітчизняних сходознавчих студій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Так сталося, що через тяжку хворобу (туберкульоз кісток) середню освіту майбутня велика українська поетеса і письменниця Леся Українка ((Лариса Петрівна Косач-Квітки) здобувала вдома. Значний вплив на формування її світогляду мав дядько (рідний брат матері) Михайло Петрович Драгоманов – відомий вчений, мислитель і публіцист. Він стежив за її лектурою, рекомендував до читання ті чи інші книжки європейських авторів.

Ще упродовж 1890–1891 рр. Леся Українка написала для навчання своєї молодшої сестри Ольги посібник «Стародавня історія східних народів». Ось що пише з цього приводу Ольга Косач-Кривинюк, тобто та сама молодша сестра, для якої, власне, і створювався цей підручник: «Леся Українка, яка була ще зовсім молодою дівчиною, то вчила свою молодшу сестру. Перед тим як вчити її історії, Леся Українка звернулась до свого дядька Михайла Драгоманова і попросила його порадити, як краще то по яких джерелах складати курс стародавньої історії» [6, с. 9]. На той час М. Драгоманов був тим одним з небагатьох вітчизняних дослідників, який міг надати Л. Українці найкращу консультацію з даного питання, бо на цей час вже мав певний досвід його вирішення: у своїй статті «Положення та завдання науки стародавньої історії» він подавав перелік виданих у Західній Європі пам'яток Стародавнього Сходу. О. Косач-Кривинюк згадує, що «Драгоманов віднісся дуже уважно до того прохання своєї улюбленої племінниці, вибрав німецькі та французькі книжки, які радив їй як джерела, і прислав їй, додавши докладні поради про складання курсу історії» [6, с. 9]. Він, зокрема, вказує Лесі перекласти Ріґведи – німецькі А. Людвіґа та французькі С. Л. Ланґлуа: «Уривки, що ти читала у Менара (Menard) – з Ланґлуа» [2, с. 188].

Зумовлене хронічним недугом та малосприятливими сімейними обставинами життя поетеси

проходило у безперестанному подорожуванні по місцях лікування (включно до далеких країн за межами батьківщини) та служби її чоловіка Климента Квітки. Так, у травні 1899 р. вона перебуває на лікуванні у Німеччині і у листі до матері з Берліна від 12 травня 1899 р., ділилася своїми враженнями після відвідин столичного музею: «Там в нижньому етажі подивилась ассіро-єгипетський відділ, я ж, властиве, цих речей ніколи в оригіналах не бачила. Найцікавіші здались мені сфінкси, таки справді «таємні істоти» і я не вірю, щоб то були образи раннього сонця, вони всі злорадні, таємні і страшні – чого ж би сонце мало бути таким?» …» [7, с. 230].

Відвідання Берлінського музею надихнуло поетесу до написання 24 липня 1900 р. поеми «Сфінкс», у якій вона намагається розгадати загадку створення так званого Великого Сфінкса – витесаного з монолітного вапняка гігантського тіла лежачого лева з людським обличчям, найдавнішої монументальної скульптури на Землі [5, с. 238–239]. А вже наступного дня, 25 липня 1900 р., Л. Українка написала поему «Ра-Менеїс». Йдеться про те, як через багато століть після смерті цариці Ра-Менеїс, араби знаходять її мумію у пустелі і продають європейцям – так цариця потрапляє у новітній храм – Британський музей. Але під впливом сирого лондонського клімату мумія, відірвана від теплої рідної землі, розпадається [5, с. 239–243].

В 1904 р. Л. Українка почала писати цикл поем «Єгипетські барельєфи». Одна з них, «Напис в руїні», розповідає про марне прагнення єгипетського володаря будівництвом гробниці увіковічити пам'ять про себе [5, с. 348)].

У ті часи майже єдиним способом лікування туберкульозу, на який страждала Л. Українка, було перебування у сухому та гарячому кліматі. Тож у листопаді 1909 р. вона вперше вирушає до Єгипту, де у 1909–1911 р. перебуває на лікуванні в містечку Хелуані – відомому курорті в передмісті Каїра, зупинившись у в готелі-віллі «Контіненталь». В одному з листів до матері (3 січня 1910 р.) Леся ділиться своїми першими враженнями від цієї екзотичної країни: «Бачили ми великі піраміди і великого Сфінкса – се справді щось єдине на цілім світі! Ніякі картини, фотографії і т. и. не можуть дати справжнього поняття про душу сих камінних істот. Особливо Сфінкс – він має велику тисячолітню душу, він має живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж переклад очима в сфінкса!.. Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував, і тепер тілько я зрозуміла його до кінця геніальний хист, як пробувала в Каїрському музеї» [8, с. 78–180].

Л. Українка порівнює, співставляє пам'ятки культури цієї африканської країни з українською культурою, поступово зживаючись з Єгиптом. У листі до Бориса Грінченка від 15 лютого 1910 р. вона пише наступне: «...Між іншим перекладаю давньоєгипетські ліричні пісні (не з ієрогліфів, а з німецького перекладу), що заінтересували мене подібністю до… українських! Уже б хто сподівався! Збираюсь писати єгипетські враження, але ще ні слова не написала. Хороша се сторона, і я вже звикла любити її не як чужу» [8, с. 188–191].

В це час поетеса створила поетичний цикл «Весна в Єгипті», у якому першою з українських письменників змалювала екзотичні єгипетські пейзажі, зокрема краєвиди єгипетської пустелі. Українець Микола Охріменко, який перебував на той час на лікуванні у Єгипті і мешкав у «Континенталі» згадує про враження поетеси від споглядання нею піщаної бурі: «Знайомство моє з Ларисою Петрівною відбулося в перші дні по приїзді. Я був тоді гімназистом IV кляси, і Лариса Петрівна запропонувала мені вивчати з нею німецьку мову. Незабаром в Лариси Петрівни набралось 6–8 учнів різного віку з якими вона вивчала мови. Лариса Петрівна була дуже жвавою, рухливою, наскільки їй дозволяла хвороба. Туберкульозна інфекція уразила в неї ліву ногу, ліву руку і горло. Вона кульгала, а ліва рука завжди була в рукавичці. Заняття наші завжди відбувалися на повітрі, або на веранді, або ж в саду. Пам'ятаю, якось я звернув увагу Лариси Петрівни на незвичайний колір неба, яке до зеніту було фіолетово-олов'яне, а до південної сторони горизонту багряно-червоне, місцями оранжеве. Лариса Петрівна зацікавилася і попросила мене допомогти їй підвестися з шезльонга, пройшла на відкрите місце і довго дивилася на небо. До неї підійшли арабські хлопчики, мої ровесники Саїд і Мухаммед; вони пояснили нам, що зараз почнеться «хамсін» і що треба скоріше зайти в приміщення... Виявилось, що хлопчики мали рацію; за 15–20 хвилин піщаний ураган перервав наші заняття. За час нашого перебування у Гелуані «хамсін» бував кілька разів. Але я припускаю, що свій вірш «Хамсін» Лариса Петрівна написала під враженням саме цього «хамсіна» [9, с. 495–496].

Вже до січня 1910 р. Л. Українка виготовила дванадцять перекладів, які були опубліковані згодом у «Літературно-Науковому Віснику» в Києві, т. 9, 1910 р. під загальним заголовком «Ліричні пісні давнього Єгипту». Вона написала цікаву

вступну статтю до цього циклу, високо оцінюючи поетичну вартість віршів: «Пісні, подані тут, не фантазія і не наслідування. Се справжні твори давньої єгипетської поезії, що доховалися до нашого часу на каміннях, у трунах молодих дівчат – і на смітниках великих давніх міст (через те декотрі маємо тільки в уривках). Кожна з них має більш ніж 3000 літ, одна тільки («Напис на стовпі») «молодша», бо походить 700 року до Різдва Христового. Перекладені вони на нашу мову не з єгипетського первотвору, звичайно, а з наукового німецького перекладу професора А. Відемана, причому з прозаїчної форми повернені в віршовану. Зроблено се тому, що коли однаково точного перекладу дати не можна, не бувши єгиптологом, і коли ритміка єгипетського вірша та й сама вимова єгипетських слів нікому не відома (єгипетське ж письмо дає тільки ідеї, а не звуки), то зосталося єдино можливим перекладати не букву, а дух первотвору. Дух же той, гадаю, не можна було б передати, перекладаючи пісню не піснею, а прозаїчним переказом, – не можна собі уявити ніякої пісні в такій формі. Крім того, деякі з тих пісень, попри екзотичні подробиці, в цілому промовляють чимсь таким близьким, знайомим, що ритм рідної нашої пісні самохіть пристає до того тричі тисячолітнього змісту. Таке було почуття перекладача, а якщо воно привело до помилки, то, може, колись український єгиптолог настане, що ту помилку поправить. Тим часом хотілося, показати хоч так сі зразки ясної, радісної поезії великого загадкового народу. Для того народу не була веселою – вся історія його пройшла під гнітом або своїх деспотів, або чужих напасників – і все ж таки десь бралася сила не закривати очей на радощі світу й життя; може, тому той народ і прожив так довго!..» [4, с. 287–288].

1910 р. український історик та археолог Дмитро Іванович Яворницький відвідав Грецію, а затим – «країну пірамід». Під час подорожі він оглянув музеї Афін, Александрії та Каїра, а в Хелуані розшукав Л. Українку. Цей вже літній вчений здивував її дивовижною життєвою та професійною енергетикою. У листі від 15–16 лютого 1910 р. Леся розповідає Михайлу Кривинюку про те, що «вчора був у мене Яворницький, що ледве знайшов мене, бо шукав у пансіоні пані Білинської, – казав, що се Ви йому таку адресу дали, але се він, певне, щось наплутав, бо я ж усі свої адреси подавала додому і Ви їх мали знати. Ну, та дарма, все ж він мене знайшов, і се дуже приємно, бо взагалі тут не часто українця побачиш, а крім того, він видався мені симпатичним і інтересним чоловіком. Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглядати тамошні руїни, а на поворіт проживе тут з тиждень на нашій віллі для відпочинку. Він завзятий дід – лазив і на піраміди, і в піраміди, і де тільки його не носило! Се в 60 літ і з ревматизмом Ну-ну! Треба буде з ним ще раз в єгипетський музей поїхати – на «пані з золотим обличчям» подивитись (там є така одна красавиця)» [8, с. 191–192].

Після приблизно піврічного перебування в Хелуані Л. Українка створила дуже цікавий поетичний цикл «Весна в Єгипті», що складався з семи поезій, що відрізняються між собою формами й змістом, але поєднані спільним тлом єгипетського екзотичного краєвиду.

Відвідування експозицій Каїрського музею, споглядання пірамід Гізи, Великого Сфінксу та цікаве спілкування з Д. І. Яворницьким повернули Лесю Українку у 1910 р. до написання рукопису «Стародавньої історії східних народів». Справа просувалась, письменниця замислила готувати рукопис до друку і протягом 1911 р. старанно доопрацьовувала його. В листі до сестри Ольги від 1 (14) жовтня 1911 р. Л. Українка вказувала: «Тепер я переглядаю історію (вже кончила «учитись») і як тільки скінчу, то пошлю. Назвати її слід: «Історія давніх народів Сходу. – Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших» [8, с. 278]. Але за життя авторки ця книга так і не побачила світ, а була надрукована вже після її смерті 1918 р. у Катеринославі сестрою Ольгою Косач-Кривинюк. Це був перший українськомовний навчальний посібник з сходознавства, у якому розглянуто шість стародавніх держав Близького і Середнього Сходу, описано їхні державний устрій, побут, звичаї, культуру, письмо. Обумовлено, що Стародавньому Єгиптові, чиєю історією і культурою Леся цікавилась перш за все інше, приділено набагато більше уваги, ніж усім іншим стародавнім цивілізаціям.

В другу подорож до Єгипту Леся Українка відправилась взимку 1911 р., і вже після чотирьох місяців перебування в Хелуані стан її здоров'я значно покращився – адже, після того, як вона повернувшись в Україну, а потім поїхала до Грузії, де працював її чоловік Климент Квітка, то поринула у активну творчу діяльність, зокрема, написала свою славетну драму-феєрію «Лісова пісня». Однак цього разу «єгипетської поправки», як сама поетеса називала свої оздоровлюючі поїздки в Хелуан, вистачило ненадовго, але через матеріальні складнощі вирушити в третю подорож до Єгипту Леся змогла аж наприкінці 1912 р.

Під час цієї, останньої подорожі до Єгипту її здоров'я погіршало настільки, що навіть писати довгі листи до родини їй ставало все важче. Багато часу вона проводила на дворі, сидячи в шезлонгу й спостерігаючи за життям місцевих жителів, таким чином плануючи використати отримані враження в майбутніх творах, про що писала з Хелуана своїй подрузі, українській письменниці Ользі Кобилянській: «Хочеться комусь написати одну новелку і одно дитяче оповідання на єгипетські теми, але не стародавні, а теперішні». Заінтересувало мене життя, а радше психологія, тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати близше) і тутешніх «дітей вулиці, що зростають зовсім таки «під голим небом» і напрочуд уміють дати собі раду. Але і се не буду писати тепер, нехай уже дома (додому поїду, може, на великоднім тижні), а тут, коли матиму силу, займуся чиїмсь «У неділю рано»… (я його взяла з собою, але не писала, поки була розклеєна, боялася спартачити)» [8, с. 387].

Покидаючи Єгипет, Леся ніби відчувала, що бачить цю країну, яку встигла полюбити як рідну, останній раз, це відчутно з її листа до О. Кобилянської від 3 травня 1913 р.: «Коли б хтось дорогий міг бачити той золотий Єгипет тоді, як хтось виїздив звідти! От уже був золотий та щирозлотий! На горизонті золоті піски без краю, а попри залізниці понад водою золота пшениця хвилює-хвилює і наче тече в пустиню як золоте море. Сеж у Єгипті жнива починаються, а в нас оце через два дні люде вийдуть на поле качати крашанки по молодих рунах збіжжя на Святого Юрія. Покидаючи Єгипет, хтось усе думає: «Чи буду я ще його бачити?..» Хтось хотів би, ще, але не так, як сей рік. Сеї зими хтось увесь час пролежав та просидів у своєму пансіоні, як добре вихована арабська дама в гаремі, не зложив навіть візіти Великому Сфінксові та пірамідам (тільки бачив раз у раз ті піраміди з своєї веранди), не був і в музею, де такі прекрасні чорнобриві дами з золотими обличчями перебувають в товаристві загадково-радісних рожевих сфінксів. Прекрасно було б, якби хтось та й ще хтось могли б собі колись, узявши дагабію (велику барку з вітрилами), податися Нілом угору до великих зруйнованих святинь у Луксор, Карнак, Есне, Елефантину… Але се тільки мрія, бо хтось тепер може тільки – лежати (як сидить, то вже щастя), на морі чи на суходолі, в Єгипті, чи даинде, однаково… Ну, що ж, проте ж і на лежачих світить сонце і дивляться зорі, і дорогий пурпур єгипетського заходу видко їм, і золота пустиня снує свої гарячі полудневі мрії перед їх очима – те все ще не заказано мені, то й нема чого дуже на moll I настроюватися. Es lebe das Leben II – яке вже там кому суджено! [8, с. 394–395].

Повернувшись з Єгипту, письменниця, за спогадами її близьких, останні тижні свого життя вона працювала над прозовим твором під назвою «Екбаль-ганем» з «психології арабської жінки», але через стан здоров'я, який стрімко погіршувався, мусила раз по раз переривати роботу.

Висновки. Єгипетські нариси Л. Українки стали першою спробою молодої української орієнталістики впорядкувати знання про Схід на українській ментальній основі, зробити його зрозумілим для українців, її поезія на єгипетські теми є оригінальним мистецьким увиразненням її «Історії східних народів», коли поетичні тексти сприймаються ще й як своєрідні барельєфи-ілюстрації із життя Єгипту часів фараонів.

Список літератури:

1. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1970. 923 с.

2. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. Червоний шлях. Громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. 1923, №4-5 (серпень). С. 187–200.

3. Огнєва О. Леся Українка і Схід. Східний світ. 1995. № 1. С. 76–82.

4. Українка Л. Зібрання творів у 12 т. АН УРСР. Редколегія: Є. С. Шабліовський (голова) та ін. Т. 2: Поеми. Поетичні переклади. Упорядкування та примітки О. В. Мишанича. Редакція тому Н. О. Вишневська. Київ: Наукова думка, 1975. 367 с.

5. Українка Л. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 5: Поетичні твори. Ліро-епічні твори. Редактори О. Вісич, С. Кочерга; Передмова С. Романов. Упорядкували, коментарі С. Романов, О. Кицан, М. Моклиця та інші. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 928 с.

6. Українка Л. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 10. «Стародавня історія східних народів». Конспекти. Виписки з книг. Нотатки та інше. Редактор Ю. Громик. Передмова О. Огнєва; упорядкували А. Радько, О. Огнєва, І. Біскуб та інші. Коментарі О. Огнєва, В. Приймаченко, О. Романова та інші. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 528 с.

7. Українка Л. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 12. Листи. 1897–1901. Редактор О. Полюхович. Упорядкував В. Прокіп (Савчук). Коментарі В. Прокіп (Савчук), В. Агеєва. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 608 с.

8. Українка Л. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 14. Листи (1907–1913). Редактор С. Романов. Упорядкував В. Прокіп (Савчук). Коментарі В. Прокіп (Савчук), В. Агеєва. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 616 с.

9. Українка Леся. Публікації, статті, дослідження. Редактор О.К. Бабишкін. Том 2: Публіцистика, прозові твори, листи. Київ : АН УРСР, 1956. 496 с.

10. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 томах. Том 5. Поезія. Редколегія: Є.П. Кирилюк (голова) та інші. АН УРСР. Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка. Київ: Наукова думка.1976.

11. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 томах. Том 47: Історичні праці (1898-1913). Редколегія: Є.П. Кирилюк (голова) та інші. АН УРСР, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1986. 765 с.

Soshnikov A.O. ORIENTAL ACCENT IN THE CREATIVITY OF THE LESYA UKRAINKA

This article examines the oriental accent in the works of Lesya Ukrainka as the basis for the formation of domestic oriental studies. It is noted that in the second half of the 19th century, with the growing popularity of Egyptology, more and more European travelers began to arrive in Egypt. Egypt became one of the first popular among European tourists sent to the Middle East. They were attracted by mystical and exotic stories, interested in local architectural monuments and the opportunity to improve health by wintering in the Middle East. Representatives of the Ukrainian nobility and intelligentsia began to arrive in Egypt from time to time. Against the background of the all-European fascination with the history, culture and art of the civilizations of the Ancient East at the turn of the 19th-20th centuries. the oriental accent in the life and work of the greatest Ukrainian poet, writer, translator Lesa Ukrainka turns out to be quite natural. During 1890–1891. L. Ukrainka wrote the manual "Ancient History of Eastern Peoples". This work, by virtue of its nature, had a compilative, descriptive and didactic character, nevertheless revealed the periods and collisions of human development that most interested the young author. L. Ukrainka's visit to the Cairo Museum, contemplation of the Pyramids of Giza, study of Oriental studies, understanding of the history, beliefs, and customs of Eastern peoples deepened the Orientalist theme in her poetic and dramatic work, and encouraged her to translate. Searching for historical sources, she came across various interesting topics for literary study. L. Ukrainka's Egyptian essays became the first attempt of Ukrainian orientalists to organize knowledge about the East on a Ukrainian mental basis.

Key words: *Lesya Ukrainka, Oriental studies, Oriental studies, Ancient Egypt, Egyptology.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 342.511:321:35.071(439)”192/193”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.42

Палінчак М.М.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Капітан Л.І.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Скиба І.І.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

РОЛЬ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ҐОРТІ В УГОРЩИНІ

В історії Угорщини особистість М. Ґорті і його діяльність займають особливе місце.

Як консерватор, М. Ґорті неодноразово наголошував на необхідності збереження в угорському суспільно-політичному житті традиційних норм і правил, ієрархії влади соціальних і політичних структур та інститутів. Політичні принципи, на його переконання, повинні бути узгоджені зі звичаями, національними традиціями, стабільною роботою суспільно-політичних інституцій.

Описано типи легітимації влади – традиційну, харизматичну і раціональну. Охарактеризовано поняття політична легітимація.

Досліджено діяльність М. Ґорті в Угорщині. Вплив М. Ґорті на розвиток Угорщини. Проаналізовано, що багато дослідників з проблем політичної історії Угорщини наголошують на тому, що в 1930-х рр. М. Ґорті вельми успішно виконував роль регулятора політичної рівноваги і гаранта стабільності в країні.

Проаналізовано, що важливу роль у становленні політичної системи Угорщини у 20–30-х рр. XX ст. відіграв І. Бетлен, котрий був призначений на посаду прем’єр-міністра країни 14 квітня 1921 р. й залишався на ній до серпня 1931 р.

Описано, що у 20-і рр. XX ст. за активної участі І. Бетлена в Угорщині було засновано двопалатний парламент, який формувався на основі багатопартійної виборчої системи.

Варто зазначити, що в дослідженні проаналізовано, що в 1930-х рр. М. Ґорті успішно виконував роль гаранта стабільності в країні, справляючи вплив на розвиток відносин між різними політичними силами.

Описано, що вище політичне керівництво країни ще в 20-і рр. XX ст. звертало увагу на небезпечне положення Угорщини між Німеччиною та СРСР. Як запеклий антикомуніст, М. Ґорті вважав Радянський Союз джерелом «вічної червоної небезпеки» не лише для Угорщини, але й для всього світу.

Досліджено особливості зовнішньої політики М. Ґорті після 1933 р.

Охарактеризовано зовнішню та внутрішню політику М. Ґорті в міжвоєнний період. Угорщина у період між двома світовими війнами.

Ключові слова: *Угорщина, держава, релігійні організації, церква, взаємовідносини, політичний режим, політика, міжвоєнний період, дипломатичні відносини.*

Постановка проблеми. Слід також зазначити, що політологи, починаючи від М. Вебера, розрізняють три «чисті» типи легітимації влади – традиційну, харизматичну і раціональну. Загалом політична легітимація (від лат. *legitimus* – законний, справедливий, правомірний) – поняття більшою мірою фактичне, ніж юридичне, яким позначається стан, що виражає виправданість, доцільність та інші виміри відповідності конкретної державної влади установкам, сподіванням громадян, соціальних спільнот, суспільства в цілому [2, с. 270]. Під традиційною легітимацією розуміють панування, засноване на традиційному авторитеті, що ґрунтується на повазі до звичаїв,

традицій, вірі в їх наступність, спирається на стереотипи свідомості й поведінки. Харизматична легітимація – це панування, що ґрунтується на вірі в особисті якості вождя або окремої групи осіб, в їх виняткову місію, яка стосується насамперед спрямування життєдіяльності і розвитку держави. Прикладами можуть слугувати віра в «доброго царя», «великого вождя всіх народів». Харизматична державна ідеологія пов'язана в історії з іменами Й. Сталіна, Мао Цзедуна, Кім Ір Сена, Хо Ші Міна та деяких інших. Одразу спадає в око, що майже всі приклади харизматичної легітимації прямо корелюються з тоталітарними політичними режимами. Раціональна легітимація – це, у свою чергу, панування, що спирається на раціональну оцінку, переконання в розумності чинних порядків, законів, правил, прийнятих у демократичних державах. За сучасних умов саме раціональна легітимація слугує основою для розбудови демократичної правової держави. При цьому рідко трапляється так, що в державі реально використовується лише одна форма легітимації; частіше вони діють у комплексі.

Студіювання наукових джерел дає підстави вважати, що режиму М. Ґорті в Угорщині більшою мірою властивий перший тип політичної легітимації влади. Особистою харизмою, яка протягом тривалого часу вражала би значну частину угорського населення, він не володів. Це підтверджується тим, що як прихильники, так і противники регента загалом оцінювали його як політика середніх здібностей [3, № 2, с. 179].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато вітчизняних та зарубіжних вчених досліджували зовнішню та внутрішню політику М. Ґорті та міжвоєнний період в історії Угорщини.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Особливості діяльності М. Ґорті та його особистість є актуальною темою дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є проаналізувати зовнішню та внутрішню політику М. Ґорті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заснована на багатовіковій політичній культурі народу традиційна легітимація державної влади надавала М. Ґорті відповідного авторитету в суспільстві. Більшість населення Угорщини приймала це добровільно й цілком свідомо, що сприяло збереженню стабільності і стійкості влади регента. Значною мірою з огляду саме на це угорській владі при М. Ґорті вдалося усунути з політичної арени крайні праві екстремістські елементи і групи. Адже діяльність саме цих груп, починаючи з 1919 р., давала привід комуністам звинувачувати режим М. Ґорті у встановленні так званого «угорського фашизму». Насправді М. Ґорті зумів стабілізувати обстановку в країні, зміцнити нову політичну систему, а також нейтралізувати спроби певних консервативних сил відродити династію Габсбургів. Так, 1 листопада 1921 р. Рада міністрів Угорщини затвердила законопроект, який наступного дня був прийнятий Національними Зборами й відповідно до якого Габсбурги були позбавлені престолу, всупереч позиції прихильників коронації наслідника останнього імператора Австро-Угорщини Карла. «Угорщина була безсилою перед політикою Антанти» – так охарактеризував цей розвиток подій сам М. Ґорті в мемуарах [9].

Надзвичайно важливу роль у становленні політичної системи Угорщини у 20–30-х рр. XX ст. відіграв І. Бетлен, котрий був призначений на посаду прем'єр-міністра країни 14 квітня 1921 р. й залишався на ній до серпня 1931 р. Він добре знав М. Ґорті й був із останнім у приятельських стосунках. Є всі підстави вважати, що це був надзвичайно майстерний політик, із переважно консервативними поглядами, проте не позбавлений певних ліберально-реформаторських настроїв, що були підкріплені відповідними професійними якостями. Саме І. Бетлен став генеральним архітектором політичної системи нової Угорщини, яка згодом дістала назву «ґортистської». Як реаліст і політик, який завжди схилявся до здорового глузду, він добре усвідомлював необхідність забезпечення внутрішньої стабільності країни в умовах, що склалися після завершення Першої світової війни. З метою загальної консолідації політичної системи він доклав чималих зусиль до політичної ізоляції ультраправих угруповань. Разом з цим він постійно висловлювався за необхідність відновлення в Угорщині традиційних християнських ідеалів [8]. У співпраці з регентом І. Бетлену вдалося значною мірою зміцнити законність, забезпечити громадський порядок, розширити гарантії дотримання прав і свобод людини. Однак про все це можна говорити лише з поправкою на угорські реалії того часу, порівнюючи стан з права людини у міжвоєнну добу з тим станом, який існував на теренах Угорщини до Першої світової війни. Якщо ж порівнювати з країнами розвиненої демократії, захист законності й гарантій особистих прав був в Угорщині значно більш слабким і проблемним.

Основним результатом діяльності І. Бетлена на посаді прем'єр-міністра в 1920-і рр. вважається

створення двопалатної демократичної парламентської системи. Політик, який називав сам себе «консервативним демократом» і «прихильником обережного просування вперед», спирався у своїй роботі на гасло, згідно з яким після війни і двох революцій країні обов'язково потрібна демократія; якщо ж Угорщина стане на шлях панування грубої сили, це може призвести до її загибелі, а отже, національної катастрофи [6]. І. Бетлен вважав, що в усіх нових країнах Центрально-Східної Європи слід обережно й поступово переходити до забезпечення функціонування широкої політичної демократії. Разом з тим він, так само як і М. Ґорті, відкидав ідею республіканської форми демократії, що було найпершим проявом консервативної позиції. Так, в одній зі своїх публічних промов регент М. Ґорті заявив, що з юридичної точки зору для Угорщини «королівство є цілком прийнятним, навіть без короля», а республіканська форма державного устрою принесла би країні тільки лихо, оскільки з'явилося би багато кандидатів у президенти і це призвело б до жорсткої боротьби між ними. Водночас М. Ґорті підкреслював, що всі політичні партії повинні мати право на пропаганду своїх переконань [10].

Таким чином, у 20-і рр. XX ст. за активної участі І. Бетлена в Угорщині було засновано двопалатний парламент, який формувався на основі багатопартійної виборчої системи. Він став одним із основним інститутів ґортистської політичної системи, що реально функціонувала в країні до 19 березня 1944 р., а формально зберігалася навіть до 15 жовтня 1944 р., коли настав кінець правлінню самого М. Ґорті.

Угорський вчений І. Беренд, аналізуючи типологію й різні аспекти функціонування міжвоєнних політичних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, дійшов висновку про те, що чинну в 1930–40-і рр. в Угорщині політичну систему слід розцінювати як «режим, який заграє з тоталітаризмом, орієнтується на Гітлера, але при цьому не позбувся ані обмеженої парламентської системи, ані лімітованих громадянських прав, і не вирисовує фашистських масових рухів» [7, old. 165]. На наш погляд, така характеристика загалом відповідає характеру і змісту того етапу історії Угорщини часів правління М. Ґорті, коли уряд у 1932–1936 рр. очолював Д. Ґембеш, котрий симпатизував і Б. Муссоліні, і А. Гітлеру. Саме цей, доволі обмежений період у міжвоєнній історії Угорщини характеризувався найбільш близькими до фашизму рисами, але фашистський режим у країні таки не був встановлений.

На сутності поняття «політичний режим», проблемі типологізації політичних режимів, змісті і характерних особливостях авторитаризму під політологічним кутом зору слід зупинитися докладніше. В українській навчальній і науковій літературі поняття «політичний режим» трактується як система засобів і методів здійснення політичної влади, як модель, форма взаємодії державно-владних структур і населення. Вчені-державознавці звертають увагу на те, що поняття «політичний режим» є ширшим за обсягом порівняно з поняттям «державний режим». Отже, останній можна розглядати як різновид політичного режиму, оскільки і держава, і державна влада – це політичні явища [1, с. 140; 5, с. 168].

Загальноприйнятою в політології є точка зору, згідно з якою будь-який політичний режим залежить від таких чинників: співвідношення політичних сил у суспільному організмі; особи загальнонаціонального лідера та якості правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій; політичної культури населення. Щоб усвідомити сутність політичного режиму, слід пам'ятати, що він складається спонтанно, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу, і не може бути встановлений конституціями чи іншими законами. Існують багато типологізацій політичних режимів. Найчастіше використовується класифікація, в рамках якої виокремлюються тоталітарні, авторитарні і демократичні режими. При цьому будь-яка класифікація є умовною, оскільки «чистих», завершених політичних режимів у політичній практиці не існує. Класифікації почали розроблятися на початку XX ст., але практично до 1960-х рр. найчастіше користувалися класифікацією М. Вебера, який поділяв політичні режими на демократичні і недемократичні. На початку 1960-х рр. американський політолог З. Бжезінський, використавши висновки Р. Даля про багатополярність влади і про те, що жодна держава фактично не досягла повної демократії, вирізнив тоталітарний режим через політологічний аналіз політичних систем країн колишнього «соціалістичного табору». Він довів, що більшість цих держав належали до авторитарних політичних режимів [5, с. 169].

Багато дослідників з проблем політичної історії Угорщини наголошують на тому, що в 1930-х рр. М. Ґорті вельми успішно виконував роль регулятора політичної рівноваги і гаранта стабільності в країні, справляючи вплив на розвиток відносин між різними політичними силами. До таких різних політичних сил у першу чергу належали, з одного

боку, урядова група Д. Ґембеша з її профашистськими устремліннями, з іншого – консервативно налаштовані представники великого бізнесу і землевласники. Отже, М. Ґорті абсолютно не був схильним до встановлення в Угорщині фашистської диктатури, чого особливо прагнули спочатку малочисельна в ті роки партія Ф. Салаші – Партія національної волі, а після її заборони й розпуску в січні 1937 р. – Угорська національна соціалістична партія, яка пізніше стала відомою як нілашистська «Партія схрещених стріл». Ця партія протягом усієї її діяльності відзначалася гучними програмними обіцянками, соціальною демагогією, антисемітизмом та антибільшовицькою спрямованістю своїх заяв і дій. Загалом у 30-х рр. XX ст., особливо в першій половині, вона була популярною лише серед незначної частини населення Угорщини, а тому її намагання впливати на політику уряду й самого М. Ґорті здебільшого не мали успіху.

Вище політичне керівництво країни ще в 20-і рр. XX ст. звертало увагу на небезпечне положення Угорщини між Німеччиною та СРСР – новим «східним гігантом», який ще тільки «вставав на ноги». Воно неодноразово заявляло, що угорці не бажають стати васалами ані Німеччини, ані СРСР. Як запеклий антикомуніст, М. Ґорті вважав Радянський Союз джерелом «вічної червоної небезпеки» не лише для Угорщини, але й для всього світу. Відповідно до цього, він послідовно виступав проти встановлення з ним будь-яких зв'язків [11, old. 176–178].

Слідом за Італією, саме Німеччина стала наступною країною, яка, переслідуючи власні інтереси, пішла на зближення з Угорщиною. З іншого боку, так звані «великі держави» Європи, демонструючи недалекоглядну політику, фактично штовхали Угорщину в обійми фашистських Італії і Німеччини. У даному контексті слід також розуміти, що політика гітлерівської Німеччини, спрямована на перегляд умов Версальської системи мирних договорів, знаходила розуміння і підтримку в М. Ґорті та багатьох інших угорських політиків. З німецькими політичними діячами того часу їх об'єднувало ставлення до цієї системи як для несправедливої для їх народів і держав. Тому не дивно, що після 1933 р. М. Ґорті почав вживати в зовнішній політиці активних заходів, спрямованих на зближення з Німеччиною. Це пояснюється, однак, не тільки обопільними мотивами реваншизму. В Угорщині ясно бачили й чудово усвідомлювали, що вплив Німеччини в Центральній Європі стрімко зростає, і вона швидко стає тим фактором, з яким доводиться рахуватися всім європейським державам. А в Німеччині, зі свого боку, також уважно стежили за обстановкою в Центральній і Центрально-Східній Європі, зокрема й в Угорщині.

У період між двома світовими війнами Угорщина відіграла чималу роль у розколі Малої Антанти і зовнішньополітичній ізоляції Чехословаччини, що в майбутньому полегшило гітлерівській Німеччині захопити Судетську область. Напередодні сумнозвісної Мюнхенської конференції, що відбулася наприкінці вересня 1938 р., угорські правителі всіляко прагнули заручитися підтримкою Німеччини у просуванні своїх територіальних домагань до Чехословаччини [4, с. 330].

Список літератури:

1. Бобровник С. В., Чаплюк О. І., Мельник О. М., Чернега А. П., Варич О. Г. Мала енциклопедія теорії держави і права. За ред. Ю. Л. Бошицького. Київ: Кондор, 2012. 368 с.

2. Дзюбко І. С., Левківський К. М., Андрущенко В. П. та ін. Політологія: підручник. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Вища школа, 2001. 415 с.

3. Желицки Б. Й. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868–1957). Новая и новейшая история. 1996. № 2. С. 173–196; № 3. С. 162–181.

4. Новітня історія країн Західної Європи і Америки. 1918–1939: навч. посібник. Т. І. Київ: Радянська школа, 1962. 562 с.

5. Політологія: посібник для студ. вищих навч. закладів. За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: Академія, 1998. 368 с.

6. A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere. Társadalmi Szemle. 1985. 12 sz. 66 old.

7. Berend T. I. Válságos évtizedek: Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1983. 438 old.

8. Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. kötet: Válogatott beszédei. Budapest: Genius könyvkiadó R.-T. kiadása, 1933. 368 old.

9. Horthy M. Embékiratam. Buenos Aires: Soc. de Resp., 1953. 314 old.

10. Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. M. Szinai, L. Szűcs, É. Teleki. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1965. 533 old.

11. Romsics I. Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris, 2005. 668 old.

Palinchak M.M., Kapitan L.I., Skyba I.I. The role and activities of M. Gorty in Hungary

In the history of Hungary, the personality of M. Horthy and his activities have a special place.

As a conservative, M. Horthy repeatedly emphasized the need to preserve traditional norms and rules, the hierarchy of power, social and political structures and institutions in Hungarian social and political life. Political principles, in his opinion, should be coordinated with customs, national traditions, stable work of social and political institutions.

The types of legitimation of power are described – traditional, charismatic and rational. The concept of political legitimation is characterized.

The activity of M. Horthy in Hungary is studied. The influence of M. Horthy on the development of Hungary. It has been analyzed that many researchers of the problems of the political history of Hungary emphasize that in the 1930s, M. Horthy very successfully performed the role of regulator of political balance and guarantor of stability in the country.

It was analyzed that the important role in the formation of the political system of Hungary in the 20s and 30s of the 20th century, was played by I. Bethlen, who was appointed to the post of Prime Minister of the country on April 14, 1921 and remained there until August 1931.

It is described that in the 20s of the XX century, with the active participation of I. Bethlen, a bicameral parliament was established in Hungary, which was formed on the basis of a multi-party electoral system.

It is worth noting that the study analyzed that in the 1930s, M. Horthy successfully played the role of a guarantor of stability in the country, influencing the development of relations between various political forces.

It is described that the top political leadership of the country as early as the 20s of the XX century pay attention to Hungary's dangerous position between Germany and the USSR. As a staunch anti-communist, M. Horthy considered the Soviet Union a source of "eternal red danger" not only for Hungary, but also for the whole world.

Peculiarities of M. Horthy's foreign policy after 1933 are studied.

The foreign and domestic policy of M. Horthy in the interwar period is characterized. Hungary in the period between the two world wars.

Key words: *Hungary, state, religious organizations, church, mutual relations, political regime, politics, interwar period, diplomatic relations.*

УДК 340: 63.3
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.43

ЗВ'ЯЗОК ГЕНДЕРНОЇ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Аніщук Н.В.
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-9857-2485

Статтю присвячено дослідженню проблеми зв'язку гендерної історії та історії України. Метою дослідження є проведення комплексного та системного аналізу щодо виявлення зв'язку між гендерною історією та історією України. Зазначається, що гендерна історія – новий напрям історії та гендерних досліджень, що вивчає минуле з точки зору гендеру та структурно поділяється на так звану «історію жінок» та «історію чоловіків», або «жіночу історію» та «чоловічу історію». Досліджено основні етапи розвитку гендерної історії. Зазначається, що спершу гендерна історія розглядалася під кутом зору історії жінок. Підкреслюється, що останнім часом до гендерної історії включено також й історію чоловіків.

Доведено, що існує безпосередній зв'язок між гендерною історією та історією України, яка у вітчизняній науковій сфері проявляється, насамперед, під кутом зору дослідження історії українського жіноцтва, тобто «жіночої історії». Це дозволяє історикам: по-перше, ознайомитися з життєписом та діяльністю видатних особистостей – жінок України; по-друге, розкрити вплив жіноцтва на хід історичного процесу; по-третє, сприяти осмисленню ролі жінок в історії; по-четверте, виховати почуття толерантності і поважного ставлення до інших точок зору з гендерної проблематики, формування гендерної самосвідомості.

Надано висновки з порушеної проблеми. Доводиться, що зв'язок між гендерною історією та історією України проявляється в тому, що за допомогою застосування гендерної методології, насамперед гендерного підходу, аналізується розвиток вітчизняної гендерної історії на різних етапах розвитку історії України. Це дозволяє дійти висновку, що історія України перебуває у тісному зв'язку з гендерною історією.

Ключові слова: *гендер, гендерна історія, права жінок, гендерна рівність, історія України.*

Актуальність теми полягає у тому, що побудова сучасного демократичного суспільства неможлива без створення рівних можливостей для людей різних статей. Україна, як країна, що обрала демократичний шлях розвитку, взяла на себе низку зобов'язань, в т. ч. щодо досягнення дійсної гендерної рівності. У зв'язку з обранням Україною курсу на забезпечення гендерної рівності в нашій державі активного розвитку набувають гендерні дослідження. У вищих навчальних закладах України студентам для вивчення пропонуються різні спецкурси з гендерної проблематики, наприклад, «Гендер в історії», «Історія українського жіноцтва: соціокультурний аспект», «Гендерний підхід в історичних дослідженнях», «Правові аспекти гендеру», «Гендер і сучасне суспільство», «Гендерні проблеми сучасного суспільства» тощо. Безумовно, в умовах побудови гендерної демократії в Україні важливого значення набуває вивчення гендерної історії, що сприяє кращому розумінню новітніх напрямків історичних наукових досліджень, переосмисленню місця, ролі, активності, волевиявлення й самореалізації чоловіків і жінок у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи, усвідомленню гендеру як принципу практичного реконструювання сучасного суспільства.

Гендерна історія є новою історичною дисципліною. Опанування методологією і концептуальним апаратом гендерної історії і усвідомлення інтегративного потенціалу гендерного аналізу в історичній науці є вкрай важливим в умовах обрання курсу України на паритетну демократію.

Оскільки гендерна історія має зв'язок з історією України, цілком доцільним є встановити його з теоретичної точки зору, вдаючись до використання гендерного підходу.

Отже, метою дослідження є проведення комплексного та системного аналізу щодо виявлення зв'язку між гендерною історією та історією України.

Для розкриття цієї мети поставлено наступні завдання:

розкрити поняття та суть гендерної історії;

надати теоретичне визначення історії України;

встановити зв'язок гендерної історії та історії України у контексті гендерної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, дає підставу стверджувати, що в Україні відсутні вітчизянянні комплексні дослідження за обраною темою. Віддаючи належне дослідженням вітчизняних гендеристів М. Байдак, О, Бежук, Л. Буряк, М.Вороніна, І. Ігнатенко, О. Кісь, К. Кобченко, Л.Кормич, О. Лабур, І. Левчук, О. Маланчук-Рибак, О. Ніколаєнко, І. Рибачок, І. Петренко, О. Петренко, І. Савченко, О. Стяжкіна, І.Черчович, Л. Юда, слід зазначати, що обрана тема залишається малодослідженою у сучасній гендерній науці та потребує грунтовного наукового аналізу.

Гендерна історія – новий напрям історії та гендерних досліджень, що вивчає минуле з точки зору гендеру та структурно поділяється на так звану «історію жінок» та «історію чоловіків», або «жіночу історію» та «чоловічу історію». Багато в чому є наслідком «жіночої історії». Дисципліна здебільшого розглядає, яким чином історичні події та періодизація впливали на жінок на відміну від чоловіків.

Отже, гендерна історія є спеціальною історичною дисципліною, предметом вивчення якої є історична ретроспектива гендерних відносин, починаючи з найдавніших часів до сучасності. Оволодіння дисципліною «Гендерна історія» передбачає пізнання системи наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей.

Гендерна історія як частина нового міждисциплінарного наукового напрямку – гендерних досліджень – сформувалася на Заході наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XX ст. Хоча пошуки витоків неминуче приведуть нас в 1960-і рр. Тоді багато молодих вчених Західної Європи та Америки стали займатися історією жінок, обгрунтовано вважаючи, що вивчення минулого, як і аналіз сучасності, має спиратися на інформацію, що стосується обох статей У подальшу чверть століття історія жінок пережила неймовірний бум. Публікації з цієї тематики отримали свою постійну рубрику в десятках наукових журналів. Щорічно стало виходити в світ безліч досліджень по всіх періодах і регіонах, а в узагальнюючих роботах різного рівня висвітлювалися практично всі питання, що мають відношення до життя жінок минулих епох [5].

Важливого внеску на шляху започаткування гендерної історії зробили французькі вчені-гендеристки: Мішель Перро та Франсуаза Тебо. Зокрема, остання прославилася як викладачка, науковець, фахівець з жіночої історії та з історії фемінізму. Вона стала заслуженою професоркою сучасної історії університетів Авіньйону та Парижу, співдиректоркою журналу «Кліо. Жінки, гендер, історія», у минулому була головою Асоціації розвитку жіночих та гендерних студій «Mnemozine». Франсуаза Тебо є авторкою кількох монографій з жіночої історії, зокрема книги «Жінки за часів Першої світової війни» (2013) [4].

До середини 1970-х рр. панувало прагнення «відновити історичне існування жінок», написати особливу «жіночу історію». На рубежі 70-х і 80-х рр. XX ст. оновлення феміністської теорії, розширення методологічної бази міждисциплінарних досліджень, створення нових комплексних пояснювальних моделей не сповільнило позначитися і на зовнішності «жіночої історії»: були перевизначені самі поняття чоловічого і жіночого. У 1980-і рр. ключовою категорією аналізу стає гендер (англ. gender – рід), покликаний виключити біологічний і психологічний детермінізм, який постулював незмінність умов опозиції чоловічого і жіночого начал, зводячи процес формування і відтворення статевої ідентичності до індивідуального сімейному досвіду суб'єкта і абстрагуючись від його структурних обмежувачів та історичної специфіки [5].

Різниця між жіночими та гендерними дослідженнями визначається змістом ключових понять «стать» і «гендер». Гендерні статус, ієрархія і моделі поведінки не задаються природою, а наказують інститутами соціального контролю та культурними традиціями, відтворення ж гендерної свідомості на рівні індивіда підтримує сформовану систему відносин панування і підпорядкування в усіх сферах. У цьому контексті гендерний статус виступає як один з конституюють елементів соціальної ієрархії і системи розподілу влади, престижу і власності [5].

Інтегративний потенціал гендерних досліджень не міг не привернути тих представників «жіночої історії», які прагнули не тільки «повернути історії обидві статі», але й відновити цілісність соціальної історії. Гендерний підхід швидко набув безліч прихильників і співчуваючих в середовищі соціальних істориків та істориків культури. У результаті перегляду концептуального апарату і методологічних принципів історії жінок народилася гендерна історія, предметом дослідження якої стають гендерні відносини [5].

У тематиці гендерної історії чітко виділяються ключові для її пояснювальній стратегії вузли. Кожен з них відповідає певній сфері життєдіяльності людей минулих епох, роль індивідів у якої залежить від їх гендерної приналежності: «сім'я», «праця в домашньому господарстві» і «робота в суспільному виробництві», «право» і «політика», «релігія» , «освіта», «культура» та ін. У центрі уваги опиняються найважливіші інститути соціального контролю, які регулюють нерівний розподіл матеріальних і духовних благ, влади і престижу в історичному соціумі, забезпечуючи відтворення соціального порядку, заснованого на гендерних відмінностях. Особливе місце займає аналіз опосередкованої ролі гендерних уявлень в міжособистісному взаємодії, виявлення їх історичного характеру і можливої динаміки. Специфічний ракурс і категоріальний апарат гендерних досліджень визначається відповідним розумінням природи того об'єкта, з яким доводиться мати справу історику, і можливої глибини пізнання історичної реальності [5].

Критичний момент, якому належить визначити майбутнє гендерної історії, полягає у вирішенні проблеми її зближення і возз'єднання з іншими історичними дисциплінами. Ознаки просування до позитивного рішення цього питання проявляються, зокрема, в тому, що головні вузли проблематики гендерної історії виникають саме в точках перетину можливих шляхів інтеграції «історії жінок» в простір загальної історії. Такі перспективи чітко проглядаються в історіях матеріальної культури і повсякденності, а в останнє десятиліття – в історіях приватного життя і індивіда. Увага дослідників привертають гендерно-диференційовані просторові характеристики і ритми життєдіяльності, речовий світ і соціальне середовище, специфіка чоловічих і жіночих комунікативних мереж, магічні риси «жіночої субкультури», «чоловіча ідеологія» та ін. [5].

Стара народна мудрість, яка була присутня (з незначними нюансами) в фольклорі всіх європейських етносів і стверджувала, що «зовнішній світ» належить чоловікові, а місце жінки вдома, задавала індивіду цілісну культурну модель, всеосяжний образ, який, як і всі йому подібні, допомагав впорядковувати життя, надаючи сенс хаотичною і заплутаною дійсності, сприймати і тлумачити пережиті події, вибудовувати лінію поведінки. Жінки, як правило, добре знали своє місце в «чоловічому світі», оскільки ця фраза лише резюмувала якусь сукупність приписуваних їм моделей поведінки, які неминуче припускали відповідні зобов'язання, обмеження і заборони [5].

Гендерна історія чоловіків, покликана доповнити жіночу, багато в чому проходить той же шлях, але набагато швидше. Саме з позиції «історії чоловіків» можна переконливо показати, як гендерні уявлення пронизують всі аспекти соціального життя, незалежно від присутності або відсутності в ній жінок. Сьогоднішня проблема полягає в розробці концепцій і методів, які дозволили б поєднати гендерний і соціальний підходи в конкретно-історичному аналізі [5].

Зберігаючи в цілому періодизацію, фіксуючу структурні трансформації в суспільстві, гендерна історія робить акцент на різних наслідки цих змін для чоловіків і для жінок. Виявляється, що в більш віддалений час асиметрія гендерної системи була набагато слабкіше; в епохи, які традиційно вважаються періодами занепаду, статус жінок щодо чоловіків аж ніяк не знижувався, а в так звані ери прогресу плоди останнього розподілялися між ними далеко не рівномірно. Однак при такій постановці проблеми, незважаючи на розбіжність фаз історичного досвіду чоловіків і жінок, завдання періодизації історичного розвитку відходить на другий план, і мова йде головним чином про його оцінку і реінтерпретації [5].

Можна стверджувати, що існує прямий зв'язок між гендерною історією та історією України. Слід зазначити, що історія України – це історія земель сучасної України, українського народу та інших її мешканців, що проживають на території України, від доісторичних часів до сьогодення.

Існує безпосередній зв'язок між гендерною історією та історією України. Їх взаємодія дозволяє науковцям дослідити особливості гендерної історії українського суспільства. Наприклад, проаналізувати гендерні ролі та сімейно-шлюбні відносини у княжу добу; окреслити соціально-рольовий статус української жінки у звичаєвому праві та за правовими нормами литовсько-польської доби; дослідити жіноче питання у суспільно-політичному та економічному житті України XIX – початку XX ст.; проаналізувати український фемінізм кінця XIX – початку XX ст.; ознайомитися з більшовицькими гендерними та шлюбно-сімейними проектами періоду становлення радянської влади; дослідити емансипацію українських жінок у 20-х рр. XX ст.; розглянути «жіноче питання» у період сталінського тоталітаризму; розкрити гендерну специфіку досвіду в часи екстремального насильства (жінка і війна); дослідити етакратичний характер радянського гендерного порядку

в період хрущовської «відлиги», брежнєвського «застою» та горбачовської «перебудови».

Слід зазначити, що сьогодні у вітчизняній науковій сфері взаємодія гендерної історії та історії України проявляється, насамперед, під кутом зору дослідження історії українського жіноцтва, тобто «жіночої історії». Це дозволяє історикам: по-перше, ознайомитися з життєписом та діяльністю видатних особистостей – жінок України; по-друге, розкрити вплив жіноцтва на хід історичного процесу; по-третє, сприяти осмисленню ролі жінок в історії; по-четверте, виховати почуття толерантності і поважного ставлення до інших точок зору з гендерної проблематики, формування гендерної самосвідомості.

Слід зазначити, що для того, щоб зробити гендерну тематику видимою та зрозумілою, унаочнити широкий спектр гендерних проблем, у 2008 р. команда ентузіасток та ентузіастів розпочала створення у Харкові першого в Україні та у Східній Європі Музею жіночої та гендерної історії, Gendermuseum, який й на сьогодні залишається єдиним гендерним музеєм у цьому просторі. До розвитку музею в різні періоди долучалися Український жіночий фонд, Глобальний фонд для жінок, Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні ЄС-ПРООН, проект «Права жінок та дітей в Україні», Харківська обласна державна адміністрація, численні національні та міжнародні громадські організації та ініціативи гендерного напряму, Жіночий клуб Chirkolo de la Roso (Мілан, Італія), Міжнародна асоціація жіночих музеїв світу (IAWM), Kvinnofolkhogskolan (Шведська народна жіноча школа, Гетеборг, Швеція), Фундація «Добра воля» (Краків, Польща), феміністична спільнота Іспанії. Всі вони у різний спосіб надавали, а деякі продовжують надавати українському музею підтримку: інформаційну, фінансову, методичну, організаційну. Основними формами роботи Gendermuseum є лекції, індивідуальні та групові консультації, загальні та тематичні екскурсії [2].

Важливого значення на шляху взаємодії історії України та гендерної історії докладає Українська асоціація дослідників жіночої історії (УАДЖІ) – недержавна неприбуткова громадська організація, що є добровільним об'єднанням фахових істориків, які значну частину своїх наукових інтересів та освітньої діяльності зосереджують на дослідженні та/або викладанні жіночої та гендерної історії. УАДЖІ є колективним членом Міжнародної федерації дослідників жіночої історії (International Federation for Research in Women's History) та репрезентує інтереси та наукові доробки членів асоціації на міжнародній арені [3].

Метою діяльності Асоціації є підтримання, сприяння розвитку та координація досліджень і викладання жіночої і гендерної історії в Україні, а саме: інтеграція гендерного підходу в науково-освітній процес і дотримання принципу гендерної рівності в суспільних практиках; утвердження високого теоретико-методологічного рівня дослідницької та викладацької роботи; створення осередків дослідження жіночої і гендерної історії в науково-освітніх установах; підтримка індивідуальних та колективних науково-освітніх проектів; розробка науково-методичної літератури [3].

Основними завданнями Асоціації є: проведення наукових досліджень з жіночої та гендерної історії; розробка та впровадження освітніх проектів; інституціоналізація жіночої і гендерної історії у вищій школі і академічній науці; розвиток співпраці українських науковців між собою та з колегами за кордоном; активна співпраця з іншими інституціями та організаціями в Україні та за кордоном; протидія явищам академічної несумлінності (плагіату, профанації тощо); популяризація наукового доробку членів Асоціації та інших дослідників [3].

Для реалізації своїх цілей і завдань, Українська асоціації дослідників жіночої історії: здійснює моніторинг стану досліджень та викладання жіночої та гендерної історії в Україні; формує інформаційні банки даних; здійснює фахову експертизу наукових праць, науково-методичних розробок, освітніх програм тощо; надає консультативну допомогу науково-дослідним установам, громадським організаціям, органам ЗМІ, окремим дослідникам; розробляє науково-методичні та дидактичні розробки (навчальні посібники, підручники, програми навчальних курсів, методичні рекомендації тощо); організовує науково-освітні заходи (конференції, семінари, літні школи, тощо); надає інформаційну та науково-методичну підтримку членам Асоціації; популяризує науковий доробок членів Асоціації в ділянці жіночої і гендерної історії (шляхом організації публічних лекцій, презентацій, виставок, виступів у ЗМІ і т.п.) [3].

Безумовно, Українська асоціація дослідниць жіночої історії робить великий внесок у розвиток гендерної історії. Наприклад, 9–10 жовтня 2020 р. у Львові за ініціативою Української асоціації дослідниць жіночої історії та Центру міської історії за підтримки Фонду ім. Гайнріха Бьолля було проведено Міжнародну конференцію до 10-річчя діяльності

УАДЖІ на тему: «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації». Це стало чудовою нагодою обговорити стан досліджень з жіночої історії в Україні, оглянути здобутки та виявити проблемні сторони студій над минулим українського жіноцтва, спільно поміркувати над перспективами розвитку цієї ділянки та її роллю в модернізації української історичної науки й історичної політики [1].

Отже, зв'язок між гендерною історією та історією України проявляється в тому, що за допомогою застосування гендерної методології, насамперед гендерного підходу, аналізується розвиток вітчизняної гендерної історії на різних етапах розвитку історії України. Це дозволяє дійти висновку, що історія України перебуває у тісному зв'язку з гендерною історією.

Література:

1. Міжнародна конференція «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації». URL: http: // www.womenhistory.org.ua/index.php/novini/157-womens-history-conf-lviv-2020.

2. Музей жіночої та гендерної історії (Gendermuseum) – єдиний гендерний музей в Україні та Східній Європі. URL: https://www.genderculturecentre.org/muzey-zhinochoi-ta-gendernoi-istorii-gendermuseum/.

3. Про УАДЖІ. URL: https://www.womenhistory.org.ua/index.php.

4. Франсуаза Тебо. Жіноча та ґендерна історія у Франції: характеристики та сучасні тенденції. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/ doslidzhennya/1487-fransuaza-tebo-zhinocha-ta-genderna-istoriia-u-frantsii-kharakterystyky-ta-suchas%20ni-tendentsii

5. Що таке гендерна історія URL: https://stud.com.ua/27621/istoriya/take_genderna_istoriya.

Anischuk N.V. THE CONNECTION OF GENDER HISTORY AND HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to the study of the problem of communication of gender history and history of Ukraine. The purpose of the study is to carry out a comprehensive and systematic analysis of the identification of the relationship between gender history and the history of Ukraine. It is noted that gender history is a new direction of history and gender studies that studies the past in terms of gender and structurally divided into the so-called "Women's History" and "Men's History", or "Women's History" and "Men's History".

The main stages of the development of gender history are investigated. It is noted that first gender history was considered at the perspective of women's history. It is emphasized that recent gender history has also included the history of men. It is proved that there is a direct link between gender history and history of Ukraine, which in the domestic scientific field is manifested, first of all, from the perspective of the study of the history of Ukrainian women, that is, "female history". This allows historians: first, to get acquainted with the biography and activity of prominent personalities-women of Ukraine; secondly, to reveal the impact of women on the course of the historical process; third, to promote the role of women in history; fourth, to cultivate a sense of tolerance and respect for other points of view on gender issues, the formation of gender consciousness.

Conclusions from the problem raised were provided. It is argued that the relationship between gender history and history of Ukraine is manifested in the fact that through the use of gender methodology, especially the gender approach, the development of domestic gender history at different stages of development of Ukrainian history is analyzed. This allows the conclusion that the history of Ukraine is in close connection with gender history.

Key words: *gender, gender history, women's rights, gender equality, history of Ukraine.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамський В.Р. – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Аніщук Н.В. доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»

Асадова А.В. – аспірант Інституту археології, етнографії та антропології Національної академії наук Азербайджану, старший викладач кафедри середньовічної археології Азербайджану Сумгаїтського державного університету (Азербайджан)

Бевз Т.А. – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України

Верховцева І.Г. – докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін Державного університету інфраструктури та технологій

Войтенко Ю.М. – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та культури України Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Гаврилишин П.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, докторант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Гордієнко В.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Горюнова Є.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Гоцловскі Я. – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Дем'яненко Н.Д. – старший науковий співробітник Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Джаббаров Е.В. – доктор філософії з філології, завідувач відділу «Наукова інформація та видавнича справа» Інституту історії імені О.О. Бакіханова Національної академії наук Азербайджану (Азербайджан)

Єгоров В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук і права Київського національного університету будівництва і архітектури

Єрко Г.І. – викладач-методист, голова циклової комісії суспільних та художньо-мистецьких дисциплін Луцького педагогічного фахового коледжу КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Жовта І.І. – аспірантка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Іваненко А.О. доктор історичних наук, доцент, професор кафедри права, філософії та політології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Казмірчук О.А. – викладач-методист, завідувач відділення початкової та дошкільної освіти Луцького педагогічного фахового коледжу КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Каковкіна О.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Капітан Л.І. – доктор історичних наук, професор кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Кірюхіна М.В. – доктор філософії, викладач вищої категорії циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу Харківського національного університету внутрішніх справ

Кондратюк В.В. – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки

Крилова А.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Кузнець Т.В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Кулик С.Ю. – здобувачка вищої освіти третього рівня Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Курчаба О.Є. – старший викладач, викладач циклової комісії суспільних та художньо-мистецьких дисциплін Луцького педагогічного фахового коледжу КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Лаврут О.О. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Меміш О.М. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Митрофаненко Ю.С. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

Мінченко М.В. – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Моісеєва Т.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та права Національного університету «Одеська політехніка»

Мустафаєв Г. – кандидат історичних наук, доцент Азербайджанського університету мов

Нікітенко К.В. – доктор історичних наук, доцент, декан факультету історії та теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв

Олійник М.А. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної, архівної справи та іноземних мов Української академії друкарства

Очеретяний В.В. – аспірант кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Павліченко О.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

Палінчак М.М. – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародної політики факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Паска Б.В. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Приходько М.М. – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету Михайла Драгоманова

Ребрик О.В. – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Севрук І.І. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України

Семенчук С.О. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Скиба І.І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Соколовська Ю.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України

Сорокін А.А. – аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України

Сошніков А.О. – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури

Стрельбицька С.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної, архівної справи та іноземних мов Української академії друкарства

Туряниця І.А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Федоров І.О. – асистент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Філінюк А.Г. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Хомяк О.В. – викладач вищої категорії циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу Харківського національного університету внутрішніх справ

Чорний О.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Чупрінова Н.Ю. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України

Шкода Н.А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Яковенко Ю.Л. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії

Якубовський І.В. – кандидат архітектури, доцент Київського національного університету архітектури і будівництва

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 34 (73) № 1 2023

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *А. Марєєва*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 35,8. Ум. друк. арк. 34,6. Зам. № 0323/138
Підписано до друку 23.03.2023. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.